

Археологічний літопис Лівобережної України

1-2/2000

© Мавська С. В.

Костюм заможної міщанки з Полтави XVIII ст.

(попереднє повідомлення)

Влітку 2000 року на місці відбудови Свято-Успенського собору в Полтаві під час закладення котловану провадилися охоронні розкопки Полтавською археологічною експедицією ЦОДПА (кер. - О.Б.Супруненко). Археологи виявили велику кількість різночасових археологічних об'єктів, починаючи від скіфського часу до XV-XVI ст., а також міський некрополь-цвинтар XVII-XVIII ст. Розкопки дали важливі і багаті матеріали для вивчення найдавніших етапів історії Полтави, її історичної топографії, матеріальної культури населення полкового міста тощо.

Особлива увага була приділена вивченню поховань у дубовій дошаній труні, розташованих у безпосередній близькості до залишків фундаменту Успенського собору XVIII століття. Серед виявлених поховальних комплексів найбільшу цікавість преси та численних відвідувачів розкопок викликав факт виявлення на південно-західній ділянці розкопу цегляного склепу з напіварковим перекриттям верху, що у звітній документації отримав умовну нумерацію — склеп № 7. Північно-східну бічну стіну склепу було частково зруйновано екскаватором при розширенні котловану будівництва після завершення розкопок.

При обстеженні склепу виявлені залишки поховання у дубовій дошаній труні, із західною орієнтацією. В ній виявлені надзвичайно погано збережені кісткові рештки поховання та залишки жіночого костюму виняткового стану збереженості. За формою цегли та характером кладки на вапняному розчині, аналогічній фундаментам собору третьої чверті XVIII ст., поховання датоване як сучасне спорудженню храму. Обробка остеологічного матеріалу антропологом Центру А.В.Артем'євим дає можливість визначити вік похованої людини — у 30-40 років (matulus), жіночу стать — за характером виявлених решток одягу.

Первинний огляд залишків тканин та інших речей зі склепу (дерев'яний різьблений хрестик-тільник, рештки взуття) дозволили встановити, із залученням етнографічних даних, що це костюм заможної городянки, виготовлений із шовкових, оксамитових та парчевих тканин переважно імпортного виробництва, але місцевого пошиття. Костюм виготовлявся вручну, із застосуванням не менше ніж чотирьох видів швів. Характер покрою і пошиття костюму дозволяє висловити припущення про його ритуальне призначення, тобто він шився на мертву людину. Фрагменти аналогічних знахідок в інших склепах дають можливість припустити наявність налагодженого спеціалізованого виробництва ритуальних предметів та одягу, можливо, на кустарному рівні.

Костюм складався з рясної спідниці, фартуха-попередниці, халатоподібного верхнього плечового одягу (сак-?), шапочки-кораблика та черевиків на дерев'яних підборах. У труні було також виявлено подушку з коштовної шовкової тканини з вишуканим тканим рослинним орнаментом барокового типу, імпортну хустку фабричного виготовлення, якою було накрите обличчя покійниці. Перші декілька хвилин після розчистки труни було помітно, що хустка мала темно-червонястий відтінок, а потім поступово набула коричнево-бурого кольору.

На жаль, у складі костюму не збереглася сорочка, що не дає можливості визначити місце-вість, звідки походить похована.

Крій деталей костюму дозволяє зробити припущення, що жінка належала до верхівки козацького стану. Та при цьому костюм має деякі особливості крою, що свідчать про існування місцевого варіанту загальноукраїнського міського козацького одягу. Важко ідентифікувати халатоподібний верхній плечовий одяг, що має як спільні, так і відмінні риси одночасно із жіночи-

ми саком, світою, кунтушем і жупаном.

Увесь костюм, незважаючи на багатство тканин, відрізняється скромністю кольорової гами. Так, спідниця біло-жовтувата, з червоно-рожевими, синіми і, можливо, зеленими смугами. Верхній одяг і фартух-попередниця — зеленувато-синього кольору. В шапочці-кораблику і на черевиках переважає чорна барва, хоча верх шапочки і виготовлений із золототкані французької парчі з шовковим кольоровим малюнком. Етнографічні дослідження XIX-XX ст. дозволяють пояснити ці особливості кольорової гами костюму народними уявленнями про жалобні, "пісні" кольори. Наявність червоних відтінків у костюмі (смуги спідниці, хустка, стрічка нагрудного хрестика) дозволяють припустити, що похорон відбувався у, так званій, м'ясоїд, тобто не в період посту. Характер тканин вказує на теплу пору року. Отже, жінку могли поховати в три можливі часові відрізки — між Паскою і Трійцею, між 12 липня (кінець Петрівського посту) і 14 серпня (початок Успенського посту), або між 28 серпня (кінець Успенського посту) і 14 жовтня (Покрова, початок холодів) [дати подані за новим стилем].

При первинному огляді і описі знахідки було встановлено необхідність термінових заходів щодо створення умов для збереження і консервації тканин. Такі роботи були проведені безпосередньо на місці знахідки учасниками досліджень О.В.Коваленко, І.М.Кулатовою і автором. Таким чином, створена унікальна можливість продовжити вивчення і дослідження рідкісної пам'ятки міського народного вбрання, що вимагає залучення різних методів досліджень.

При первинному огляді і описі знахідки було встановлено необхідність термінових заходів щодо створення умов для збереження і консервації тканин. Такі роботи були проведені безпосередньо на місці знахідки учасниками досліджень О.В.Коваленко, І.М.Кулатовою і автором. Таким чином, створена унікальна можливість продовжити вивчення і дослідження рідкісної пам'ятки міського народного вбрання, що вимагає залучення різних методів досліджень.

Історія української культури / Під ред. І.Крип'якевича. — К.: Либідь, 1999. — С.108-111.
Культура і побут населення України / За ред. Ю.Медока. — К.: Либідь, 1991. — С.96-103.
Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. — К.: Наукова думка, 1996. — С.74-104.

Милорадович В. Життя-бытє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К.: Либідь, 1992. — С.210-219

Николаева Т. История украинского костюма. — К.: Либідь, 1996. — С.39-50.

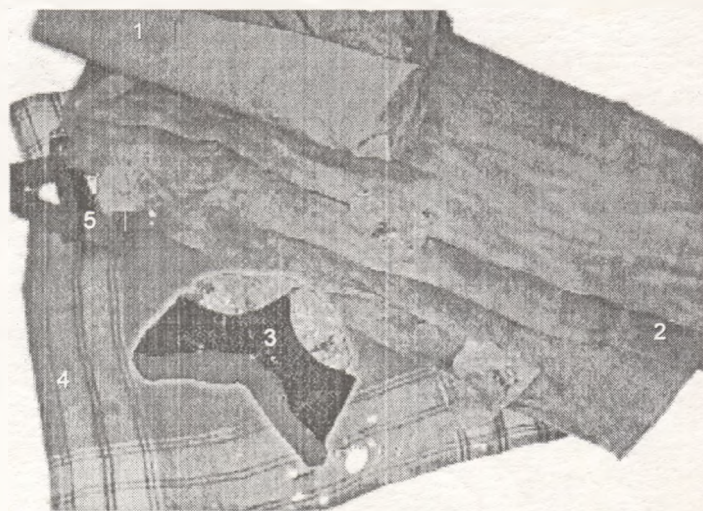
Николаева Т. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К.: Наукова думка, 1987. — С.41-67.

Соболев Н. Очерки по истории украшения тканей. — М.: Академия, 1934. — С.281-305.
Стамаров К. Нариси з історії костюмів: У двох частинах. — Частина I. — К.: Мистецтво, 1978. — С.159-179.

Українська мінувшина / За ред. С.Головка. — К.: Либідь, 1993. — С.110-123,179.

Українці: Історично-етнографічна монографія у двох книгах. — Олішніє: Українське народознавство, 1999. — Т.1. — С.255-258.

18.07.2000.

Полтава, Соборний майдан. Міський цвинтар XVII-XVIII ст. Склеп №7.

Комплекс одягу заможної міщанки другої половини XVIII ст.

1 - верхній жіночий халатоподібний одяг (сак-?), шовк; 2 - спідниця і фартух - попередниця, шовк; 3 - шапочка-кораблик, оксамит, парча, шовк; 4 - хустка, шовк; 5 - стрічка - гайтан, шовк.

Стрічка-гайтан (для хрестика-тільника). Шовк темно-червоного кольору.

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та
досліджень пам'яток
археології управління
культури Полтавської
обласної адміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія

головний редактор
Олександр СУПРУНЕНКО,
кандидат історичних наук (Полтава)

Владислав АНДРИСНКО,
кандидат історичних наук
(Дніпро)

Петро БОНДАРЄВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
член-кореспондент Української Академії
Архітектури, кандидат архітектури (Полтава)

Іван ГЛИЗЬ,
начальник управління культури Полтавської
обласної адміністрації (Полтава)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Чернівці)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄЄВ,
доктор історичних наук (Харків)

Олександр МОЦЯ,
доктор історичних наук (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, доктор історичних наук (Київ)

Петро ШЕМЕТ,
кандидат педагогічних наук
(Полтава)

Євген ШИРАЙ,
заслужений архітектор України (Полтава)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук (Харків)

Редакція

Ірина КУЛАНОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Анатолій ГЕЙКО,
Оксана КОВАЛЕНКО,
Людмила МОШИНЕЦЬ,
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36 011, м. Полтава-11,
вул. Комсомольське, 37, Центр охорони та
досліджень пам'яток археології управління
культури Полтавської обласної адміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board of the
Poltava Province's State Administration
37, Komsozolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax, +380 (053-22) 226-12
e-mail: w_darth@persik.kot.poltava.ua

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 1-2 (7-8) * 2000

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE OF THE
DNIEPER'S LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
no. 1-2 (7-8) * 2000

Видає: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

ч.1-2 * 2000

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Статті

Кухарчук Ю.В. (Київ). Роменське рубило	5
Братченко С.Н., Ключко В.І., Солтис О.Б. (Київ). Металеві сокири ямної культури Середньої Наддніпрянщини	8
Ієвлев М.М. (Київ). Зв'язки Середнього Подніпров'я з Нижнім Побужжям у VII-V ст. до н.е.	15
Щрамко Б.А. (Харків). Майдан Розрита Могила	19
Ольговський С.Я. (Київ). До інтерпретації ливарних форм у похованнях скіфської доби	26
Толочко П.П. (Київ). Русь і монголо-татарське нашествя	31
Бєляєва С.О. (Київ). Особливості формування і розвитку комплексного сільського господарства у лесостеповому Дніпровському Лівобережжі	39
Єльніков М.В. (Запоріжжя). Середньовічний могильник Мамай-Сурка у Нижньому Подніпров'ї	42
Ханко О.В. (Полтава). Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень <i>Розвідки, знахідки: публікації</i>	54
Тітков О.В. (Полтава). Про довгі мечі у сарматів (у зв'язку з знахідкою меча у смт. Білики)	67
Супруненко О.Б. (Полтава), Терпиловський Р.В. (Київ). Пізньозарубинецьке поселення на території Більського городища	70
Дідик В.В. (Харків). Лунниці з виїмчастими емальми з пізньозарубинецьких пам'яток вододілу Дніпра і Дону	77
Гейко А.В. (Полтава). Колінчаста фібула зі Снопового у Нижньому Поворсклі	80
Саєгін С.В. (Ковалівка Полтавського р-ну). Ще одна фібула з Ковалівки під Полтавою	81
Щербань А.Л. (Диканька). Знахідки старожитностей I тис. н.е. на поселенні поблизу Диканьки	82
Сидоренко О.В. (Лубни), Коваленко О.В. (Полтава). Деякі риси матеріальної культури навколорубенських слобід XVII-XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів)	84
<i>З історії археології</i>	
Супруненко О.Б. (Полтава). Археологічні студії Тараса Шевченка на Полтавщині	90
Нестуля С.І. (Полтава). Співпраця корифеїв музейництва М.Біляшівського та К.Мощенка по влаштуванню музею Полтавського губернського земства	96
<i>Антропология</i>	
Артем'єв А.В. (Полтава). Про факти захворювань зубо-щелепної системи у середовищі пізньороманського населення Дніпровського Лівобережжя	101
<i>КРАЄЗНАВСТВО</i>	
Бабенко Л.Л. (Полтава). Про правове становище української жінки в суспільстві за "Актовими книгами Полтавського городового уряду XVII века"	107
Філоненко Л.К. (Полтава). Перший Полтавський пам'ятник	111
Пустовіт Т.П. (Полтава). Український клуб у Полтаві (1913-1918): відкриття та напрямки діяльності	114
<i>До 600-річчя битви на Ворсклі 1399 року</i>	
Івакін Г.Ю. (Київ). Київ та битва на Ворсклі 1399 р.	121
Моктяк В.О. (Полтава). Документальні свідчення XVI-XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 року	123
<i>Повідомлення, інформації</i>	126
<i>Хроніка</i>	131
<i>Відійшли у вічність</i>	
Пам'яті Сергія Висоцького	132
Пам'яті Володимира Ключинцева	133
<i>Resume</i>	134
<i>Список скорочень</i>	136
<i>Про авторів</i>	138
<i>Додаток</i>	
Нарадько А.В. (Полтава). Станова благодійність у галузі освіти в Україні (середина XIX - початок XX ст.)	II
Терела Г.В. (Шмиглі Полтавського р-ну). Ставлення соціальних верств до здійснення хлібної монополії в Українській державі П.Скоропадського	VI

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в якій у розділ "Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) — спеціальність історія, археологія.

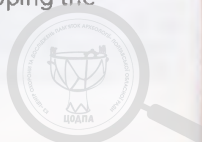

THE CONTENTS

ARCHAEOLOGY

Kukharchuk Y.V. (Kiev). Axe-Stone from Romny	5
Bratchenko S.N., Klochko V.I., Soltys O.B. (Kiev). Metal Axes of the Middle Dnieper's Pit-Grave Culture	8
Iyevlev M.M. (Kiev). Contacts Between the Middle Dnieper and Lower Bug Areas in the 7th - 5th cc. B.C.	15
Shramko B.A. (Kharkov). Maydan Rozryta Mogyla ("Destroyed Grave")	19
Olgovsky S. I. (Kiev). Some Notes to Moulders' Graves (The Scythian Times)	26
Tolochko P.P. (Kiev). Rus and Mongol-Tatar Conquest	31
Belyayeva S.A. (Kiev). Some Details of Formation and Development of agricultural Complex in the Left-Bank Ukraine's Forest-Steppe Zone	39
Yelnikov M.V. (Zaporozhye). The Mediaeval Burial Complex Mamay-Surka on the Lower Dnieper Banks	42
Khanko O.V. (Poltava). Poltavian Pottery Center in the Context of New Archaeological Researches	54
Titkov A.V. (Poltava). Sarmatian Long Swords	67
Suprunenko A.B. (Poltava), Terpilovsky R.V. (Kiev). Late Zarubinetska Culture's Settlement on the Territory of Belsk Hillfort	70
Didyk V.V. (Kharkov). Moon-like Enamel Adornments from the Late Zarubinetskaya Cul. Relics Between the Dnieper and Don	77
Geyko A.V. (Poltava). Fibula from Snopove village, the Lower Vorskla	80
Sapegin S.V. (Kovalivka, Poltava reg.). Another Fibula from Kovalevka Village near Poltava	81
Shcherban A.L. (Dikanka). The Relics Dated by the 1st Millennium A.D from the Settlement near Dykanka	82
Sidorenko A.V. (Lubny), Kovalenko O.V. (Poltava). Some Features of the 17-18th cc.	84
 <i>History of Archaeology</i>	
Suprunenko A.B. (Poltava). T.Shevchenko's Archaeological Researches in Poltava Region	90
Nestulya S.I. (Poltava). Joint Activity of N.Belyashevsky and K.Moshchenko on Organization of the Poltava Museum of	96
 <i>Anthropology</i>	
Artemyev A.V. (Poltava). The Facts of Dental Diseases Among the Late Romenskaya Cul's Population of the Dnieper's Left Bank	101
 LOCAL LORE	
Babenko L.L. (Poltava). Ukrainian Woman's Legal Situation in Society (after the books of Poltava Town Council, the 17th c.)	107
Filonenko L.K. (Poltava). The First Monument in Poltava	111
Pustovit T.P. (Poltava). The Ukrainian Club in Poltava (1913-1918): Opening and Activities	114
 <i>To the 600th Anniversary of the Vorskla Battle</i>	
Ivakin G.Y. (Kiev). Kiev and the Vorskla Battle in 1399	121
Moklyak V.A. (Poltava). Documents of the 16th-17th cc. About the Vorskla Battle	123
 <i>Inormations, Reports</i>	126
 <i>Chronicles</i>	131
 <i>In Memoriam</i>	
Passed Away	
In the Memory of Sergey Vysotsky	132
In the Memory of Vladimir Klyushintsev	133
 <i>Resume</i>	134
 <i>Shortenings and Abbreviations</i>	136
 <i>The Authors</i>	138
 <i>Appendix</i>	
Terela G.V. (Shmigli, Poltava reg.). The Attitude of Different Social Stratas to the Bread Monopoly in the Ukrainian State under P. Skoropadsky	II
Naradko A.V. (Poltava). Charity in the Branch of Education (the middle of the 19th - second half of the 20th cc) The article informs about the phenomenon of charity activities, especially the role of charity donations in developing the system of primary and secondary education in Poltava region	VI

- ◆ Ранній палеоліт у Ромнах
- ◆ Сокири ямної культури Подніпров'я
- ◆ Зв'язки Наддніпрянщини з Нижнім Побужжям за доби раннього заліза
- ◆ Найбільший майдан Лівобережжя
- ◆ Поховання скіфських ливарників
- ◆ Русь і монголо-татарське нашествя
- ◆ Сільське господарство XIII-XIV ст.
- ◆ Найбільший золотоординський некрополь України
- ◆ Полтавський гончарський осередок XVII-XVIII ст.
- ◆ Публікації знахідок та матеріалів розкопок
- ◆ Історія археології

Рекогносцирувальні розкопки на місцезнаходженні Муховець I

Відбійники, знайдені в одній площині з рубилом.

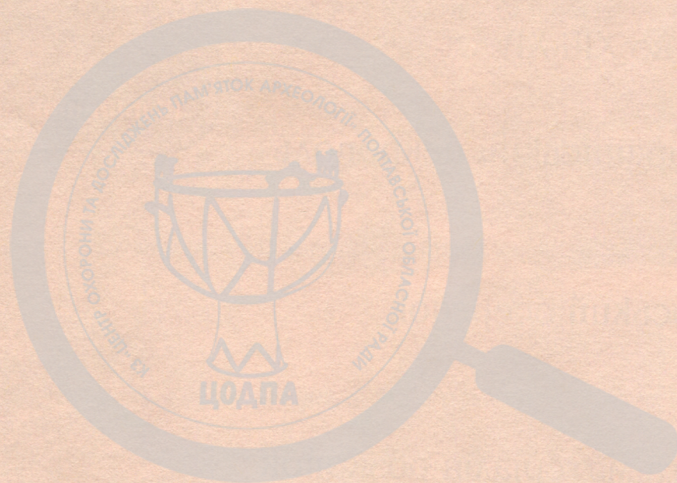

Гомонське рубило. Кремень

АРХЕОЛОГІЯ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТР ЭТНОЛОГИИ И FOLKLORE ИССЛЕДОВАНИЙ РАН

РОМЕНСЬКЕ РУБИЛО

Сумщина є однією з небагатьох областей України, де поки що не відома жодна пам'ятка палеолітичного часу з чіткими ознаками культурного шару. Дехто вважає, що цей північно-східний регіон України взагалі обминули міграційні хвилі палеолітичних епох і його заселення почалося в пізніші періоди кам'яного віку. На думку автора, така ситуація пояснюється, перш за все, відсутністю цілеспрямованих пошуків у цьому напрямку. Друга причина вбачається в тому, що внаслідок значної потужності лесових відкладів у цій крайовій зоні дніпровського зледеніння випадкові знахідки плейстоценової епохи, які нерідко спричиняють розгортання археологічних досліджень, трапляються тут не так часто, як у деяких інших регіонах.

Найбільш відомою з таких знахідок є відкрите під час земляних робіт ще у 1839 р. поблизу с. Кулишівка сучасного Недригайлівського району скупчення кісткових решток плейстоценової фауни — мамонта, дикого коня, оленя. Розкопки цієї палеонтологічної пам'ятки здійснив відомий український вчений, професор медицини Харківського університету І.Й.Калениченко¹. Він звернув увагу на те, що окремі кістки були штучно розколоті, але знарядь праці, які б вказували на присутність палеолітичної людини, тут виявити не вдалося. Не принесло переконливих доказів зв'язку цих фауністичних решток з діяльністю первісної людини і додаткове обстеження пам'ятки, проведене вже в середині ХХ ст. археологом П.Й.Борисковським та палеозоологом І.Г.Підоплічком². Втім, думка про менш інтенсивний характер заселення цієї території в палеоліті не зовсім безпідставна: родовищ кременю — найбільш придатної сировини для виготовлення кам'яних знарядь праці — тут немає, за винятком окремих жовен та уламків, принесених сюди льодовиком з Півночі.

Перші розвідки, націлені на пошуки стоянок палеолітичної людини, були проведені на Сумщині лише в кінці 80-років ХХ ст. За два польових сезони співробітниця Сумського краєзнавчого музею Н.О.Миловановій вдалося виявити на території Сумського, Буринського, Глухівського, Шосткинського районів 5 пунктів з крем'яними знахідками, окремі з яких, можливо, належать до палеолітичного часу. На жаль, як виявилось при спробі автора ознайомитися з цими знахідками, у фондах Сумського краєзнавчого музею вони не збереглися, є лише кілька рисунків кам'яних виробів у звіті Н.О.Милованової³.

У 1995 р. розвідувальні роботи у Роменському районі Сумської області розпочав розвідзагін Інституту археології НАН України, очолюваний автором. Їх наслідком стало відкриття більш ніж десяти пунктів з крем'яними знахідками палеолітичного вигляду⁴. Найбільш цікавим з них є місцезнаходження Муховець I, виявлене у межах м.Ромни.

Пам'ятка пов'язана з мисоподібним урочищем великого яру, що прорізає високий платоподібний пагорб, повністю зайнятий містом. У давньоруський час на цьому терасовому останці, що омивається з трьох сторін водами річок Сули та Ромену, було споруджено фортецю. А ще раніше тут влаштували своє городище літописні слов'яни-сіверяни, археологічним аналогом яких є роменська культура⁵. Вірогідно, що чудові ландшафтні умови, домінуюче положення роменського пагорба, звідки на багато кілометрів видно навколишню місцевість, вабили сюди людину і в значно давніші, доісторичні часи.

Відкриття на Роменщині ряду пам'яток з кам'яними виробами палеолітичного вигляду дозволяє вже сьогодні стверджувати, що первісна людина з'явилася на Сумщині принаймні в пізньому палеоліті. Більше того, архаїка та специфіка типології деяких знарядь дають підстави сподіватися, що освоєння цих земель первісною людиною почалося ще в ранньопалеолітичний час.

Одним із таких знарядь, знайдених під час попередніх розкопок 1997-1998 рр. на місцезнаходженні Муховець I (рис. на С.3), є крем'яне рубило.

За формою це знаряддя (рис. 1) можна віднести до підтрикутних. Розміри його, як для виробів рубального призначення, порівняно невеликі — 8,5х5,6х3,3 см. Виготовлене рубило з непрозорого кременю коричнево-жовтого кольору. Пагіна відсутня. Невеликі окатані уламки та жовна такого різноколірного, з переважанням жовто-коричневих або світло-сірих відтінків, мореного кременю є типовим для Роменщини. Як показало експериментальне розщеплення подібних природних жовен, пластичні можливості цієї крем'яної породи не надто високі: на негативах сколів майже не залишається характерної "хвилі", що завжди розходить від точки удару при штучному розщепленні якісного тонкозернистого кременю. Але міцність гострих країв відщепів є досить високою, майже як у кварцитових. На думку співробітника Інституту геології НАН України, кандидата геологічних наук Е.О.Ярощука, цей кремій принесено на

Роменщину дніпровським льодовиком, швидше всього, з Воронезького щита Валдайської височини.

Щоб краще зрозуміти “механіку” виготовлення роменського рубила, доцільно навести тут міркування одного з провідних фахівців вітчизняної експериментальної школи О.Ю.Матюхіна, якому належить найбільш ґрунтовне дослідження технології виробництва рубальних знарядь доби раннього палеоліту⁶.

Визначальною стадією процесу виготовлення рубил О.Ю.Матюхін вважає стадію чорнової обробки вихідної заготовки. Саме на цій стадії відбувалося узгодження основних складових знаряддя: поздовжніх країв, вістря, основи — тих елементів, які визначали морфологічні особливості майбутнього рубила. Якщо вихідна заготовка (жовню, плітка, уламок) була масивною, одним з важливих моментів її первинної обробки було сплющення однієї з сторін, видалення наявних на ній виступів, відростків та нерівностей. Щоб досягти більшої точності сплющуючого удару, місце його прикладення часто підправлялося фасетками — на кшталт підготовки краю відбивної площадки левалуазького нуклеуса. Нерідко після нанесення такого удару виникав ефект зняття левалуазького скола. Міркування щодо наявності прямого зв'язку між підготовкою фасетно-опуклої відбивної площадки і отриманням левалуазького скола запланованої форми викладені автором в окремій статті, присвяченій питанню еволюції техніки левалуа⁷.

Саме це ми спостерігаємо на більш сплющеній поверхні (реверсі) роменського рубила. Щоб потоншити заготовку і зробити цю поверхню більш-менш паралельною протилежній, звідси було знято великий відщеп, негатив якого поширився майже на всю площину. Місце, обране для нанесення сколоючого удару, підправили кількома фасетками, як відбивну площадку. На стадії чорнового оформлення ця площа знаряддя більше не оброблялася, за винятком аналогічної підготовки фасетками площадки на масивній приазахальній ділянці — для зняття оформлюючого сколу з протилежної поверхні (аверс).

Формування лицевої сторони рубила становило наступний етап роботи. Але раніше поперечним поздовжньому краю сколом (а, швидше всього, простим зломом) було завужено термінальний кінець заготовки. З протилежного краю він був природно звужений — отже, після цієї операції утворилося масивне, тригранне в перетині робоче вістря рубила.

Останнє є своєрідною ілюстрацією до ще одного спостереження О.Ю.Матюхіна. “При обробці вузьких, але масивних у перетині жовен, гострокутних уламків, валунів і особливо плитчастих шматків з широкими гранями, — зазначав він, — виходять біфаси з ребром на більш опуклій поверхні, що поділяє її на дві похилі грані. Такий біфас має тригранний поперечний перетин, хоча він може бути ромбо-

подібним, чотиригранним і т.п. Наявність вузького, але масивного в перетині вістря свідчить про межу його сплющення.

Подібні біфаси називають піками... Інший приклад очевидної залежності форми знаряддя від форми вихідної заготовки — тригранники з плоскоступуких в перетині жовен. Відщепи (зазвичай вкорочені) будуть або доходити до поздовжньої осі виробу, або ж заламуватися біля неї⁸.

Останнє зауваження стосується формування аверсу знарядь зазначеного типу. У роменського рубила воно здійснене обтесувальними сколами, направленими від бічних країв до поздовжньої осевої лінії. Ці сколи сягають лише середини, або ж обриваються, не доходячи до неї, внаслідок чого на аверсі утворилося звивисто-ламане ребро. Характер негативів від сколів обтесування свідчить, що ця операція здійснювалася твердим відбійником. Кілька безсумнівних відбійників з твердих порід каменю, зокрема граніту, було виявлено під час розкопок неподалік від рубила, в одній з них площині.

Вістря роменського рубила після чорнової обробки більше не зазнало ніякого додаткового оформлення. Очевидно, первісний майстер емпіричним шляхом дійшов розуміння того, що спроби подальшого потоншення кінця знаряддя можуть призвести до його зламу. Втім, можливо, такого потоншення він і не прагнув досягти, знаючи, що занадто тонке вістря швидше руйнується під час рубальних операцій. А про те, що це знаряддя і передбачало виконання функції рубання, і використовувалося за цим призначенням, свідчить, по-перше, штучно утворена на базисній ділянці притуплюючими сколами “п'ята” (зручна площина для долоні), по-друге, сліди викришеності від ударів на термінальному кінці.

З фасу знаряддя асиметричне: один поздовжній край опуклий, другий має опукло-увігнуту конфігурацію. На останньому неподалік від основи є штучне пригуплення, куди при утримуванні знаряддя в руці, під час виконання рубальних операцій, лягала пучка вказівного пальця. Увігнута привершинна частина цього краю є найгострішою ділянкою знаряддя. На ній помітні сліди підправки кількома фасетками ретуші — як з аверсу, так і з реверсу. За своїм характером ретуш лускова, пригострююча. Вона практично не змінила конфігурації краю, лише надала йому незначної хвилястості й зубчастості. Така ретуш використовувалася в ранньому палеоліті для зміцнення леза знарядь, призначених для функції різання. Утворені на лезі внаслідок цієї вторинної обробки дрібні зубчики, за спостереженням О.Ю.Матюхіна, підвищують його ефективність при розрізанні м'язових і жирових прошарків, м'яздри та сухожилів.

Отже, виходячи із зазначених особливостей гострого краю, можна припустити, що роменське руби-

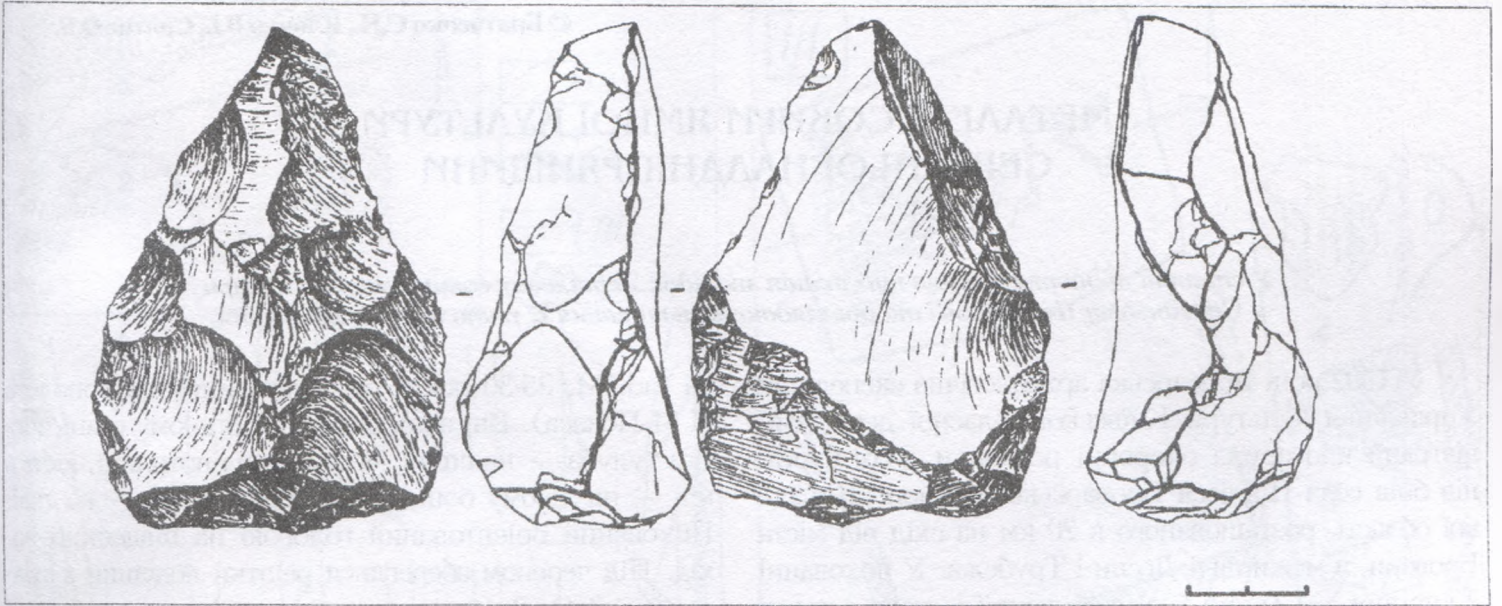

Рис. 1. Крем'яне рубило з місцезнаходження Муховець I.

до використовувалося не лише для рубання, а й для різання. Справедливість такої думки підтверджується її особливостями його другого поздовжнього краю. Він є цілковитою протилежністю першому. Утворена зламом площина у привершній частині, про яку вже йшла мова, була шгучно продовжена (з метою пригуплення цього краю) шляхом зняття кількох поперечних сколів-фасеток. Завдяки цьому утворився обушок завдовжки 5 см, на якому зручно розміщується вказівний палець при утримуванні знаряддя в руці під час різання. Специфіка утримування в руці кам'яних знарядь для різання полягає в тому, що головне навантаження під час роботи припадає на вказівний палець. Тому елемент акомодатії (обушок), який у даному випадку формувався навпроти леза, пристосовувався саме під цей палець⁹.

Здобуте розкопками в Муховці I знаряддя цілком відповідає двом головним вимогам до рубальних і ріжучих знарядь праці — вимогам, які були усвідомлені первісною людиною вже в ранньому палеоліті. Такими є, по-перше, надання робочому краю ефекту гостроти, по-друге, пристосування акомодатійної ділянки до руки. У даному випадку слід відзначити наявність в одному знарядді двох робочих і двох акомодатійних ділянок, пов'язаних з двома діаметрально протилежними функціями. Інакше кажучи, перед нами універсальний інструмент, який, як і більшість так званих "рубил" пізньоашельського та муст'єрського часу, був поліфункціональним. Судячи із загального вигляду (масивна основа, загострений кінець, і навпаки, відносно невелика довжина леза та його незначна вторинна обробка), головним призначенням цього знаряддя було виконання рубальних операцій. Але використовувалося воно й для різання, причому, ця друга функція знаряддя, враховуючи особливості обушка, була запланованою

вже на стадії чорнової обробки виробу.

Роменське рубило є віддзеркаленням тенденції до спеціалізації кам'яних знарядь праці, перший етап якої розпочався в пізньому ашелі і відлому завершився у фінальному муст'є.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калениченко И.И. Долопные кости мамонта в Малороссии // Северная пчела. — СПб., 1840. — № 75. — С.300; Козлов С.Ф. Забытая находка близ с.Кулешовки // ПИДО. — М., 1939. — № 7-8. — С.169-170.
2. Підоплічко І.Г. Про одну знахідку кісток мамонта // АП УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952. — Т.ІІ. — С.155-157.
3. Милованова Н.А. О заселении территории Сумской области в палеолите // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С.33-36.
4. Кухарчук Ю.В. Сліди палеолітичної людини... // Вісті Роменщини — м.Ромни Сумської обл. — 1995. — № 15. — С.2; Кухарчук Ю.В. Знахідки доби палеоліту на Роменщині // Сумська старовина. — Суми, 1997. — № 1. — С. 3-10.
5. Макаренко М.О. Городище Монастирище // Зап. Укр. наук. т-ва в Києві. — К., 1924. — Т.19. — С.3-23
6. Матюхин А.Е. Орудия раннего палеолита // Технология производства в эпоху палеолита. — Л.: Наука, 1983. — С.134-187.
7. Кухарчук Ю.В. К историографии проблемы леваллуа // Камешный век: памятники, методика, проблемы. — К.: Наук. думка, 1989. — С.17-30.
8. Матюхин А.Е. Орудия ... — С.160.
9. Кухарчук Ю.В. К проблеме дифференциации ножей и скребел // АА. — Допіск. Донецчина, 1994. — № 3. — С.71-84.

18.07.1998.

Кухарчук Ю.В.

РОМЕНСКОЕ РУБИЛО

Резюме

Во время разведок 1995 г. в Роменском районе Сумской области на палеолитическом местонахождении Муховец I, на склонах террасового останца при слиянии рр. Сула и Ромен, в г.Ромны выявлена первая на Сумщине находка раннепалеолитического рубила. Подтреугольное кремневое асимметрическое орудие размером 8,5х5,6х3,3 см является полифункциональным, объединяющим в себе морфологические особенности рубящего и режущего универсального инструмента. Роменская находка отражает тенденцию специализации каменных орудий труда, первый этап которой начался в позднем ашеле, а завершился в финальном мустье.

МЕТАЛЕВІ СОКИРИ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

У статті подається повна публікація знахідок металевих сокир ямної культури у Середньому Подніпров'ї та розглядаються питання їх типології і походження.

У 1992 році Броварська археологічна експедиція Управління культури Київської обласної державної адміністрації проводила охоронні розкопки двох курганів біля села Підлісся Броварського району Київської області, розташованого в 20 км на схід від міста Бровари, в межах річки Десни і Трубежа. У похованні 2 кургану №1 (який був найбільший у групі з трьох курганів і мав місцеву назву "Попова гора") була знайдена мідна вгультчаста сокира – надзвичайно рідкісний предмет для поховань доби бронзи. Виходячи з неординарності пам'ятки, дослідженої до того ж на сучасному рівні фіксації, варто подати її в докладній, повній публікації¹.

Висота кургану на час розкопок дорівнювала 2 м від рівня давнього горизонту, діаметр – близько 35-40 м (рис.1,2,3). Можливо, він був дещо вищим, бо, за свідченнями місцевих жителів, частину насипу було знято при торуванні поруч автошляху.

У стратиграфічних розрізах за центральною бровкою простежувалися: гумусовані насип I та бічні досипки II і III (останні помітні лише в північній частині, у південній половині та центрі, можливо, зруйновані) викид суглинку з поховання 1, що лежав на рівні давнього чорнозему. Насип I перерізало поховання 2 та пізня яма з уступом, у заповненні якої вгорі знайдено череп оленя. Отже, насип I споруджено над похованням 1, насип чи досипку II – над похованням 2, а насип III – над похованням 3. Перші два поховання – ямної культури, останнє – пізньобронзове, поруйноване, від якого на глибині 0,5 м від поверхні залишилися уламки кісток людини та горщик банкоподібної форми з ледь вигнутими боками та вінцями, під якими знаходилися два ряди підтрикутних відбитків. Діаметр горщика по вінцях – 24 см, висота – 23 см (рис.2,5). Частина посудини відсутня, злам давній, біля нього – два отвори для кріплення – сліди лагодження.

У насипу кургану були знайдені уламки стінок кераміки доби ранньої бронзи з крихкої глини, з домішкою товченої мушлі (рис. 2, 2-4).

Поховання 1 – у прямокутній ямі розмірами 1,6x1,0 м, глибиною 0,8 м від рівня давньої поверхні. В ній містився кістяк дорослої людини – чолові-

ка (ad. M, 25-30 років, за визначенням антрополога П.М.Покаса). Він знаходився у зібганому стані, кістки тулуба – на спині, череп – на потилиці, кістки ніг – на лівому боці, кисть правої руки – на тазі. Похований орієнтований головою на південний захід. Під черепом збереглися рештки подушки з трави (рис.2,1). З цим похованням пов'язується насип I висотою не менше 2 м та діаметром близько 18 м.

Поховання 2 – вгущене у насип кургану за 1,5 м на південний схід від центрального поховання і віднесене до ямної культури. З ним пов'язується насип чи досипка II. Поховання було здійснене у двокамерній гробниці. Верхня вхідна камера – прямокутна яма, що була зроблена у насипу I, розмірами 5,1x3,5 м та глибиною 1,9 м від верху кургану. У західному кутку вхідної ями, на дні, знаходилися рештки круглого у плані багаття – вогнище діаметром 0,5 м, а в південному кутку – викид суглинку з нижньої поховальної камери, що була викопана у північно-східній частині вхідної ями.

Нижня прямокутна поховальна камера, розміром 2,0x1,5 м і глибиною 0,9 м від рівня заплічків, була орієнтована довгими сторонами по лінії південний схід – північний захід.

Скелет дорослої людини – чоловіка (ad. M, 30-35 років, за визначенням антрополога П.М.Покаса) у зібганому положенні на спині (ноги розпалися ромбом), лежав головою на південний захід. Руки були зігнуті в ліктях, кисті рук покладені біля тазу. Кістки черепа пофарбовані вохрою. На кістках стоп та під ними, а також на кістках гомілки і колінних суглобах обох ніг виявлені залишки шкіри брунатного кольору (вірогідніше за все, це залишки взуття). На дні ями, за головою небіжчика, простежено пляму мінеральної фарби малинового кольору, а біля правого плеча – пляму яскраво-червоної мінеральної фарби.

Зліва від скелета, на рівні плеча, лезом до обличчя, лежала мідна сокира, поруч з нею простежувалися рештки круглого в перетині дерев'яного руків'я довжиною близько 80 см, біля кінця якого, під колінним суглобом, містилася гранітна плітка (рис.3,1). Біля скронів знаходилися дві срібні спіралі.

Опис знахідок

1. Мідна *проушина сокира* з невиділеною вгульт-

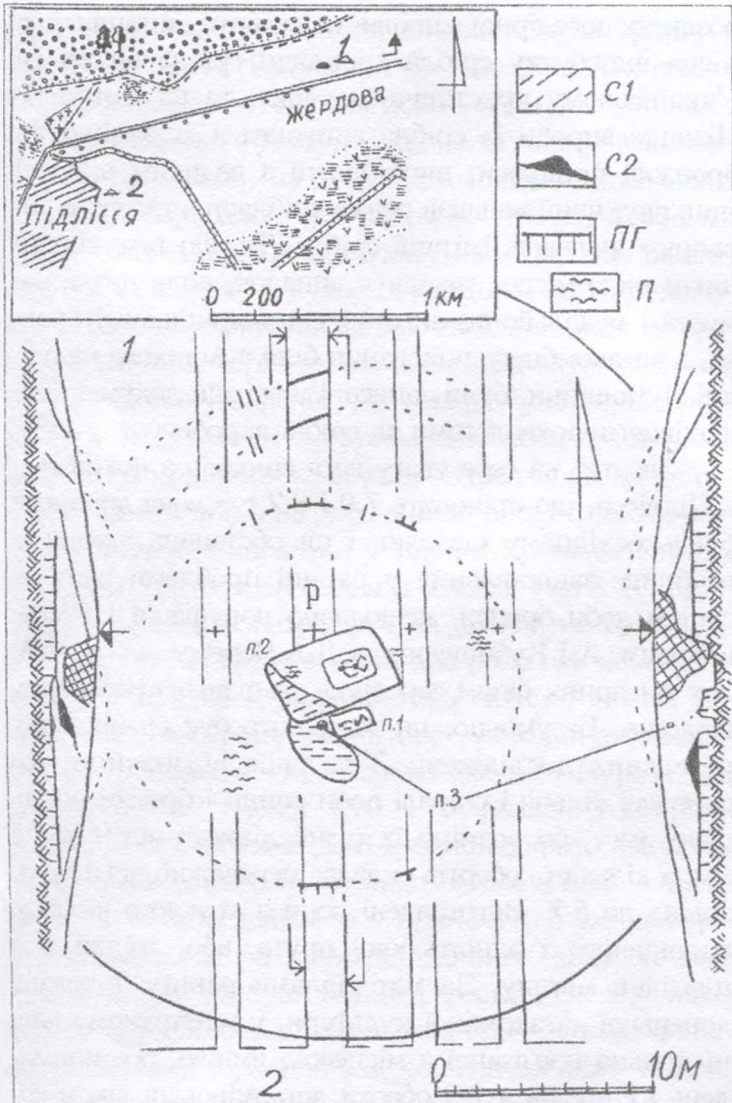

Рис. 1. План курганної групи біля с. Підлісся (1) та курган № 1 (2).
Умовні позначення: С1 - зміщений суглинок на плані; С2 - тех. у розрізі;
ПГ - похований ґрунт; П - скупчення попелу (вогнище).

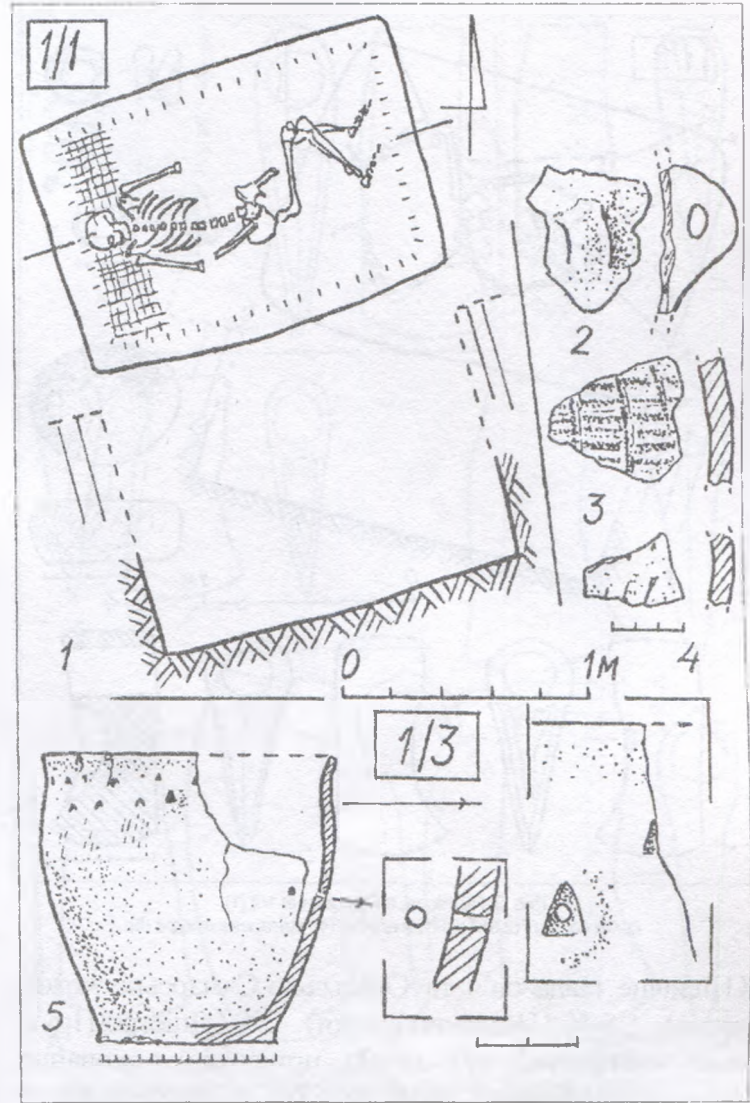

Рис. 2. Підлісся, с. Поховання 1/1 (1);
уламки кераміки з насипу (2-4), посудина з поховання 1/3 (5).

кою, прямою спинкою та дуже вигнутим "черевом". Лезо закруглене. На спинці та по обуху зберігся ливарний шов. На "череві" сокира має глибоке заглиблення, що утворилося від усадки металу під час лиття у відкриту з боку "черева" ливарну форму. Розміри сокири: довжина — 11,5 см, ширина по обуху — 4 см, ширина по лезу — 5 см, діаметр втулки — 2,6 см. Вага сокири — 585 г (рис.3,5).

2. *Спіралі срібні* (2 од.), у два оберти. Виготовлені з круглого у перетині дроту діаметром 0,3 см, розплющеного на кінцях до 0,5 см. Діаметр кола 2,0-2,1 см. Вага — 8,0 та 7,9 г (рис.3,2,3).

3. *Кам'яна плитка* — з сірого граніту у вигляді низького циліндру товщиною 3 см, діаметром 7 см (рис.3,4). Враховуючи вищерблини на поверхні плитки та місця розтанування у похованні, — біля кінця руків'я сокири, — її можна вважати знаряддям ударної дії, яке застосовувалось у процесі користування сокирою для відкленування леза.

Ці два поховання відносяться до лісостепової пе-

риферійної групи ямної культури, в якій вони складають найпівнічніші, власне вже поліські пам'ятки велетенського культурного масиву Півдня Східної Європи, а почасти і прилеглих районів Азії. Ця група відповідає третьому пізньому періоду культури в її розширеному трактуванні найбільш споріднена з її південними дніпро-азовсько-чорноморськими варіантами. У звуженій, первинній "городцовській" інтерпретації пам'ятки цього періоду і становлять, власне, ямну культурну спільність, що датується зараз кінцем IV-III тис. до н.е.

Надто цікава знахідка у похованні 1/2 Підлісся двох срібних скроневих спіралів — речей непересічних, але характерних для поховального приданого порівняно невеликих елітарних груп ямної, катакомбної, полтавкинської та північнокавказької культур (для трьох останніх — лише для ранніх періодів) та культур шнурової кераміки Центральної Європи (там відомі лише мідні зразки). Приміром, для ямних груп такі поховання становлять близько 1%

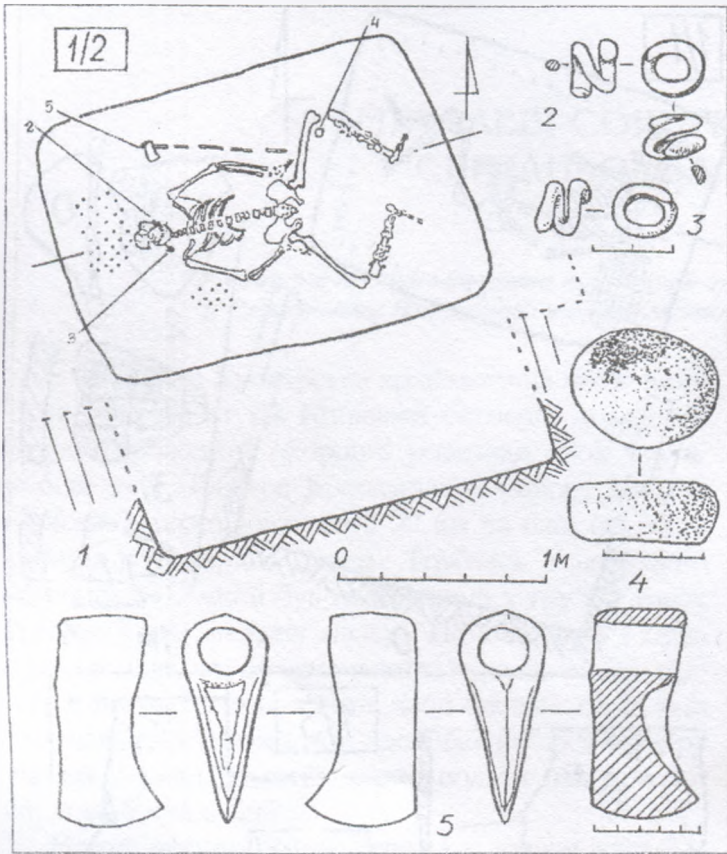

Рис. 3. Підлісся, с. Поховання 1/2 (1); срібні спіралі (2,3); грантна плитка (4); металева сокира (5).

(Північне Надазов'я та Орільсько-Самарське межиріччя), 1,5 % (Південнобужжя), 5% (Дністро-Прутське межиріччя), тут, певно, присутні і поховання ранньокатакомбного часу) та 6,6% (Сіверськодонецчина). В ранньокатакомбний час їх кількість зростає – 6,6% (Північне Надазов'я) та 26% (Сіверськодонецчина) (підрахунки С.Н.Братченка).

В ямних і ранньокатакомбних комплексах срібні і бронзові скроневі спіралі трапляються переважно при чоловіках, причому від 1 до 2, або й до 4 екз. (по 1 чи 2 од. біля кожної скроні). Щоправда, фахових антропологічних визначень поховань з цими прикрасами існує небагато. Частково такі визначення доповнюються побіжними даними – фактами присутності їх у комплексах з кам'яними сокирами-молотами, що за кількома дефініціями супроводжували саме чоловічі поховання. Важливо підкреслити, що більшість розглянутих скроневих прикрас виготовлені саме із срібла (і тільки вони, бо для виготовлення інших виробів цей метал на той час не використовувався). Відомі також і рідкісні золоті зразки, а також дерев'яні. У похованнях Дністро-Прутського межиріччя бронзові зразки навіть не згадані – всі 59 од., відомі на близько 1000 поховань, – срібні³.

Така поширеність цього шляхетного металу за доби ранньої бронзи у Північному Причорномор'ї дозволяє навіть виділяти срібно-бронзовий етап у

розвитку ювелірної справи та ставити питання про місця видобутку срібла (поклади срібла відомі на Українському кристалічному щиті та на Донбасі). Пізніше вироби із срібла зникають і їх замінюють бронзові прикраси, виготовлені з великим вмістом миш'яку, який надавав речам сріблясто-сталевого кольору – напівне, імітації срібла. Те, що таке сприйняття мало місце, засвідчує випадок, коли низка намиста і медальйони, виготовлені з миш'якової бронзи, з катакомбного поховання біля с. Астахове на півдні Луганщини, були записані у звітній документації фахівцями-археологами як срібні вироби.

Звертає на себе увагу вага спіралів з поховання з Підлісся, що становить 7,9 і 8,2 г – вона дорівнює близькосхідному шекелю, і ця обставина викликає особливе зацікавлення у царині проблеми вагових систем доби бронзи, нещодавно порушеної І.Т.Черняковим, А.І.Кубишевим та Л.А.Черних' на матеріалах ливарних форм середньо- та пізньокатакомбних періодів. Безумовно, ця тема потребує спеціальних ретельних досліджень. Тут лише відзначимо, що скроневі кільця і спіралі доби ранньої бронзи мають різну вагу, бо розміри їх різні: діаметр від 9 до 22 мм, а кількість обертів складає переважно від 1 до 3, зрідка до 5-7. Виготовлені вони з круглого чи ледь сплющеного з одного боку прута, або, зрідка, й з платівки металу. За матеріалами раних поховань донецької катакомбної культури, у генетичному плані щільно пов'язаної з місцевою ямною, розміри кільця і спіралів у 2-3 оберти детерміновані віком похованих. Найменші зразки діаметром 9-15 мм характерні для дітей і підлітків, більші, до 22 мм, для дорослих (спостереження С.Н.Братченка). Втім, у ямних і ранньокатакомбних комплексах західних теренів, від Надазов'я до Наддніпрянщини, малі скроневі прикраси трапляються і при дорослих, але з більшою кількістю обертів (до 5-7, окремі спостереження С.Н.Братченка за вибірковими матеріалами). Отже, при виготовленні розглянутих виробів застосовувалась, напевно, не вагова, а лінійно-об'ємна система мір (хоча між цими системами могла існувати якась відповідність).

Сокира з поховання 1/2 Підлісся належить до своєрідної групи сокир з невишпунтою втулкою, виокремленої С.М.Кореневським з-поміж відповідних знарядь так званих "майкопських" типів Північного Причорномор'я⁵. Від північнокавказьких вони відрізняються розширеним асиметричним лезом-лопаттю, вигнутим у бік "черевця". Група складається з двох сокир із Середньої Наддніпрянщини (Гречаники, Гнідине) та також двох сокир з Середнього Поволжя, і пов'язується автором зі знаряддями типу "Баньябюкк" Нижнього Подунав'я та обережно атрибутується з ямною

та катакомбною, або полтавщинською культурами, з "верхньою" датою (як на той час - початок 70-х років) "в широких межах першої половини II тис. до н.е."⁶. Така невпевність у культурно-хронологічному визначенні була зумовлена, на думку дослідника, випадковим характером знахідок цих знарядь. Дійсно, більшість з них, а також інших сокир доби ранньої бронзи такими й є, крім однієї — з хутора Гречаники на Переяславщині. Інші обставини знахідки, якої дослідник не врахував, напевне, через те, що вона була опублікована у малодоступному виданні. Ця сокира була оприлюднена ще у 1928 році М.Я.Рудинським як така, що походить з поховального комплексу⁷. Посилання на це побіжно відмітили й інші дослідники, підкреслюючи неабияке значення знахідки у царині хронології ямної культури⁸. Нещодавно один з авторів статті (С.Братченко) випадково натрапив і на архівні матеріали — рукопис В.М.Щербаківського про розкопки цього кургану в 1913 році (принагідно відзначимо, що це, мабуть, один з перших звітів про археологічні дослідження, укладених українською мовою). Курган мав діаметр 18 м і висоту 1,70 м. У розкопці розмірами 6,0x7,5 м та глибиною до 3 м було відкрито два поховання у материковому суглинку. Одне з них — поховання 2 — було здійснене у прямокутній ямі розмірами близько 3 x 1,5 м, орієнтованій зі сходу на захід (рис.4,1). На дні були знайдені рештки скелету похованого дорослого у зібганому стані, з частково зміщеними кістками (орієнтація не встановлюється). На схематичному плані показані лише місце уламків черепа, пофарбованого вохрою, у східній частині ями, та "мідна" сокира — у західній⁹. Новітні масштабні розкопки 80-х років на Лівобережжі Середньої Наддніпрянщини засвідчують надзвичайну поруїнованість землерями центральної частини могил з похованнями доби бронзи (у порівнянні з південними, степовими могилами). Поховальні ями тут здебільшого поруїновані численними великими і малими різночасовими норами, причому, від перекриття могил та скелетів похованих лишається тільки дерев'яна та кістяна трухлявина, інколи — окремі кістки чи шматки дерева, і лише зрідка трапляються відносно цілі кістки та реманент. У переміщеному стані кістки трапляються у норах на відстані до 5-6 метрів від поховання. Це означає, що відзначений приблизний розмір ями і розташування решток скелета та речей, певно, трансформовані і їм не можна надавати значення у певних аспектах. Отже, добра збереженість поховань з Підлісся та, частково, з Гречаників є рідкісним щасливим випадком.

Поруч, за межами ями (певно, поруїнованої землерями), знаходилися металева сокира, шліфований кам'яний молот та уламки посудини, орнаментованої відбитками шпурра. Перша знахідка подана

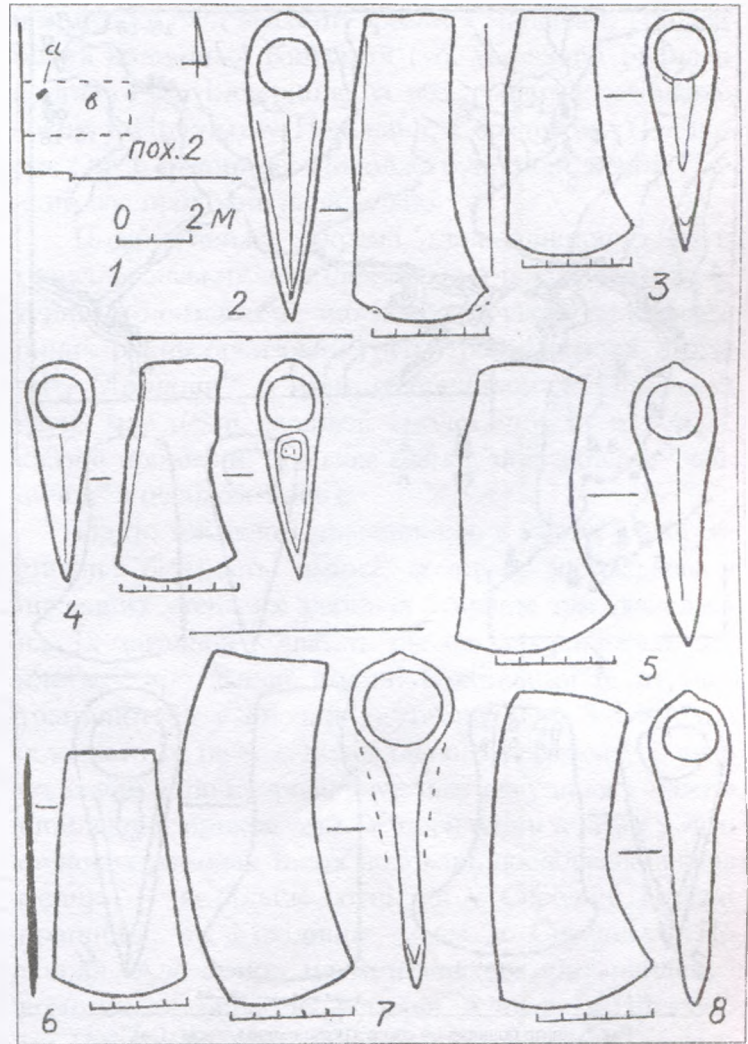

Рис. 4. План частини розкопки кургану біля хутора Гречаники з похованням 2 та сокира з цього поховання (1,2): сокири з Гнідина (3), Чапаївки (4), Болтуновки (5); Колтубанки (6-7) та Загорської Селитьби (8).

на фото у праці М.Я.Рудинського та на рисункові у статті С.М.Кореневського (рис.4,2), характер другого і третього предметів лишився невідомим.

Знахідка другої сокири з праці С.М.Кореневського (рис.4,3) має такі паспортні дані, складені російською мовою: "Гнидино, Полтавщина, КИМ 35046, на том березу Дніпра при рытве глины". Стосовно місцезнаходження відзначимо, що "на тому березі Дніпра" (а паспорт складався у Києві), тобто, на Лівобережжі, дещо південніше селища Бровари (нині околиця столиці) знаходиться село Гнедин. Можна не сумніватися, що перед нами звичайна плутанина в написанні місцевих топонімів іншими мовами. Отже, і ця сокира, напевне, знайдена неподалік від Підлісся.

З Середньої Наддніпрянщини нагепер відомі ще чотири близьких за формою сокири з випадкових знахідок. Одна з них, з села Чапаївка Золотоніського району Черкаської області (рис.4,4), друга — з колишньої Київської губернії, придбана М.О.Бранденбургом і зберігається в Ермітажі¹⁰, скоріш за все, вона походить з Правобережжя (рис.5,4). Третя сокира знайдена близько с.Грищенці Канівського району

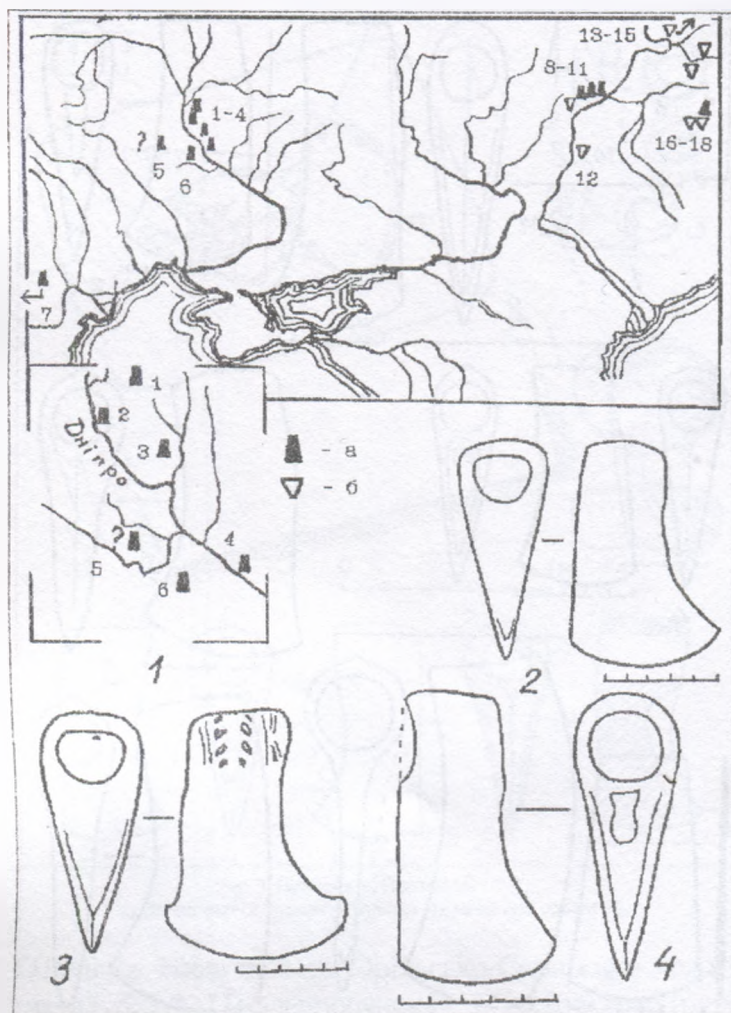

Рис. 5. Карта поширення сокир з розширеним лезом - (1а), із звуженим лезом - (16): 1 - Підлісся; 2 - Гнідин; 3 - Гречаники; 4 - Чапаївка; 5 - кол. Київська губ.; 6 - Гришенці; 7 - скарб Вільчеле; 8-11 - Труєвська Маза, Загорська Селитба, Болтуновка, Хвалинський музей; 12 - Енгельс; 13-15 - Курмашеве, Колтубанка, Утівка 1/1; 16-18 - Тамар Уткуль VII 2/4, VIII 4/1, Уральський музей. Сокири з випадкових знахідок на Середній Наддніпрянщині (2 - Гришенці; 3 - місце знахідки невідоме; 4 - кол. Київська губ.).

ну Київської області і виділяється дуже широким лезом та трапецієподібною втулкою (рис.5,2). Четверта сокира — з колекції Національного музею історії України, місце знахідки її невідоме, відрізняється сильно розкованим асиметричним лезом та орнаментом на обусі (рис.5,3).

Отже, із Середньої Наддніпрянщини натепер відомо 6 сокир типу "Підлісся" (пропонується закріпити за ним таку назву). Чотири з них походять з Лівобережжя, та дві — з Правобережжя.

У Середньому Поволжі, крім двох сокир, згаданих С.М.Кореневським, — з Загорської Селитби та Болтунівки (які зберігаються у Хвалинському музеї), додамо ще трепю з того ж музею¹¹. Усі ці сокири походять з Волзького правобережжя, близько верхів'їв річки Медведиці, що належить до басейну Дону. Одна сокира відома і в Уральському музеї¹².

Знахідки двох сокир у похованнях Середньої Наддніпрянщини засвідчують достеменно приналеж-

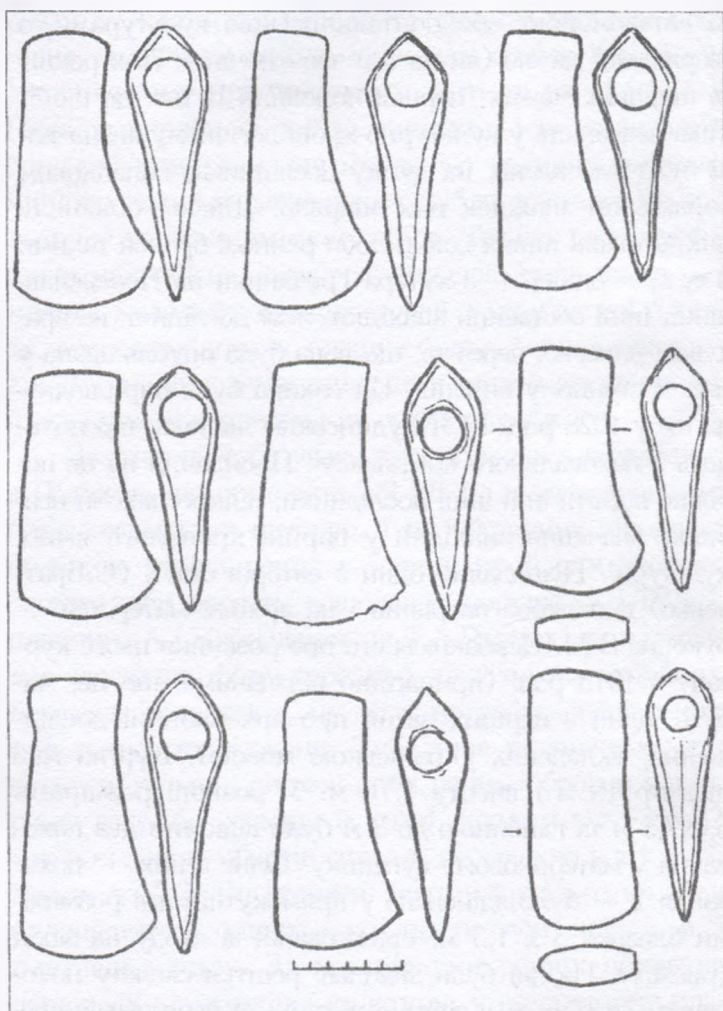

Рис. 6. Скарб Вільчеле. Румунія.

ність цієї групи знарядь до ямної культури (чи спільності) у її звуженій інтерпретації. Враховуючи відсутність у цьому регіоні ранньокатакомбних пам'яток, остання тут побутує і в час їх існування у степовій Україні, до появи тут рідкісних катакомбних поховань та численних поселень розвинутого і пізнього етапів катакомбної культури. Саме до них, а також частково і до середньодніпровської культури, виходячи з аналізу південно-східних донецьких закритих комплексів, можуть бути віднесені пізніші сокири колонтаївського типу, кілька випадкових знахідок яких походить з даного регіону¹³.

Такою ж варто вважати культурно-хронологічну атрибуцію і східних сокир типу "Підлісся". Щоправда, тут необхідно відзначити поширеність у Середньому Поволжі та на Південному Приураллі іншого типу обговорюваних знарядь, прикметною ознакою яких є звужений клин лезової частини (або завширшки такий, як і обух) — відомо не менш як 7 од.¹⁴ (рис.4,7). Чотири з них походять із поховальних комплексів, причому три — достеменно пізньоямні або ж перехідні ямно-ранньополтавкінські, які частково можуть відповідати у хронологічному аспекті

ранньокатакомбним. На це вказує як кераміка, так і інші металеві знаряддя, зокрема пласкі тесла, що відповідають пізньоямним зразкам, а одне з них — з поховання Тамар Уткуль VIII 8/4¹⁵ — ранньокатакомбним сусіднього Середнього Подоння і Сіверськодонецчини¹⁶. Важливо відзначити, що ці сокири поширені головним чином у Лівобережному Поволжжі — лише одна знахідка (Труєвська Маза) знаходиться на Правобережжі, тоді як більшість сокир типу "Підлісся" знайдені на Правобережжі, на межі з Подонням, за винятком однієї (з Уральського музею). У такій різній локалізації знарядь, певно, відбита різна культурна приналежність пам'яток цих регіонів. Перший є ареалом волго-уральського варіанту ямної спільності і наступної полтавкінської культури, другий — середньодонського варіанту ямної спільності і наступної донецько-донської катакомбної культури (середньодонський варіант), — розмежувачем тут, як почасти і в більш ранній та пізніший часи є велика ріка Волга. З іншого боку, типологічна тотожність сокир з розширеним лезом з правобережжя Середнього Поволжжя та Середнього Дону з подібними виробами Середньої Наддніпрянщини може вказувати на певну спорідненість пам'яток цих лісостепових регіонів ямної спільності, культурна специфіка яких ще недостатньо вивчена.

Детальне та серійне співставлення сокир типу "Підлісся" із сокирами типу "Баньябюкк" приводить до висновку, що схожість поміж ними, відзначена С.М.Кореневським, стосується лише форми тулуба. В той же час, знаряддя суттєво різняться за формою обуха — у Придніпровських обриси його в профілі округлі чи овалні, у нижньодунайських — підтрикутні (тобто, обух товстіший та загостреніший). Цікаво, що у скарбі Вільчеле (єдиному комплексі з сокирами типу "Баньябюкк") присутні і сокири з рівномірно розширеним до низу чи й з прямим тулубом¹⁷ (рис.6). Прямий тулуб та підтрикутний обух є характерними для найдавніших в Україні сокир "самарського" типу (тип "Соколове"), що пов'язуються з доямним, постмаріупольським культурним горизонтом¹⁸. Ці обставини показують, що розвиток металевих сокир у Нижньому Подунав'ї та Середньому Подніпров'ї на початку доби ранньої бронзи був певним чином пов'язаний.

Дещо відрізняються наддніпрянські знаряддя і від деяких поволзьких знахідок (Загорська Селітба, Болгуновка) — у останніх більша вигнутість черевця та випнутість спинки — в цьому відношенні вони дещо подібні до сокир з вузьким лезом (Котлубанке, Енгельс тощо). Все це може свідчити за місцеве виробництво у Середній Наддніпрянщині сокир типу "Підлісся". Типологічним продовженням остан-

ніх, певно, слід вважати зразки з Чагаївки, Гришенців та колишньої Київської губ. (колекція Бранденбурга). Тож, імовірно за все, розвиток металевих сокир у Нижньому Подунав'ї, Середньому Подніпров'ї та Середньому Поволжжі був споріднений і деякий час проходив паралельно.

Подібне явище, зокрема, для наддніпрянських та трансільванських знахідок, можна пояснювати культурними контактами, що їх відзначають для південніших ранньобронзових груп Правобережної України і Молдови¹⁹, з якими середньопадніпрянська група має певні паралелі (молоточкуваті шпильки, кістяні пронизки, бронзові бляхи, посудинка — "чайничок" з носиком тощо).

Надто цікавою і дивовижною є також і така обставина: більшість "ямних" поховань зосереджена у південних степових регіонах і краще там досліджена. Їх загальна кількість ще не перерахована, але йдеться про кілька тисяч. Поховання ці нерідко трапляються у високих курганах (до 3-5 м), але більшість їх не має поховального реманенту і лише подекуди вони супроводжуються посудиною, ножем, шпилькою, прикрасами. У порівнянні з ними у лісостепових регіонах таких поховань досліджено значно менше — не більше сотні, як у Середній Наддніпрянщині, так і східніше — аж до Середнього Поволжжя. Але попри це металеві сокири знайдені в комплексах лише цих регіонів, а також у Південному Приураллі (тут показчик їх виявлення надзвичайно великий — 4 випадки на 52 поховання²⁰). Отже, звичай супроводження похованого металевим сокирою мав місце лише у периферійних ямних групах, передусім — північних і північно-східних, а, можливо, і західній, наддністрянсько-прутській (сокира-молоток зі Старих Куконешт 9/5²¹) і південно-східній, маницькій (сокира з поховання Бічкін-Булук²²). Якщо брати до уваги кілька знахідок металевих сокир у похованнях північнокавказької та пінчинської культур, то з'ясовується, що комплекси з сокирами немовби обмежують ямну культурну спільність. Тобто, звичай покладення у поховання металевих сокир (робочого знаряддя чи зброї предмета, найбільшого серед тогочасних за вагою металу — до 0,5-0,7 кг), мав місце лише у прикордонні. Можливим поясненням цього явища може бути припущення, що то була своєрідна "демонстрація" перед сусідами-чужинцями могутності певних "ямних" колективів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Солтис О.Б., Ворошинов Д.О. Звіт про розкопки курганів біля с. Підлісся Броварського району на Київщині у 1992 році // НА ІА НАНУ. — Ф.с. — 1992/Х.

2. **Николова А.В.** Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1992. — С.16-18.

3. **Яровой Е.В.** Древнейшие скотоводческие племена Юго-Запада СССР. — Кишинев: Штиинца, 1985. — С.80.

4. **Кубышев А.И., Черников И.Т.** К проблеме существования вековой системы у племен бронзового века степей Восточной Европы. — СА. — М., 1985. — №1. — С.39-54; **Черних Л.А.** Визначення вагової системи доби бронзи Північного Причорномор'я // Археологія. — К., 1995. — №4. — С.117-131.

5. **Кореневский С.Н.** О металлических топорах майкопской культуры // СА. — М., 1974. — №3. — С.25-27. — Рис.9,5-11.

6. Там само. — С.27.

7. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — Т.І. — С.42. — Табл. IV,18 (фото сокири).

8. **Братченко С.Н.** Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я // Археологія. — К., 1973. — №11. — С.27; **Шилов В.П.** Очерки истории древних племен Нижнего Поволжья. — Л., 1975. — С.103.

9. **Щербаківський В.М.** Могила на хуторі Гречаники Переяславського повіту // НА ІА НАНУ. — Ф.10. — Рис.69. Супроводжується планом і перетином розкопу.

10. **Качалова Н.Е.** Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга эпохи бронзы // САИ. — М.: Наука, 1974. — Вып.В 4-12. — С.21. — Табл.15,1; **Артеменко И.И.** Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М.: Наука, 1967. — Рис. 19,2.

11. **Кореневский С.Н.** Указ. работа. — С.26. — Рис. 9,6-7; **Шилов В.П.** Очерки по истории... — С.103. — Рис. 47,6, 48,3; 47,7.

12. **Шилов В.П.** Указ. работа. — Рис.47,8.

13. **Кореневский С.Н.** О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА. — М., 1976. — №4. — С.16-31; НМГУ.

14. **Кореневский С.Н.** О металлических топорах майкопской культуры. — С.24,25. — Рис. 9,1-3; **Шилов В.П.** Указ. работа. — С.101. — Рис. 47,1-5; **Васильев И.Б.** Могильник ямно-полтавского времени у с.Утевка в Среднем Поволжье // Археология Восточноевро-

пейской лесостепи. — Воронеж, 1980. — С.33-38. — Рис.4; **Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю.** Древнеямная культура Приуралья // СА. — М., 1991. — №2. — Рис. 2, 6-11; 4, 10-11.

15. **Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю.** Указ. работа. — Рис. 2, 11.

16. **Братченко С.Н.** Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наук. думка, 1976. — С.47. — Рис.22, 3,5,6 (комплексы, що тепер інтерпретуються як ранньокатакомбні).

17. **Vulpe A.** Die Axte und Beile in Rumanien I. — München, 1970. — (Prahistorische Bronzefunde. — Ab. IX. — Bd.2). — Taf. 1-3.

18. **Клочко В.И.** Металлургическое производство в энеолите-бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К.: Наук. думка, 1994. — С.104-105; **Ковалёва И.Ф.** Металлические топоры пост-мариупольской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / ТДНК. — Харьков, 1995. — С.28-30.

19. **Дергачев В.А.** Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы. — Кишинев, 1986. — С.79-82; **Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.** Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // САИ. — К., 1986. — Вып. В1-3. — С.59.

20. **Моргунова Н.Л., Кравцов А.Ю.** Указ. работа. — С.34-39. — Рис.1-4.

21. **Дергачев В.А.** Указ. работа. — Рис.13, 23.

22. **Кореневский С.Н.** Указ. работа. — С.27. — Рис. 9,11

14.03.2000.

Братченко С.Н., Клочко В.И., Салтыс О.Б.

МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ТОПОРЫ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Резюме

В статье дается полная публикация металлических топоров ямной культуры Среднего Поднепровья и рассматриваются вопросы их происхождения. Из общего массива металлических топоров раннего бронзового века Европы, наряду с топорами типа "Баньябюкк", характерными для Нижнего Подунавья, выделяется восточноевропейский тип "Подлесье" с подразделением на приднепровский и левобережный поволжский варианты. В работе также публикуется первая находка топора типа "Подлесье" в комплексе, которая позволяет установить культурную принадлежность топоров этого типа, и рассматриваются спиралевидные височные подвески ямной культуры.

СВЯЗИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ С НИЖНИМ ПОБУЖЬЕМ В VII-V вв. до н.э.

Главными водными транспортными путями, соединяющими Северное Причерноморье с Центральными районами Восточной Европы и Прибалтикой, были три наиболее крупные реки этого региона: Днепр, Южный Буг, Днестр. Эту роль они играли и на протяжении всего античного периода. Кроме того, водораздел Днепра, Южного Буга и Днестра в старину служил грандиозным волоком, связывающим водные пути по рекам этих трех бассейнов. Проходившие здесь волоки, существовали и в более позднее время, о чем свидетельствуют названия притоков рек и селений. Так, правый приток Южного Буга — Волк и его приток Волнак близко подходят к левому притоку Днестра — Упище. Верховья Южного Буга находятся в непосредственной близости от р.Случ, правого притока р.Горынь, через которую можно попасть в р.Припять и далее через р.Западный Буг в районы Северо-Восточной и Центральной Европы, и в Прибалтику. По левому притоку Южного Буга — р.Синвоха и ее притокам, находящимся поблизости от правых притоков Днепра — р.Рось и р.Тясмин, вероятно, мог проходить водный путь, соединяющий Южный Буг с Днепром, и далее по его левым притокам с Восточными районами Восточной Европы. Таких примеров можно привести множество. Это создавало прекрасно развитую сеть водных путей, которые в античное и более раннее время использовались для торговли. Потенциальные возможности этой торговой сети были достаточно велики для того, чтобы связать практически любые районы Восточной Европы с прибрежными районами Северного Причерноморья, а через них и со всем Причерноморьем и Восточным Средиземноморьем. Вероятно, по этой причине именно водные пути в этом регионе играли ведущую роль в создании торговых маршрутов.

Кроме того, необходимо учитывать то, что по имеющимся палеогеографическим данным, лесные районы в античное и более раннее время занимали большие территории, чем сейчас, что способствовало, с одной стороны, увеличению водности рек этого района Восточной Европы, а с другой, — значительно затрудняло освоение сухопутных торговых маршрутов. В разные исторические периоды, в зависимости от существовавшей политической и экономичес-

кой ситуации, функционировали различные участки этой водной торговой сети.

В рассматриваемый период, с VII по V вв. до н.э., главной торговой артерией Северо-Западного Причерноморья, связывающей его с Центральными, Западными районами Восточной Европы и Прибалтикой, видимо, был Южный Буг. Причем он использовался, судя по имеющимся археологическим данным, еще задолго до возникновения первых греческих поселений в Нижнем Побужье. Существование этого водного торгового пути могло сыграть решающую роль в выборе места для основания Ольвии на правом берегу Бугского лимана. Действительно, сравнивая наиболее ранние и достоверные сведения о природных условиях низовий рек Южного Буга и Днепра, имеющиеся в “Истории” Геродота и относящиеся к V в. до н.э., можно сразу заметить, что они значительно более благоприятны для ведения любой сельскохозяйственной деятельности именно в районе Нижнего Поднепровья, а не Нижнего Побужья. Так, упоминая низовья Южного Буга (Гипаниса), Геродот только отмечает то, что: “... а затем на четыре дня плавания вода горькая; ибо в нее впадает горький источник” (Herod., IV, 52). Описание же природной среды низовий Днепра (Борисфена) отличается полнотой сведений от описаний низовий Южного Буга (Гипаниса).

Характеризуя Борисфен, Геродот сообщает: “... из остальных рек Борисфен самая прибыльная: он доставляет стадам прекраснейшие и очень питательные пастбища, превосходнейшую рыбу в огромном количестве, вода его очень приятна на вкус и отличается чистотою среди мутных рек Скифии; вдоль него тянется превосходная пахотная земля или растет очень высокая трава там, где почва не засеивается: в устье его сама собою в изобилии оседает соль” (Herod., IV, 53). Хотя описание относится к периоду более позднему, приблизительно на 200 лет от основания первой греческой колонии в Северном Причерноморье на о.Березань, тем не менее оно отражает достаточно близкие природные условия.

Сравнивая эти описания, становится закономерным вопрос: почему же именно район Нижнего Побужья был выбран греческими колонистами для ос-

нования центра своего полиса — Ольвии? Тем более, что по имеющимся археологическим данным, этот район Северного Причерноморья был практически не заселен¹. Отсутствие местного населения или его крайняя немногочисленность давало возможность первым греческим колонистам выбора практически любого, удобного для них места для освоения и основания своих поселений. Поэтому, если основание наиболее ранней греческой колонии на о.Березань, находившегося в районе соединения Днепр-Бугского лимана с Черным морем, и основание нескольких небольших сельскохозяйственных поселений в конце VI в. до н.э. в непосредственной близости от Березанского лимана выглядит целиком логическим, то дальнейшее освоение Нижнего Побужья, а не Нижнего Поднепровья, вызывает удивление. Рассматривая мотивы выбора места для основания столицы полиса в районе низовий Южного Буга, можно придти к выводу, что на начальном этапе колонизации этого района, именно наличие торговых путей по этой реке могло послужить причиной такого выбора. Тем более, необходимо учитывать, что район Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья до сих пор находится в зоне “рискованного земледелия” и урожай на этой территории целиком зависит от природных условий.

Согласно же данным палеоклиматологии, к концу VII - началу IV вв. до н.э. в Северном Причерноморье только заканчивается засушливый холодный период², во время которого получение значительных урожаев было весьма проблематичным. Поэтому несколько неурожайных сезонов, без наличия других источников существования, таких как торговля, могло привести к гибели колонии. Сам выбор места для основания первого поселения на территории Северного Причерноморья на о.Березань свидетельствует о важности его как торговой базы, так как утверждать о развитии какой-либо значительной сельскохозяйственной деятельности на нем не приходится из-за отсутствия необходимых для этого пригодных площадей.

На то, что торговля играла важнейшую роль при освоении районов Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья, указывает хотя бы тот факт, что следом за возникновением поселения на о.Березань во второй половине VII в. до н.э.³, возникает ремесленное, а не сельскохозяйственное поселение, на берегу Ягорлыцкого залива, района, где имелись все необходимые полезные ископаемые и ресурсы для произ-

водственной деятельности⁴. Спорный вопрос о его постоянном⁵ или сезонном⁶ характере для решения поставленного вопроса принципиального значения не имеет. Рассматривая историю развития Ольвийского полиса, необходимо отметить, что к концу второй четверти V в. до н.э. происходит сокращение ее сельской округи, а в первой половине V в. до н.э. население полностью оставляет сельскую округу и концентрируется в Ольвии. Причины временного прекращения жизни Ольвийской сельской округи ряд исследователей видит во внутренних процессах, происходивших в Ольвийском полисе⁷. Одной и, возможно, главной из них, обусловившей этот процесс, могло быть ухудшение климатических условий, в результате изменения которых ведение сельскохозяйственной деятельности стало просто невыгодным. Новое освоение Ольвийской сельской округи происходит только с конца V в. до н.э.⁸, и, вероятно, связано с установлением благоприятных для ведения сельского хозяйства климатических условий.

Таким образом, в течение 30-50 лет Ольвия существовала, главным образом, только за счет привозных продуктов, получать которые было возможно только в результате активной торговой деятельности. Видимо, торговля была достаточно успешной, так как в этот период в Ольвии проводятся интенсивные работы по сооружению городских кварталов, оборонных и культовых построек⁹. Поэтому можно вполне закономерно предположить, что в VII-V вв. до н.э., именно торговля была основным источником существования Ольвийского полиса, а сельское хозяйство из-за его малой продуктивности играло вспомогательную роль. Можно присоединиться к мнению К.К.Марченко и Ю.Г.Виноградова¹⁰, которые признавали доминирующую роль торговли на раннем этапе колонизации.

В дальнейшем, с улучшением климатической обстановки в IV - первой половине III вв. до н.э., сельское хозяйство начинает играть значительно большую роль в экономике Ольвийского полиса и именно в этот период он переживает этап своего наивысшего политического и экономического подъема.

Как уже указывалось выше, в VII-V вв. до н.э. так же, как и в более ранние периоды, Южный Буг, вследствие своего географического положения, вероятно, был одним из главных водных торговых путей Северного Причерноморья. По археологическим данным, торговый путь по р.Южный Буг, связывающий его верховья с Северным Причерноморьем и

Восточным Средиземноморьем, существовал уже с XV вв. до н.э. Это подтверждают находки Гордеевского могильника, расположенного в верховьях Южного Буга, существовавшего почти 500 лет. Большинство из погребений этого могильника содержали янтарные изделия (главным образом — бусы). По количеству янтарных изделий Гордеевский могильник не имеет аналогов среди памятников этого времени на территории Европы¹¹. Янтарные ожерелья, найденные в могильнике, имеют аналогии в памятниках Восточной Европы и Восточного Средиземноморья. Это дает возможность предположить, что могильник был размещен на янтарном пути, конечным пунктом которого были острова Родос, Кипр и Крит, где были найдены аналогичные бусы. Вопрос о происхождении янтаря из Прибалтики, либо из месторождений Северо-Восточной Польши, или из месторождений Западной Украины пока что не решен. Это объясняется тем, что отличить балтийский и восточно-европейский янтарь довольно трудно, а в случае сильной окисленности, каковыми главным образом и являются все найденные предметы, практически невозможно¹².

В любом случае, верховья Южного Буга были или началом торгового пути, или, что более вероятно, служили промежуточным пунктом на пути из Северной Европы и Прибалтики в Северное Причерноморье. Необходимо также учитывать и то, что путь из Северо-Восточной Европы и Прибалтики в район Северного Причерноморья через Западный Буг, Припять, Горынь, Случ и Южный Буг значительно короче, чем по Припяти и Днепру. Кроме того, он позволял обходить Днепровские пороги.

Вероятно, что в VII в. до н.э. этот транспортный путь был хорошо известен и использовался для торговли между Северо-Западным Причерноморским регионом, центральными районами Восточной Европы и Прибалтики. Поэтому, возникновение наиболее ранней греческой колонии на о.Березань, а затем основание Ольвии на берегу Бугского лимана, как уже указывалось выше, представляется вполне закономерным.

Достаточно регулярные торговые связи античного мира с населением лесостепной зоны Восточной Европы фиксируются с середины VII в. до н.э. В это время на территории лесостепного междуречья Южного Буга и Днепра возникают грандиозные по своей площади скифские городища, в экономике которых определенное значение начинает играть фактор торговых связей с античным миром, осуществлявшихся при посредничестве греческих колонистов.

В археологическом плане этот процесс прослеживается по находкам амфор и расписной керамики восточно-средиземноморских центров на скифских городищах, которая также преобладает в наиболее ранних слоях Березанского поселения¹³. Наиболее ранние городища скифского времени находились или непосредственно на Южном Буге (Немировское городище), или в междуречье Тясмина (правый приток р.Днепр) и Синюхи (левый приток р.Южный Буг), либо в бассейне последней (Пастырское, Жаботинское). В настоящее время нельзя с уверенностью утверждать, что население скифских городищ VII-V вв. до н.э. использовало в качестве торгового водного пути Южный Буг и его притоки. Городища, расположенные на левых притоках Днепра, такие как Басовское на р.Сула и Бельское на р.Ворскла, в качестве торгового водного пути могли использовать Днепр. Однако городища, расположенные выше правого притока Днепра — р.Рось, такие как Трахтемировское и Каневское, вероятно, все же сообщались с античными центрами по Южному Бугу.

Водный торговый путь по Южному Бугу продолжал существовать на протяжении всего античного времени. Одним из предметов экспорта из Восточной Европы, видимо, продолжал оставаться янтарь. Об этом свидетельствуют упоминания античных авторов, в частности Диодора Сицилийского (Diod., V, 23), который называет янтарь “скифским электром”. Само название, вероятно, свидетельствует о том, что янтарь происходил с территории Восточной Европы, которую античные авторы отождествляли со Скифией. Естественно, кроме янтаря, с этих территорий вывозились и другие разнообразные товары, имевшие спрос в странах античного мира — воск, мед меха и т.п. Мало вероятно, что в VII-V вв. до н.э. из этих районов осуществлялись большие поставки сельскохозяйственной продукции, во всяком случае ее основная масса, видимо, оставалась в Ольвии. В античных источниках не встречается упоминания о каких-либо значительных поставках зерна из районов Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья (таких, как об экспорте зерна из Боспора).

В дальнейшем, с переносом центра Большой Скифии в район Нижнего Поднепровья, в IV в. до н.э., очевидно, происходит смещение части торговой активности на водный путь по Днепру. Но Южный Буг на протяжении всего античного периода, видимо, продолжал играть достаточно значительную роль, как водная транспортная артерия, соединявшая Северное Причерноморье с районами Центральной и Восточной Европы, а также Прибалтикой.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Лашви В.В.** Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1966. — 239 с.; **Артамонов М.И.** Киммерийцы и скифы. — М.: Наука, 1974. — 156 с.; **Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Огренко В.М.** Сельская округа Ольвии. — К.: Наук. думка, 1989. — 240 с.
2. **Бучинский И.Е.** Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. — К.: Госсельхозиздат УССР, 1963. — 307 с.; **Веклич М.Ф.** Проблемы палеоклиматологии. — К.: Наук. думка, 1987. — 189 с.
3. **Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Огренко В.М.** Сельская округа Ольвии. — К.: Наук. думка, 1989. — 240 с.
4. **Островерхов А.С.** Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией (VII - середина V вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1978. — 24 с.
5. **Иевлев М.М., Огренко В.М.** Новые данные об античных поселениях Нижнего Побужья // Ольвия-200 / ТД междунар. конф., посвящ. двухсотлетию археологического открытия Ольвии. — Николаев, 1994. — С.56-57.
6. **Островерхов А.С.** Экономические связи Ольвии, Березани и Ягорлыцкого поселения со Скифией. — С.18.
7. **Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Огренко В.М.** Сельская округа Ольвии. — К.: Наук. думка, 1989. — 240 с.
8. Там же.
9. Там же.

10. **Марченко К.К.** Модель греческой колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — М., 1980. — № 1 — С.131-143; **Вишegradов Ю.Г.** Полюс в Северном Причерноморье. Античная Греция. — М., 1983. — Т.1. — С.366-420.

11. **Клочко В.И.** Новые аспекты связей Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем в позднем бронзовом веке // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника: К 90-летию профессора Л.М.Славина. — К., 1996. — С.129-131.

12. Там же.

13. **Опайко Н.А.** Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII-V веках до н.э. // САИ. — М.: Наука, 1966. — Вып. Д 1-27. — 70 с.; **Копейкина Л.В.** Раскопки Березанского поселения // АО 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С.346.

12.09.1999.

Иевлев М.М.

СВЯЗИ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ С НИЖНИМ ПОБУЖЬЕМ в VII-V вв. до н.э.

Резюме

В статье рассматриваются связи населения Среднего Поднепровья VII-V вв. до н.э. с Нижним Побужьем. Анализируется роль водных путей по Южному Бугу и Днепру, которые служили важнейшими торговыми артериями, соединявшими Северное Причерноморье с районами Среднего Поднепровья, Восточной и Центральной Европы.

МАЙДАН РАЗРЫТАЯ МОГИЛА

В Котелевском районе Полтавской области на возвышенности правого берега р. Мерла, недалеко от ее впадения в р. Ворскла, находится замечательный, но пока еще недостаточно исследованный, археологический памятник, известный как майдан Разрытая Могила. Это огромное и сложное земляное сооружение возвышается у перекрестка дорог из Колонтаева в Лихачевку и из Котельвы в Малую Рублевку (рис.1), в западной части большого курганного могильника, который протянулся вдоль правого берега р. Мерла от окрестностей Лихачевки и Малой Рублевки до Колонтаева. Курганы расположены на полях и интенсивно распаиваются. Во время нашей разведки в октябре 1951 г. мы смогли отметить вблизи майдана, к западу от перекрестка дорог, лишь 4 кургана высотой 1,5 м и еще 8 курганов примерно такой же величины вдоль дороги от перекрестка до окрестностей Колонтаева. Едва заметных насыпей меньшей высоты было более двух десятков.

Майдан Разрытая Могила известен давно. Возможно, именно он упоминается в 1627 г. в "Книге Большому Чертежу" как "Разрытый курган на Муравской Дороге" в междуречье рек Мерла и Мерчик¹. Хорошее описание Разрытой Могилы, с указанием некоторых размеров, имеется в работе доктора богословия, архиепископа Филарета (Гумилевского)². Он полагал, что майдан представляет собой остатки кургана и зафиксировал бытующие у местных жителей названия "Разрытая Могила" и "Шведский городок". По сведениям Филарета, в 1807 г. здесь был устроен склад фуража и артиллерии. В.В.Пассек отнес Разрытую Могилу к городищам³. И.А.Зарецкий не только тщательно осматривал этот памятник⁴, но и раскопал в его окрестностях 14 курганов⁵. Среди них широкую известность получили курган № 7 Витова Могила и курган № 13 Опишлянка. Благодаря обилию выразительных находок они, без сомнений, датируются серединой VI - началом V вв. до н.э.⁶ Такую громадину, как майдан Разрытая Могила, исследовать путем раскопок никто и не пытался. К счастью, не затронула его и деятельность средневековых селитроварщиков. В 1953 г. майдан осматривала Г.Т.Ковпаненко, которая отметила, что во время войны 1941-1945 гг. он был использован для устройства блиндажа⁷.

Наши разведки 1951 г. позволили получить детальный план майдана (рис.1.), уточнить картину

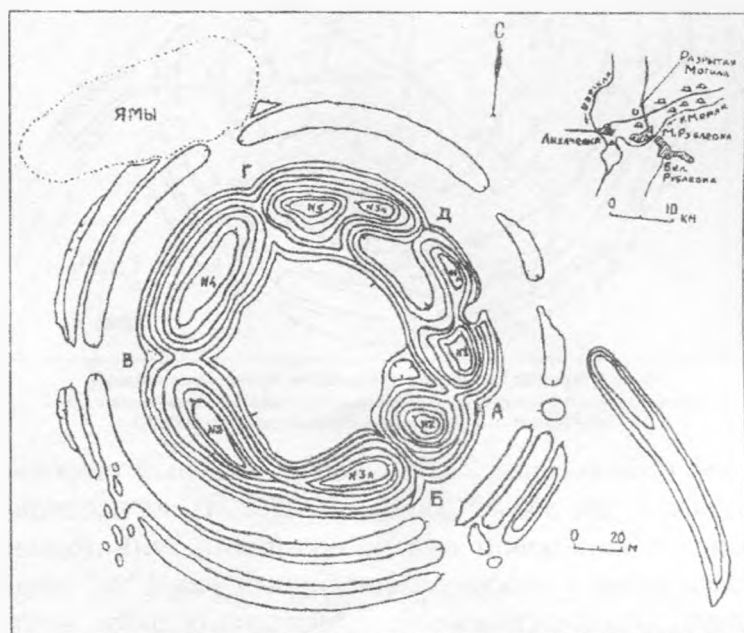

Рис.1. Разрытая Могила. План майдана (съемка 1951 г.) и схема расположения у перекрестка дорог. Условные знаки: 1-5 — вершины майдана, А-Д — проходы

разрушений, нанесенных майдану в последние годы, познакомиться со структурой насыпей. Выяснилось, что во время Великой Отечественной войны разрушения не ограничились постройкой одного блиндажа. В 1951 г. еще были хорошо видны в 25 местах остатки землянок и окопов разного назначения. В ряде мест были сделаны зачистки стенок, показавшие, что насыпь майдана состоит из чернозема, в котором иногда заметны небольшие прослойки глины. Структура чернозема свидетельствует, что по крайней мере в некоторых местах для строительства использовали вырезанные из дерна пластины или "вальки". Съемка плана производилась с использованием артиллерийской буссоли и направления фиксировались вначале в делениях угломера, а затем переводились в градусы. Результаты измерений расстояний, направлений и высот показаны на плане, схеме и в таблице (рис.2; табл.1). На плане показано и расположение ям (от землянок, окопов), которые были видны в 1951 г. В их число, видимо, входит и яма от блиндажа, который упоминает Г.Т.Ковпаненко.

Общая картина показывает, что, благодаря огромной величине всего сооружения, эти 25 ям военного времени, хотя и нанесли Разрытой Могиле заметные повреждения, но все же не изменили общей конфигурации основных земляных сооружений. Пожалуй, больший вред нанесли ямы, вырытые в пер-

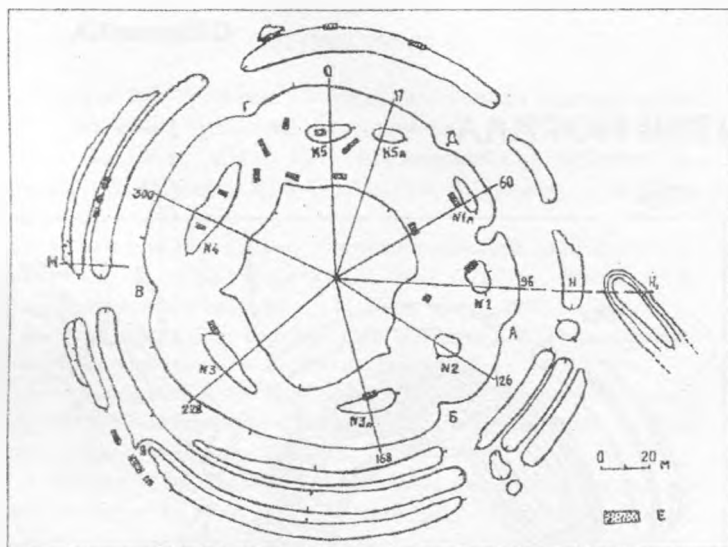

Рис.2. Разрытая Могила. Схема азимутов на вершины майдана.
Условные знаки: А-Д — проходы; 1-5 — вершины; Е — окопы и землянки времен войны 1941-1945 гг.; М-Н — направление измерения диаметра майдана

вые послевоенные годы с северо-западной стороны майдана для добычи глины. При этом был частично срезан кольцевой вал и, возможно, уничтожен отходящий в сторону серповидный вал ("ус" майдана), соответствующий серповидному валу, который сохранился с юго-восточной стороны майдана. Следует отметить еще одну небольшую, но оказавшуюся важной деталь. В 1951 г., когда мы осматривали и снимали его план, поверхность была покрыта в основном низкорослым чебрецом. Эта скудная растительность, еще сохранившаяся после длительного выпаса коз на майдане, не скрывала деталей рельефа и позволяла хорошо их зафиксировать. При последующих посещениях в 70-80-х годах картина была уже иной. Во многих местах на майдане вырос густой бурьян, появились кусты и даже небольшие деревья. В то же время ямы от построек военного времени сгладились и задерновались. Многие, хорошо видимые раньше, детали рельефа рассмотреть было уже почти невозможно. С северо-западной стороны расширилась площадь, изрытая ямами добычи глины для строительства. Поле вокруг майдана интенсивно распаивалось. В процессе глубокой вспашки при помощи мощных тракторов были значительно повреждены, а частично и совсем уничтожены внешний кольцевой вал и ров, уменьшились размеры серповидного вала ("ус" майдана), отходящего с юго-восточной стороны. Сравнение нашего плана 1951 г. с планом, который сделала Т.В. Варьянская в 1994 г. (рис.3), хорошо показывает, как велики были повреждения, нанесенные майдану за последние годы⁵. Особенно значительными были разрушения, нанесенные распашкой внешнему кольцевому валу и рову. От них сохранились только обрывки. К счастью, и после этих повреждений основ-

ная высокая часть майдана с овальной выемкой в центре сохранилась хорошо и продолжает поражать своей величиной и своеобразностью конфигурации, которая явно не случайна.

Табл.1

Таблица направлений и высот топосъемки майдана (1951 г.)

Объект	Высоты (в м)	Азимуты (в градусах)
Вершина № 1	8,60	96
Вершина № 1а	7,40	60
Вершина № 2	9,00	126
Вершина № 3	10,00	228
Вершина № 3а	8,30	168
Вершина № 4	10,00	300
Вершина № 5	11,00	0 (360)
Вершина № 5а	9,10	17
Проход А	5,20	
Проход Б	5,20	
Проход В	6,00	
Проход Г	6,50	
Проход Д	5,25	

При съемке плана майдана для удобства его описания и дальнейшего изучения мы пронумеровали 5 его вершин и определили при помощи буссоли азимуты на эти вершины. Буквами А-Д были обозначены проходы, ведущие через седловиты основной насыпи к центральной впадине. Последняя имеет форму неправильного овала с длинной осью, ориентированной примерно по линии С-Ю. Концентрические валы и рвы, окружающие основную высокую круглую насыпь, обозначены римскими цифрами.

Таким образом, результаты измерений и съемки плана показали, что по состоянию на октябрь 1951 г. майдан Разрытая Могила имел следующий вид. Диаметр основной кольцеобразной насыпи при измерении на уровне подошвы по линии М-Н равен 150 м. Поверхность насыпи неровная. На ней выделялись 5 вершин, из которых наибольшими были — № 3 (высота 10 м), № 4 (высота 10 м) и № 5 (высота 11 м). Между вершинами имелось 5 проходов (А-Д), но все они расположены не на уровне подошвы майдана, а гораздо выше, на высоте 5,2-6,5 м. Дно в этих проходах не плоское, а имеет клиновидное сечение. Внутри основной кольцевой насыпи имеется углубление неправильно овальной формы с диаметрами около 86 и 68 м. Вокруг основной кольцевой насыпи, на расстоянии 12-19 м от нее, были сооружены концентрические валы и рвы, прерывающиеся у соответствующих проходов. При учете этих внешних концентрических валов и рвов диаметр майдана по линии М-Н, достигал уже 202 м. Кроме того, с ЮВ стороны от майдана отходил еще серповидный в плане вал длиной 43 м, имеющий наибольшие размеры в СВ части, где высота его была 2 м при ширине основания 7 м.

Противоположная часть этой серповидной насыпи сильно распахана и едва возвышается над поверхностью почвы. Около СЗ части концентрических валов и рвов майдана, возможно, также был отходящий в сторону вал, но достоверно установить это уже в 1951 г. было трудно, так как в этом месте большой участок (примерно 100x50 м) был сплошь изрыт ямами недавнего происхождения, в которых строители брали глину. Лишь в некоторых местах с большим трудом, между этими ямами можно было проследить небольшие обрывки каких-то валов.

Если сравнить эти данные с теми, которые известны по другим работам, то можно заметить некоторые несоответствия в размерах. Они объясняются разными причинами. Во-первых, Разрытая Могила со временем несколько меняет свою конфигурацию и размеры. Насыпь у концентрических валов в ряде мест распахивается, оседает, распыляется, а местами разрушается ямами или в результате иного антропогенного воздействия. Изменения эти отмечал еще И.А.Зарецкий, указывая, что, по сравнению со временем Филарета, сооружение "несколько изменилось". Он же упоминает о каких-то "старых ямах", не указывая однако, что они собой представляют и где расположены. Во-вторых, несовпадение размеров, указанных разными авторами, может быть связано и с тем, что долгое время не был опубликован детальный план майдана и неизвестны точки, которые использовались во время измерений разными исследователями. Впрочем, крупных изменений общей конфигурации, по крайней мере основной, центральной части майдана, все же, видимо, не происходило, так как поверхность его не затрагивалась распахкой, была издавна задернована, а современная хозяйственная деятельность повредила пока только незначительные по размерам участки. Больше всего пострадали концентрические валы и рвы у основания майдана и отходящая в сторону серповидная насыпь, или несколько аналогичных насыпей.

Вопрос о том, что представляло собой это сооружение в древности, тесно связан с общей проблемой происхождения и первоначального назначения майданов. Довольно долго было распространено высказанное еще в 1837 г. В.В.Пассеком ошибочное предположение о том, что майданы представляют собой небольшие укрепленные поселения — городища. Это предположение некоторое время поддерживалось еще и статьей А.А.Захарова⁹, который, публикуя материалы исследований И.А.Зарецкого⁹, оши-

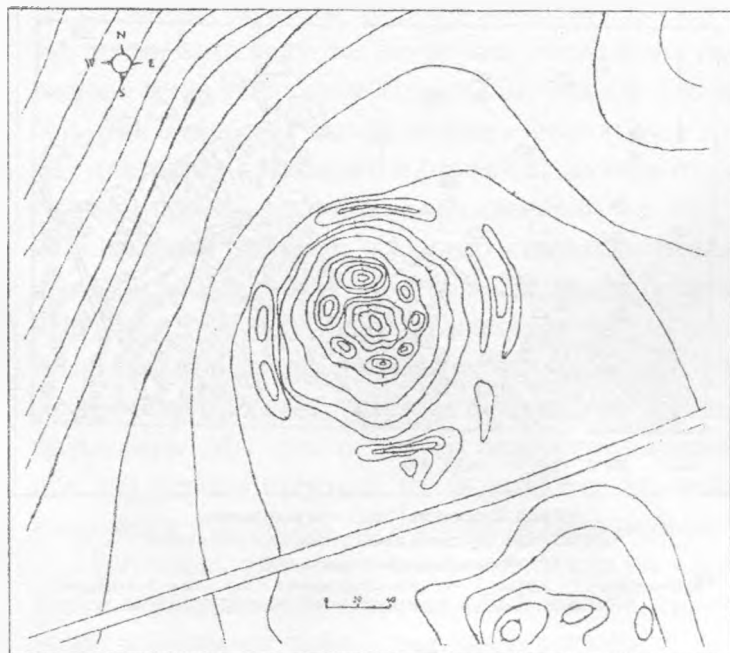

Рис.3. Разрытая Могила. План майдана.
Съемка Т.В.Варьянской 1994 г.

бочию отнес к "городищу" Разрытая Могила предметы из коллекции, собранной И.А.Зарецким на селище скифского времени у с.Лихачевка. Эту ошибку А.А.Захарова заметила Г.Т.Ковпаненко¹⁰ и подтвердила последующими раскопками А.А.Моруженко¹¹. И.И.Ляпушкин¹², опираясь на данные своих разведок 1945 г. и на результаты предшественников, среди которых были такие прекрасные знатоки древних земляных сооружений как В.Г.Ляскоронский¹³, И.И.Фундуклей¹⁴, А.О.Подберезский¹⁵, В.А.Городцов¹⁶, Л.В.Падалка¹⁷, А.А.Спицын¹⁸, А.С.Федоровский¹⁹ и др., уже совершенно определенно пишет о том, что майданы — это не городища. Тогда же получила распространение новая гипотеза, согласно которой майданы представляют собой остатки разрушенных курганов. При этом, однако, у сторонников курганной гипотезы не было единства, так как никто не мог достаточно убедительно объяснить, почему эти "курганы" имеют столь странную, устойчиво сохраняющую ряд признаков форму, и как она образовалась.

Все это нашло отражение в заключении И.И.Ляпушкина. Он не сомневался в том, что майданы — это не остатки поселений типа городищ, но при этом сделал одно очень важное замечание: "майданы — разрытые курганы: вопрос лишь о том — когда, с какой целью и каким образом они разрывались". Ответ на этот вопрос было не просто найти даже путем раскопок. В частности путаницу вносило то, что некоторые майданы были сооружены на месте более

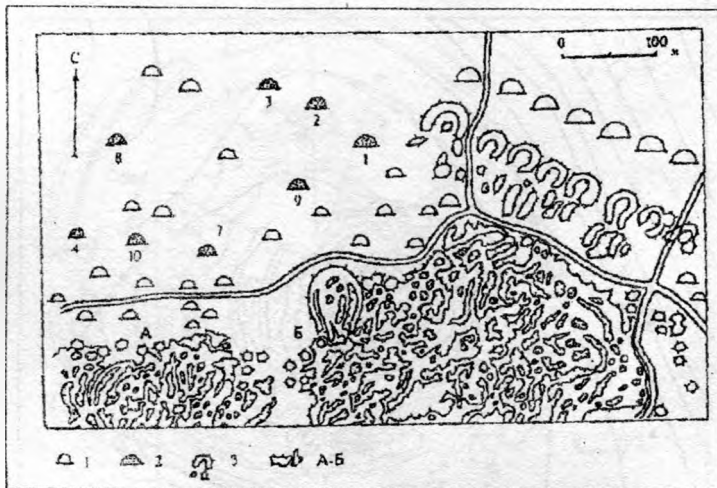

Рис.4. Скоробор. План части могильника, прилегающих майданов и майдановидных сооружений (по данным аэрофотосъемки 1953 г.).

Условные знаки: 1 — курганы, 2 — курганы, раскопанные в 1965 и 1972 гг.; 3 — майданы; А-Б — майдановидные насыпи Малого (А) и Большого (Б) Скоробора

древних курганчиков бронзового века. В свою очередь майданные насыпи принимались иногда за курганные и использовались в средневековье для устройства впускных погребений. Все это показывало, что каждый майдан или майданообразное сооружение необходимо изучать отдельно, с учетом индивидуальных особенностей данного памятника.

Новые важные данные были получены в результате раскопок майданов и курганов у с.Новый Мерчик²⁰, одновременно с изучением следов деятельности селитроварщиков в той же местности, а также при исследовании насыпей Скоробора²¹ и майданообразных сооружений на Бельском городище скифской эпохи²². Эти материалы оказались очень важными для сравнительного анализа насыпей двух майданов классической формы, двух курганов с погребениями бронзового века и скифской эпохи и остатков селитроварни XVII-XVIII вв. При раскопках особое внимание было уделено изучению стратиграфии насыпей.

При раскопках у с.Новый Мерчик насыпи майданов и отходящие от них серповидные насыпи ("усы", "крылья") были послойно сняты полностью. При этом нигде, ни в одной из частей майданов, включая и центральные углубления, не было обнаружено никаких следов погребений или погребального сооружения. Состоящие из чернозема с небольшой примесью глины насыпи майданов и их "усов" не имеют никаких следов нарушения изначальных древних напластований и расположены на погребенной почве. Бурты и отвалы селитроварщиков существенно отличались от насыпей майданов и курганов, и рас-

положены далеко от майданов. Отвалы селитроварщиков невысоки (не превышают 1 м), расположены хаотично. Для них характерна перемешанная, комковатая, переваренная, серого оттенка почва. На поверхности и в обнажениях встречаются кусочки обожженной глины, древесные угли, иногда обломки сделанных на гончарном круге горшков XVII-XVIII вв. из сероатой глины с бурой росписью. Валы майданов и насыпи курганов сооружены в основном из однородной почвы, прослойки в них не смещены. Сложные по своей планировке насыпи майданов расположены не хаотично, а подчиняются определенному плану, хотя смысл этой планировки нам пока не ясен. Зафиксировано много фактов, которые показывают, что волокуши для земляных работ при сооружении этих насыпей не применялись. Достаточно напомнить лишь некоторые факты. Перед выходом (в сторону "усов") из майдана № 1 поперек располагался вал-перегородка высотой 1,2 м и шириной 6 м, который не допускал бы движения с волокушей по этому пути, а другого древнего выхода из майданного кольца не было²³ у майдана № 2 с южной стороны вообще не было выхода к расположенным здесь серповидным насыпям ("усам").

Эти наблюдения подтверждаются также исследованиями на Бельском городище и на расположенном рядом с ним могильнике Скоробор. В северо-западной части Западного укрепления Бельского городища, по обе стороны от проходящей здесь дороги, с внутренней стороны оборонительных сооружений, еще при съемке плана в 1967-1968 гг. были отмечены хаотически расположенные бугры, ямы и несколько небольших площадок со следами разведения огня на них. На эти участки обратила внимание и А.А.Моруженко, которая в 1968 г., по нашему поручению, производила раскопки расположенного вблизи зольника № 40. Сделанные в ряде мест зачистки и осмотр ям показали, что почва этих хаотически расположенных бугров отличается от почвы валов оборонительных сооружений, и в то же время, очень похожа на почву выбросов селитроварщиков. Такая почва в некоторых местах около площадок с обожженной глиной (где, видимо, стояли печи и котлы селитроварщиков) покрывает значительную площадь. При сборе подъемного материала здесь встречались небольшие обломки горшков XVII-XVIII вв. и даже был найден обломок глиняной курительной трубки.

Еще более выразительную картину можно наблюдать в урочище Скоробор у курганного могиль-

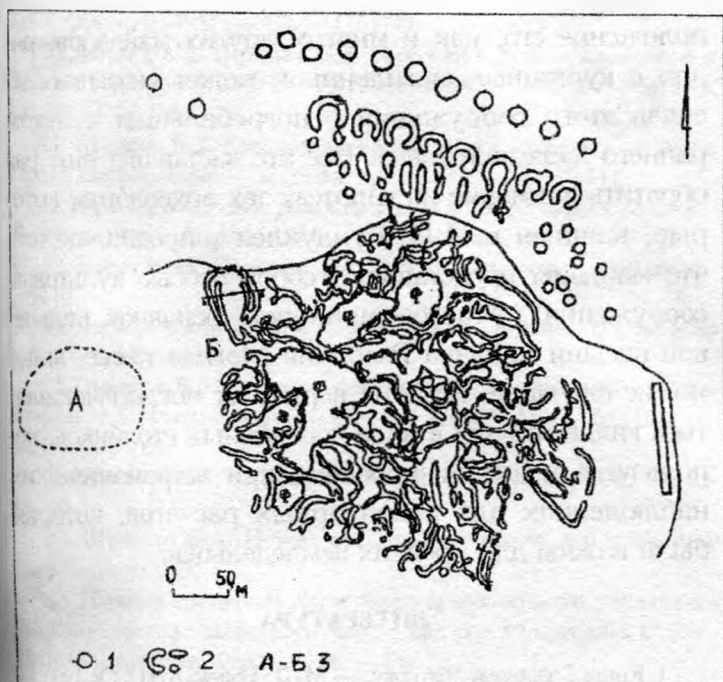

Рис.5. Скоробор. Майдановидные насыпи Большого (Б) и место расположения Малого (А) Скоробора. Инструментальная съемка И.Б.Шрамко 1987 г.

ника, расположенного на возвышенности левого берега р.Сухая Грунь к западу от Бельского городища.

Здесь имелись два крупных скопления земляных насыпей, известных под названиями Большого и Малого Скоробора, которые, к сожалению, очень схематично зафиксировал на одном из своих планов еще В.Г.Ляскоронский²⁴. В.А.Городцов²⁵, проводивший в 1906 г. в этой местности раскопки поселений и курганов и осматривавший Скоробор, считал, что Большой Скоробор — это «остатки громаднейшего кургана, разрушенного майданным способом (т.е. при помощи волокуш — Б.Ш.), а затем перерытого и перевернутого на разные лады». Малый Скоробор он также рассматривал как остатки разрушенного кургана меньших размеров. Но полной уверенности в правильности такой интерпретации у В.А.Городцова не было, и в заключении он писал: «Для точного представления об отношении всех неровностей друг к другу необходим инструментальный план, способный объяснить и помимо этого очень многое». В.А.Городцов таким планом еще не располагал. Г.Т.Ковпаненко также считала, что Большой и Малый Скоробор представляют собой остатки двух огромных разрушенных курганов, ссылаясь на В.А.Городцова, не приводила никаких новых аргументов²⁶.

Мы рассматривали Большой и Малый Скоробор неоднократно и нам казалось, что в этом, на первый взгляд совершенно хаотическом скоплении насыпей и ям, лучше всего поможет разобраться аэрофотосъемка. В 1987 г. удалось получить такие сним-

ки, сделанные на основе залетов в конце августа 1953 г., т.е. тогда, когда еще не появились разрушения последних лет и полностью сохранялся Малый Скоробор. На основании этих аэрофотоснимков был сделан план (рис.4) Большого и Малого Скоробора и прилегающего к ним курганного могильника²⁷, а в 1987 г. И.Б.Шрамко²⁸ сняла с помощью кипрегеля точный план Большого Скоробора (рис.5). Запланированную съемку плана Малого Скоробора осуществить тогда уже не удалось, так как незадолго до этого насыпи Малого Скоробора были снесены при помощи бульдозера. Мы смогли только осмотреть распаханное под посевами пространство и отметить, что никаких следов курганных погребений на поле не было.

Изучение планов и рельефа местности на территории, охватываемой Большим и Малым Скороборами, позволило сделать следующие выводы:

1) насыпи Большого и Малого Скороборов *нельзя рассматривать как остатки двух огромных курганов* — одного в Большом Скороборе и второго в Малом Скороборе, так как на этой территории еще сейчас видны остатки нескольких небольших курганов и майданов (рис.4; 5);

2) Большой и Малый Скоробор *в древности являлись частью обширного курганного могильника*, в котором среди курганов было и несколько майданов. Сейчас преимущественно на окраинах этого комплекса можно выделить около 20 насыпей небольших курганов диаметром примерно 12-20 м и высотой менее метра, которые по каким-то причинам не привлекли внимание селитроварщиков;

3) *значительное количество небольших курганов и несколько майданов были разрушены селитроварщиками*, которые здесь же устраивали бурты и производили выварку селитры. Деятельность селитроварщиков²⁹ на этой территории³⁰ хорошо зафиксирована письменными свидетельствами³¹ и археологическими материалами. Осмотр хаотического скопления насыпей Большого Скоробора показывает, что большинство из них представляет собой остатки, связанные с селитренным производством. Эти насыпи состоят из сероватой вываренной почвы, в которой встречаются кусочки древесного угля, комки золы, скопления глиняной пещины, изредка — мелкие обломки костей;

4) *кроме курганов, в Большом и Малом Скороборе было разрушено несколько майданов*. Кстати, на схеме В.Г.Ляскоронского³² в Большом и Малом Скороборе показаны именно майданы с типичными

для них кольцевыми насыпями и большими овальными ямами в центре. Лучше других сохранились остатки майдана, расположенного в северо-западном углу Большого Скоробора. Первоначальный диаметр его мог достигать 45-55 м. Рядом, к востоку от него, заметны остатки еще одного майдана диаметром около 50 м. В центральной части Большого Скоробора внимание привлекает большая, крестовидная в плане насыпь с круглой ямой в центре. При первоначальном осмотре в центре ямы был виден обломок большого камня без заметных следов обработки. В Малом Скороборе на аэрофотоснимке достаточно хорошо видны остатки насыпей одного большого майдана диаметром около 65 м и (к востоку от него) остатки другого майдана диаметром около 35-40 м. В дальнейшем желательно эти наблюдения подкрепить археологическими раскопками оставшихся насыпей.

Исследования курганов, майданов и остатков, связанных с деятельностью селитроварщиков, дали уже достаточно большой материал, позволяющий уверенно различать эти виды археологических памятников. В свете всех этих данных можно уверенно говорить о том, что Разрытая Могила — это не разрушенный селитроварщиками или грабителями курган, насыпь которого растаскивали волокушами. Это не противоречит тому, что в других местах некоторые небольшие курганы действительно разрушались при помощи волокуш.

Разрытая Могила представляет собой сооружение совсем иного рода. Колоссальные размеры этого майдана свидетельствуют о том, что ему придавалось особое значение в достаточно большой этнической общности, которой могло быть племя или даже союз племен. Против предложения о разрушении его волокушами свидетельствуют не только очень большие размеры, но и целый ряд других фактов. В частности то, что проходы к центру майдана расположены не на уровне окружающего поля, а гораздо выше — на высоте 5-6 м. Указанные проходы имеют не плоское, а клиновидное в поперечном сечении дно, а это не совпадает с трассой движения волокуш. Очень трудно представить, чтобы бычья упряжка с волокушами могла работать на высоте 11 м и тащить волокушу по очень крутому склону. Подъем из центральной ямы к указанным проходам отличается большой (до 45°) крутизной. Данный майдан выглядит не как остатки какого-то разрушенного сооружения, а как грандиозная постройка, возведенная по определенному плану, с рядом повторяющихся элементов. Рас-

положение его, как и многих других майданов, рядом с курганным могильником может указывать на связь этого сооружения с погребальным культом раннего железного века. Все это заставляет еще раз обратить внимание на гипотезу тех археологов, которые, начиная с И.И.Фундуклея³³, предполагали³⁴, что майданы представляют собой особые культовые сооружения³⁵. Многовершинность основной кольцевой насыпи майдана Разрытая Могила также, видимо, не случайна. На этих вершинах могли выставляться какие-то вежи в виде деревянных столбиков, используемых для визирования при астрономических наблюдениях для календарных расчетов, которые были важны для древних земледельцев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Книга Большому Чертежу. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — С.63.
2. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М., 1857. — Отд.Ш. — С.269.
3. Пассек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // РИС. — Т.Ш. — Кн.2. — М., 1839. — С.19.
4. Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып.2. — Кн.Х. — С.229-246.
5. Zakharov A.A. I.A.Zaretsky's Excavations in the Government of Charkov // ESA. — Helsinki, 1932. — VII. — P.59-81.
6. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н. э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.354.
7. Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворскле. — К.: Наук. думка, 1967. — С.58.
8. Варвянская Т.В., Супруненко О.Б. "Разрытая Могила". — Полтава: Археология, 1996. — С.35.
9. Zakharov A.A. I.A.Zaretsky's Excavations... — P.59-81.
10. Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу... — С.57.
11. Моруженко А.А. Раскопки поселения у с.Лихачевка // АО 1977 г. — М.: Наука, 1978. — С.360-361; Ег же. Раскопки Лихачевского поселения // АО 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С.374-375.
12. Ляпушкин И.И. Итоги полевых исследований 1945 г. в бассейне р.Ворсклы и некоторые выводы из них // СА. — М., 1951. — Т.XV. — С.22.
13. Лякоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рек Пела и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т.1. — С.158-198.
14. Фундуклей И.И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848. — С.124.
15. Подберезский А. О курганах обрядовых в Южной России // ЗООИД. — Одесса, 1868. — Т.7. — С.265-269.
16. Городцов В.А. Майданы // Древности. Тр. МАО. — М., 1904. — Т.XX. — Вып.11. — С.29-39.
17. Падалка Л.В. К вопросу о древних земляных сооружениях в южно-русских степях ("городища", "майданы", "роблени" и "раскопани" могилы // АЛБОР. — К., 1904. — № 4-5. — С.128-135; Ег же. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.155-214.
18. Спицын А.А. Майданы // Зап. Отд. Рус. и слав. археол. РАО. — СПб., 1906. — Т.VIII. — Вып.1.
19. Федоровський О. Майдани Харківщини та майданові теорії //

Зап. ВУАК. — К., 1931. — Т.1. — С.61-90.

20. **Бойко Ю.Н., Шрамко Б.А.** Раскопки курганов и майданов в бассейне р. Мерлы // ВХУ. — Харьков, 1988. — № 316. — История, вып.22. — С.98-108.

21. **Шрамко Б.А.** Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — К.: Наук. думка, 1975. — С.110-111.

22. **Шрамко Б.А.** Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности-1994. — Харьков, 1994. — С.103. — Рис.1.

23. **Бойко Ю.Н., Шрамко Б.А.** Раскопки курганов и майданов... — С.107.

24. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинны (змиевые) валы... — С.179. — Рис.35.

25. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.Ш. — С.138-139.

26. **Ковпаненко Г.Т.** Племена скифского часу на Ворсклі. — С.82-83.

27. **Шрамко Б.А.** Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор... — С.103.

28. **Наукова концепція Державного археологічного заповідника "Більське городище скифського часу" / Під ред. Супруненко О.Б.** — Полтава: Археологія, 1996. — С.28. — Рис.26.

29. **Городцов В.А.** Дневник археологических исследований... — С.139.

30. **Федоровський О.** Майдани Харківщини та майданові теорії... — С.61-90.

31. **Андрієнко В.П.** Майдани і майдановидні споруди України // ВХУ. — Харків, 1971. — № 62. — История, вып.5. — С.67-76.

32. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинны (змиевые) валы... — С.179. — Рис.35.

33. **Фундуклей И.И.** Обзорение могил, валов и городищ... — С.94.

34. **Подберезский А.** О курганах обрядовых в Южной России. — С.265.

35. **Бобринский А.** Исследования в Чигиринском уезде Киевской губ. в 1907 г. // ИАК. — СПб., 1910. — Вып. 35. — С.53-56.

12.10.1999.

Шрамко Б.А.

МАЙДАН РАЗРЫТАЯ МОГИЛА

Резюме

Публикуются материалы обследования майдана Разрытая Могила — одного из наиболее крупных сооружений подобного рода на Левобережье Днепра, полученные в ходе разведок 1951 г. Майдан расположен у перекрестка шоссе-ных дорог Полтава-Котельва-Сумы и Опошня-Колонтаев, между сс. Лихачевка и Малая Рублевка Котелевского района Полтавской области, у края плато второй надпойменной террасы левого берега р.Ворскла.

Кроме детального описания памятника, приводится анализ майданообразных сооружений Среднего Поворскля, историографический обзор источников и специальных исследований, результаты обмеров памятника.

По мнению автора, Разрытая Могила представляет собой земляное сооружение, не связанное с селитренным производством. Колоссальные размеры этого майдана свидетельствуют о том, что ему придавалось особое значение в достаточно большой этнической общности, которой могло быть племя или даже союз племен. Против предложения о разрушении насыпи волокушами в эпоху позднего украинского средневековья свидетельствуют не только ее очень большие размеры, но и целый ряд других фактов — наличие проходов к центру майдана на высоте 5-6 м, их клиновидное в поперечном сечении дно, значительная высота (11 м) склонов кольцевого вала и большая его крутизна (до 45°). Майдан выглядит не как остатки какого-то разрушенного сооружения, а как грандиозная постройка, возведенная по определенному плану, с рядом повторяющихся элементов. Расположение его рядом с курганным могильником может указывать на связь этого сооружения с погребальным культом раннего железного века, что заставляет еще раз обратить внимание на гипотезу тех археологов, которые предполагали, что майданы представляют собой особые культовые памятники.

Многовершинность основной кольцевой насыпи майдана Разрытая Могила также, видимо, не случайна. На этих вершинах могли выставляться какие-то вехи в виде деревянных столбиков, используемых для визирования при астрономических наблюдениях для календарных расчетов, которые были важны для древних земледельцев.

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛИВАРНИХ ФОРМ У ПОХОВАННЯХ СКІФСЬКОЇ ДОБИ

У джерелознавчій базі даних при вивченні стародавнього металургійного виробництва особливе місце займають поховання, супроводжені аксесуарами бронзоливарного ремесла. Йдеться про ливарні форми та, подекуди, інші спеціалізовані інструменти, пов'язані з обробкою металу, що використовувались як супроводжуючий матеріал при захороненні майстра-металурга.

Слід відзначити, що на сьогодні таких поховань відомо небагато. Наприклад, для доби бронзи їх можна виділити трохи більше десяти¹. Але наявність саме ливарних форм дозволяє з усією відповідальністю говорити про поховання професіоналів. Однак відразу виникає питання, чому таких поховань так мало? Адже вже на початку II тис. до н.е. можна говорити про досить велику роль бронзоливарного ремесла, наприклад, у племен катакомбної культури і надалі значення металургії зростає, що підтверджується численними майстернями, скарбами ливарників та випадковими знахідками окремих ливарних форм. Логічно було б передбачити і зростання кількості поховань металургів-професіоналів як певного соціального прошарку ремісників-металургів. Однак такі знахідки лишаються досить рідкісними і, як правило, не пов'язаними з пам'ятками осілого побуту. О.М.Лесков, виділяючи північнопричорноморський осередок кольорової металообробки, нарахував близько тридцяти скарбів ливарників та майстерень, з яких тільки красномаяцька та волошська майстерні пов'язані з конкретними поселеннями². По знахідках таких скарбів і майстерень на території сабатнівської культури і культури Ноа можна намітити стародавні торговельні шляхи, по яких пересувались торговці металом із заходу на схід³. Все це дає підстави говорити про мобільний характер бронзоливарного ремесла, тобто металурги вели бродячий спосіб життя, шукаючи ринок збуту своєї продукції, яку виготовляли на поселеннях землеробів та кочів'ях номадів, а задовольнявши попит в одному місці, пересувались в інше.

Така постановка ремісничої діяльності не суперечить історичній традиції, яка знаходить виразні аналогії у відповідних суспільствах близького до нас часу. Наприклад, Дж.Перси відзначає, що індійські металурги вважались особливим класом, багато хто з них вів кочовий спосіб життя, лишаючись на одному

місці лише до тих пір, поки можна було знайти в достатній кількості руду і вугілля, приводом для переселення могла стати і дурна прикмета⁴. Звичайно, що попит у населення на метал і металеві вироби треба ставити на провідне місце серед причин, які спонукали металургів до бродячого життя. Р.Форбес, відновлюючи схему розвитку металургії, простежує еволюцію розподілу праці в середовищі ремісників цього профілю від металурга до майстра вузької спеціалізації — плавильщика-ливарника, зброяра, ювеліра. Останню ж ланку в цій схемі займає бродячий майстер-універсал⁵. Є.М.Черних припускає, що організація металургійного ремесла за доби бронзи на Південному Заході була клановою і кланові об'єднання ремісників були відокремлені від рядових членів громади, і не виключає, що ці клани були бродячими, оскільки, крім скарбів бронзових виробів і ливарних форм, ми не знаємо ніяких пам'яток, залишених цими майстрами⁶. Але Є.М.Черних нічого не повідомляв про роботу бродячих майстрів на землеробських поселеннях лісостепової смуги. А цілий ряд знахідок свідчить, що саме бродячі майстри зі степової смуги забезпечували землеробів ливарницькою продукцією. Йдеться про поодинокі ливарні форми на землеробських поселеннях, на яких, крім означених знахідок, ніяких слідів обробки металу не виявлено. Це ливарна форма із східнотшинецького поселення Зазим'я на Чернігівщині⁷, в якій, до того ж, виготовлялись кельти зрубного типу; дві ливарні форми типові для завадово-лобойківського осередка металообробки з поселення Бондариха однойменної культури⁸. Зрозуміло, що ми маємо справу з діяльністю не місцевих, а заїжджих майстрів-ливарників, які працювали на виїзному промислі.

Звичайно, померлого в дорозі майстра ховали з акцентуванням його належності до металообробного ремесла і клали в могилу щось із виробничого реманенту. Цікаво, що таких поховань зовсім невідомо біля ремісничих центрів. Тобто місцевих майстрів не виділяли із середовища общинників. Це робилось, коли майстер помирав, або гинув в дорозі, на виїзному промислі.

Але така традиція припиняється в середині бронзового віку і починається доба скарбів ливарників. З початку раннього залізного віку з невідомих причин припиняється діяльність Балкано-Карпатської гірни-

чо-металургійної області і проходить переорієнтація зв'язків металургів, що призвело до певного занепаду ливарного ремесла на території України. Принаймні, ми не маємо ніяких відомостей про металообробку степової смути. В правобережному Лісостепу з середини VIII ст. до н.е. з'являється чорноліська кольорова металообробка з оригінальною технікою лиття і набором продукції. Це в основному прикраси і знаряддя праці. Широко використовувалась техніка лиття зі втратою воскової моделі. Відновлення ливарництва починається лише з появою скіфської культури і однією із незрозумілих проблем є відсутність генетичного зв'язку між металообробкою доби пізньої бронзи та скіфською⁹.

Для скіфського часу на Україні невідомі скарби ливарників. До недавнього часу бронзоливарні майстерні були відомі тільки на півдні, в грецьких містах - колоніях, і в науці утвердилась думка, що саме з грецьких колоній виробили з кольорових металів потрапляли до Скіфії. Пріоритет в греко-скіфській торгівлі VII-V ст. до н.е. віддавався Нижньому Побужжю, де вже в середині VI ст. до н.е. в Ольвії виникли специфічна школа торевики¹⁰ і школа звірного стилю¹¹.

Про металообробку в Скіфії до недавнього часу було відомо мало. Принаймні, ще до 50-х рр. перераховувались поодинокі знахідки ливарних форм¹² та згадувались дореволюційні знахідки напівфабрикатів стріл і мідних шлаків із Середнього Подніпров'я¹³.

На сьогодні ми знаємо про потужні металообробні центри як правобережного, так і лівобережного лісостепоного Подніпров'я. Мною вже неодноразово висловлювалась думка про більш високий розвиток бронзоливарного виробництва саме на лісостепових скіфських пам'ятках, ніж в античних центрах, і про можливість роботи скіфських ливарників в грецьких містах¹⁴. Тому особливе значення мають поодинокі знахідки ливарних форм в скіфських похованнях. Сьогодні таких поховань відомо два.

В.А.Іллінська, публікуючи матеріали дореволюційних розкопок курганів у Посуллі, відзначає малюнок Б.З.Рабіновича, зроблений ним до Великої Вітчизняної війни в Київському державному історичному музеї. На малюнку було зображено уламок стулки ливарної форми, в якій виготовлялись бронзові наносники у вигляді півнячої голівки, або грифона для кінської вузди. Малюнок знаходився в документації кургану № 2, дослідженого С.А.Мазаракі біля с.Аксютинці у 1883-1885 рр., і супроводжувався записом: "Наносник АС 10076, 15210. Аксютинці 2,

Смела, II, т. XXIII, 33. Формочка 10395-а, АС 10014 із кургану біля с.Аксютинці, розкопки Мазаракі. Товщина формочки близько 1,5 см. Формочка з білого вапняка (одна стулка у вигляді голови грифона, разом із вкладеним в неї наносником). Наносник знайдений окремо"¹⁵. Більш конкретної інформації про місце і умови виявлення форми нема, вся документація і сама форма були втрачені під час війни. Виходячи із запису Б.З.Рабіновича, відношення цієї знахідки до кургану № 2 досить проблематичне. Проте, щоб виявити, принаймні, вірогідність зв'язку форми з похованнями кургану, буде доцільно проаналізувати поховальний інвентар цієї пам'ятки. Курган був одним з найбільших, його висота сягала 10 м і в ньому виявлено впускне й основне поховання.

У впускному похованні в дерев'яному скелі біля похованого воїна було виявлено два шкіряних сагайдаки, в яких містилось 400 стріл, один з них був покритий золотою пластиною із зображенням лежачого оленя. Поруч знаходилось п'ять списів і дротик. На кістяку був залізний панцир, на шиї — золота гривня. Біля тазових кісток лежав залізний меч із золотим руків'ям. У купку могили знаходилося кінське спорядження: трое залізних вудил з бронзовими фігурними псаліями, 18 бронзових блях, пряжка та три фігурні наносники. Крім того, в могилі виявлений бронзовий казан, блюдо, чорнолаковий кілік, гостродонна амфора, в якій виявилось 15 золотих бляшок і пластина¹⁶.

Як бачимо, поховання було досить багате і похований належав, наімовірніше, до військової верхівки, а не ремісничої верстви. Що ж стосується другої могили, то про неї відомо лише, що вона знаходилась трохи нижче першої, була перекрита колодами, в ній серед решток кістяка було знайдено 40 бронзових вістер стріл і кістки тварини¹⁷. Зрозуміло, що це був рядовий воїн, або общинник, а, можливо, ремісник, і ливарна форма походить саме з цього поховання. Цікаво, що один з наносників з першої могили, згідно з малюнком, майже співпадає з негативом ливарної форми¹⁸. Деякі незначні розбіжності могли бути зумовлені недбалістю художника, або ж результатом доробки після лиття. До того ж Б.З.Рабінович вказує, що наносник було знайдено окремо, тобто в іншій могилі, і цілком ймовірно, що вкладений в ливарну форму наносник з впускної могили примірявся до ливарної форми з основного поховання.

В Посуллі відомі скіфські пам'ятки осілого побуту, але на них не виявлено бронзоливарних майстерень. Лише на Басівському городищі трапляються залізні шлаки і про роботу ливарників свідчить

одна бронзова хрестоподібна шпилька VI ст. до н.е. з подвійною орлиною голівкою із слідами ливарницького браку¹⁹. Звідкіля ж прибув у Посулля професіонал-ливарник?

Потужні ремісничі центри на Лівобережжі діяли, насамперед, у басейні Ворскли і Сіверського Діня. На городищах Більському²⁰, Коломацькому²¹, Лихачівському²² поселенні, Люботинському²³, Полківій Микитівці²⁴ діяли стаціонарні майстерні, і різноманітна продукція місцевих ливарників розповсюджувалась у найвіддаленіші райони. Найближчим же ремісничим центром до Посулля було Книшівське городище на Середньому Пслі, де виявлені численні уламки стінок горнів із залишками заліза, бронзи, шлаки, інструменти, уламки бронзових казанів, які використовувались ливарниками як металообробні²⁵.

Цікаво, що біля цих ремісничих центрів при розкопках курганів не виявлено жодного поховання з аксесуарами ливарного ремесла, тому ливарна форма у похованні біля с.Аксютинці може свідчити про роботу тут ливарника, який жив і працював, можливо, на одному з названих ремісничих центрів. Але при перенасиченості місцевого ринку він виїздив до віддалених землеробських поселень та на кочів'я номадів і під час однієї з таких поїздок помер, або загинув, і колеги чи місцеві жителі поховали його з означеним належністю до бронзоливарного ремесла.

Другу ливарну форму було виявлено М.Ебертом у похованні під курганом у Марицинському могильнику в урочищі Аджигол неподалік від Ольвії. Це двостулкова формочка, в якій відливались бляшки у вигляді голівки кошачого хижака²⁶.

Традиційно це поховання пов'язувалось з ольвійським бронзоливарним ремеслом і слугувало для акцентування ролі ольвійської металообробки в історії Північного Причорномор'я, а ливарна форма фігурувала при виділенні особливої ольвійської школи художнього ливарництва, бо ольвійські ремісники чи не з самого початку існування Ольвії чудово знали смаки місцевого населення і налагодили виробництво речей, виконаних у звіриному стилі, задовольняючи потреби скіфської верхівки²⁷.

Додатковим аргументом на користь таких тверджень була бляшка-позитив з поселення Широка Балка, що в трьох кілометрах на південь від Ольвії²⁸. Хоча в курганах лісостепової Скіфії подібні знахідки більш часті. Так, у кургані № 499 біля с.Басівка у Посуллі було виявлено 14 бляшок у вигляді профільованих лев'ячих голівок, що складала, мабуть, обшивку вузничого рем'я. Близькі до них бляшки знайдені в курганах № 505 біля с.Броварки і

№ 522 біля м.Сміла. Найкращі за художньою якістю зразки блях такого типу походять з Криворуківських курганів біля с.Журівка, але й ці знахідки пов'язують, звичайно, з ольвійськими майстернями, з посиленням на марицинську форму²⁹. Нікого не дивувало, що поховання в Марицинському могильнику здійснене під курганом і схоже з аксютинським похованням за обрядом та наявністю грецької кераміки першої половини V ст. до н.е.³⁰ Хто ж був похований в Марицинському могильнику? Якщо це ольвійський майстер, як стверджують прихильники пріоритету ольвійської металообробки над скіфською, то чому він похований на периферії і за скіфським обрядом?

Відповідь на ці питання можна отримати, врахувавши знахідки у Нижньому Побужжі за останні два десятиліття. Це, насамперед, знахідки уламків ливарних форм та інших поодиноких решток ливарного ремесла на поселеннях ольвійської хори. Так, по одному уламку ливарних форм для виготовлення свинцевих прясел і намистин було виявлено на поселеннях Козирка IX і XV, Стара Богданівка II, Чортовате VII³¹. На поселенні Б.Черноморка були виявлені уламки тигеля для плавки свинцю³², а на поселенні Петухівка знайдені мідні шлаки³³. Ніяких інших решток або слідів металообробки на цих поселеннях не виявлено. Хоча для А.С.Островерхова і В.М.Отрешка перераховані знахідки є свідченням організації на ольвійській периферії мережі ливарних майстерень як філій ольвійського виробництва³⁴. Але самих майстерень не виявлено.

Всі ці знахідки, звичайно, можуть свідчити про роботу ливарників на сільськогосподарських поселеннях. Але робота була тимчасовою, тобто ремісники працювали на виїзді і це цілком природно. Адже в гарячу пору сільськогосподарських робіт жителі Ольвії проводили на загородних ділянках майже весь сезон. При цьому вони б не витрачали час для поїздки в Ольвію за такими дрібними речами, як прясла або прикраси. Інша справа, коли такі речі їм пропонували на місці, і це повинно було стимулювати роботу ремісників на виїзді. Тим більше, що працювали ливарники, в основному, із свинцем, плавління якого не вимагало стаціонарної плавильної печі і не треба було довго затримуватись на кожному поселенні.

Інша справа — ливарна форма з Марицинського поховання, в якій відливались бронзові бляшки, а для цього потрібна була плавильна піч, значить майстри повинні були затриматись у цій місцевості на більш-менш тривалий час. Тим більше, дивує виго-

товлення варварської прикраси на території грецького полісу, адже зацікавити вона могла лише вихідця з місцевого, скіфського середовища.

У 1973-1977 рр. між стрижнем Аджигольської коси та Очаківським мисом було проведено розвідувальні роботи, в результаті яких тут було відкрито 18 пам'яток, з яких вісім, як і більшість архаїчних поселень, розташовувались у прибережній зоні Бузького лиману, а десять — знаходились у степу, компактно розміщуючись по периметру Аджигольської балки. Особливу цікавість викликають три поселення, а саме: Аджигол I, Аджигольська балка X і XIV, які характеризуються потужними культурними на шаруваннями (0,9-1,2 м), а перше — Аджигол I — має найбільшу серед усіх площу — 7,5 га. Розкопки 1982 р. дозволили віднести нижні шари цього поселення до останньої чверті VI - першої половини V ст. до н.е.³⁵. На відміну від напрямку господарської діяльності інших районів Ольвійської хори цього часу — Березанського — землеробсько-скотарського — та Волосько-Козирського — землеробського³⁶, Аджигольська балка була спеціалізованим районом відгінно-випасного скотарства³⁷. Поселення Аджигол I і Аджигольська балка X і XIV, найімовірніше, були місцем постійного проживання пастухів, переробки тваринницької продукції, тут був відсутній сезонний забій худоби, як це існувало на інших аграрно-скотарських поселеннях, а це, в свою чергу, свідчить про розвинутий, гарно налагоджений спосіб ведення господарства³⁸. Решта відкритих поселень можуть тлумачитись як тимчасові стоянки пастухів.

Враховуючи суто скотарську направленість господарської діяльності населення району Аджигольської балки, певні елементи мішаної греко-варварської культури, було висловлено припущення, що тут проживало еліно-скіфське населення, або калліпиди³⁹, про яких писав Геродот [IV, 17]. Все це пояснює роботу варварських ливарників на території цього регіону. Саме місцеві скотарі - вихідці з варварського середовища, постійно проживаючи на території Ольвійської хори, приваблювали ливарників, які лишали сліди своєї діяльності на Березанському і Ягорлицькому поселеннях, а також в самій Ольвії⁴⁰. І, звичайно, працюючи в Ольвії, варварські майстри розповсюджували свою діяльність на поселення хори, віддаючи перевагу населенню, серед якого користувались попитом речі варварського типу.

В Марицинському могильнику М.Ебергом було досліджено 12 курганів, основні поховання у 8 з них В.Ю.Мурзін відносить до VI-V ст. до н.е. І, хоча всі поховання пограбовані і ми не можемо скласти вра-

ження про характер інвентаря кожного з них, загальна картина, на його думку, цілком відповідає уявленням про інвентар рядового скіфського населення. В цілому Марицинський могильник практично не відрізняється від інших ранньоскіфських пам'яток⁴¹.

Таким чином, і аксютинське, і марицинське поховання належать до одного культурного пласту. Це поховання ливарників-професіоналів, які померли, або загинули, працюючи на виїзному промислі і за походженням були вихідцями з місцевого, скіфського середовища. Найімовірніше, постійним місцем їхнього проживання був один з ремісничих центрів Дніпровського Лівобережжя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — М.: Наука, 1976. — С.166.
2. Лесков А.М. О Северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. — К.: Наук. думка, 1967. — С.143.
3. Археология Украинской ССР. — К.: Наук. думка, 1985. — Т.1. — С.491,498.
4. Перси Д. Руководство к металлургии. — СПб., 1869. — Т.2. — С.430.
5. Черных Е.Н. Металл — человек — время. — М.: Наука, 1972. — С.191.
6. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — С.174.
7. Клочко В.И. Металлургическое производство в энеолите-бронзовом веке // Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К.: Наук. думка, 1994. — С.117. — Рис.15.
8. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — С.192.
9. Там само. — С.198.
10. Прушевская Е.О. Художественная обработка металла в Ольвии, Боспоре и Херсонесе // Античные города Северного Причерноморья. — М., Л.: Из-во АН СССР, 1955. — С.355.
11. Островерхов А.С. Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья // ВДИ. — М., 1996. — № 2. — С.112-122.
12. Гряков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — № 36. — С.123.
13. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Т. 3. — М., 1911. — С.93; Заредский И.А. Заметка о древностях Харьковской губ., Богодуховского у. слободы Лихачевка // Харьковский сборник. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С.229-246.
14. Ольговський С.Я. Обробка міді і бронзи у Нижньому Побужжі та Лісостеповій Скіфії у VI-V ст. до н.е. // Стародавнє виробництво на території України. — К.: Наук. думка, 1992. — С.72-78; Його ж. Модель скіфо-античних торговельно-ремісничих відносин // Збірник наукових праць КДК. — К., 1995. — Вип.3. — С.153.
15. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К.: Наук. думка, 1968. — С.34-35.
16. Там само. — С.34.
17. Там само. — С.35.
18. Там само. — Табл. XVI, 9,11.
19. Ильинская В.А., Тереножанин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наук. думка, 1983. — С.332.

20. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.114-121.
21. Радзиевская В.Е. Продолжение исследований Коломакского городища // АО 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С.393; Ее же. Исследования Коломакского городища // АО 1979 г. — М.: Наука, 1980. — С.327.
22. Моруженко А.А. Раскопки поселения у с. Лихачевка // АО 1977 г. — М.: Наука, 1978 — С.360; Ее же. Исследования памятников у с. Лихачевка // АО 1983 г. — М.: Наука, 1984. — С.302.
23. Ильинская В.А., Терепожкин А.И. Скифия VII-V вв. до н.э. — С.341.
24. Моруженко А.А. Скифская экспедиция // АО 1971 г. — М.: Наука, 1972. — С.333; Ее же. Раскопки городища Полковная Никитовка // АО 1972 г. — М.: Наука, 1973 — С.316.
25. Гавриш П.Я. Населения скифского часу бассейну Среднего Пела: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1996. — С.15,19.
26. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzin, Gouw. Cherson // Praehistorische Zeitschrift. — Band V. — H.1-2. — 1913. — S.9. — Fig.6.
27. Скризницкая М.В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани // Античная культура Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1984. — С.120-121.
28. Яценко И.В. Скифия VII-V вв. до н.э. // Тр. ГИМ. — Вып.36. — М., 1959 — С.29.
29. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — С.132.
30. Там само. — С.76.
31. Кривзицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Огреншко В.М. Сельская округа Ольвии. — К.: Наук. думка, 1989. — С.79. — Рис.29.
32. Гаврилюк Н.А., Огреншко В.М. Лепная керамика архаического поселения Черноморка II // Древности степной Скифии. — К.: Наук. думка, 1989. — С.86. — Рис.5, 16,17,20.
33. Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы // VI Научная конференция ИА АН УССР. — К.: Изд-во АН УССР, 1953. — С.136.
34. Островецких А.С., Огреншко В.М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья.—К.: Наук. думка, 1986. — С.64.
35. Буйских С.Б., Ольговский С.Я. До історії населення Ольвійської хори // Питання історії культури України. — К., 1995. — С.5.
36. Кривзицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Огреншко В.М. Сельская округа Ольвии. — С.25,84,94.
37. Буйских С.Б. Некоторые вопросы пространственно-структурного развития Ольвийской хоры // Ольвия и ее округа. — К.: Наук. думка, 1986. — С.19, 26. — Прим.36.
38. Буйских С.Б., Ольговский С.Я. До історії населення Ольвійської хори. — С.6.
39. Там само. — С.5.
40. Ольговский С.Я. Обработка міді і бронзи у Нижньому Побужжі талісоєстеповій Скіфії у VI-V ст. до н.е. — С.73-74.

12.10.1999.

Ольговский С.Я.

К ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЛИТЕЙНЫХ ФОРМ В ПОГРЕБЕНИЯХ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ Резюме

В статье освещены два на сегодня известных погребения бронзолитейщиков с бронзовыми формами скифского времени. Принимая во внимание, что они открыты в пределах территории, где центры бронзолитейного производства были неизвестны, можно утверждать, что они принадлежат литейщикам, которые работали на выездном промысле.

Анализ форм эпохи бронзы показывает, что традиции выездных литейщиков существовали и в то время. Они были свойственны и раннему железному веку.

РУСЬ І МОНГОЛО-ТАТАРСЬКЕ НАШЕСТЯ

Стаття академіка Національної Академії наук України, директора Інституту археології НАН України П.П.Толючка, члена редколегії журналу “Археологічний літопис Лівобережної України” висвітлює найбільш традиційну сторінку історії Русі XIII ст. — переддень та час монголо-татарської навали.

Одним із суттєвих факторів історичного розвитку Київської Русі було її сусідство з кочовим світом Сходу. Від часу великого переселення народів до XIII століття східні слов'яни змушені були вести виснажливу боротьбу з кочівниками степів — гунами, хозарами, печенігами, чорними клобуками, половцями. Із цього протистояння, зумовленого об'єктивними закономірностями історичного розвитку кочівницьких громад як правічних антиподів землеробів, Київська Русь щоразу виходила переможцею. Вона не лише відстояла свою незалежність, а й значною мірою вберегла Візантію, країни Центральної Європи від спустошливих вторгнень степовиків. Сучасники це добре розуміли. Візантійський історик Микита Хоніат, зокрема, відзначав, що християнсько-руський народ спас від нашествия половців Візантію.

Свою історичну місію рятівниці Європейської християнської цивілізації Русь виконувала у кінці 30-х — на початку 40-х років XIII століття, проте цього разу ціною власного життя. Спустошливі походи монголо-татар під проводом хана Батия і його воевод у 1237-1238 роках (Володимиро-Суздальська Русь) та у 1239-1241 роках (Південна Русь) перетворили квітучі землі країни у руїну. Монголи спалювали міста і села, знищували і гнали у рабство руських людей. Збиток, завданий Русі монгольськими завойовниками, був величезний. У полум'ї пожеж гинули палаци і храми, знищувалися архіви і бібліотеки, розкрадалися культурні цінності. Русь розділила сумну участь завойованих монголо-татарами країн.

У вітчизняній історіографії шукання про нашествия монголо-татарів на Русь і його наслідки щодо подальшої долі руського народу і державності піднімалися неодноразово. Згубна сутність монголо-татарських походів широко висвітлена у працях М.І.Костомарова, В.О.Ключевського, Б.Д.Грекова, Б.О.Рибаківа, О.М.Насонова, В.Т.Пашуто, Л.В.Черепніна та інших істориків.

Деяко випадають із цього ряду дослідження українських істориків В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського. Розпочавши з аргументованого спростування помилкової теорії М.П.Погодіна, згідно з якою монголо-татарська навала була причиною повної зміни

населення у Середньому Подніпров'ї, вони дійшли думки про те, що монгольські завойовники не спричинили південно-руським землям значного спустошення, що навіть Київ не був зруйнований. Як уважав М.С.Грушевський, Київ у 1240 році постраждав не більше, аніж при домашніх його погромах у 1169 чи 1202 роках. Батий, збираючись зробити Русь провінцією монгольської держави, начебто не був зацікавлений у її спустошенні.

Концепція В.Б.Антоновича — М.С.Грушевського не витримала випробування часом. Аналіз писемних, особливо археологічних джерел спростовує її повністю. І разом з тим вона знайшла своїх послідовників. Л.М.Гумільов вважав, що похід на Русь і Європу монголам був зовсім ні до чого, і “Монголія була втягнута [у нього — П.Т.] не власною волею, а логікою подій світової історії та політики”. Та й руйнівні наслідки від походу Батия, як уважав Л.М.Гумільов, дуже перебільшені. “Дві кампанії, виграні монголами у 1237-1238 та 1240 роках, не набагато зменшили руський військовий потенціал”.

У Північно-Східній Русі постраждало лише декілька міст, решту — пощадили. Давньоруське населення тільки перечекало у лісах, доки пройдуть воєни, і повернулося в свої села. У Південній Русі був зруйнований Київ, але грапилося це лише тому, що кияни вбили монгольських парламентарів.

У XV розділі своєї книги “Поиски вымышленного царства” (М., 1970) Л.М.Гумільов відзначив, що йому вдалося відповісти не лише на перше питання, що постало на початку книги: “А що було насправді?”, а й на друге: “Як вичленили істину з брехні?”. Стосовно ж монголо-татарської навали на Русь, то тут Л.М.Гумільову, на жаль, не вдалося ні те, ні інше.

А що ж все-таки було насправді?

* * *

Шлях монгольських орд на захід розпочався задовго до Батиевих походів. У XII ст. територію, де живуть сучасні монголи, населяли власне монголи, керейти, теркіти, ойрати, наймани, татари та багато інших племен, що перебували між собою у стані постійної війни. Ступінь розвитку соціальних відносин і

Рис. 1. Монголо-татарське нашествя на Русь.

1 - Похід воевод Чингізхана на Русь 1223 р.; 2 - походи хана Батия на Русь 1237-1240 рр.; 3 - набіги монгольських воевод на міста Русі у 1239-1242 рр.; 4 - походи воевод Батия вглиб Європи; 5 - столиця Русі — Київ; 6 - найбільші битви військ руських князів з монголо-татарами; 7 - кордони Русі.

Публікується за виданнями: Тополко П.П. Кочевья и народы степей и Киевская Русь. — К.: Абрис, 1999. — С.163. — Рис. 42.

культури цих союзів племен був різним. У той час як наймани і керейти створювали державні об'єднання (ханства), інші племена ще знаходилися на стадії розпаду родових стосунків. У другій половині XII ст. боротьба за об'єднання монгольських племен і створення єдиної монгольської держави особливо загострилася.

Першим монгольським вождем, який об'єднав більшість союзів племен, був Есугей-Боатур. Після його смерті зібраний ним улус розпався. Вдова Есугея з малими дітьми, старшим з яких був Темучин (народився близько 1155 року), втратила підтримку більшості монгольських ханів. Приблизно у 1185 році спільно з ханом сильного керейтського союзу племен Ван-ханом Темучин розгромив теркитський союз і став в один ряд з найбільш відомими монгольськи-

ми ханами. Одне за одним після його зверхність переходили монгольські племена — джалаїри, тархуни, аруланди. У 1189 році монгольська степова аристократія цих племен вибрала Темучина ханом і дала йому титул Чингізхана (Великого хана). У 1206 році, після перемоги над керейтським і найманським союзами племен, Чингізхан на всемонгольському курултаї був проголошений ханом всієї Монголії. Єдина Монгольська держава являла собою абсолютну военно-феодалну монархію, організовану за десятинною системою. Вся територія країни була розподілена на два великих округи, які, у свою чергу, ділилися на "тьми" (із населенням по 10 тис. чоловік кожна), "тисячі", "сотні", "десятки". На чолі цих военно-адміністративних підрозділів стояли віддані Чингізхану нукери. Крім того, у своєму розпорядженні він мав особисту 10-тисячну гвардію.

З 1206 року монголи почали проводити стосовно сусідніх земель і країн експансіоністську політику. Вони здійснювали спустошливі набіги на тунгузьку державу Сі Ся, тоді ж були завойовані киргизи, остаточно підкорені наймани і теркити. У склад улуса Джучі — сина Чингізхана — були включені землі

Східної Європи, які ще необхідно було завоювати. За свідченням персидського історика Рашид-ад-Діна, "Джучі за височайшим повелінням Чингізхана повинен був з військом завоювати всі області Півночі, тобто землі Ібір-Сибір, Булар, Дешт-і-Кипчак, Башкірд, Рус і Черкес".

Реалізація цього грандіозного задуму розпочалася у 20-ті роки XIII ст. Розгромивши сили хорезмського шаха Мухаммеда і підкоривши Середню Азію, монголи розчистили собі шлях у Закавказзя і Південно-Східну Європу. У 1220 році Чингізхан направив 30-тисячне військо на чолі із досвідченими полководцями Джебем і Субедеєм у район південного узбережжя Каспію і Північного Кавказу. Деякі дослідники вважали, що безпосереднім приводом до похо-

ду монголів у кипчацькі степи було те, що кипчаки допомагали Мухаммеду у боротьбі з ордами Чингізхана. Проте, не було б цієї причини, похід всеодно б відбувся. Віл був частиною загальної завоювницької стратегії Чингізхана. Рашид-ал-Дін писав, що похід Джебе і Субедея планувався найбільшим ханом і повинен був тривати три роки.

Розгромивши грузинське військо і захопивши Тбілісі, монголи через Дербент вийшли у степи Північного Кавказу. Тут їх зустріли об'єднані полки половців, ясів, черкесів та інших племен. Перша битва не дала переваги жодній зі сторін, і монголи вирішили роз'єднати сили супротивника — переконати половців, аби ті залишили своїх союзників. Багаті подарунки і лукаві слова про спільність походження зробили свою справу — половці відійшли у причорноморські степи. Розгромивши племена Північного Кавказу, монгольські війська швидко догнали і половців. У битві, що відбулася в 1222 році на Дону, половецькі орди були розбиті; багато половців загинуло, в тому числі і хани Юрій Кончакович і Данило Кобякович. Хан Кобяк із залишками війська відступив до Дніпра, сподіваючись на допомогу руських військ.

У 1223 році, за свідченням літопису, старійшими серед князів на Русі були Мстислав Романович (Київ, Смоленськ), Мстислав Святославич (Чернігів), Мстислав Мстиславич (Галич). Відчувши монгольську небезпеку, князі-сюзерени прибули до Києва для прийняття рішень. На раді повинен був бути і володимиро-суздальський князь Юрій Всеволодович, на що вказують зауваження літописця: *“Юрия же, князя великого суздальского, не бѣ в том советѣ”*.

Князі-сюзерени вирішили допомогти половцям. *“Луче ны бы есть прияти я на чужой землѣ, нежели на своей”*. Їм вдалося зібрати величезне військо, у складі якого були київські, смоленські, галицькі, волинські, чернігово-сіверські, курські і володимиро-суздальські полки. Іпатіївській літопис повідомляє, що біля Хортиці зібралися *“невидавшая рати, и сущи с ними коньници”*.

Перше зіткнення з авангардними силами монголів об'єднані русько-половецькі полки витрвали, проте у вирішальній битві на річці Калка 31 травня 1223 року потерпіли нищівну поразку. Неузгодженість дій князів-сюзеренів, неодноточний вступ у бій руських полків мали згубні наслідки. Не врятували становища хоробрість і героїзм руських воїнів (особливо проявив себе 18-річний галицький князь Данило Романович). У битві на Калці загинуло, за літописними даними, шість князів, із простих воїнів повернувся лише кожен десятий, а кількість убитих князів досягла 10 тисяч.

Великі втрати понесли у цій битві і монголи. Дійшовши до Новгорода-Святополча на Дніпрі і розгромивши на шляху пороські і придніпровські міста-фортеці, вони не наважилися йти на Київ і повернули назад. Не виключено, що продовження походу на захід не входило ще у плани Чингізхана. Після смерті Чингізхана влада перейшла до його синів. Великий хан Удегей і його найближчі радники розробили план нових завоювань. На курултаї 1235 року, згідно зі свідченням персидського історика Джувейні, *“склалося рішення оволодіти країнами Булгара, Асів і Русі, які знаходилися поблизу становища Бату, не були ще підкорені і пишались своєю багаточисельністю”*. Загальномонгольський похід на захід повинен був очолити внук Чингізхана Батий, на допомогу якому додавалися сили більшості Чингізидів — Менчу-хана, Гуюк-хана, Бучека, Кулькана, Монке, Байдара, Тунгута, Бюджика і навіть Субедея, одного із *“чотирьох сказаних псів Чингізхана”*, відкликаного з Китаю.

Упродовж осені 1236 - весни 1237 року монголо-татари завоювали Волзьку Булгарію. Руський літописець так прокоментував цю подію: *“Тоє же осени придоша от восточные страны в Болгарскую землю безбожнии Татари, и взяша славный Великий город Болгарский и извѣща оружьем от старца и до младаго и до сущаго младенца, и взяша товара множество, а город ихъ пожгоша огнем, и всю землю ихъ плениша”*.

До осені 1237 року монгольські *“облави”* пройшли землями кипчаків і аланів, а потім були розгромлені буртаси, мокша, мордва. На черзі був похід на Північно-Східну Русь, для чого біля її кордонів монголи зосередили величезне військо. Руські літописці не наводять абсолютних цифр, але відзначають, що монголо-татари йшли *“в силе тяжце”*, *“бесчислена множество, яко прѣзи траву поедающе”*. Ілано Карпіні обчислив військо Батия, яке обложило Київ, у 600 тисяч чоловік. Угорський літописець Симон вважав, що до кордонів Угорщини прийшло 500 тисяч монгольських воїнів. Дослідники називають цифри від 150 до 300 тисяч. Навіть якщо припустити, що реальною є мінімальна з цих цифр, то і у такому випадку армія Батия уявляється величезною за масштабами середньовіччя. Маючи багаторічний досвід ведення воєнних дій і об'єднана єдиним командуванням, вона значно переважала сили тих народів і держав, куди направлялося вістря монгольських ударів. У Китаї монголи ознайомилися з методами облоги міст з використанням новітньої за тих часів облогової техніки — таранів, металевих машин, *“грецького вогню”*. Яскраве уявлення про військову техніку монголо-татар дає повідомлення Д'Оссона в *“Історії монголів”* про облогу міста Нішабуру у Середній Азії, під час якої було використано 3 тисячі баліст,

300 катапульта, 700 машин для метання горщиків з нафтою, 400 драбин, 2500 возів каміння. Крім того, у монгольському війську перебувало багато китайських військових інженерів.

В історичній літературі з часів С.М.Соловйова побутує думка, що руські князівства у випадку небезпеки могли виставити приблизно 100 тисяч воїнів. Якщо врахувати, що загальний демографічний потенціал Русі напередодні монголо-татарського вторгнення дорівнював приблизно 12 млн. чоловік, то цифра ця не видається оптимальною. Теоретично вона могла бути значно більшою, але практично зробити це було надзвичайно складно. Єдиного військового резерву на Русі не було, а феодална роздрібненість князівств виключала можливість швидкої концентрації військ в одному місці і на одному напрямку. До того ж, вірогідно, Русь дійсно поступалася монголо-татарам у кількості та якості професійного війська. Ополченці не могли успішно протистояти добре навченим монгольським воїнам.

Дослідники відзначають ще одну особливість військового мистецтва монголів. Майбутні завойовницькі походи ними ретельно планувалися і забезпечувалися детальними розвідувальними даними. Для цієї мети використовувалися багаточисленні посольства у близькі і далекі країни. У листі, виявленому у затриманих у Суздалі князем Юрієм Всеволодовичем монгольських послів, які направлялися до угорського короля Бели IV, Батий писав, що це вже тридцять посольство, споряджене ним до короля. Природно, всі вони проходили через руські землі і збирали необхідну для військових цілей інформацію. Важливе місце монголи відводили і розвідувальним військовим походам за маршрутом майбутніх тотальних "облав". До того ж, кожному театру воєнних дій відводилася певна пора року.

Похід на Північно-Східну Русь припав на зиму 1237-1238 років. Рашид-ад-Дін повідомляє, що цей похід не був спонтанним. Рішення про нього приймалося на курултаї всіх монгольських ханів. Як свідчать письмові джерела, вторгнення монголів у межі Північно-Східної Русі не було несподіваним і для руських князів. Концентрація монгольських військ біля південно-східних кордонів землі не могла залишитися непоміченою. Угорський монах Юліан із розмови з суздальським князем дізнався, що "татари днем и ночью совещаются, как бы прийти и захватить королевство венгров-христиан". Про підготовку до нападу монголів повідомляли руським князям і біженці з порубіжних областей, які масово заповнили глибинні райони Русі. І все ж, доводиться констатувати, що руські князі так і не зуміли підготуватися до відсічі ворога.

Першим на шляху монголів опинилося Рязанське князівство. Безуспішно Юрій Рязанський звертався за допомогою до Чернігова і Володимира. Він її так і не отримав. У битві неподалік від ріки Воронеж рязанські дружини були розгромлені. "Повесть о разорении Рязани Батием" повідомляє про кровопролитну січу, у якій перемога монголам далася не легко. "Едва одолеша их [рязанські, муромські і пронські дружини — П.Т.] **сильные полки татарския**". Один за одним впали міста Пронськ, Белгород, Іжеславиць. 16 грудня 1237 року об'єднані сили монголо-татар взяли в облогу столицю князівства Рязань. За повідомленням Рашид-ад-Діна, біля її стін були Батий, Орда, Гуюк-хан, Менгу-хан, Кулькан, Кадан і Бурі. Шість днів трималося місто, але 21 грудня воно було взяте монголами і піддане жахливому погрому. Суздальський літописець, а також автор "Повести о разорении Рязани Батием" малює страшну картину загибелі Рязані. "Множество мертвых лежаша, а град розорен, земля пуста, церкви пожжены... только дым и земля, и пепел".

Багаторічні археологічні розкопки Старої Рязані підтвердили повідомлення очевидців про жахливу трагедію міста у грудні 1237 року. Вся територія городища була перекрита товстим шаром попелища, під залишками спалених будинків лежали трупи рязанців. Сліди травм на черепках і кістках засвідчують про їх насильницьку смерть.

Від Рязані ворожі полчища рушили до Коломни і Москви. На шляху були пограбовані міста Ольгів, Переяслав-Рязанський та інші. Військо Юрія Всеволодовича у битві під Коломною зазнало поразки, хоча відчужно знекровило монгольські полки. Літописи засвідчують, що біля Коломни "бъсть сеча велика". Рашид-ад-Дін доповнює ці дані повідомленням про поранення і смерть одного з Чингізидів — Кулькина. Битва біля Коломни стала однією з найбільших у кампанії 1237 року. Об'єднані володимирські сили не змогли перекрити шлях монголам до столиці Північно-Східної Русі.

На початку лютого 1238 року Батий привів війська до Володимира, перед цим оволодівши Москвою і Суздалью. Пропозиція про добровільну здачу міста була рішуче відкинута володимирцями. Залишені своїми князями, вони героїчно захищали місто від об'єднаних монгольських полчищ, але утримати його не змогли. Стінобитні машини у кількох місцях розбили міські стіни, куди кинулися нападники. Місто запалало пожежами. Монголо-татари влаштували тут жорстоку різню. У соборному храмі, згідно з літописцем, вони живцем спалили великокнязівську сім'ю і "множество бояр и народа".

Услід за Володимиром були знищені міста Ростов, Углич, Ярославль, Юр'єв-Польський, Переяс-

лав-Залеський, Кашин, Твер, Торжок, Городець, Кострома. На річці Сіті передові загони монголо-татар під орудою Бурундая догнали війська великого князя Юрія Всеволодовича. Відбулася нова битва.

И бысть сеча зла, — відзначає літописець. Захоплені зенацька, полки Юрія Всеволодовича змішалися перед ударом монгольської кінноти і були розбиті. На полі бою полягла величезна кількість руських воїнів, загинув у бою і князь Юрій Всеволодович.

У верхів'ях Оки монголи зустріли жорстокий опір невеликої фортеці Козельськ. Недивлячись на малолітство свого князя Василька і вимогу монголів здати місто, козельці вирішили захищатися. Літописець розцінює це рішення як прояв **“крепкодүшного ұма”**. Сім тижнів продовжувалась героїчна оборона Козельська. Козельці знищили близько 4 тисяч монголів, та відстояти місто не змогли. Підвівши до нього облогову техніку, війська Кадана та Бурі розбили міські стіни і вдерлися до Козельська. Батий наказав убити всіх його мешканців **“не пощаде отъ отрочатъ до ссүщих молоко”**. Князь Василько, за переказами, утопився в крові. Місто Козельськ Батий назвав **“злым городом”**.

Після падіння Твері і Торжка перед монголами відкривався шлях на Новгород. Проте, не дійшовши до нього 100 верст, вони раптом повернули на південь, пройшовши східними землями Смоленського і Чернігівського князівств у половецькі степи.

По-різному пояснювали дослідники цей **“уход”** монголів на південь. Найбільш реальною вважається думка про те, що втомлені і дуже потріпані монгольські війська потребували тривалого відновлення сил. До того ж починалося весняне бездоріжжя, яке в умовах новгородських лісів і боліт було для монгольської кінноти нездоланною перешкодою. Новгород та інші північні і північно-західні руські міста та землі уникли сумної участі Північно-Східної Русі.

Вважається, що історія не визнає наперед заданого напрямку і неможливо відповісти на питання, яким би був подальший розвиток давньоруських міст, якби не зазнали вони монгольського розгрому? У цьому випадку наведена теза не безумовна. Приклад з Новгородом демонструє іншу, більш сприятливу історичну альтернативу руської історії.

Відновивши сили, монголо-татари навесні 1239 року розпочали завоювальницькі походи на Русь. Об'єктом їх нападів стали Переяславське і Чернігівське князівства. На початку березня вони з'явилися біля стін Переяслава — могутньої південно-руської фортеці, яка мала багатовіковий досвід боротьби з кочівниками. На цей раз порубіжній твердині не довелося відстояти свою недоторканість. Після недовготривалої облоги місто було взяте монголами, зруй-

новане і спалене. **“И взяли градъ Переяславль копьемъ, — писав літописець, — изби все и церковь архангела Михаила скоуша, и сосуды церковныя бенцисленные златыя и драгого камень взяли, и епископа преподобного Семеона убиша”**. Не лише Михайлівський храм, а й всі інші церкви Переяслава були зруйновані, укріплення спалені, а захисники міста знищені чи взяті у полон.

У полум'ї пожеж загинуло багато населених пунктів у околицях Переяслава.

Восени 1239 року монголо-татари увійшли у межі Чернігівської землі і невдовзі обложили столицю князівства. Спроба князя Мстислава Глібовича прийти на допомогу оточеному Чернігову не увінчалась успіхом: і під стінами міста **“побежен бысть Мьстиславъ и множество от вои его избененымъ бысть”**.

Захисники Чернігова **“со града метаху на Татаръ камень съ стень за полтора перестрела, а камень яко же можаху четыре человек сильнии подъяти”**. Після тривалої облоги і відчайдушних боїв на стінах фортеці монголам вдалося все ж оволодіти містом. Трапилося це, за повідомленням Псковського першого літопису, 18 жовтня 1239 року. Місто було спалене, люди знищені, монастирі і храми пограбовані. Донині археологи виявляють сліди цього жахливого розгрому. Місто довго не могло здолати його наслідки, і було відбудоване у давньоруських межах лише до XVIII ст.

Від Чернігова монголи рушили на схід по Десні і далі — по Сейму. Ними були зруйновані і спалені міста Путивль, Глухів, Вир, Рильськ, Новгород-Сіверський та інші.

На північ від столиці князівства завоювальники, мабуть, не пішли. Із Чернігова монголи, на чолі з Менгу-ханом, рушили до стародавньої столиці Русі — Києва. Від міста їх відділяв лише Дніпро. Милуючись красою і величчю Києва, Менгу-хан направив туди своїх послів з пропозицією добровільної його здачі. Як відзначає літописець, монголи хотіли **“прельстити”** князя, але ті не лише не прийняли їх улесливі пропозиції, а й убили послів. Ображений Менгу-хан не наслідився йти на штурм Києва і відвів свої війська у межі улуса Джучі. Можливо, у нього для оволодіння таким великим містом і першокласною — на ті часи — фортецею не було сил, а, можливо, битва за Київ ще не входила у плани монгольських ханів.

Розорення Чернігівського та Переяславського князівств у 1239 році стало своєрідною прелюдією до великого походу на Південну Русь і країни Центральної Європи.

На жаль, ні в Києві, ні в інших південноруських містах не була оцінена як належить небезпека, яка нависла над ними. Великий кийвський князь Ми-

хайло Всеволодович замість того, щоб очолити боротьбу Південної Русі з монголо-татарами, утік до Угорщини. Деякі дослідники вважали, що він подався туди за допомогою, але літописна фраза: *“Миханць вѣже по сыну своемъ передъ татары во Угры”* не дає для цього ніяких підстав. Більше того, коли Данило Романович у відповідь на обіцянку більше не ворогувати з Галицьким князем запропонував Михайлу повернутися до Києва, той не забажав цим скористатися. *“Миханць же, за страхъ Татарськыи не смѣх ити Києву”*.

На короткий час у Києві утвердився смоленський князь Ростислав Мстиславич, однак був вигнаний звідти Данилом Романовичем і замінений галицьким воеводою Дмитрієм. Ситуація на Півдні Русі майже повністю повторила ситуацію, яка склалася на три роки раніше у Північно-Східній Русі. В обох випадках їх столиці — Володимир-на-Клязьмі і Київ — були залишені великими князями перед підходом ворожих сил.

Восени 1240 року, як повідомляє Рашид-ад-Дін, *“царевичи Бату с братьями, Бури и Бучек направились в страну русских и черных шапок (черных клобуков)”*. Форсувавши Дніпро біля південних кордонів Русі, монголо-татари пройшли *“облавою”* від Поросся до Києва. Вони розгромили і спалили міста-фортеці по Росі, Дніпру та Стугні. Розкопки городищ незмінно виявляють сліди пожеж. На багатьох з них життя більше не продовжувалося. Це, звичайно, не означає, що все населення цих фортець було знищено, але ті, хто лишився в живих, не мали сил підняти їх з руїн. У кращому випадку вони поселялися десь поруч і новому селищу давали стару назву.

Велика кількість скарбів, золотих і срібних виробів з Княжої гори, а також із городища поблизу с.Сахлівка на Черкащині свідчать про те, що всі їх мешканці загинули і викопувати із землі сховані цінності не було кому.

У листопаді 1240 року монголи взяли в облогу Київ. Літописець, сучасник, а, може, й свідок тих подій, винятково образно описав появу величезного війська біля стін Києва: *“И вѣ Батый ѹ города и отъ роци его обѣседяху градъ, и не вѣ слышати отъ гласа скрипанія телегъ его, множества ревення вельблудъ его, и рѣжання отъ гласа стадъ конь его”* Під час однієї з вилазок киянам вдалося захопити язика, якогось Товрула, який повідомив, що під Києвом зібралися всі сили Батия, які брали участь у поході на Південну Русь. Крім Батия, біля стін міста були воеводи Урдюй, Байдар, Бірюй, Кайдан, Бечак, Менгу, Гуюк, Бедай і Бурундай.

Головний удар Батий наказав нанести з півдня, в районі Лядських воріт. Тут були поставлені стінобит-

ні машини-пороки, які безперервно, вдень і вночі, розбивали міські стіни. В утворені бреші кидалися нападники. Там їх зустрічали кияни відчайдушним опором. *“И взидоша горожаны на избѣгтые стѣны”*, як відзначає літописець. Батий змушений був дати своїм військам передишку. Кияни скористалися цим і закріпилися на рубежах фортеці *“міста Володимира”*. Вони захищали кожну ділянку міста, але вистояти проти добре навчених монгольських воїнів, до того ж забезпечених передовою військовою технікою, не змогли. Прорвавши укріплення у районі Софійських воріт (від чого вони одержали ще назву в народі Багєвих), завойовники оточили останніх захисників Києва в Десятинній церкві. Кількість людей, що сховалися в храмі, як повідомляє літописець, була настільки великою, що від їх ваги впали хори і стіни церковні. Мабуть, причиною руйнування Десятинної церкви все ж були стінобитні машини монголів.

Про тривалість захисту Києва і точну дату його падіння у письмових джерелах збереглися різні свідчення. Іпаївський літопис, який найбільш повно і змістовно розповідає про цю трагічну в житті Києва подію, взагалі не наводить точних дат. Лаврентіївський повідомляє, що Київ був захоплений на Миколин день, тобто 6 грудня 1240 року. Псковський третій літопис дає другу дату катастрофи — 19 листопада, та зате вказує на тривалість облоги — 10 тижнів і 4 дні. Рашид-ад-Дін відзначав, що монголи оволоділи великим руським містом Макерфааном, під яким дослідники вбачають Київ, за десять днів, а згідно з Плато Карпіні, столиця Русі була взята після тривалої облоги.

Важко визначити, які із цих відомостей найбільш достовірні. Проте, якщо згадати, що невелика фортеця Чернігівської землі Козельськ змогла затримати біля своїх стін монгольську орду на сім тижнів, то повідомлення про тривалу оборону Києва, який мав першокласну на ті часи фортецю, не повинні здаватися сумнівними.

Київ був підданий страшному розгрому. Літописець свідчить, що монголо-татари розграбували св.Софію і всі монастирі, а людей *“от мала и до велика вся ѹбиша мечем”*. Плато Карпіні, який проїжджав у ставку Батия у 1246 році, бачив лише тотальне розорення Києва і Київської землі. Колись багатолюдна столиця Русі ледве нараховувала 200 будинків. Більшість її мешканців були винищені монголами, а ті, що лишилися живими, перебували у жорстокому рабстві.

Археологічні розкопки з документальною точністю підтверджують свідчення очевидців. У різних частинах міста виявлені величезні братські могили, що нараховували по кілька тисяч кістяків. Скелети

людей зі слідами насильницької смерті знаходяться під товстим шаром пожарищ, у підкліттях житлових будинків і прямо на стародавніх вулицях.

Звісно ж, монголи не змогли знищити Київ остаточно, але дійсно зруйнували його, як засвідчив Плато Карліні, досить сильно. Із більш ніж 40 монументальних кам'яних споруд (палаців і храмів) уціліло (і то у дуже пошкодженому вигляді) не більше 5-6; із 9 тисяч садиб – 200 (і ті, мабуть, виявилися відбудованими між 1240 і 1246 роками), а із 50-тисячного населення залишилося не більше 2 тисяч.

У ряді районів стародавнього Києва, зокрема, у центральному, життя відродилося лише тільки через кілька століть. Перестало існувати високе київське ремесло, перервалися традиції літописання, надовго була втрачена будівельна культура.

Із Києва головні сили Батия були спрямовані до Володимира і Галича. З вогнем і мечем йшли вони по Київській землі. Розкопки Вишгорода і Белгорода, городищ на Тетереві, Случі, Горині, Південному Бузі та інших ріках виявляють картини героїчної оборони і загибелі цих центрів. Практично на всіх колишніх городищах археологи знаходять могутні шари пожеж; під фортечними стінами, у ровах, на вулицях і майданах лежать сотні людських кістяків, знаряддя праці, інструменти ремісників, предмети озброєння, прикраси.

Свого часу археолог М.К.Каргер висловив думку, що у літописних оповідях про господарювання монголів у захоплених містах не можна не звернути уваги на різне відношення переможців до міст, у залежності від ступеню виявленого опору. Міста, які здавалися швидко, руйнуванню не піддавалися, в них лише оббирали населення і особливо багаті монастирі та храми. Однак таких міст на Русі, як вважав М.К.Каргер, було небагато. Л.М.Гумільов повторив цю думку, але по-іншому розставив акценти. Назвавши у числі постраждалих міста Рязань, Володимир, Суздаль, Торжок і Козельськ, історик твердить, що “другие города сдались на капитуляцию и были пощажены”. Ні М.К.Каргер, ні Л.М.Гумільов не змогли скласти хоча б приблизний список давньоруських міст, які здалися на милість переможців і не піддалися розоренню.

Приклад міста Колодяжина Київської землі, що капітулював після негравалої облоги і був повністю спалений, переконує, що доля міст, якими оволоділи монголи (хитрістю, брехнею чи силою), була однаковою. Уникли знищення і пограбувань лише ті центри, якими ворогу не вдалося оволодіти, або ж ті, що залишилися поза маршрутом монгольської “облави”.

У Волинській і Галицькій землях таких міст було більше, ніж у Середньому Подніпров'ї. Із літопи-

су знаємо, що монголо-татарам не вдалося оволодіти Даниловом, Кременцем, Холмом. Звичайно, ці невеликі містечка не становили для Батия ніякої небезпеки і не займали у його стратегії такого важливого місця, як столичні центри. Їх монголи руйнували з особливими зусиллями.

Володимир-Волинський, красою якого милувався у 1231 році угорський король, вважаючи, що такого міста немає і в “немецких странах”, не уник сумної участі завойованих монголами міст. Він був “взят копьём” і підданий жорстокому розгрому. Літописець визначив, що монголи не пощадили у Володимирі нікого: “Церкви наполнены быша трупя и телес мертвых”.

Літописні свідчення підтверджуються археологічними даними. У різних місцях стародавнього Володимира, під руїнами храмів і попелищами спалених будинків археологи знаходять численні скелети з розрубаними черепами і кістками.

Галич був узятий військами Батия після триденної облоги і також зруйнований. Літописець не наводить детальних свідчень про битву за столицю Галичини, проте його зауваження, що вона поділила сумну долю Володимира, вказує на величезні масштаби цієї катастрофи. Розкопки показали, що чимало галичан загинуло у храмах, церквах, як це було і в інших давньоруських містах. Після монгольського розгрому Галич стояв спустошений; столиця землі була перенесена до Холму, а нове місто з однойменною назвою засноване в іншому місці.

У цьому нарисі читач не знайде опису всіх битв руських з монголо-татарами, як і детального переліку міст і селищ, спалених і зруйнованих загарбниками. Це завдання спеціальної роботи. Проте і наведених фактів досить, аби зробити висновок про руйнівні наслідки монголо-татарської навали для Русі. Образно про це сказав архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапіон, який став потім володимиро-суздальським єпископом: “Кровь отецъ и братия нашея, акы вода многа землю напон [...] множайша же братия и чада наша в плен ведени быша: села наши лядиною поростоша [...] богатство наше онем в корысть бысть; труд наш поганин наследоваша”.

Зрозуміло, що монголи не змогли знищити все населення або змести його у цілих регіонах, як про це стверджували представники історичної школи М.П.Погодіна, але нанесли величезної шкоди економічному і культурному розвитку Русі. Вони зруйнували століттями складену систему зв'язків, виключили із загальноруського історичного процесу цілі регіони, сприяли консервації феодальної роздрібненості, по суті загальмували поступальний розвиток руських земель. На цю обставину вказував у свій час

М.І.Костомаров: “Русь, парализованная нашествием и порабощением, со своим удельным укладом продолжала около века движение на прежний лад, не имея ни сил переменить этот лад, ни освободиться от этого кошмара”.

Похід Батиевої орди на руські землі 1237-1240 років був лише одною ланкою у довгому ланцюгу нападів, які продовжувалися всю другу половину XIII ст. і в наступні часи.

У квітні 1241 року монголо-татари вийшли на західні рубежі Русі і вторглися у країни Центральної Європи. Тут, як і на Русі, вони зустрілися з жорстоким опором. Не дивлячись на декілька виграних битв, Батий змушений був зупинити похід на захід і через Боснію, Сербію, Болгарію та південноруські степи вивів свої війська у пониззя Волги. Безпосереднім приводом до цього стала смерть головного хана Угедея, та причини звертання походу були більш серйозніші. Батий не мав сил продовжувати похід і утримувати у підлеглих народи країн Центральної Європи.

* * *

Європа була врятована від страшної монголо-татарської чуми. І визначальна роль у цьому спасінні належала Русі. О.С.Пушкін писав, що “русские необозримые равнины поглотили силу монголов и остановили нашествие на самом краю Европы: варвары не осмелились оставить у себя в тылу порабощенную Русь и возвратились в степи своего Востока”.

10.12.1998.

Перекл. Курочки Т.Ф. та Філоненко Л.К., з авт. доп. Публ. за виданням: Толочко П.П. Від Русі до України. — К.: Абрис, 1997. — С.126-144.

Толочко П.П.

РУСЬ И МОНГОЛО-ТАТАРСКОЕ НАШЕСТВИЕ

Резюме

Работа посвящена рассмотрению важнейшей проблемы в древнерусской истории — судьбе Руси накануне и во время монголо-татарского нашествия

Русь исполнила свою историческую миссию спасительницы европейской христианской цивилизации в конце 30-х - начале 40-х годов XIII века ценой собственного политического суверенитета и экономического благополучия.

Статья отражает позицию известного украинского археолога и историка на это судьбоносное событие в отечественной истории.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОМПЛЕКСНОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЛЕСОСТЕПНОМ ДНЕПРОВСКОМ ЛЕВОБОЕРЕЖЬЕ

В XIII-XIV вв. продолжается трансформация сельскохозяйственного сектора экономики южнорусских земель. Эталонном для исследования процесса формирования комплексного хозяйства является Лесостепное Правобережье, особенно центральная часть, где в концентрированном виде проявились наиболее характерные тенденции. Несмотря на монголо-татарское нашествие, как известно, в сельском хозяйстве второй половины XIII-XIV вв. отмечаются прогрессивные сдвиги: дальнейшее освоение черноземов, усовершенствование пахотных орудий. Литовское завоевание XIV ст. не повлияло на сущность позитивных сдвигов в развитии сельского хозяйства, и, напротив, содействовало безопасности территорий, входивших в состав Литовско-Русского государства.

На Левобережном Поднепровье, особенно в пограничных районах, еще с древнерусского времени сложилась своя специфика освоения и развития района. Несмотря на колонизацию свободных земель, в X-XIII ст. для него характерна: меньшая концентрация населения в междуречьях, оборонительный характер многих населенных пунктов, небольших городищ-крепостей с сельскохозяйственными округами, входивших в систему укреплений. Даже сельские поселения, размещавшиеся в глубинных районах территории, находились под угрозой вторжения извне. Их жители вынуждены были оставлять место жительства и возвращаться лишь тогда, когда угроза миновала. Примером такого поселения является селище у с. Комаровка Переяслав-Хмельницкого района, просуществовавшее с рубежа X-XI вв. до начала XV века.

Важной особенностью хозяйственного развития южнорусского лесостепного Левобережья является преемственность в эволюции земледелия и скотоводства с раннеславянского времени в древнерусский и литовский периоды, а также общность тенденций развития комплексной системы сельского хозяйства с Правобережными районами Русской земли. И здесь, и там в VIII-X вв. прослеживается широкое применение нескольких типов рала для старопашотных и непашотных почв с хорошим травяным

покровом¹. Вместе с тем, некоторые типы орудий были распространены именно на этой территории, как втульчатые чересла, найденные на Битицком городище, Новотроицком и в Глухове². Однако, для древнерусского времени, здесь не выявлено таких мощных центров по производству земледельческих орудий, как Изяславль, где на детинце и посаде найдено около 60 пахотных орудий, 174 экземпляра серпов³. Не фиксируется и столь высокой концентрации сельскохозяйственного производства, как на Правобережье, что также, вероятно, было в определенной мере следствием пограничного положения региона.

Освоение окраинных лесостепных территорий весьма активизируется в XII веке, когда в центральной части Правобережья уже в основном завершилось сложение нового типа сельского хозяйства, концентрация населения настолько возросла, что избыток его был вынужден искать новых, сходных по природным условиям территорий. Это способствовало развитию окраинных территорий Руси и, с другой стороны, создавало предпосылки еще большего прогресса центра⁴.

Приток населения в периферийные районы означал и распространение навыков хозяйствования, культуры земледелия, что позитивно сказалось на экономическом уровне этих земель. Однако темпы освоения ландшафтов, активность заселения и его характер были различными.

На границе Северянской земли, в бассейне р. Рать предпочтение отдается освоению и эксплуатации песчаных и иловатых земель, более легких для обработки⁵, что может свидетельствовать об уровне земледелия и плотности заселения региона в целом. На Верхнем Дону, в районе Куликова поля, на рубеже XII-XIII вв. древнерусское население начинает осваивать первую надпойменную террасу, где господствовали незаселенные пространства с черноземными почвами⁶. Здесь комплексное земледельческое хозяйство развивалось достаточно активно. Об этом свидетельствуют находки зерновых культур (ржи, пшеницы, ячменя), орудий плужного земледелия (черес-

ло)⁷. Активность колонизационного процесса и темпы развития сельского хозяйства региона были настолько быстрыми, что уже в первой половине XIII в. имеет место освоение водораздельных участков⁸. Постепенно формируется сельскохозяйственный район с многочисленными селищами, тяготеющими к более крупным поселениям, т. е. образующими сельские территориальные общины⁹.

На юго-восточном порубежье Руси приток древнерусского населения из бассейна Оки и восточных районов Черниговщины в лесостепное Подонье фиксируется со середины XII века¹⁰. Однако характер освоения территории и функциональное назначение первоначальных поселений было иным, нежели на Верхнем Дону. В отличие от центральных районов Руси и некоторых других территорий, городищам не предшествовали сельские поселения, они не возникли здесь как центры сельской округи¹¹. Напротив, прежде всего здесь сформировалась система сторожевых крепостей, часть из которых выполняла и административные функции¹². В этом — сходство путей формирования окраинно-сторожевых районов Древней Руси, как например, окраинных частей Переяславщины. Вместе с тем, по рекам Дон, Битюг, Тихая Сосна, Оскол выявлены и небольшие неукрепленные поселения с древнерусскими материалами¹³. Особенностью лесостепного Подонья является то обстоятельство, что и в XII-XIII вв., и в XIII-XIV вв. расселение имело приречный характер, поселенцы осваивали облесенные участки речных долин. Таким образом, в землепользовании находились приречные легкие грунты, не требующие тяжелой плужной техники. За все годы раскопок памятников региона здесь не встречено наконечников пахотных орудий. В отдельных погребках найдены зерна ржи и пшеницы, из орудий переработки зерновых культур — обломки жерновов¹⁴. По-видимому, обработка земли осуществлялась рыхлящим орудием — ралом. По уровню производства, объему продукции, освоению ландшафтных зон земледелие носило локальный характер, направленный на обеспечение потребностей местного населения. Крупного товарного производства хлебопродуктов не фиксируется. Вплоть до XVI ст., включительно, зоны хозяйственной деятельности населения этого региона были весьма ограничены¹⁵.

Как видим, в украинском Левобережном лесостепном Поднепровье, особенно на Переяславщине, уже в слоях XII-XIII вв. фиксируются черты плужного земледелия. В XIV в. в качестве рабочих частей плуга, найденных в хозяйственной постройке Кома-

ровского поселения, используются чересла и ассиметричный лемех, наиболее совершенный тип лемеха, благодаря которому возможен оборот пласта. Таким образом, по сути отмечается дальнейший прогресс в земледелии, основной сфере хозяйственной деятельности феодального периода, несмотря на иноземные завоевания.

Более того, во второй половине XIII-XIV вв. в некоторых районах отмечается оживление строительной деятельности — возводятся новые оборонительные сооружения, как, например, городище Александровка Лубенского района Полтавской области¹⁶.

На территории Левобережного Лесостепного Поднепровья отмечается стойкое сохранение древнерусской топонимики, носителем которой может быть только население, генетически связанное с предшествующим.

Анализ различных путей сложения комплексного сельского хозяйства и его эволюции в Левобережном лесостепном Поднепровье позволяет сделать вывод о наличии нескольких вариантов региональных структур сельскохозяйственного производства:

1. Комплексное сельское хозяйство лесостепной зоны, сложившееся в результате внутреннего развития и эволюции данного населения на этой территории.

2. Комплексное сельское хозяйство, сложившееся в результате переселения части древнерусского населения из развитых центральных районов Руси в благоприятные для комплексного хозяйствования территории с относительно стабильными внешнеполитическими условиями.

3. Сельское хозяйство окраинных территорий юго-востока Руси с отдельными чертами комплексного хозяйства, сложившегося после переселения в эти районы древнерусского населения.

Таким образом, под воздействием социально-политических факторов в относительно гомогенной среде, как природной, так и этнической, имеют место различные пути формирования сельского хозяйства и его основных компонентов как основы феодального общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Приймак В.В. Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII-X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К. Наук. думка, 1990. — С.69-72.
2. Там же. — С.70-71; Сухобокков О.В., Юренко С.П. Из работ Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР // Археология и история юго-востока Руси. — Курск, 1991. — С.77-79.

3. **Вознесенська Г.О.** Технологія виробництва жнивварських знарядь праці із стародавнього Ізяслава // Археологія. — К, 1989. — №3. — С.95.
4. **Толючко П.П.** Древнерусский феодальный город. — К.: Наукдумка, 1989. — С.190.
5. **Узянов А.А., Кашкин А.В.** Историческая динамика размещения населения на юго-восточной границе Черниговской земли // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа IX-XIII вв.». — Чернигов, 1990.
6. **Александровский А.Л., Гласко М.П., Голяный М.И.** Опыт археолого-географических исследований древнерусских памятников XII-XIV веков долины Верхнего Дона (район Куликова поля) // На юго-востоке Древней Руси. — Воронеж, 1996. — С.73-86.
7. Там же. — С.84.
8. Там же. — С.85.
9. Там же.
10. **Пряхин А.Д., Цыбин М.В.** Итоги и перспективы изучения юго-восточного порубежья Руси в XII-XIV вв. // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». — Чернигов, 1990. — С.18.
11. Там же.
12. Там же.
13. Там же. — С.14.
14. Там же. — С.15, 20; **Пряхин А.Д., Цыбин М.В.** Древнерусское Семилуцкое городище XII-XIII вв. на р.Дон // Археология славянского

Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С.100.

15. **Загоровский В.П.** История вхождения Центрального Черноземья в состав Российского государства в XVI веке. — Воронеж Изд-во ВГУ, 1991.

16. **Моргунов Ю.Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.101.

24.03.1999.

Беляева С.А.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОМПЛЕКСНОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЛЕСОСТЕПНОМ ЛЕВОБОРЕЖЬЕ

Резюме

Работа освещает актуальные экономические проблемы и специфику хозяйствования населения древнерусских княжеств Лесостепного Левобережья в эпоху активной монголо-татарской экспансии на этой территории.

Рассматриваются вопросы внутренней миграции населения, проводится анализ степени освоения ландшафтных зон. На основании анализа различных путей сложения комплексного сельского хозяйства делаются соответствующие выводы о вариативности региональных структур сельскохозяйственного производства.

Статья отражает позицию украинского ученого в отношении этих базисных составляющих экономического уклада населения Юго-Восточной Руси середины XIII-XIV вв.

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МОГИЛЬНИК МАМАЙ-СУРКА В НИЖНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ

Регион Нижнего Поднепровья уже в домонгольскую эпоху являлся зоной соприкосновения и столкновения интересов многих государств, «коридором», по которому в разных направлениях продвигались орды кочевых народов. С рубежа IV-V вв. тут фиксируются следы пребывания гуннов, тюрков, болгар, хазар, алан, утров, печенегов и др. В XI-XIII вв. на берегах Днепра и его островах возникают древнерусские поселения, среди которых выделяется летописное Олешье. Славянская колонизация в этом регионе была связана с удачными походами русских дружин против кочевников. Остальная территория, получившая название Дешт-и-Кипчак, со середины XI в. контролировалась половцами.

В состав половецких орд входили остатки самого различного степного и лесостепного населения, обитавшего здесь до прихода кипчаков. Команы, имевшие ярко выраженный южносибирский антропологический тип, очень быстро утратили его, растворившись в разнородной массе населения южнорусских степей¹. В среде половцев можно проследить следы и ряда этнических групп: печенегов, торков, болгар, алан и даже сарматов².

К 20-м годам XIII в. половцы находились на этапе перехода от второй к третьей стадии кочевания³, когда верхушка кочевала, а основная масса населения занималась земледелием и отгонным скотоводством. Однако, быт оседающего на землю населения оставался кочевническим. Дальнейший процесс седентаризации половцев был прерван монголо-татарским нашествием.

В середине XIII в. территория Нижнего Поднепровья вошла в состав одного из государств — улуса Джучи. Он включил в себя пространство Восточной Европы до Дуная, а также большую часть степей Западной Сибири и Казахстана. Позднее улус Джучи распался на две части: Синюю (Заволжскую) и Золотую Орду.

Со времени создания Золотой Орды условия существования населения Нижнего Поднепровья были неодинаковыми. В первый период монгольское завоевание несло с собой уничтожение всех видов земледелия и оседлости, превращение степей в «большие необитаемые пространства». В.Рубрук, ехавший из побережья Крыма до ставки Сартака и пересекший «Половецкое поле», «...не видел никакого селения и даже следа какого-нибудь строения, шел от станови-

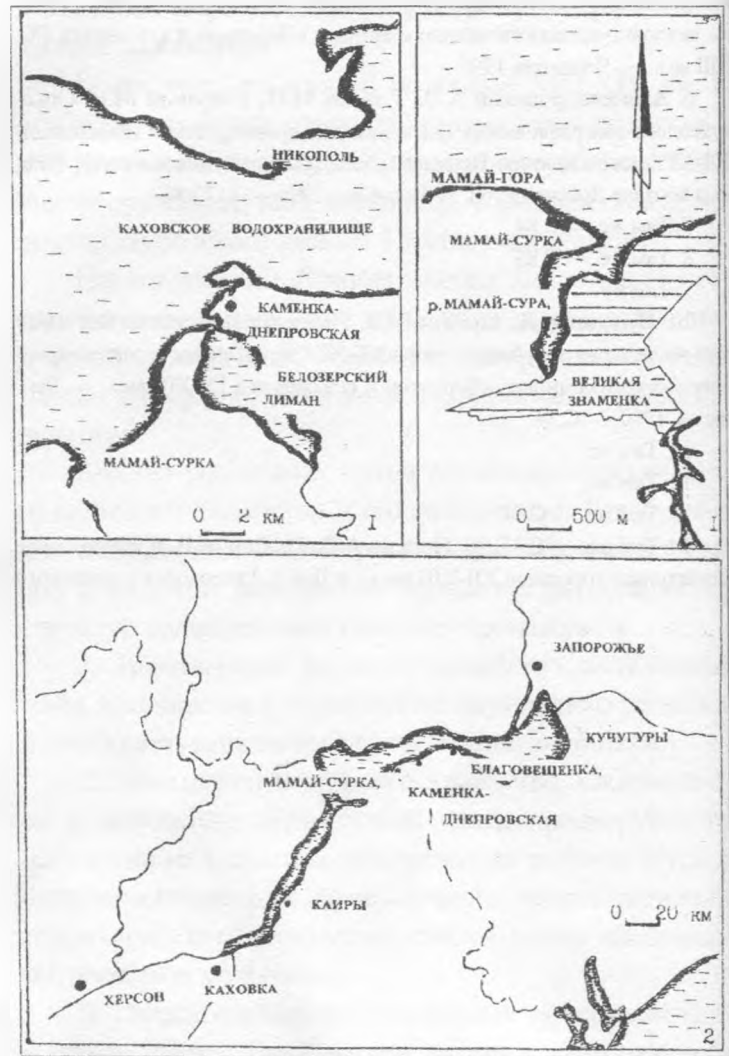

Рис.1.2. Ситуационная схема месторасположения могильника Мамай-Сурка.

ща к становищу команов, не видя ничего, кроме неба и земли»⁴. Монголы стремились превратить завоеванные земли в пастбища для своих стад. 40-50-е гг. XIII в. были самыми нестабильными в кипчакской степи. Это был период распределения пастбищ между родами и племенами монгольского общества. Непрерывающиеся волнения в степи привели к тому, что монголы начали целенаправленно уничтожать половецкую верхушку. Во второй половине XIII в. в степи уже перестают изготавливаться каменные изваяния.

Эти и другие отрывочные данные дали основание более поздним авторам преувеличивать запустение нижнеднепровской территории. По аналогии с поздними татарскими нападениями и опустошениями периода Крымского ханства, укоренился взгляд о

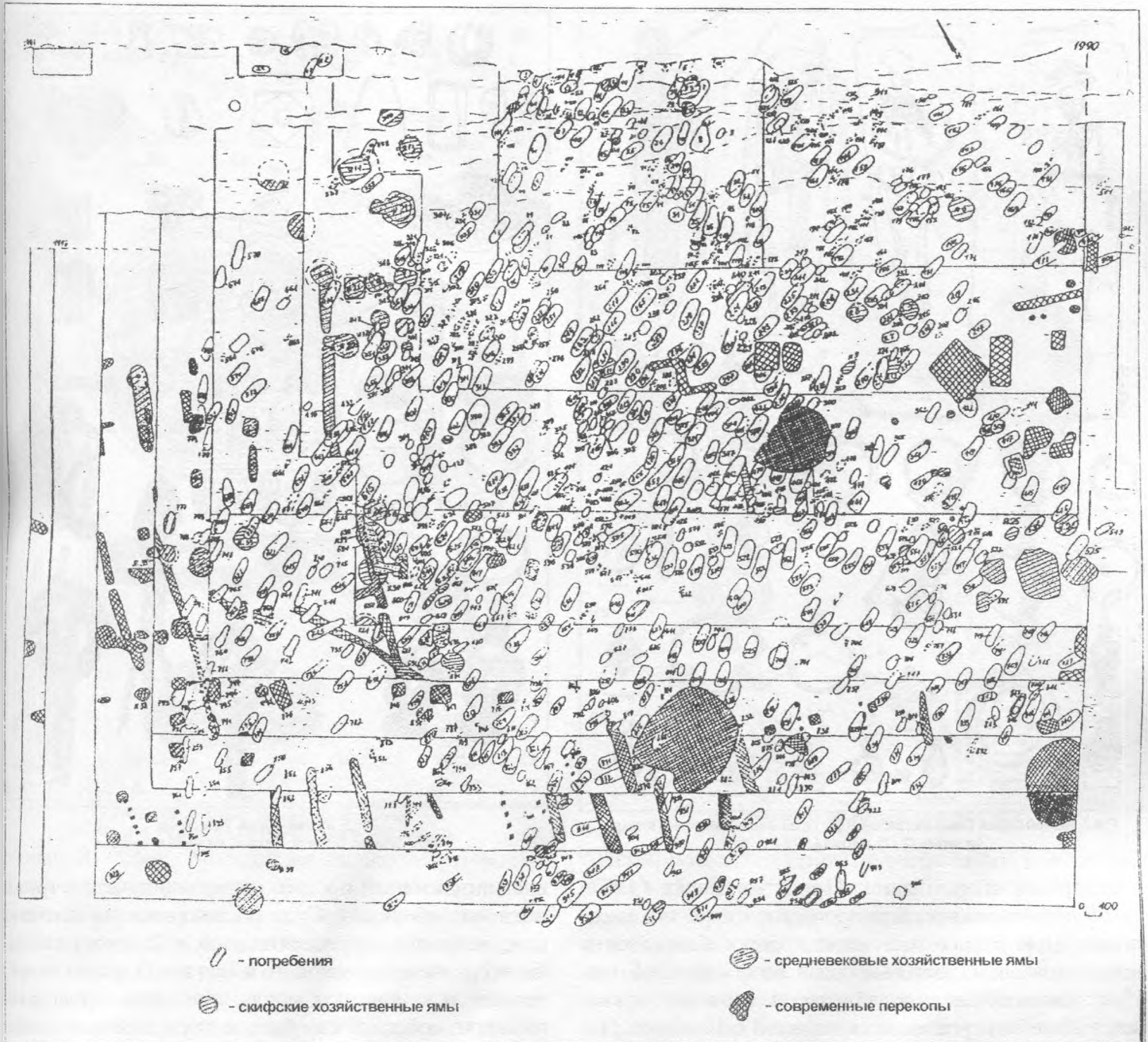

Рис.3. Мамай-Сурка. План исследованной территории могильника.

катастрофическом характере Батыева нашествия. Поэтому нижнеднепровский регион до конца XV в. получает название «Дикое поле». Такой взгляд был характерен для некоторых исследователей в повоенные годы XX в. Они утверждали, что эта территория превращается в пустыню с остатками прежнего населения. Так, Г.А.Фёдоров-Давыдов считал, что в XIII-XIV вв. заселение Среднего Поднепровья шло, возможно, с юга, с района р.Молочной, обезлюдевшего в XIII-XIV вв. Переселение кочевых племён в нижнее течение Днепра вряд ли происходило⁷. На всех известных поселениях жизнь прекращается, регион приходит в запустение⁸.

Однако, уже в середине XIX в. некоторые авто-

ры приходят к выводу, что никакого запустения Нижнего Поднепровья не происходило. Еще в 1857 г. выходит работа Н.Максимовича «О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево», в которой автор на основе изучения летописей отметил, что население южнорусских степей, привыкшее к многолетним кочевническим набегам, не раз покидало свои обжитые места, а затем возвращалось обратно. Наличие значительного числа поселений XII-XIV вв. (около 60) в нижнеднепровском регионе⁹, жизнь на которых то прекращалась, то через некоторое время возрождалась вновь, является тому подтверждением.

К концу XIII в. ситуация в южнорусских степях стабилизируется, грабительские набеги сменяются

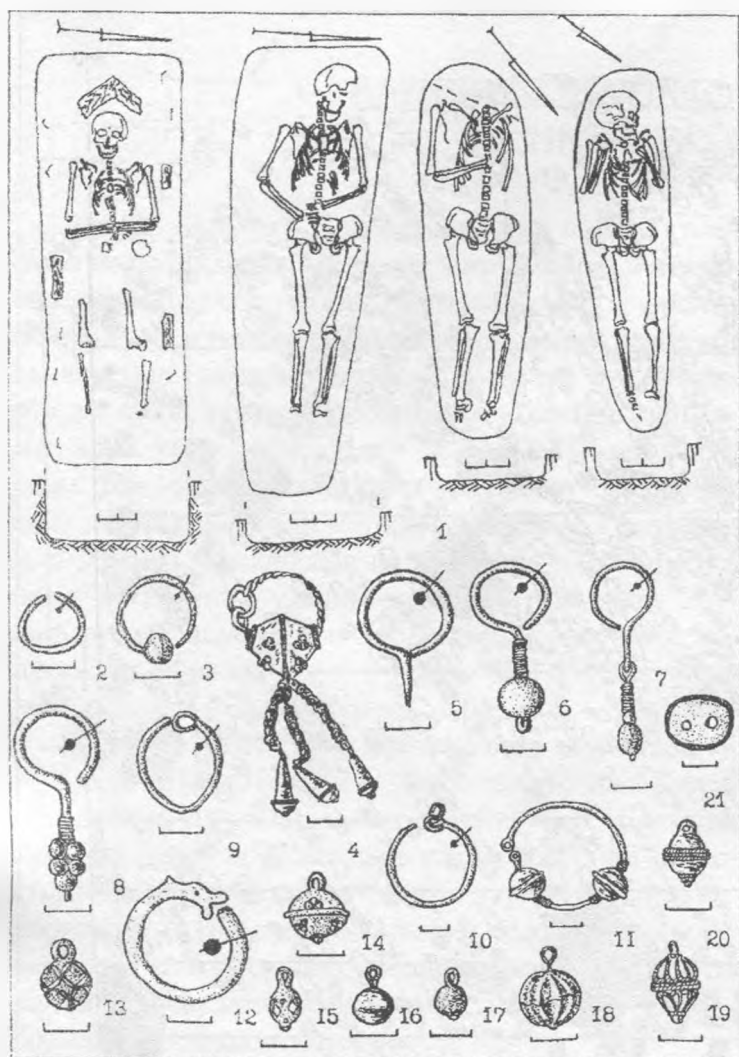

Рис.4. Мамай-Сурка. Планы погребений (1), украшения — височные кольца и серьги (2-12), пуговицы (13-21).

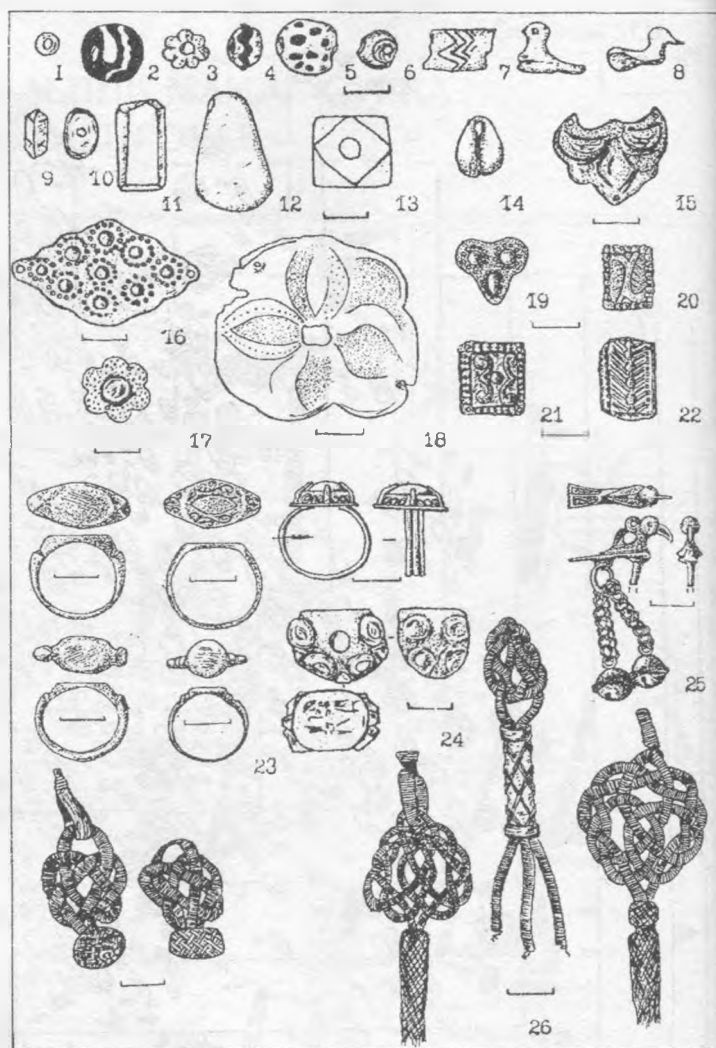

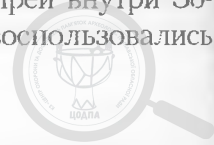
Рис.5. Мамай-Сурка. Украшения. Бусы, бляшки, булавка, перстни, кисточки от одежды.

регулярным сбором дани. При хане Берке (1257-1267) для взывания дани проводится перепись населения. Покоренное население приспособляется к новым хозяевам, торговые связи восстанавливаются. При этом отмечается ослабление экономических связей с Киевом и усиление отношений с Крымом. Половцы, лишившись родины, сохранили военную силу. Во второй половине XIII в., уже при Батые, который предоставил ряд льгот половцам, происходит возвращение их обратно в степь. находка погребения половецкого хана в Чингульском кургане Токмакского района Запорожской области тому подтверждение⁸.

Наибольшая стабилизация экономической и политической ситуации в Нижнем Поднепровье, как и во всей Золотой Орде, отмечается в XIV веке, периоде наивысшего расцвета региона. В это время происходит бурный рост золотоордынских городов, что дало основание некоторым авторам идеализировать «татарскую культуру» как чисто городскую. Позиции Золотой Орды усиливаются, ее границы доходят до Прута и Сирета. Внутри Золотой Орды в это время

идет интенсивный процесс слияния этнических групп в единую общность. Судя по историческим источникам, монголов, переселившихся в Дешт-и-Кипчак, было сравнительно немного и они не составили значительной и компактной массы населения. Среди монгольского войска могли быть и торкоязычные племена, которые Чингисхан завоевал в 1208 г. на Иртыше — древней родине кипчаков. Таким образом, основным населением на этих землях, как и прежде, оставались команы, которые по своему составу также были неоднородны. Об ассимиляции монголов половцами писал ал'Омари: «Кипчаки сделались, их [монголов] подданными. Потом они смешались и породнились с ними, и земля одержала верх над природными и рассовыми качествами их, и все они стали точно кипчаки...»⁹. Завоеватели не смогли изменить культуру покоренных народов. Оседлые и кочевые народы степей Восточной Европы сохранили свои традиции в материальной и духовной культуре.

Сложение единой этнической общности было прервано в 60-е гг. XIV в. из-за распрей внутри Золотой Орды, которыми сразу же воспользовались

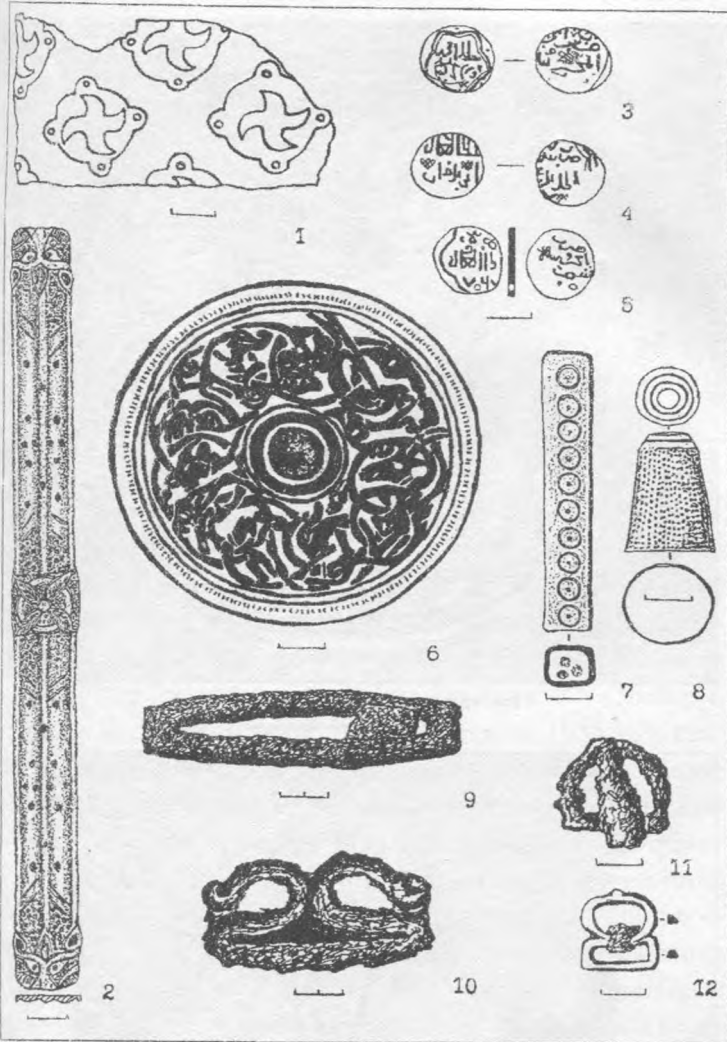

Рис.6. Мамай-Сурка. Находки из погребений.

1- ткань; 2-5 - серебро; 6,8,12 - бронза; 7 - кость; 9-11 - железо.

соседи. В 1359 г. Молдавское княжество оттесняет золотоордынцев за Днестр, а в 1362 г. объединённые русско-литовские войска под предводительством князя Ольгерда побеждают в битве при Синих водах. Земли между Днестром и Днепром отошли к Литовскому княжеству. Это вновь приводит к дестабилизации ситуации в нижнеднепровском регионе, который становится пограничной зоной между Литвой и Золотой Ордой. Такое положение сохраняется до периода распада Золотоордынского государства.

Таким образом, Нижнее Поднепровье, в силу географического и климатического факторов, занимало важное место в истории оседлого и кочевого миров. Этнополитические события, отраженные в трудах многих авторов и исследователей, противоречивы. Это касается, прежде всего, вопросов катастрофических последствий монгольского ига для населения Восточной Европы, наличия на данной территории различных этнических групп и народов (половцы, болгары, аланы, бродники, украинцы), взаимоотношений местного населения с завоевателями. Археологические исследования по изучению золотоордынского периода этого региона в последние деся-

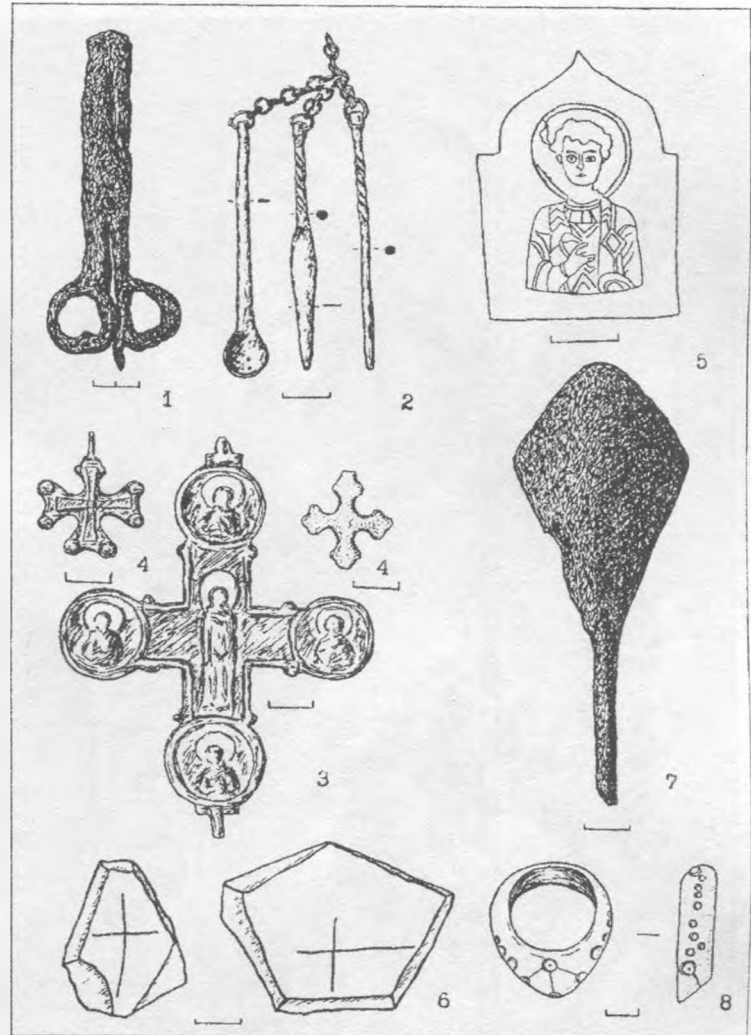

Рис.7. Мамай-Сурка. Находки из погребений.

тилетия позволили открыть значительное количество поселений и грунтовых могильников, что даёт основания по иному рассматривать характер взаимоотношений кочевого и оседлого миров эпохи существования Золотой Орды. Особенно актуальны эти вопросы при изучении оседлого населения Нижнего Поднепровья во время смены политического господства в степи в XIII-XIV вв. Однако, многие вопросы этнической истории рассматриваемого региона освещены выборочно, археологические материалы опубликованы фрагментарно, что не позволяет составить полное представление об особенностях и закономерностях развития Нижнего Поднепровья, определить его место и роль в исторических процессах восточно-европейской степи и Южной Руси. Публикация материалов ещё не доследованного, но уже одного из крупнейших грунтовых могильников юга Восточной Европы, позволит разрешить многие вопросы, касающиеся жизни нижнеднепровского и сопредельных регионов в золотоордынский период.

Грунтовой могильник Мамай-Сурка расположен на берегу Каховского водохранилища, в 0,6 км от левого устья р.Мамай-Сура, местное название — Мама-Сар-

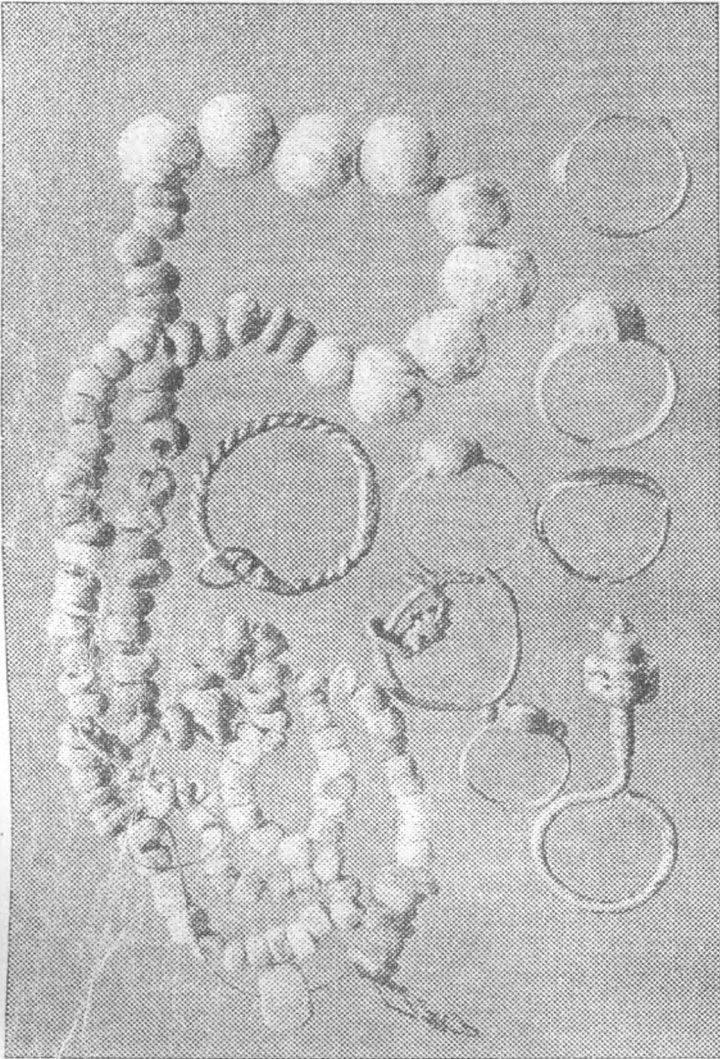

Рис 8 Мамай-Сурка. Украшения.
Стеклоласта, стекло, сердолик, янтарь, бронза, серебро

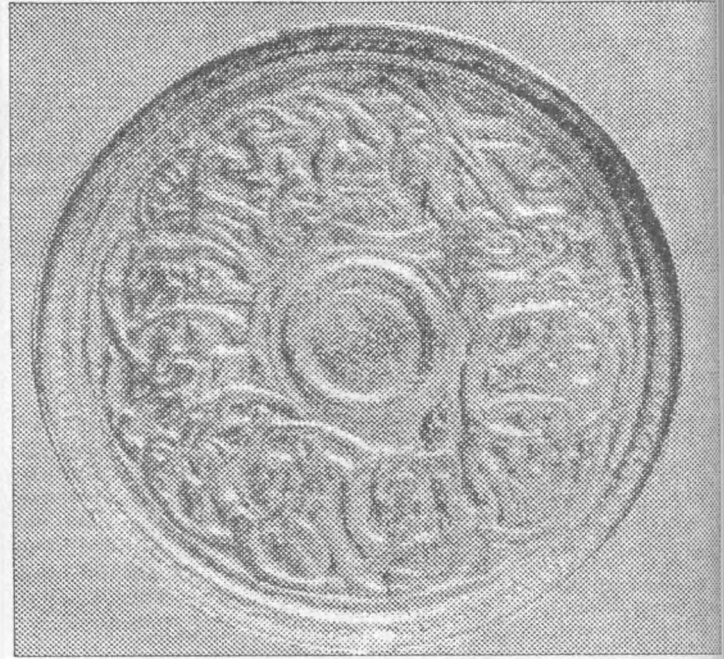

Рис.10 Мамай-Сурка. Зеркало. Бронза
В натуральную величину

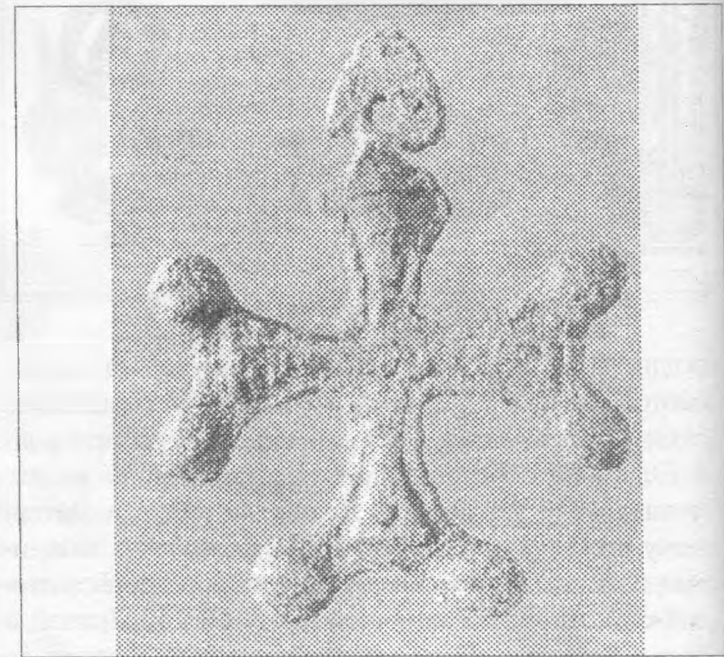

Рис 11. Мамай-Сурка. Крестик-тепльник. Бронза.
Увеличено в 2,4 раза

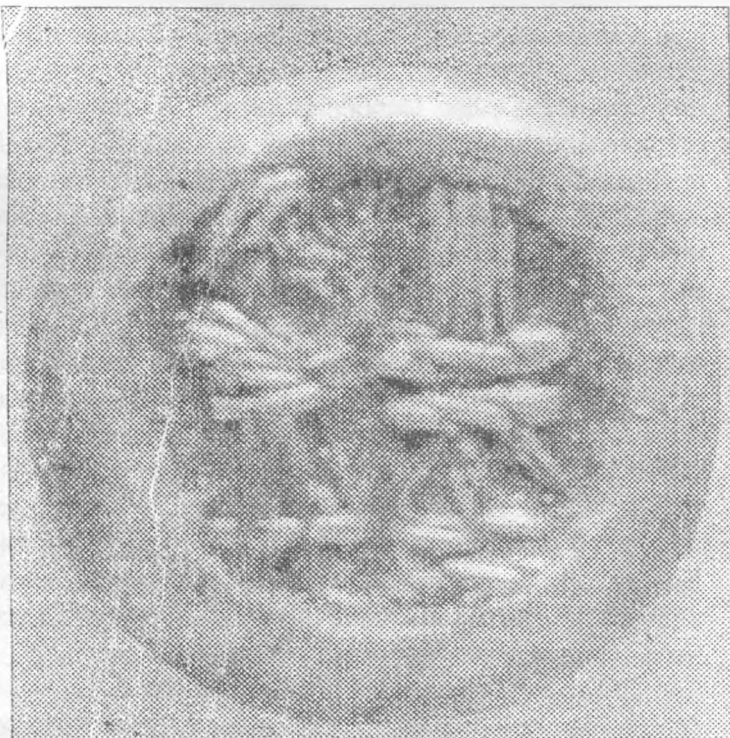

Рис 9. Мамай-Сурка. Гемма-печать. Сердолик.
Увеличено в 3,7 раза.

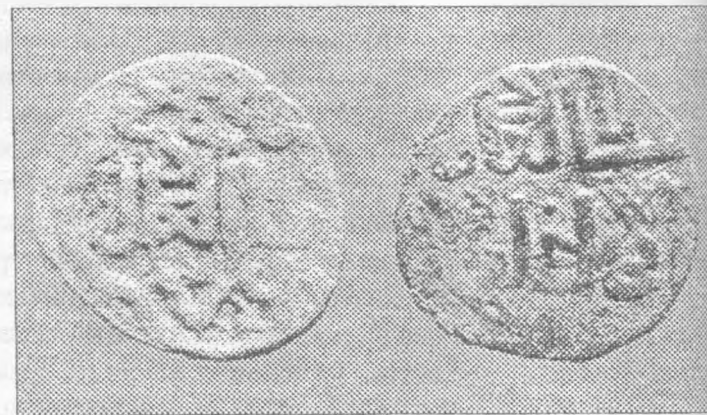

Рис.12 Мамай-Сурка. Золотоордынские монеты. Бронза.
Дирхем: Абдуллаха (1362-1369), г.Шехр ал-Джедид, 1365/1366 г. (аверс)
Джанибек-хан (1342-1357), г.Сарай ал-Джедид, 1346/1347 г. (аверс). Увеличено в 2,2 раза.

Рис.13. Мамай-Сурка. Чаша с желтой глазурью.
Керамика.

ка, и в 1 км к северо-западу от села Великая Знаменка Каменско-Днепровского района Запорожской области (рис.1,7). Могильник расположен на периферии скифского поселения IV в. до н.э.; в 50-е гг. нашего столетия на этом месте находился хутор Знаменская Слобода, население которого было отселено после 1955 г. в связи с затоплением. Территория могильника представляет собой естественную возвышенность (гора Мамай-Сурка), частично задернованную многолетними травами. В районе расположения грунтового могильника берег ломаной линией проходит по линии запад-восток, его высота от зеркала Каховского водохранилища составляет 10-12 м. Разрушение памятника происходит в результате подмыва берега водами Каховского водохранилища и подземными водами, а также под действием ветровой эрозии. Последние десятилетия в воду ежегодно «уходит» участок берега шириной до двух метров. Трудно судить о размерах могильника до затопления. Первые сведения о разрушении могильника относятся к 1956 г.

Впервые Мамай-Сурка упоминается в 1594 году путешественником и дипломатом Эрихом Ляссотой; он также пишет о существовании поблизости «городища с валами»¹⁰. В «Книге Большому Чертежу» XVII вв. имеются невыразительные данные о «городке» Мамаев Сарай на Днепре. Точное расположение его не указано¹¹. Сотрудник Одесского Общества истории и древностей Н.Вертильяк в середине XIX в. описывает местное предание о Белозерском городке, с названием которого связывалось имя христианки Сурки-«Белозерки» и хана Мамая¹². В 50-х гг. XIX в. А.В.Гершенко, Д.Я.Сердюков в 1899 г. и в 1929 г. сотрудник Никопольского музея Ф.Н.Киранов на месте теперешней Каменской пристани находили татарские, польские и генуэзские монеты¹³.

В конце 40-х — начале 50-х гг. XX в., во время раскопок Скифской стеной экспедиции под руководством Б.Н.Гракова на Нижнем Днепре, были обнаружены некоторые памятники средневековья. В

ходе работ на Знаменском городище, носившем местное название Мамай-Сурка, были исследованы остатки кирпичного здания, на уровне кладки которого обнаружена монета Абдуллаха (1362-1369). На территории городища выявлены кочевнические захоронения, которые были отнесены к печенежско-торческим древностям X-XI вв.¹⁴

Население Знаменского городища предположительно могло оставить исследуемый могильник. Городище, находившееся у обрыва над поймой р.Конка, было затоплено водами Каховского водохранилища, строительство которого завершилось в 1955 г. О разрушении поселения смешанного населения эпохи Киевской Руси и кочевников XIII-XIV вв. у подножья Мамай-Горы (находящейся в 1 км к западу от могильника) с 1956 г. неоднократно сообщал А.В.Бодянский¹⁵. А.Т.Смиленко (по данным А.В.Бодянского на 1972 г.) пишет о местонахождении у с.Великая Знаменка могильника и поселения славян XII-XIV вв.¹⁶ В 1983 г. археологическим отрядом Запорожского краеведческого музея в районе могильника Мамай-Сурка было исследовано три средневековых погребения (Архив ЗОКМ).

Точное местоположение могильника сотрудникам археологической лаборатории Запорожского государственного университета удалось установить лишь осенью 1989 г. Тогда было исследовано три разрушающихся захоронения, а с 1990 г. на этом участке начались планомерные раскопки. Работы производились вручную, методом вскрытия больших площадей, с оставлением контрольных бровок. К 1999 г. на могильнике исследовано 973 погребения, 40 хозяйственных ям, а также остатки рыбкопильни. Вскрытая площадь за 1989-1998 гг. полевых работ составляет 4273 кв. м.

Планировка могильника рядовая, отличающаяся правильными рядами по оси север-юг (рис.3), среди которых можно выделить погребения по половому признаку. Перекрытие одного захоронения другим встречаются крайне редко (37 случаев) — 3,8% по могильнику, что свидетельствует о существовании в древности надмогильных знаков. Расстояние между могилами — 0,2-0,8 м. Часть погребений разру-

Рис.14. Мамай-Сурка.
Булавка.
Серебро

шена современными перекопами и траншеями, в северо-западной части могильника захоронения перебивают более ранние древнерусские хозяйственные ямы XII-XIII вв. Наибольшее количество ям сосредоточено на этом участке. Плотность захоронений значительна в центральной части; на западном участке в течение последних двух полевых сезонов не выявлено ни одного погребения.

Глубина залегания захоронений — 0,3-1,8 м, основная часть из них совершена на границе суглинка и материка. Их наибольшая глубина отмечена на восточном участке могильника — 1,4-1,8 м. Большинство детских погребений совершено на глубине 0,3-0,7 м от современной поверхности. Выявлено восемь парных захоронений (0,7 %) — женщины с новорожденными детьми (2 — сбоку у костяка, 6 — между ног); 99,3 % — погребений — одиночные.

Захоронения представлены грунтовыми ямами прямоугольной, трапециевидной и овальной формы, большинство из которых ориентированы по линии юго-запад — северо-восток (рис.4,1). Погребальные сооружения можно разделить на две группы:

- простые грунтовые ямы — 88 %;
- ямы с уступами и заплечиками — 3 %;
- ямы с остатками деревянных конструкций — 9 %.

В заполнении могил встречены древесные угли, фрагменты лепной и гончарной керамики, известковая и меловая посыпка, кости животных, яичная скорлупа, пепел, песок, раковины улиток, рыба чешуя.

Положение погребенных — вытянутое на спине, головой на юго-запад — запад, с отклонениями. Отмечены случаи отхода от типичного обряда захоронения: в сидячем положении; вытянутое на животе, лицом вниз; «пакетом». Крайне редки случаи положения костяка, вытянутого на спине, со слегка подогнутыми ногами, уложенными вправо. Положение рук неустойчивое: от нахождения кистей на ключицах — до положения на тазу (восемь основных позиций). Взаимосвязь между положением рук и формой могильной ямы не прослежена.

66 % погребений сопровождается инвентарем. Выделены следующие его категории: личные украшения, предметы хозяйственно-бытового назначения, культовые вещи, предметы вооружения.

Личные украшения представлены округлыми и вопросовидными серьгами, височными кольцами, пуговицами, бусами, нашивными бляшками, булавами, фрагментами ткани, браслетами.

Простые, округлой формы, серьги (рис.4,2), обнаруженные в 95 погребениях (9,8% по могильнику), имеют аналогии в материалах могильников Венгрии и Волжской Булгарии XIV в., тип 1 (типология вещей дана по Г.А.Федорову-Давыдову, 1966). Серь-

ги с металлической напускной бусиной на одном конце (рис.4,3) аналогичны серьгам из памятников XIV в. из Крыма, Венгрии и Средней Азии (тип II по Г.А.Федорову-Давыдову).

Вопросовидные серьги из бронзы и серебра, редко — золотые, датируются XIII-XIV вв.; на могильнике встречены в 53 погребениях (5,4%), представлены следующими типами:

- с простым односоставным стержнем без обмотки, заостренным к низу (рис.4,5); распространены среди кочевнических древностей (тип VI, вариант Д);
- с простым односоставным стержнем и напускным на стержне пустотелым шариком (рис.4,6); встречаются на древнерусских памятниках (тип VI вариант Г);
- с односоставным стержнем, на край которого закреплены шарики, — «виноградная гроздь». Аналогии — могильник второй половины XIV в. у с.Золотое Крымской области¹⁷;

— с двухсоставным подвижным стержнем, на конце нижнего звена — бусина (рис.4,7). Встречены в слоях XIV в. Волжской Булгарии (тип VI, вариант А). Тип VI имел широкое распространение в слоях Кучугурского городища¹⁸.

Простые височные кольца (рис.4,9-10) широко встречаются в золотоордынское время и четкой датировки не имеют; на могильнике отмечены в 102 погребениях (10,5 %). Интересно височное кольцо в виде змеи, кусающей себя за хвост (рис.4,12); на могильнике такие кольца встречены в 7 погребениях (0,7 %). Аналогии — кочевнические древности XIV-XV вв.

Височные кольца с двумя (тремя) напускными бусинами (рис.4,11) получили распространение в памятниках домонгольской Руси и Венгрии (тип XIV). Кольца с крупной «биконической» бусиной (рис.4,4), встречающиеся на могильнике в 0,2 % погребений, представлены в русских кладах XII-XIII вв., кочевнических слоях Половецкой степи, в Подунавье и Волжской Булгарии XIV в. (тип IV).

Пуговицы шаровидные пустотелые, из бронзы и серебра (рис.4,13-20), имеют наибольшую встречаемость на могильнике (17 %). Четкой датировки не имеют; широко распространены среди средневековых памятников — от салтовской культуры до периода позднего средневековья. До сих пор типология этой категории вещей не разработана.

Керамические пуговицы с голубой поливой (рис.4,21), обнаруженные на могильнике в 5 погребениях, встречаются в золотоордынских слоях Нового Сарая (отдел В, тип I).

Стеклопастовые шаровидные бусы, как и пуговицы, чаще всего встречаются на могильнике (163 погребения); присутствуют как в единичном количестве, так и в составе ожерелий. Аналогии — древнерусские

памятники XIII-XIV вв., золотоордынские слои Болгара и Азака¹⁵. Удлиненная бусина с геометрическим рисунком (рис.5,7) имеет аналогию в слоях Саркела - Белой Вежи (раздел V, отдел А, тип IV). Янтарные бусы (рис.5,9-10) близки к обнаруженным в золотоордынских слоях Болгара²⁰. Сердоликовые бусы (рис.5,11-12) известны в слоях домонгольского и золотоордынского времени Болгарского городища²¹. Четырех-восьмигранные кварцевые бусы (рис.5,13) изредка встречаются в слоях Саркела-Белой Вежи²². Подвески из раковин каури (рис.5,14) подработаны, на некоторых экземплярах спилена одна сторона. Присутствовали в 15 погребениях, как правило, детских (могут быть соотнесены с предметами культа). Имели широкое распространение в средние века, в том числе в древнерусских и болгарских городах²³ (рис.8).

Крупные нашивные бронзовые бляшки (рис.5,15-16) из могильника Мамай-Сурка находились в погребениях в районе таза и, по-видимому, входили в состав поясных наборов. Серебряная бляшка в виде четырехлепесткового цветка (рис.5,18) обнаружена в районе черепа ребенка и по золотоордынской монете датируется второй половиной XIV в. Бляшки средних размеров из бронзы, серебра или золота (рис.5,17,19-22) входили в состав женских очелий; аналогии – Новогригорьевский могильник на Конке, венгерское погребение в Нижнем Поворсклье второй половины XI в.²⁴ Бляшки в составе очелий отмечены в 19 погребениях.

Перстни бронзовые и серебряные, цельносоставные и плитковидные, с гнездом для вставок (рис.5,23; 8), широко известны в средневековых памятниках еще с салтовского времени; обнаружены они и в новгородских слоях XIII-XIV вв.²⁵ На могильнике Мамай-Сурка присутствовали в 38 погребениях (4%).

Значительный интерес представляет сердоликовая гемма-печать, выявленная под нижней челюстью в женском захоронении (рис.9). Высота геммы – 1,2-1,5 см, диаметр – 2,0 см. Посредине в гемме имеется отверстие диаметром 0,5 см, что исключает использование этого предмета в качестве перстня. Гемма украшена рельефным цилиндрическим орнаментом; на щитке изображен человек (мужчина?), в головном уборе и длинном одеянии, обращенный влево; в его руках – предмет, с которым он стоит у сооружения, которое можно считать жертвенником (рис.5,24). Гемма, возможно, имела культовое назначение, а также могла использоваться в качестве печати или бусины.

Серебряные булавки в форме птички, к которой крепились цепочки с бубенчиками (рис.5,25), встречены на памятнике в двух погребениях. Известны они среди зооморфных украшений Древней Руси XIII-XIV вв.²⁶ (рис.14).

Остатки тканей сохраняются в могилах плохо, хотя отмечены в 9 погребениях. Интерес представляют кисточки от одежды (рис.5,26). Они изготовлены из ниток, обмотанных сверху тонкой бронзовой проволокой. Известны в погребениях у с.Золотое в Крыму, верхняя дата которых – вторая половина XIV в.²⁷ Население, оставившее могильник Мамай-Сурка, могло использовать кисточки в составе головного убора, так как часть находимых обнаружена в районе черепа. Фрагменты льняной ткани со свастикой (рис.6,1) встречены также в древнерусском могильнике у с.Набутова и в могильнике у с.Змейки на Северном Кавказе, датирующихся XII-XIV вв.²⁸ Диагамный крест (свастика) украшал ткань, используемую для пошива священного облачения – столы²⁹. Автору известны также аналогии среди погребений позднесредневекового Крыма³⁰.

Пластинчатые браслеты со схематическими звериными мордами на концах (рис. 6,2-развёртка), которые в литературе принято называть «браслетами болгарского типа», датируются XII в. Однако, в последнее время считается, что они получили наибольшее распространение не в болгарский, а в золотоордынский период³¹. Ближайшие аналогии – браслеты из раскопок В.И. Довженка (материалы не опубликованы – фонды ЗОКМ). На могильнике Мамай-Сурка обнаружено пять «браслетов болгарского типа», два из которых бронзовые, остальные – серебряные.

Предметы быта на могильнике представлены золотоордынскими монетами, зеркалами, игольницами, напёрстками, кресалами, пряжками, ножницами, туалетными принадлежностями.

Монеты имеют основополагающее значение для датировки могильника Мамай-Сурка. Дирхем Узбек-хана (1312/13-1342), чеканенный в 722 г.х. (1321/22) в городе Сарай Богохранимый (Ал-Махус), имел надчеканку времен Абдуллаха – «закопный» (рис. 6,3). Вес монеты – 1,19 г, стертость – средняя. Первые надчеканки на золотоордынских монетах относятся к 60-м гг. XIV в.³² и данный дирхем попал в могилу не ранее этого времени.³³ Монета Джанибек-хана (1342-1357) была чеканена в 747 г.х. (1346/1347) в г.Сарай-ал-Джедид (рис.6,4). Вес монеты – 1,31 г, стертость – выше средней. Этот дирхем имеет наибольший вес по отношению к другим монетам, найденным на Мамай-Сурке, что подтверждает проведение Джанибеком весовой и денежной реформы³⁴.

Среди нумизматических находок наибольший интерес представляет дирхем хана Абдуллаха (1362/63 - 1369), чеканенный в городе Шехр ал-Джедид в 767 г.х. (1365/66). Монета демонетизирована, т.е. в ней пробито отверстие и какое-то время

она служила украшением, а не средством денежного обращения (рис. 6,5). Монеты, чеканенные в Шерх ал-Джедиде и в Шехр ал-Махрусе (предположительно, Старый Орхей), относятся к числу редких. Находившийся на западной границе Золотой Орды, город чеканил монеты лишь при Абдуллахе — с 765 по 767 г.х. Данный тип дирхема относится к последнему году чеканки и представляет собой неопубликованный тип. Особенностью этой монеты является перенесение года на лицевую сторону, что практически не встречается в золотоордынской нумизматике. Единственным исключением является дирхем из Старого Орхея, описанный С.А.Яниной⁴⁵, однако, на его лицевой стороне отсутствует слово «хан».

Находки зеркал на могильнике являются редкостью, они обнаружены в двух погребениях. Интерес представляет бронзовое зеркало (рис.6,6; 10), на внутренней стороне которого имеется сложный орнамент из рельефных линий. По сопутствующему инвентарю погребение датируется XIII-XIV вв. Г.А.Фёдоров-Давыдов отмечает, что в золотоордынское время появляются зеркала, на внутренних сторонах которых становятся обычными кольцевидные зоны, растительный или звериный орнамент, который как бы «втиснут» в границы предмета⁴⁶. Аналогичное зеркало найдено при раскопках Кучугурского городища В.И.Довженком (материалы не опубликованы — фонды ЗОКМ).

Костяные игольницы обнаружены в 12 погребениях и являлись принадлежностью женских захоронений. Игольницы с циркульным орнаментом (рис.6,7) имели широкое распространение в среде салтовомаяцкого населения VIII-IX в.⁴⁷, в более позднее время — в слоях XIV в. золотоордынского Азака⁴⁸.

Бронзовые наперстки современного типа (рис.6,8) обнаружены в 22 погребениях и являются частой находкой в культурных слоях золотоордынских городов. Встречаются в слое XIV в. золотоордынского Азака⁴⁹.

Железные двухлезвийные кресала овальной формы с прорезью (рис.6,9) имели широкое распространение в XII-XIII вв. (отдел А, тип II), калачевидные (рис.6,10) — обнаружены в новгородских слоях XIII-XIV вв. (отдел Б, тип II).

«Туалетный набор» из могильника, включающий копоушку и ногтечистилки (рис.7,2), подобен выявленным в погребениях Северного Кавказа X-XIII вв.⁴⁰

Особую группу находок составляют вещи культового назначения: энколпионы, киотец, нательные крестики, фрагменты керамики с процарапанным крестом (рис. 7; 11).

Энколпионы представляли собой двухстворчатые кресты, предназначенные для хранения мощей и других религиозных реликвий. Они появились на

Руси из Византии в домонгольское время. Изготавливались в городах Среднего Поднепровья⁴¹. На изучаемом памятнике обнаружены две створки креста «Богоматерь - святые», на которых изображена Богоматерь в полный рост, в драпированном одеянии, окруженная святыми Евангелистами в медальонах на концах креста (рис.7,3). Между святыми и Богоматерью имелась зеркальная надпись, слабо поддающаяся прочтению. Аналогичные кресты, датирующиеся первой половиной XIII в., изготавливались в Киеве и Каневе⁴². Происхождение нательных крестиков автору неизвестно (рис.11), хотя может связываться с древнерусскими центрами Среднего Поднепровья.

Золотой киотец (часть диадемы) с изображением святого, с поднятой правой рукой (рис.7,5), выполнен в технике перегородчатой эмали. Имеет чистые цвета мягких оттенков: синие, красные, голубые, желтые, розовые, белые и черные. Киотец имеет аналогии среди вещей Киевскогоклада XI-XII вв.⁴³

Отдельной категорией культового инвентаря следует считать фрагменты керамики подтреугольной и трапециевидной формы с процарапанными на них крестами (рис.7,6). Керамика встречалась у подбородка погребенных и могла использоваться как элемент погребального обряда.

Редкими находками на могильнике являются предметы вооружения: костяное кольцо (рис.7,8) для стрельбы из лука «монгольским способом»⁴⁴, имеющее аналогии среди вещей золотоордынского Азака⁴⁵, железный черешковый удлиненно-ромбической формы наконечник стрелы южно-русского типа XIII-XIV вв.

Комплекс находок из могильника Мамай-Сурка отличается разнообразием, тут встречаются предметы быта, культовые вещи и украшения, изучение которых позволяет определить торговые связи и занятия, особенности некоторых сторон жизни населения, оставившего один из крупнейших в Европе средневековых грунтовых некрополей. Находясь на пересечении торговых путей (Солоного, Залозного) и непосредственно у Никопольской переправы, население этого микрорегиона имело прекрасные возможности для установления широких экономических контактов. О возможности существования Никопольской переправы в конце XIV в. у Каменного Затона (районе современной пристани Каменки-Днепровской) указывал еще Э.Ляссота⁴⁶. К населению, оставившему Мамай-Сурку, поступали предметы не только из степи, но и вещи из Среднего Поднепровья, Крыма, золотоордынских городов, Волжской Булгарии, Северного Кавказа и, возможно, Ирана.

Хронологически и территориально ближайшими памятниками Мамай-Сурке являются грунтовые могильники у г.Каменка-Днепровская⁴⁷ и с.Благове-

Каменка⁵⁰ Запорожской области, у с.Каиры Херсонской области⁴⁹ (рис.2), датирующиеся XII-XIV вв. При некоторых аналогиях с ними (планировка могильника, инвентарь), Мамай-Сурка имеет ряд существенных отличий:

- отсутствие каменных закладов, более частое использование в могилах деревянных конструкций;
- большая плотность расположения рядов и несравненно большее количество погребений (Каменка — 41, Каиры — 89);
- почти полное отсутствие в инвентаре вооружения;
- инвентарь встречен в 66% погребений (указанные выше могильники на 60% безинвентарные).

Многие авторы отмечают, что этнический состав населения Нижнего Поднепровья в золотоордынскую эпоху был довольно разнообразным. Так, А.А.Козловский считает, что на данной территории до XIII в. проживали алано-болгары, славяне, половцы, часть поселений которых переживает золотоордынское нашествие, вступая в контакты с пришлыми кочевниками, что еще больше способствовало пестроте этнического состава⁵⁰. В начале II тыс. на левобережье Нижнего Днепра известны могильники полиэтнического типа, принадлежавшие славянам и потомкам болгар. Длительные контакты славянского и алано-болгарского населения VII-IX вв. привели к появлению культуры с рядом древнерусских и салтовских особенностей⁵¹. Преобладающий в средневековое время в восточных степях брахикраниый мезоморфный тип, по данным краниологии, сформировавшийся на сарматской основе, по основным показателям имел сходство со зливкинским вариантом салтово-маяцкой культуры⁵². Интересен тот факт, что появление красно-желтой ленточной керамики в XII-XIV вв. связывается с более ранними культурами — сармато-аланской, алано-болгарской и салтово-маяцкой⁵³. К тому же, в Нижнем Поднепровье известны в небольшом количестве памятники салтовского времени⁵⁴.

Исследование краниологической серии изучаемого памятника свидетельствует о неоднородном составе населения и наличии небольшой монголоидной примеси, присущей женской серии могильника Мамай-Сурка. Палеоантропологическая серия из могильника имеет морфологическое сходство с населением Нижнего Поднепровья (могильники Каменка, Каиры), с сериями салтово-маяцкой культуры, аланскими сериями Северного Кавказа; некоторая связь отмечена с сериями полян и северян⁵⁵. Внутригрупповой анализ краниологической серии Мамай-Сурки и взаимовстречаемость в захоронениях кочевнического, восточного и древнерусского инвентаря свидетельствует о смешанном составе населения, оставившего могильник, что, в свою очередь, отражает историчес-

кую ситуацию этого региона в золотоордынский период. Данные выводы не подтверждают мнение о проживании в XII-XIV вв. в Нижнем Поднепровье чисто славянского населения⁵⁶.

Значительный по количеству захоронений памятник, наличие в регионе синхронных грунтовых могильников опровергают устоявшееся представление о степях Причерноморья и Приазовья как о «Диком Поле».

Татаро-монгольское нашествие нарушило и изменило традиционное направление связей региона, включив его в состав Золотой орды. Однако, уже с конца XIII в. начинается не только подъем, но и расширение площадей поселений, рост их экономического уровня. Образование Золотой Орды привело лишь к более интенсивным контактам этнических групп, сближение которых началось еще в период раннего средневековья. Местоположение могильника в контактной зоне оседлого и кочевого миров способствовало привнесению различных элементов как в материальную, так и в духовную культуру местного населения.

Безкурганный обряд захоронения, по мнению многих авторов, свидетельствует о значительно большей унификации, по сравнению с погребениями подкурганных некрополей, что было связано с выполнением канонов христианской религии. А.П.Моця утверждает, что на южнорусской территории курганы и грунтовые могильники указывают на религию умерших⁵⁷. Рядовая планировка грунтовых могильников также является существенным признаком христианских кладбищ. На могильнике Мамай-Сурка погребенные лежали головой на юго-запад, запад с отклонениями. Западная ориентация была распространена еще до принятия христианства, позже этот обычай совпал с канонами христианской религии. Юго-западная ориентация встречается на большой территории в золотоордынский период и по отклонению солнца в течении года именуется как «зимняя». Если учесть мнение о конфронтации оседлого населения со Степью, которая усиливалась в летний период, то появление юго-западной ориентации можно объяснить лишь вследствие привнесения этого признака его носителями с других территорий.

Остатки деревянных гробовиц также являются показателями христианских кладбищ. При этом на могильнике отсутствуют каменные заклады, характеризующиеся как языческий пережиток. 34 % погребений безинвентарные (необходимое условие христианских захоронений), среди инвентарных — нередки находки христианской символики. Наличие в заполнениях и непосредственно в захоронениях угля и пепла рассматривается как пережиток языческого обряда — трупосожжения. Нахождение в засыпке

обломков керамики может характеризоваться как следы «тризны». Отмечались случаи нахождения в детских погребениях различных амулетов в составе ожерелий — скифских наконечников стрел (6 случаев), ракушек каури. Фиксировались также остатки яичной скорлупы у локтей или головы погребенного. Инвентарь присутствовал в 66 % погребений, в том числе и орудия труда.

Таким образом, можно говорить о том, что население могильника продолжало применять отдельные правила и нормы старой обрядности даже при выполнении основных канонов новой, в частности христианской религии. Сохранение обоих обрядов может свидетельствовать о длительной перестройке идеологических воззрений (влияние монгольского нашествия?) оседлого населения могильника. Это относится не только к изучаемому региону, но и к другим отдельным микрорегионам южнорусской территории, где отмечается асинхронность в развитии обряда захоронения. Нерешенным остается вопрос о влиянии и соотношении местных и привнесенных компонентов на эволюцию погребального обряда в условиях смены политического господства в степи во второй половине XIII-XIV вв.

По инвентарю могильник датирован концом XIII - началом XV в., основное количество находок относится к XIV в. Специфические признаки могильника Мамай-Сурка позволяют сделать предположение о сложении в данном регионе локальной группы, принявшей участие в формировании украинской народности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вунч Л.Г. Черепа из кочевнического могильника возле Саркела-Белой Вежи // МИА. — М., 1968. — № 109. — С. 282-294.
2. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. — М., 1982. — С. 153-156.
3. Там же. — С. 59.
4. Рубрук В. Путешествие в восточные страны. — М., 1910. — С. 80.
5. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — С. 153.
6. Оленковський М.П. Про деякі історичні й економічні передумови виникнення українського козацтва // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 16.
7. Казловський А.О., Лыбінський В.С. Козацькі старожитності пониззя Дніпра // Археологія. — К., 1991. — № 4. — С.42-51.
8. Отрошенко В.Б., Рассамкин Ю.Я. Взаимоотношения Руси с полками в период формирования Золотой Орды (40-60 гг. XIII в.) // Международные связи в средневековой Европе. — Запорожье, 1988. — С.40.
9. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов к истории Южной России. — СПб., 1884. — Вып. 1. — С.235.
10. Ляссота Э. Путевые записки. — К., 1873. — С.184.
11. Книга Большому Чертежу. — М.-Л., 1960. — С.110-111.
12. Вергильяк Н. Описание Белозерского городка // ЗООИД. — Одесса, 1858. — Т. IV. — С.143-145.
13. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — М., 1954. — № 36. — С.42-44.
14. Погребова Н.Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра // МИА. — М., 1962. — Вып. 89. — С.15-21.
15. Болянський О.В. Археологічні пам'ятки Запорізької та Дніпропетровської областей, які руйнуються водами озера ім. В.І.Леніна та Каховського водосховища // НА НАНУ. — Ф.е. — №1977/89. — Пункт 8.
16. Смітенко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). — К., 1975. — С.161.
17. Орлов Р.С. Из истории сельского населения Керченского полуострова в XIII-XIV вв. // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С.118.
18. Довженок В.І. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя. // АП УРСР. — К., 1961. — Т. 10. — С.185.
19. Перевозчиков В.И. Итоги раскопок 1-й Азовской археологической экспедиции // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 г. — Азов, 1990. — Вып.9. — С.25.
20. Полубояринова М.Д. Украшения из цветных камней Болгарии и Золотой Орды. — М., 1991. — С.42.
21. Там же. — С.21-62.
22. Артамонова О.А. Могильник Саркела-Белой Вежи // МИА. — М., 1963. — №109. — С.62.
23. Полубояринова М.Д. Указ. работа. — С.69.
24. Приймак В.В., Супруненко А.Б. Венгерское погребение в кургане у с.Твердохлебы Кобелякского района // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — Москва-Полтава, 1994. — С.81-85; Москаленко А.П. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население Среднего и Верхнего Дона // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С.192.
25. Федоров-Давыдов Г.А. Указ. работа. — С.182.
26. Рябинин Е.А. Зооморфные украшения Древней Руси X-XIV вв. // САИ. — 1981. — Вып. Е 1-60. — С.115.
27. Корпусова В.М. Про колекцію середньовічних тканин з некрополя Золоте // Археологія. — К., 1995. — № 1. — С. 145.
28. Геца В.Е. Розкопки на городище Очаков у д.Набутова // АЛЮР. — К., 1904. — № 3. — С.82.
29. Вейс Г. Внешний быт народов с древнейших времен до наших дней // Европейские народы. — М., 1876. — Ч. 2. — С.263-265.
30. Орлов Р.С. Указ работа. — С.116; Корпусова В.М. Вказ. праця. — С.145; Макарова Т.И. Археологические раскопки в Керчи около церкви Иоанна Предтечи // МАИЭТ. — Симферополь, 1998. — Вып. VI. — С.374.
31. Смирнов А.П. Волжская Болгария // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С.211.
32. Федоров-Давыдов Г.А. Находки джучидских монет // НиЭ. — М., 1964. — Т. IV. — С. 183.
33. Ельников М.В., Локарев С.К. Золотоордынские монеты из могильника Мамай-Сурка // Нова парадигма. — Запоріжжя, 1997. — Вип. 5. — С. 68.
34. Мухамадиев А.Г. Об обрезанных монетах в Волжской Болгарии в конце XIV в. (Мало-Атрянский клад) // НиЭ. — М., 1970. — Т. VIII. — С. 62.
35. Янина С.А. Новый двор (Янги-Шехр — Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местонахождение // ИС ГИМ. — М., 1977. — № 3. — Ч. 5. — С. 212.
36. Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды — М., 1976. — С. 166.
37. Кузьмин В.Н. Погребения салтово-маяцкой культуры из могильника Отрадное // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 г. — Азов, 1990. — С. 94.
38. Перевозчиков В.И. Указ. работа. — С. 25.
39. Там же. — С. 27.
40. Ковалевская В.Б. Северный Кавказ в X-XIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С.227.

41. Gimpu V. Crici encolpiane in colectiile Muzeului National de Istorie a Moldovei // Tyragetia. — 1994-1995. — Anuar, IV-V. — P. 164.
42. Пешанова И.И., Лихачева Л.Д. Древнерусское декоративно-прикладное искусство. — Л., 1985. — С. 8.
43. Там же. — С. 11.
44. Анучин Д.Н. О древнем луке и стрелах // Тр. V АС в Тифлисе в 1881 г. — М., 1887. — С. 371.
45. Волков И.В. Атрибуция нескольких вещей из золотоордынского Азака // Древности Северного Кавказа и Причерноморья. — М., 1991. — С. 182.
46. Ляссота Э. Указ. работа. — С. 51.
47. Симонович Э.А. Погребения X-XII вв. Каменского могильника // КСИИМК. — М., Л., 1956. — Вып. 65. — С. 99-106.
48. Смыленко А.Т. Раскопки на Нижнем Днепре // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 338-339.
49. Махно Е.В. Раскопки могильника в с. Каирах в 1954 г. // КСИА АН УССР. — К., 1955. — Вып. 5. — С. 46-48.
50. Козловский А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIII ст. — К., 1992. — С. 26.
51. Тельнов Н.П. О некоторых общих чертах этнокультурного развития Нижнего Поднепровья и Нижнего Поднестровья в раннем средневековье // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури. — Запоріжжя, 1997. — Секція I, II. — С. 71.
52. Ефимова С.Г., Кондукторова Т.С. Население салтово-маяцкой культуры по данным краниологии // МАИЭТ. — Симферополь, 1994. — Вып. IV. — С. 569.
53. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XII-XIV вв.). — К., 1986. — С. 56.
54. Тошев Г.Н. Памятники салтовского периода в Нижнем Поднепровье // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури. — Запоріжжя, 1997. — Секція I, II. — С. 78.
55. Литвинова Л.В. Палеоантропологический материал из средневекового могильника Мамай-Сурка // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії і культури. — Запоріжжя, 1997. — Секція I, II. — С. 33.
56. Щербак О.В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV-XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1998. — С. 11.
57. Моця О.П. Населення Південно-руських земель в IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1990. — С. 108.

15.10.1999.

Ельников М.В.
**СРЕДНЕВЕКОВЫЙ МОГИЛЬНИК МАМАЙ-СУРКА
 В НИЖНЕМ ПОДНЕПРОВЬЕ**
 Резюме

Регион Нижнего Поднепровья издавна являлся зоной соприкосновения и столкновения интересов многих государств, «коридором», по которому в разных направлениях продвигались орды кочевых народов. Археологические исследования по изучению золотоордынского периода в последние десятилетия позволили тут

открыть значительное количество поселений и грунтовых могильников, что даёт основания по иному рассматривать характер взаимоотношений кочевого и оседлого миров эпохи существования Золотой Орды. Особенно актуальны эти вопросы при изучении оседлого населения Нижнего Поднепровья во время смены политического господства в степи в XIII-XIV вв. В этом плане публикация материалов одного из крупнейших грунтовых могильников юга Восточной Европы — некрополя Мамай-Сурка — позволит разрешить многие вопросы, касающиеся жизни нижнеднепровского и сопредельных регионов в золотоордынский период.

Грунтовой могильник Мамай-Сурка расположен на берегу Каховского водохранилища, в 0,6 км от левого устья р.Мамай-Сура, в 1 км к северо-западу от с. Великая Знаменка Каменско-Днепровского района Запорожской области. Разрушение памятника происходит в результате подмыва берега водами Каховского водохранилища, а также под действием ветровой эрозии.

Впервые Мамай-Сурка упоминается в 1594 г. Эрихом Ляссотой. Точное местоположение могильника установлено лишь осенью 1989 г., а с 1990 г. сотрудниками Археологической лаборатории Запорожского госуниверситета на памятнике начаты планомерные раскопки. К 1999 г. на могильнике исследовано 973 погребения, 40 хозяйственных ям. Вскрытая площадь за 1989-1998 гг. составляет 4273 кв. м.

Планировка могильника рядовая, отличающаяся правильными рядами по оси север-юг. Случаи перекрытия одного захоронения другим встречаются крайне редко — 3,8% по могильнику, что свидетельствует о существовании в древности надмогильных знаков. Расстояние между могилами — 0,2-0,8 м. Часть погребений разрушена современными перекопами.

Глубина залегания захоронений — 0,3-1,8 м, основная часть из них совершена на границе суглинка и материка. Их наибольшая глубина — 1,4-1,8 м. Большинство детских погребений совершено на глубине 0,3-0,7 м от современной поверхности. Выявлено восемь парных захоронений (0,7 %); 99,3 % погребений — одиночные. Захоронения представлены грунтовыми ямами прямоугольной, трапециевидной и овальной формы, большинство из которых ориентированы юго-запад — северо-восток.

Положение погребенных — вытянутое на спине, головой на юго-запад — запад, с отклонениями. Отмечены случаи отхода от типичного обряда захоронения: в сидятчем положении; вытянутое на животе, лицом вниз, «пакетом». Положения на поверхности от нахождения кистей на ключицах — до положения на тазу. Взаимосвязь между положением рук и формой могильной ямы не прослежена. 66 % погребений сопровождается инвентарем. Выделены следующие его категории: личные украшения, предметы хозяйственно-бытового назначения, культовые вещи, предметы вооружения.

Личные украшения представлены округлыми и вопросовидными серьгами, височными кольцами, луговицами, бусами, нашивными бляшками, булавками, фрагментами ткани, браслетами. Предметы быта на могильнике представлены золотоордынскими монетами, зеркалами, игольницами, налестками, кресалами, пряжками, ножницами, туалетными принадлежностями.

Монеты имеют основополагающее значение для датировки могильника. Дирхем Узбек-хана (1312/13-1342), чеканенный в 722 г.х. (1321/22) в Сарае Богохранимом (Ал-Махусе), имел надчеканку времен Абдуллаха Монета Джанибек-хана (1342-1357) была чеканена в 747 г.х. (1346/1347) в г.Сарай-ал-Джедид. Среди нумизматических находок наибольший интерес представляет дирхем хана Абдуллаха (1362-1369), чеканенный в Шехр ал-Джедиде в 767 г.х. (1365/66). Он относится к последнему году чеканки и представляет собой неопубликованный тип.

Особую группу находок составляют вещи культового назначения: энколпионы, кийтец, нательные крестики, фрагменты керамики с процарапанным крестом.

Комплекс находок из могильника Мамай-Сурка отличается разнообразием. Изучение инвентаря позволяет определить торговые связи и занятия, особенности некоторых сторон жизни населения, оставившего этот один из крупнейших в Европе средневековых грунтовых некрополей. Находясь на пересечении торговых путей и непосредственно у Никопольской переправы, население микрорегиона имело прекрасные возможности для установления широких экономических контактов, в результате чего в район Мамай-Сури поступали предметы не только из степи, но и вещи из Среднего Поднепровья, Крыма, золотоордынских городов, Волжской Булгарии, Северного Кавказа, и, возможно, Ирана.

По инвентарю могильник датирован кон. XIII - нач. XV в., основное количество находок относится к XIV в. Специфические признаки могильника Мамай-Сурка позволяют сделать предположение о сложении в данном регионе локальной группы населения, принявшей участие в формировании украинской народности.

ПОЛТАВСЬКИЙ ГОНЧАРСЬКИЙ ОСЕРЕДОК У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Завдяки охоронним розколкам 1997 р. на території передмістя полкової Полтави, проведеним під орудою О.Супруненка, за участю В.Приймака та І.Кулатової, зібрано виразні керамічні матеріали доби пізнього українського середньовіччя. Вони, безумовно, дають змогу помітніше заглибитися у вивчення донедавна майже невідомого світу тутешньої кераміки козацьких часів.

Стрімкий злет в останні часи пізньосередньовічної археології посприяв накопиченню зразків гончарських виробів XV-XVIII ст. На території частини осередків гончарування виявлено рештки горнів і майстерень¹. Однак досі ще не з'являлося спроб досліджень окремих пізньосередньовічних гончарських осередків, хоча вже є потрібний для таких студій початковий матеріал. Є дані і для того, щоб розпочати визначення особливостей гончарських центрів Полтавщини, виявлення їх суто специфічних рис, відмінностей. У напрямку виявлення таких суто специфічних рис ремісницьких (втім ряду і гончарських) центрів краю, і постанови на основі майбутніх масштабних досліджень панорами ремісницького обличчя пізньосередньовічної Полтавщини, спрямована і ця праця.

Література, присвячена знахідкам кераміки Полтави козацької доби, не вельми чисельна. Це праці Л.Виноградської², О.Супруненка³, І.Суховської⁴, В.Мокляка⁵, Т.Золотницької⁶, О.Коваленко⁷. Є також невелика інформація про два горни, відкриті у Полтаві на початку XX ст.⁸, та повідомлення про знайдені біля Полтавського краєзнавчого музею черепки⁹.

Керамічні знахідки 1997 р. розділено на чотири групи: 1) місцева кераміка; 2) можливо, місцеві вироби; 3) ймовірно, не місцеві вироби; 4) не місцева кераміка. До першої групи ввійшли вироби, які за всіма (або майже всіма) виявленими ознаками належать до полтавського гончарного осередку. До другої групи — кераміка, щодо тутешнього походження якої існують певні сумніви. До третьої групи занесено вироби, походження яких на сьогодні ще не з'ясоване у зв'язку з майже цілковитою відсутністю інформації про особливості гончарських осередків пізньосередньовічної України. До четвертої групи увійшли вироби, імпортного походження яких доказове.

Як вихідні дані про кераміку полтавського гончарського осередку взято матеріали розчистки горна

краєзнавцем Г.Сидоренко (1970) та розкопок ще одного горна археологом О.Супруненком (1979)¹⁰. Обидва горни датуються кінцем XVII - початком XVIII ст. Знайдені у цих горнах місцеві вироби мають такі виявні ознаки: 1) форма виробу та його частин; 2) типи візерунку (типи мальованих на череп'яному посуді елементів візерунку — 1а-б, 2а-г, 3а, 5а-е, 7а; типи візерункових смуг — 2а, 3б-в, 5а-г; тип композиційної схеми орнаменту горщиків — 5г); 3) колір черепка (світлий; як правило, яснорудий, або біло-ясно-рудий, рідше білий чи ясний рудо-жовтий), структура черепка (трапляються глизки мергелю); 4) колір ангобу (в основному червоно-брунатний, рідше яскравий вишнево-фіалковий, ясно-рудий, ясний сіро-рудий, біло-ясно-рудий); 5) колір поливи (в основному темнозелений, а також зелено-рудий, ясно-зелений та прозоро-зеленкуватий). Треба відзначити «ляпки» зеленою поливою на череп'яних мисках. Призначення поливи тут — не створювати водонепроникне покриття, а слугувати засобом орнаментування (подібне див. — рис.6, 6,12). Зазначимо, що це далеко не всі, а лише відомі на тепер виявні ознаки кераміки полтавського гончарського осередку.

Під час вивчення здобутої 1997 р. кераміки автором статті загалом опрацьовано 218 виробів та їх уламків.

У ході розкопок зафіксовано два датованих монетами комплекси. У господарській ямі № 27 розкопу № 5, на глибині близько двох метрів, знайдено дуже окислений півторагрошовик Речі Посполитої 1640-х рр. Вінець горщиків у цьому шарі, на основі аналогій¹¹, датуються першою половиною - серединою XVII ст. В нижньому шарі ями виявлено уламки вінця горщиків другої половини - кінця XVI ст. Верхній шар заповнення котловану № 2 розкопу № 3 датовано російською копійкою 1802 р. Рештки житла № 2 розкопу № 2 за віньцями горщиків першої половини - середини XVII ст. віднесені до початкового освоєння території Полтавського форштадту. В заповненні ями № 28 розкопу № 5 наявна велика кількість посуду, особливо мисок, кіпці XVII-XVIII ст.

Горщики

Всього з розкопок 1997 р. замальовано і оброблено 92 горщики та їх уламки (рис. 1-6). Серед них до XV ст. належить 1, до другої половини - кінця XVI ст. — 5, першої половини XVII ст. — 26, до другої половини XVII - першої половини XVIII ст. — 41, до другої половини XVIII ст. — 5, до кінця XVIII-XIX ст. — 14.

Серед загальної маси горщиків вдалося виокремити 18 уламків першої групи (рис. 3; 5). Їхнє функціональне призна-

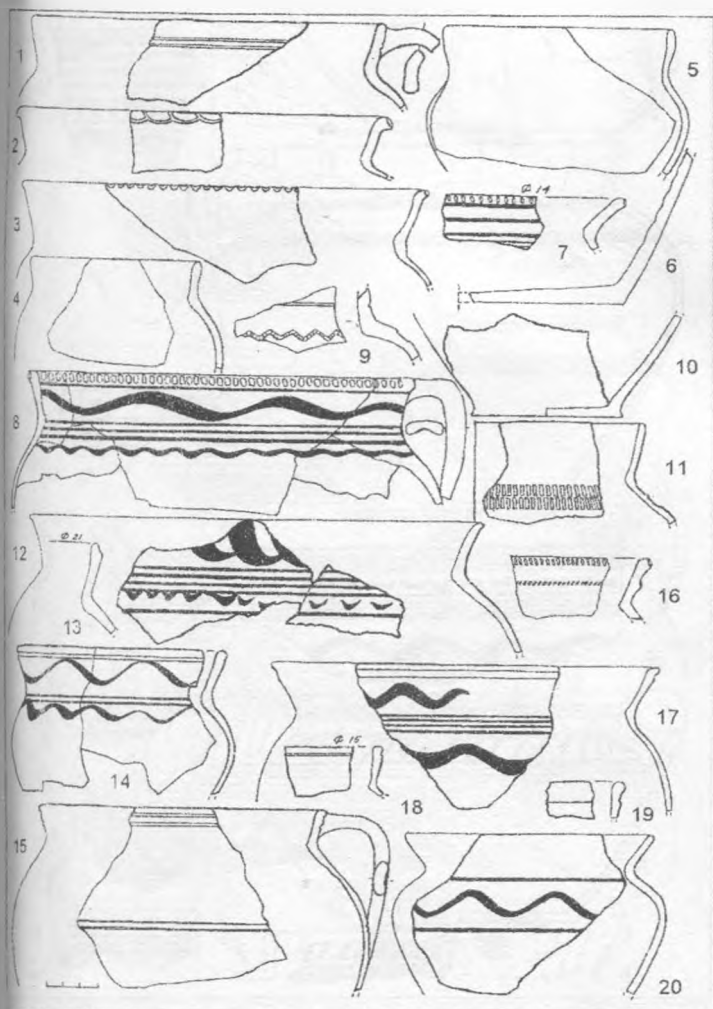

Рис.1. Полтава, Першотравневий просп., 5 - Бр. Литвинович, 12.
Горщики: 6 - XV ст.; 1-5 — друга пол. - кін. XVI ст.; 7-10, 14-20 — перша пол. XVIII ст.; 11-13 — друга пол. XVII — перша пол. XVIII ст.; 7-8 — можливо, місцеві вироби; 1-6, 9-20 — можливо, не місцеві вироби.

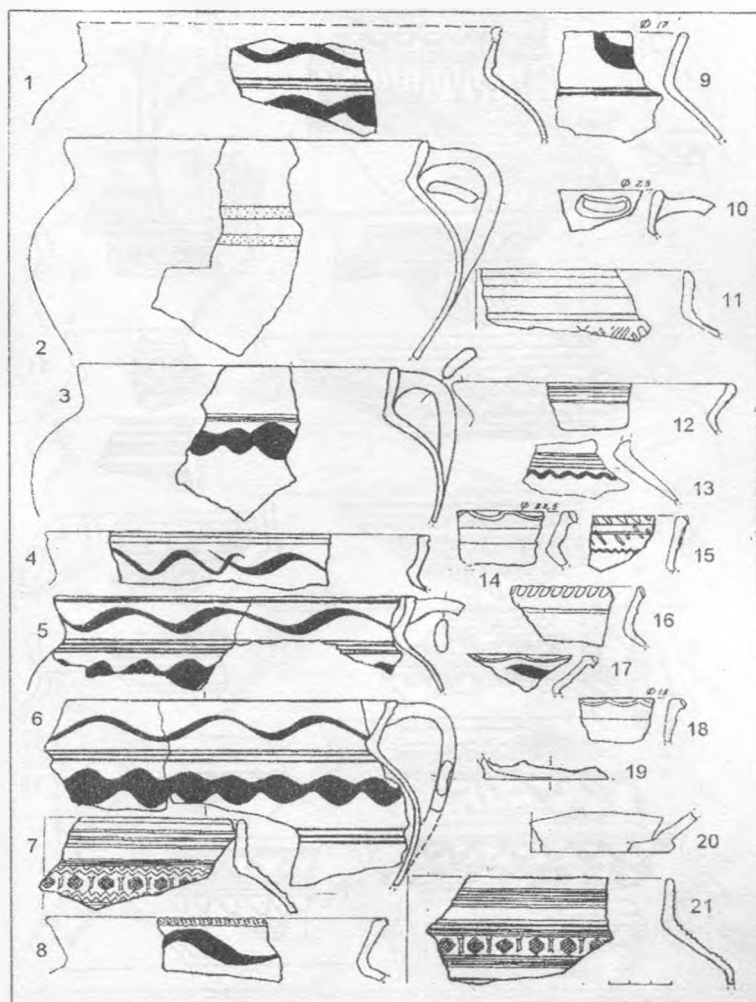

Рис.2. Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
Горщики: 2-3, 8-10, 12-19 — перша пол. XVII ст.; 1, 4-7, 11, 20-21 — друга пол. XVII — перша пол. XVIII ст.; 1-21 — можливо, німецькі вироби.

Вішня — варіння страви у печі. Окремо відзначимо горщик великого розміру (рис.5, 7). За етнографічними даними, у горщиках такої місткості могла варитися страва надворі, для значної кількості людей¹². Вішня горщиків типу 1а третього періоду і типу 1а четвертого періоду вже траплялися у полтавських знахідках 1992¹³ та 1997¹⁴ років.

До першої і другої груп кераміки димлені зразки поки що не входять, оскільки ще невідомі виявні ознаки полтавського димленого посуду. Однак виготовлення такого посуду в Полтаві (принаймні у час його найбільшого поширення в XVII ст.) практично не викликає сумнівів. Адже необхідні для виробництва димлених виробів шрокати глини є в наявності серед місцевих покладів, і при потребі (а такою потребою міг бути, наприклад, повсюдний попит на димлені вироби в XVII ст.) можна було будь-коли швидко налагодити виробництво димлених виробів поруч з уже існуючим виготовленням виробів недимлених.

Візерунок на місцевих горщиках малювали пір'яною. Для цього спочатку використовували лише червоно-брунатний ангоб, а з другої половини XVIII ст. до нього додається ангоб білого кольору. Білим ангобом

проводили тільки смуги, надаючи перевагу червоно-брунатним фарбам. Червоно-брунатний ангоб на кераміці міг бути від ясно-червоних до брунатних відтінків; це залежало не стільки від глини, скільки від концентрації води у розчині ангобу. В одному випадку червоно-брунатний ангоб замінено вишнево-фіолковим (рис.3,13). Такою барвою гончарі Полтавського краю користувалися й у XIX, й у XX ст., про що свого часу писав В.Василенко¹⁵. В кінці XVIII ст. з'являється крайкування вінець білим ангобом (рис.5,7). Крайкування вінець ангобами спостерігалось автором і на зразках посуду XIX-XX ст. з Комішні й навколоопішнянських ссередків.

Друга група кераміки представлена десятьма горщиками (рис.1; 3-5).

Тип вінець 1а третього періоду зустрічається серед полтавських знахідок 1992¹⁶ та 1994 рр.¹⁷ Черепок горщиків переважно яспорудий, часом рудий, або білий. Сьогодні ми ще не можемо точно встановити, чи є в Полтаві гончарська глиня (або суміш глини), яка дає рудий черепок. Вішня горщиків оздоблено ядтискуванням коліщатком та риткуванням (типи 2а, 2в). Подібний тип орнаментации на вінях зустрічається серед знахідок з Хоролу¹⁸. Про поширення цього типу посуду в тодішніх українських землях свідчить знайдений у Києві горщик¹⁹.

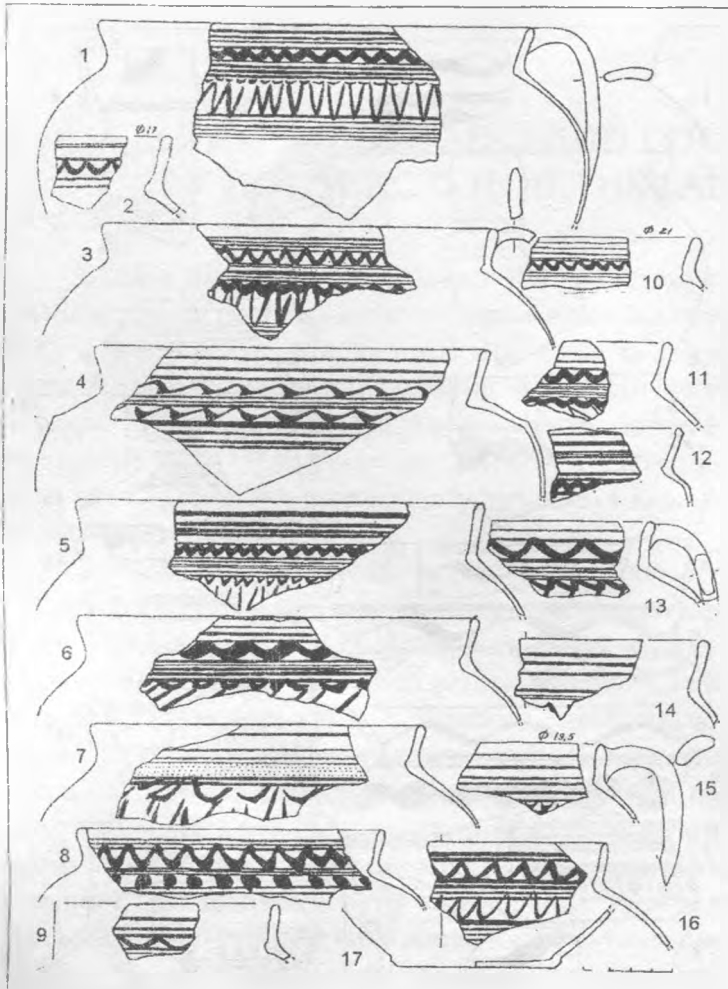

Рис.3. Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
Горщики: 1-6, 8-17 — друга пол. XVII — перша пол. XVIII ст.; 7 — друга пол. XVIII ст.
1-3, 5-11, 13, 15-16 — місцеві вироби, 4, 12, 14, 17 — можливо, місцеві вироби.

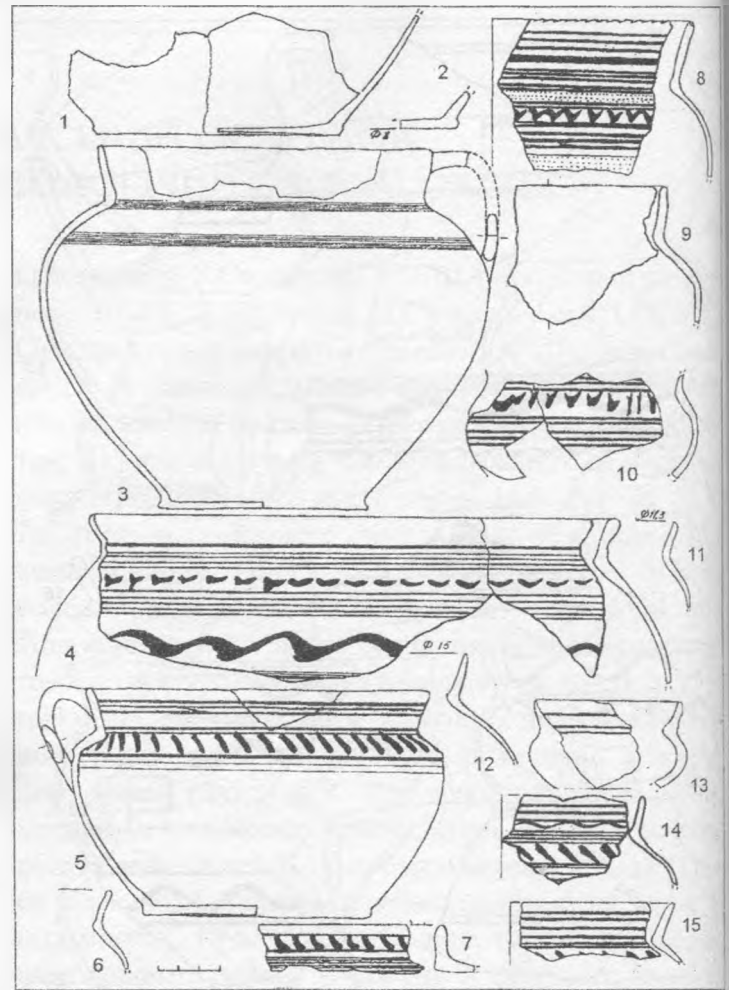

Рис.4. Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
Горщики: 1-13, 15 — друга пол. XVII — перша пол. XVIII ст.
13 — "монетка" другої пол. XVII — першої пол. XVIII ст.
1-2, 8 — можливо, місцеві вироби; 3-7, 9-15 — можливо, немісцеві вироби

Третя група кераміки охоплює 64 горщики та їх уламки (рис. 1-2; 4-6). В результаті стратиграфічного аналізу та залучення аналогії виділено кілька хронологічних періодів побутування такого посуду (рис.20): 1 період — друга половина-кінець XVI ст., 2 період — перша половина XVII ст., 3 період — друга половина XVII - перша половина XVIII ст., 4 період — друга половина XVIII ст., 5 період — кінець XVIII-XIX ст.

Тип 1а першого періоду існує і в другому, третьому, четвертому і п'ятому (рис.20,1а) періодах. Такий тип горщиків був чи не найбільш поширеним на теренах тодішньої України²⁰. Розповсюджені він і в XX ст.²¹

Тип 2а першого періоду продовжує існувати у другому, третьому, четвертому і п'ятому періодах. Цей другий основний тип також характерний для території України часу пізнього середньовіччя²². Тип 2б першого періоду існує й у другому (2б). Тип 2а першого періоду трансформується у тип 2б другого періоду. Подібний тип горщиків бачимо серед синхронних знахідок із Суботова²³. У другому періоді з'являється новий тип 2в.

У третьому періоді тип 1а другого періоду трансформується у тип 1б. Серед виробів суботівського гончарського осередку XVII ст. така форма присутня²⁴. Є така форма і серед хорольських знахідок²⁵.

Тип 2а другого періоду трансформується у тип 2б третього періоду. У цьому ж періоді з'являється новий тип 3а.

У п'ятому періоді тип 1а четвертого періоду трансформується у тип 1б. Подібні горщики зустрічаються серед знахідок розчищеного у с.Комішня Миргородського району гончарського горну, який датується серединою - другою половиною XIX ст. Тип

2а четвертого періоду трансформувався у тип 3б п'ятого періоду.

Окремо треба зупинитися на найдавнішому з опрацьованих уламків — приденній частині горщика XV ст. (рис.1,6). Його форма ще тотожна формам придених частин посудин княжих часів, тоді як тісто вже відмінне від них.

Місткість горщиків різна — від кількосотграмових до відерних об'ємів. Їх функціональне призначення зводиться, головним чином, до варіння страв у печі. Великий горщик з рідкісним типом вінець мав, вочевидь, інакше призначення (рис.4,4). Його міцні короткі вінця та й сама форма дають підстави висловити припущення щодо застосування цього горщика в якості макортета.

Згадки про існування макортета (видозміни назви — «макортерть», «макортерт», «макортетъ» тощо) вже траплялися в літературі²⁶. Їхня нечисельність пояснюється передусім порівняно невеликим ареалом побутування макортету; етнографами ж макортет зафіксований взагалі виключно у с.Білки Кобеляцького району. Була спроба дати визначення макортету як «посудини макітроподібної форми»²⁷. Однак, на нашу думку, таке визначення потребує уточнення. Мовознавець М.Кривчанська у трактуванні макортету виходила, перш за все, із мовознавчих міркувань і, відштовхуючись від них, виводила макортет від макітри. Ми ж, виходячи із функційно-конструктивних особливостей посуду, виводимо генезу макортета від горщика. Сьогоднішній етнографічний макортет за формою є сполучною ланкою між ма-

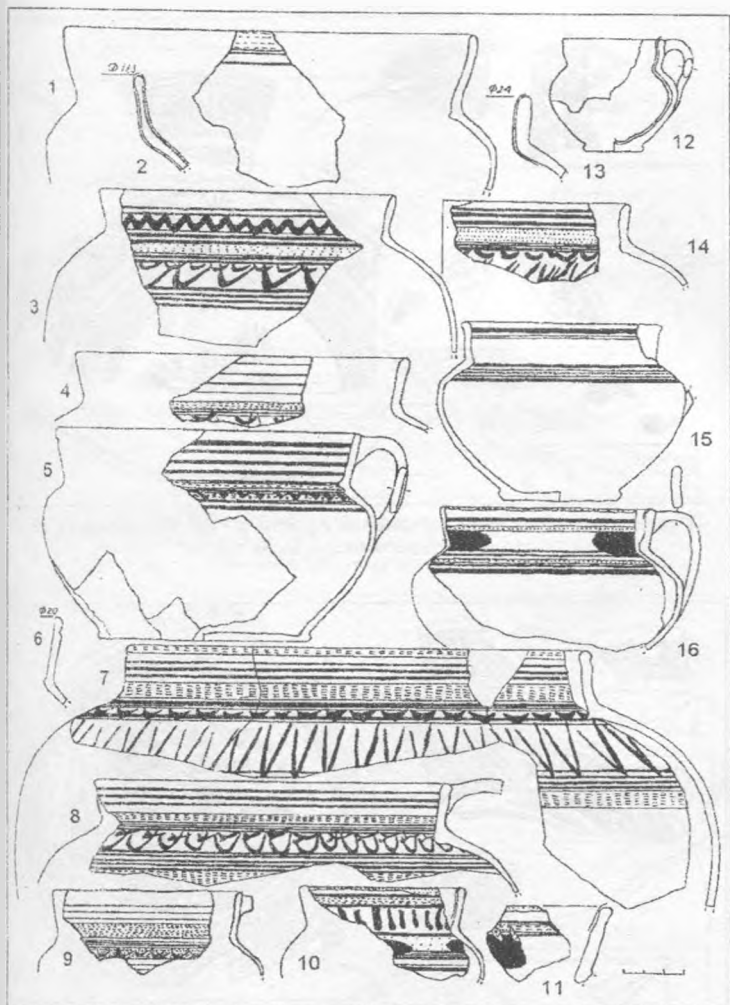

Рис.5 Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
Горщики: 1 — друга пол. XVII — перша пол. XVIII ст.
3-5, 14-15 — сер. — друга пол. XVIII ст., 2, 6-11, 13, 16 — кін. XVIII-XIX ст.;
12 — «монетка» сер. — другої пол. XVIII ст.
3-4, 7-8, 14 — місцеві вироби, 5 — можливо, місцевий виріб;
1-2, 6, 9-13, 15-16 — можливо, німецькі вироби.

кітрою і горщиком. Відмінність макоркету від макітри: у макітрі терли мак, а в макоркеті мак терти ніяк. Відмінність макоркету від горщика: в горщику варили рідку страву, в макоркеті — галушки, вареники, заквашували тісто. Для цього посудині були дорібні міцні коропкі вінця і середня між горщиком і макітрою форма, що частково помітно вже на рис. 4,4.

Вінця тут загалом характерні для горщика, але їх порівняна масивність виявиться функційно непотрібною, якщо цей горщик використовувати для варіння рідкої страви²⁸. Та якщо ним користуватися в якості макоркета, то такий мішній тип вінця буде цілком виправданим. Ймовірно, що пізніше цей тип вінця трансформувався у звичний для сьогодення макоркета. Відтак, тип вінця горщика За третього періоду є, вірогідно, перехідним до вінця класичного макоркета. Конструктивно це ще горщик, але функціонально — це вже, судячи з усього, макоркет.

Ведучи мову про макоркет, треба сказати, що його форма була, мабуть, більш поширеною у XVIII-XIX, аніж у XX ст. Якщо етнографами назва «макоркет» фіксується у Біликах, то в Діканьці (де гончарування припинилося приблизно у першій третині XX ст.), за свідченням краєзнавця А.Шербаня, одна з балок називається «Макоркетик». Не виключено, що макоркети у XVIII-XIX ст. були поширеними по всій гончарській території Лівонської, що підтверджує і полтавська знахідка²⁹.

Функціональне призначення горщика з короткими вінцями (рис.6,2), як і його аналогії з Комишні, поки що незрозуміле. Так само ще не визначене при-

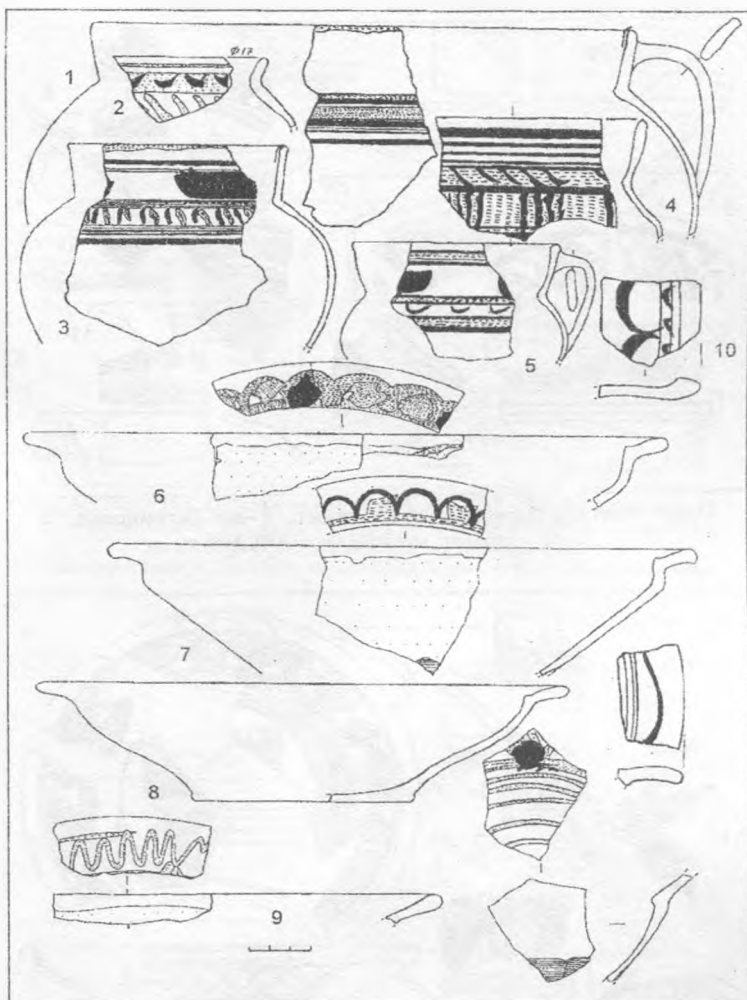

Рис.6. Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
1-5 — горщики кін. XVIII - XIX ст. 6-12 — миски XVII-XVIII ст.
6,7,12 — можливо, місцеві вироби; 1-5, 8-11 — можливо, німецькі вироби.

значення горщикоподібної посудини (рис.4,10). Інша посудина, яка за своєю формою прилучається до горщиків, за допомогою музейних аналогій може впевнено інтерпретуватися як так званий «чайник», що датується приблизно кінцем XIX ст. (рис. 5,2).

Деякі горщики третьої групи — димлені. Димлені вироби, орнаментовані відтискуванням коліщатком, належать, як правило, до XVII ст. В XVII ст. орнаментували відтискуванням коліщатком і недимлені вироби. Зразок подібної орнаментатії бачимо на рис.1,11. Після відтискування нескладного візерунку горщик вкрито білим ангобом. Полтавські знахідки XVI-XVII ст. часто оздоблені пальцевими вдавленнями по краю вінця. Тип 1в таких вдавленнь є серед пізньосередньовічної кераміки міста Многа³⁰. Ритування ж краю вінця типу 26 зустрічається серед знахідок з городища XVII-XVIII ст. у с.Водяники Звенигородського району Черкаської області³¹.

Колір ангобу на мальованих однією барвою горщиках XVII-XVIII ст. був, як правило, червоно-брунатний різних відтінків, і значно рідше — червоно-фіалковий та білий. Візерунок, спочатку одноколірний, з середини - другої половини XVIII ст. поступово стає двоколірним, і в XIX ст. часто зустрічається приколірний. У двоколірному візерунку XVIII ст. домінує червоно-

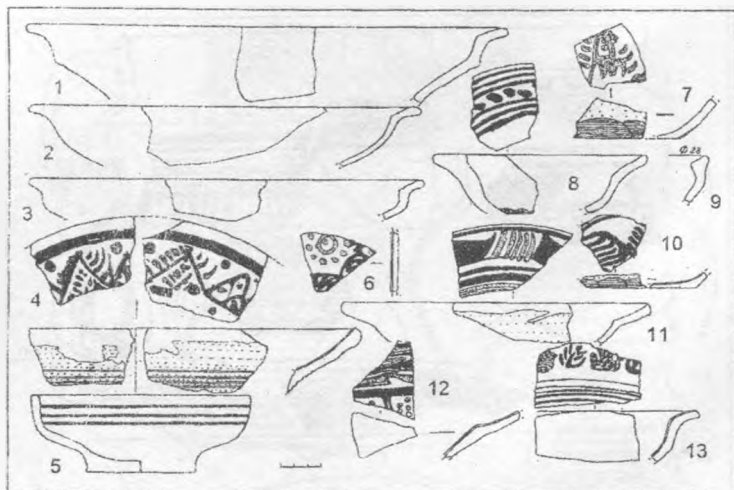

Рис.7 Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
1-13 — можливо, німецькі миски XVII - XVIII ст.

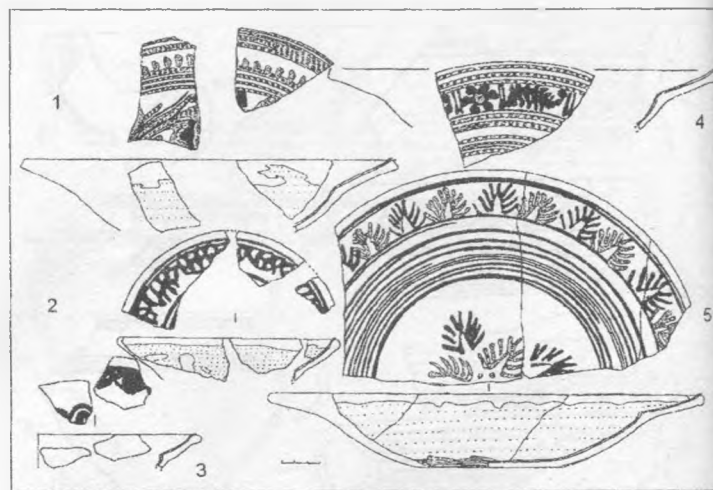

Рис.10 Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
1-5 — можливо, німецькі миски XVIII ст.

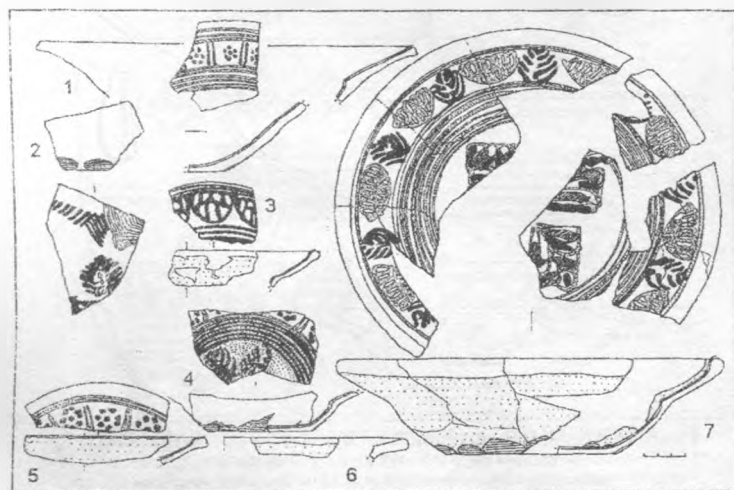

Рис.8 Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
1-7 — можливо, німецькі миски XVIII ст.

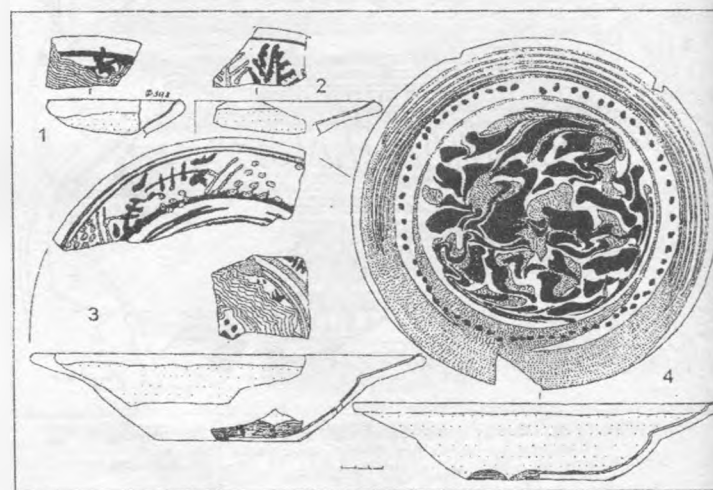

Рис.11 Полтава, Першотравневий просп., 1, 3 - Бр. Литвинович, 12.
1-4 — можливо, німецькі миски XVIII ст.

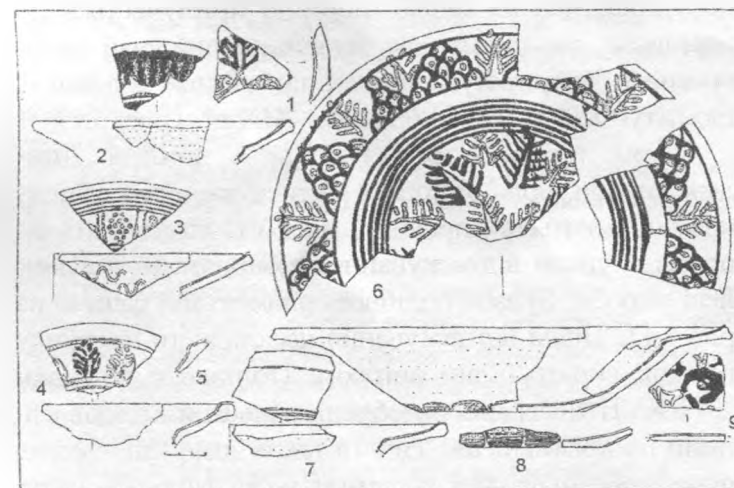

Рис.9 Полтава, Першотравневий просп., 3 - Бр. Литвинович, 12.
1-9 — можливо, німецькі миски XVIII ст.

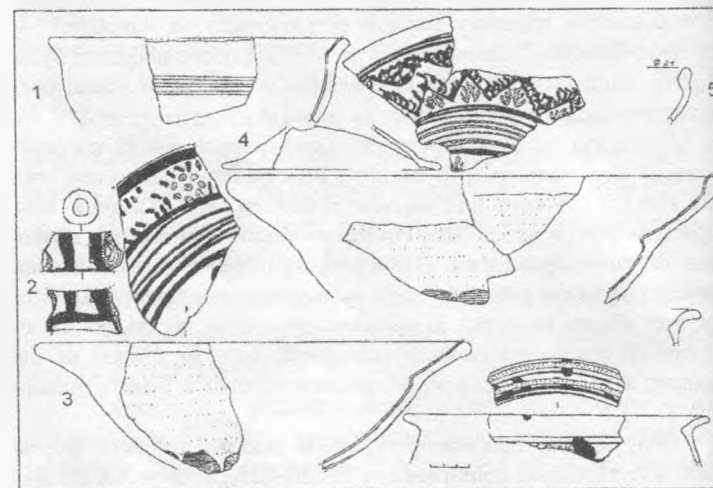

Рис.12 Полтава, Першотравневий просп., 3, 7 - Бр. Литвинович, 12.
1, 5 — ринки XVII-XVIII ст.; 2 — іграшка XVIII ст.;
3, 6 — миски XVIII ст.; 4 — покритка XVIII ст.; 7-8 — макгри XVII-XVIII ст.
2 — можливо, місцевий виріб; 1, 3-6 — можливо, німецькі вироби.

брунатна барва, біла барва тут допоміжна і застосовується для нанесення смуг. У XIX ст. біла барва використовується вже і для інших елементів орнаменту (рис.5,11;6,2-3). У XIX ст. основною барвою орнаменту стає темно-брунатна (рис.5, 15 16; 6,1-5). Червона барва в XIX ст. цілком втрачає своє домінування і застосовується тільки для нанесення смуг. Елементи візерунку горщиків третьої групи належать до типів 1а-6, 2а-д, 5а-в, 6а-г,

7б, 11а, 12а. Типи 5б-в фіксуються з другої половини XVII ст., тип 5а — з XIX ст. Ареал поширення типу 5 досить широкий. Зокрема, такі горщики поширені у XVII ст. на Рівненщині³². Типи 6а-г — одні із найрозповсюдженіших, вони є на багатьох виробках XVII-XIX ст. Відомі вони і в інших регіонах України³³. Тип 11а зустрічається на виробках, датованих XVII ст. Він також відомий на горщиках XVII - початку XVIII ст. з інших регіо-

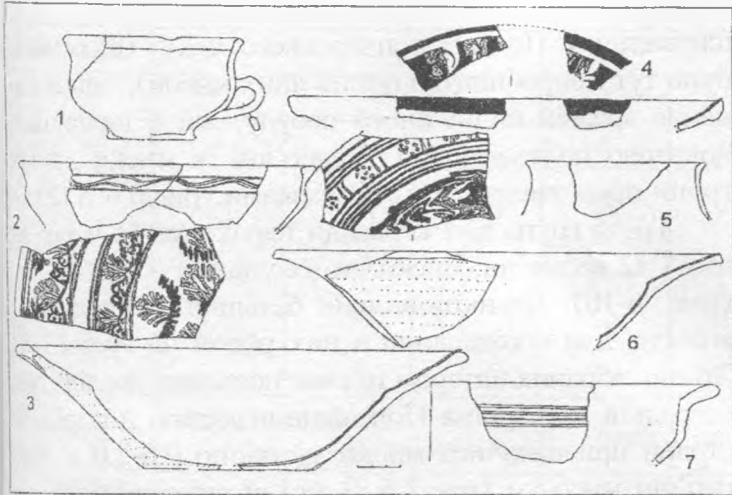

Рис.13. Полтава, Першотравневий просп., 3, 5 - Бр. Литвинович, 12.
1-2, 7 — ринки XVII-XVIII ст.; 3-4, 6 — миски XVII ст.; 5 — глечик XVII ст.
1-7 — можливо, німецькі вироби.

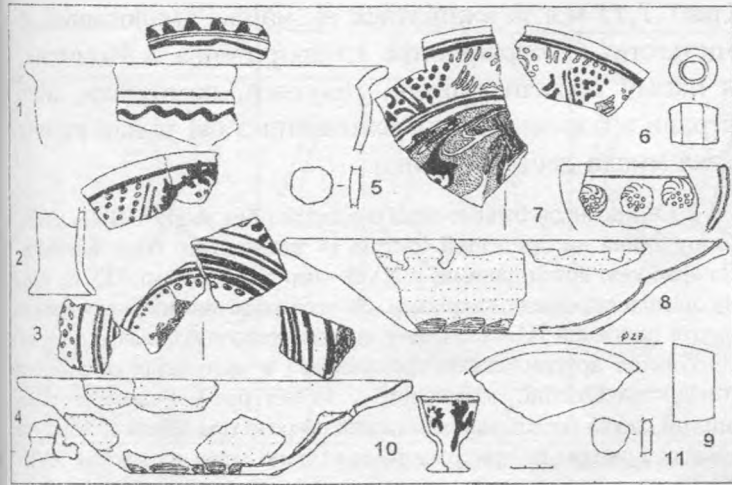

Рис.14. Полтава, Першотравневий просп., 3-7 - Бр. Литвинович, 12.
1 — макітра другої пол. XVII - першої пол. XVIII ст.; 2, 4, 5, 9, 11 — речі невідомого призначення XVII-XIX ст.; 3, 8 — миски XVIII ст.; 6 — "кулька" XVII-XIX ст.;
7 — декоративна посудина XX ст.; 10 — чарка XVIII ст.
1-6, 8-11 — імовірно німецькі вироби; 7 — німецький виріб

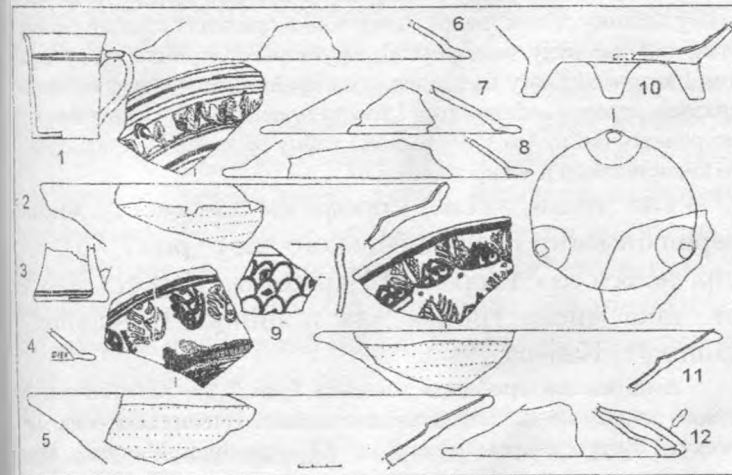

Рис.15. Полтава, Першотравневий просп., 1-7 - Бр. Литвинович, 12.
1, 3 — кувлі XVIII ст.; 2, 5, 11 — миски XVIII ст.; 4, 6-8, 12 — покритки XVII-XVIII ст.;
9 — невідома посудина сер. - другої пол. XIX ст.;
10 - ринка другої пол. XIX ст.
1-12 — можливо, німецькі вироби.

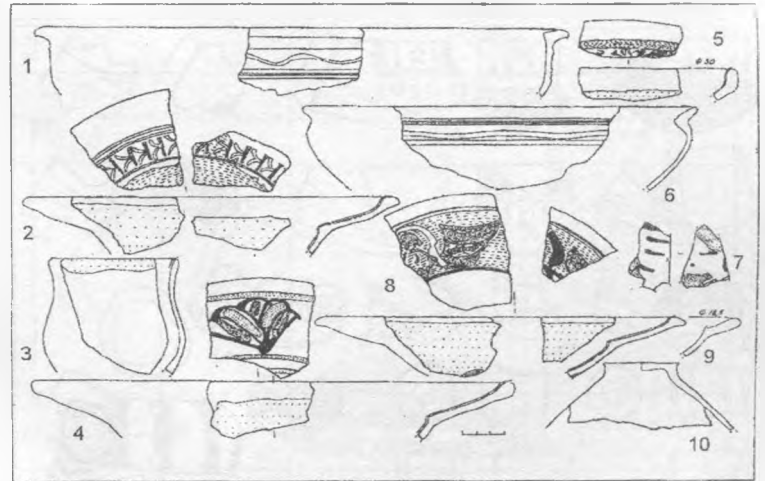

Рис.16. Полтава, Першотравневий просп., 3-7 - Бр. Литвинович, 12.
1, 6 — ринки XVIII ст.; 2 — миска XVII ст.; 4, 8-9 — миски XVIII ст.; 5 - миска XX ст.;
3 - кувль XVIII ст.; 7 - іграшка XVIII ст.; 10 - покритка XVII ст.
7 - місцевий виріб; 1-4, 6, 8-10 — можливо, німецькі вироби; 5 - німецький виріб.

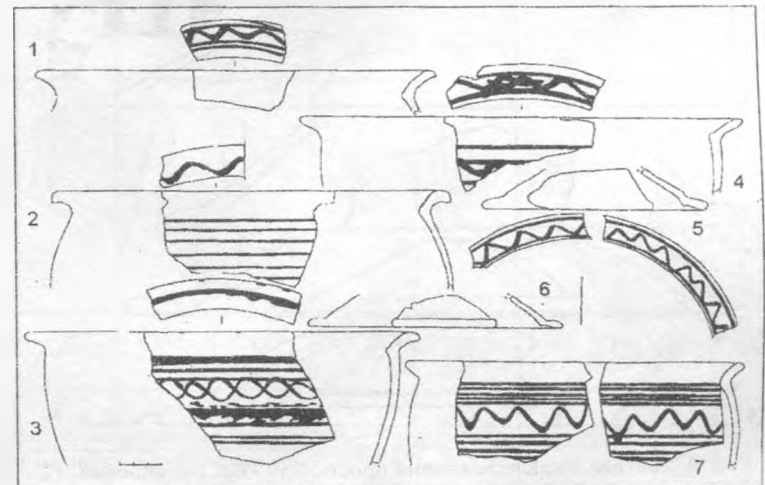

Рис.17. Полтава, Першотравневий просп., 3-5 - Бр. Литвинович, 12.
1-4, 7 — макітри другої пол. — кін. XVIII ст.; 5-6 — покритки XVII-XVIII ст.
1-7 — можливо, німецькі вироби

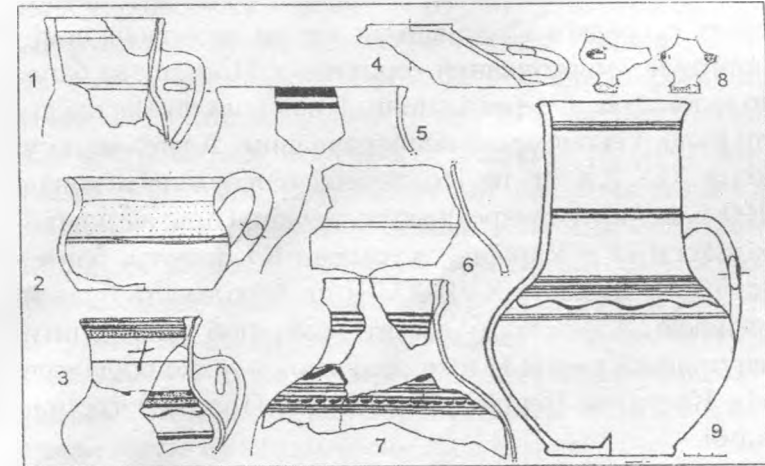

Рис.18. Полтава, Першотравневий просп., 3, 7, 11 - Бр. Литвинович, 12.
1-2 — кувлі XVII-XVIII ст.; 3, 5-7, 9 — глечики XVII-XIX ст.; 4 — покритка XVII ст.;
8 — іграшка другої пол. XVII — поч. XVIII ст.; 7 — місцевий виріб;
9 — можливо, місцевий виріб; 1-6, 9 — можливо, місцевий виріб,
1-6, 9 — можливо, німецькі вироби

щ⁴. Елементи візерунку типів 1а-6, 2а, 5а, 5в, 6в є у класифікації основних елементів орнаменту горщиків з Полтави В.Моцяка³⁶.

Орнаментальні смуги на горщиках третьої групи належать до типів 2а, 4а, 5а, 10а, 11а. Тип 4а розповсюджений як у пізньому середньовіччі, так і за

новітніх часів³⁶. Тип 5а існує на Наддніпрянщині і сьогодні³⁷. Композиційні схеми орнаменту горщиків типів 1в, 7а у гончаруванні Полтавського краю знані за етнографічними даними³⁸.

Виділити горщики четвертої групи із загальної

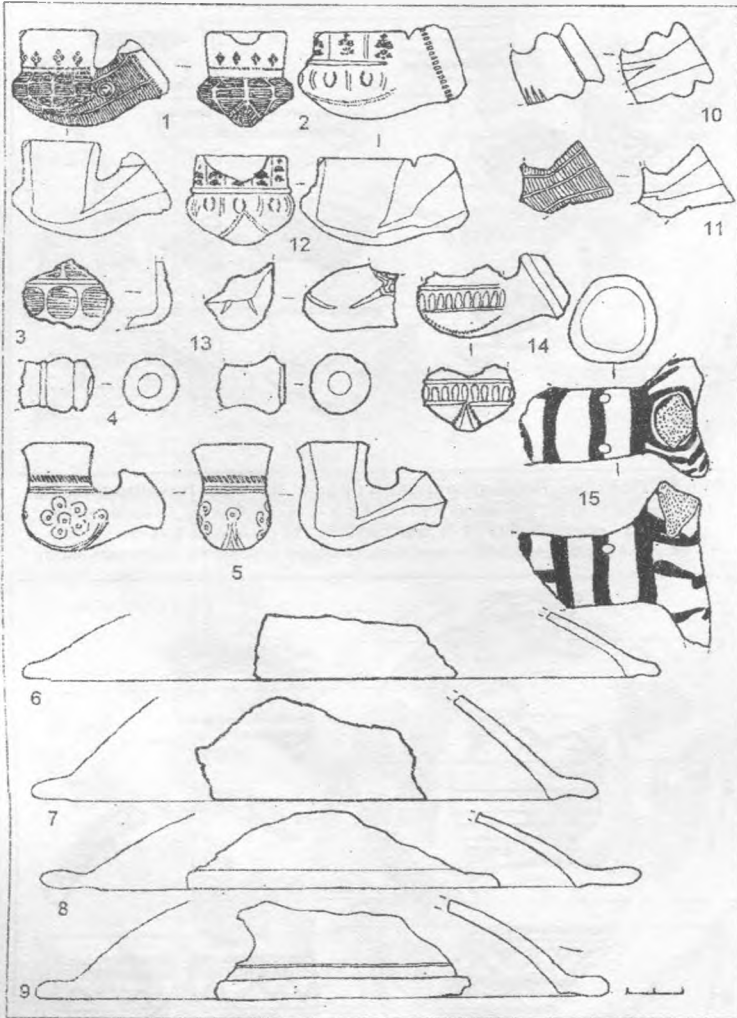

Рис. 19. Полтава, Першотравневий просп., 3, 11 - Бр. Литвинович, 12. 1-5, 10-14 — люльки XVII-XVIII ст.; 6-9 — покоришки XVII-XVIII ст.; 15 — іграшка XVIII ст. 5 — місцевий виріб; 6-7 — можливо, місцеві вироби; 8-9 — можливо, німецькі вироби. 1-5, 10-14 — німецькі вироби.

маси поки що не вдалося, оскільки особливості гончарських осередків Полтавщини ще не визначені, а гіпотетичне імпортування горщиків у Полтаву за багато кілометрів з Чернігівщини, Київщини чи Черкащини було б економічно невиправданим. Адже, якщо у кінці XIX-XX ст. на Полтавщині налічувалося понад 100 власних гончарських осередків (при загальній кількості їх в Україні, за даними Ю.Лащука, близько 700³⁹), то хоч у XVII-XVIII ст. їх кількість була й меншою, але цілком достатньою, щоб забезпечити внутрішній ринок (і вже, напевно, — таке віддалене від Києва чи Чернігова місто, як Полтава) горщиками.

Покоришки

Покоришок у колекції 14 (рис. 12; 15-19). Дві з них належать до другої групи (рис. 19, 6-7), всі інші — до третьої. Синхронні аналогії їм відомі за знахідками біля Берестечка⁴⁰, з Чигирини⁴¹, Трахтемирова⁴².

Миски

Хоча у джерелах наявна інформація про

існування у Полтаві гончарського цеху⁴³ (вірогідно, було тут і виробництво полив'яних мисок), однак ще немає зразків полив'яного посуду, які б виявилися доказово полтавськими. Череп'яні ж миски другої групи представлені трьома зразками (рис. 6, 6-7, 12).

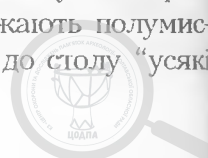
Третя група цієї кераміки нараховує 14 череп'яних і 42 полив'яні миски⁴⁴ та їх уламки XVII-XX ст. (рис. 6-16). Функціонально більшість мисок призначена для споживання з них рідкої чи густої їжі. Згідно зібраних автором під час польових досліджень осередків гончарства Полтавщини даних, для рідкої страви призначалися миски місткістю 0,5-2,0 л. Череп'яні мисочки (рис. 7, 5, 8) могли використовуватися для годування дітей, мисочка на рис. 7, 5 — і для тертя маку. Череп'яна миска з діаметром 35,5 см (рис. 7, 1) могла вживатися як майже аналогічний за місткістю етнографічній «підворотень» з Комишні, в якому робили млинці, галушки, пампушки, інші страви з борошна. Для вживання з неї рідкої страви така миска дещо завелика.

Серед мисок бачимо паші з утором і без утору⁴⁵. В мисок без утору глина на приденній частині із зовнішнього боку зрізалася. За археологічними даними, у XVII - першій половині XIX ст. глину зрізали окремими надрізами. За етнографічними відомостями, з другої половини XIX ст. глину почали зрізати суцільною смугою. Зрізування другим способом фіксується і в матеріалах обстеження гончарства Опішні, здійсненого у 1920-х рр. Є.Руденком⁴⁶. Цей другий спосіб робить малоімовірною версію про зрізання глини на мисках з метою їх прикрашування (якщо зрізи на мисках XVII-XVIII ст. і слугували оздобою, то це явно була не основна їхня функція). Натомість вбачається інше, суто технологічне пояснення появи цих зрізів. Під час виточування на крузі розлогої за своєю формою миски без утору гончар змушений був потовщувати приденну частину стінки миски. Адрже тонка приденна стінка в сирому стані під час руху гончарського круга без підтримки утору не в змозі витримати вагу надію розлогих країв миски. У процесі ж висихання черепок змінюється і товста приденна стінка стає вже не потрібною. Зайву (за Є.Руденком) глину зрізають, для подальшого використання її у виробництві.

Тип миски, за своїм профілем близької до мисок черняхівського і зарубинецького часу (рис. 7, 1, 3), зустрічається серед кераміки Переяслава XVI ст.⁴⁷ У XX ст. така миска типова для північної Київщини⁴⁸, Опішні⁴⁹, Канева⁵⁰.

Аматорськи зроблена мисочка (рис. 7, 5), виготовлена, з усього видно, не далі навколополтавської гончарської зони. Це можуть бути гончарські осередки у Супрунівці, Мачухах, Перівці, де, за даними Румянцівського перепису 1767-1769 рр. зафіксовано наявність гончарського промислу⁵¹. Малофаховість виготовлення мисочки вказує на її незначну конкурентоспроможність, а її товстостінність — на зайву вагу (а значить, і зайві витрати) при перевезенні на місце продажу. Тобто мисочка не могла бути виготовлена далі, ніж за 10-20 км від Полтави, і призначалася для місцевого збуту. З того ж осередку походить і кухоль (рис. 18, 2), який, більш усього, належить тому ж гончареві.

Серед полив'яних мисок переважають полумиски різних розмірів. У них подавали до столу «усякі

Період	I			II				III				
Тип	1	2		1	2			1				
Варіант	а	а	б	а	а	б	в	а	б			
Дата	друга половина - кінець XVI ст.			перша половина XVII ст.				друга половина XVII - перша половина XVIII ст.				
К-ть обстежених горщиків	3	1	1	10	4	4	1	31	2			
Період	III				IV		V					
Тип	2			3	1	2	1			2		
Варіант	а	б	в	а	а	а	а	б	в	а	б	
Дата	друга половина XVII - початок XVIII ст.				друга половина XVIII ст.		кінець XVIII - XIX ст.		середина XIX ст.		кінець XIX ст.	
К-ть обстежених горщиків	1	1	1	1	4	1	8	1	1	3	1	

Рис. 20. Хронологічна таблиця полтавської кераміки другої половини XVI-XIX ст.

страви, особливо вареники, пироги, ковбаси і т.п.⁵² Для цього ж могли використовуватися і дві великі миски (рис. 12, 3, 6). Хоча ймовірно також їх використання (особливо миски на рис. 12, 6), як великодніх мисок для свяченого. Тарілкою (рис. 16, 8) й тарільпо (рис. 10, 5) користувалися, вочевидь, щоб подавати до столу рибу, ковбаси, садовину, тобто те, що не розчлонується (форма тарілі значно плоскіша за форму полумиска). Тоді як у полумисок могли насипати і рідку страву. Щодо мисочки (рис. 7, 13), то тут можна впевнено твердити, що вона була для рідкої їжі. Загалом же полив'яний посуд, на відміну від череп'яного, призначався для свят.

Знайдені у Полтаві полумиски за формою в цілому аналогічні знахідкам із Переяслава (XVI-XVII ст.)⁵³ та з-під Берестечка (XVII ст.)⁵⁴.

Форма полумиска зустрічається і в XX ст.⁵⁵ Тип мисочки (рис. 7, 13) також існує в сучасному гончарстві.⁵⁶

Ряд полумисків із характерною верхівкою вінець, де разом з іншими ангобами застосовано жовтий і синій (рис. 8, 1, 4, 5; 9, 3; 10, 1, 4; 13, 6), можливо, чернігівського походження. Є також, імовірно, київські полумиски (рис. 9, 7, 8; 16, 2).

Частина орнаментики, яку ми бачимо на полив'яних мисках XVIII ст. з Полтави, досить поширена в українських землях XVIII-XX ст. Тип елементів візерунка 4а зустрічається на мисках Опішні⁵⁷. Тип 4в бачимо на мисках з Косова⁵⁸. Найпоширеніший серед елементів візерунка — тип 13 ("сосонка"). Тип 13а зустрічається, зокрема, в західних регіонах України⁵⁹. Тип 13б представлений на опішнянських мисках⁶⁰. Тип 13д можна побачити на мисках із Бубнівки на Поділлі⁶¹. Тип 14 зустрічається на мисках Полтавщини⁶². Візерункова смуга типу 3а продовжує існувати на опішнянських мисках⁶³. Композиційна схема типу 1 дуже поширена в українському мисошництві⁶⁴. Затіки на полив'яних мисках з Полтави загалом схожі на затіки кераміки з Косова⁶⁵.

Макітри

Серед знайденої у Полтаві кераміки є й уламки восьми макітер (рис. 12; 14; 17). Всі вони належать до третьої групи. Мальована червоно-брунатною барвою макітра (рис. 14, 1), ймовірно, виготовлена у другій половині XVII - першій половині XVIII ст.; до цього ж часу належить і уламок вінця макітри (рис. 12, 7). Інші макітри датуються другою половиною - кінцем XVIII ст.

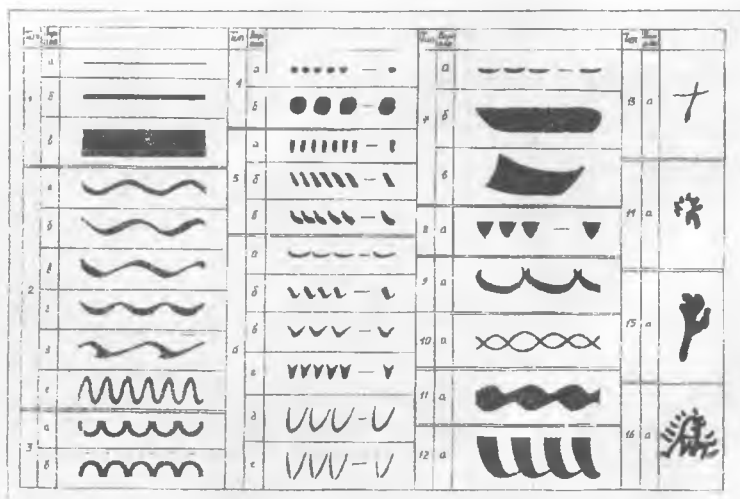

Рис.21. Типи елементів орнаменту (теракотовий посуд, малювання).

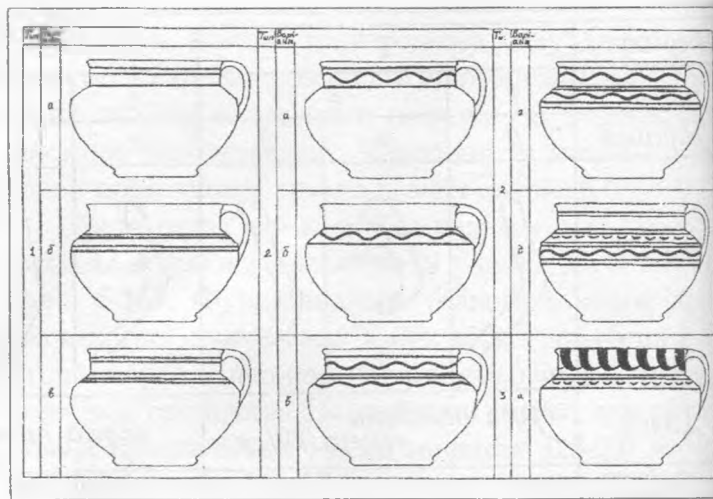

Рис.24 Типи композиційних схем орнаменту горщиків (I частина).

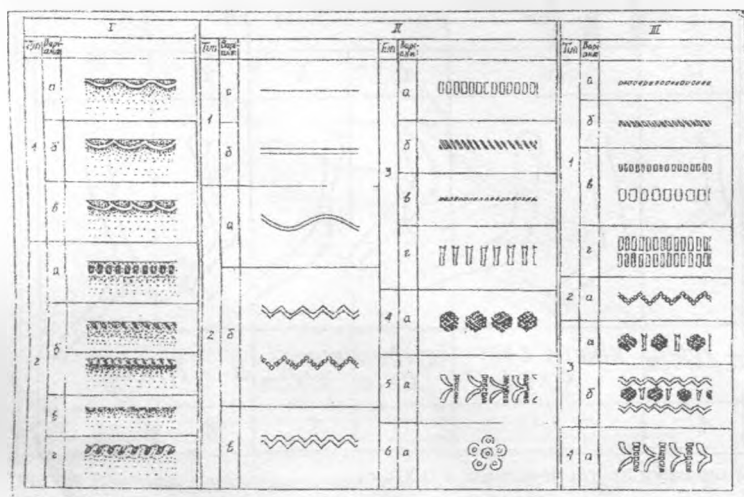

Рис.22. I. Типи орнаментальних вдавлень по краю вінець горщиків.
II. Типи елементів орнаменту (ритування, відтискування).
III. Типи орнаментальних смуг (відтискування коліщатком).

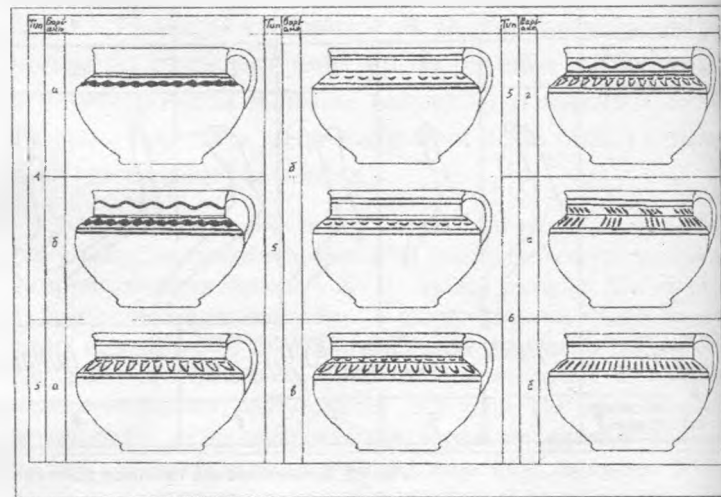

Рис.25. Типи композиційних схем орнаменту горщиків (II частина).

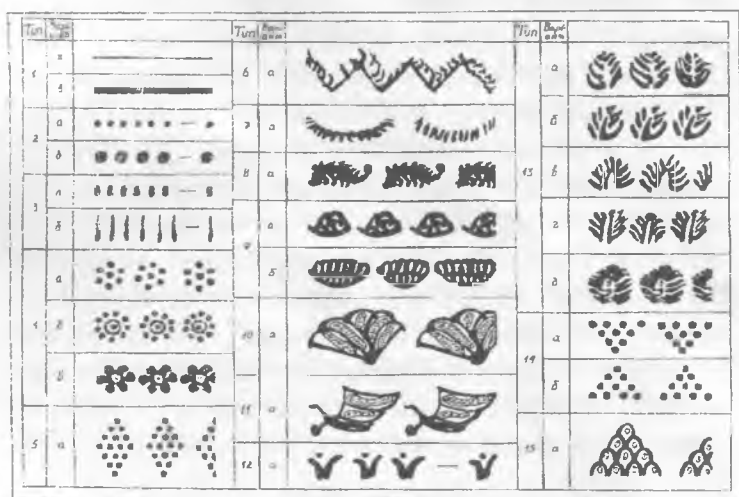

Рис.23. Типи елементів орнаменту (полив'яні миски).

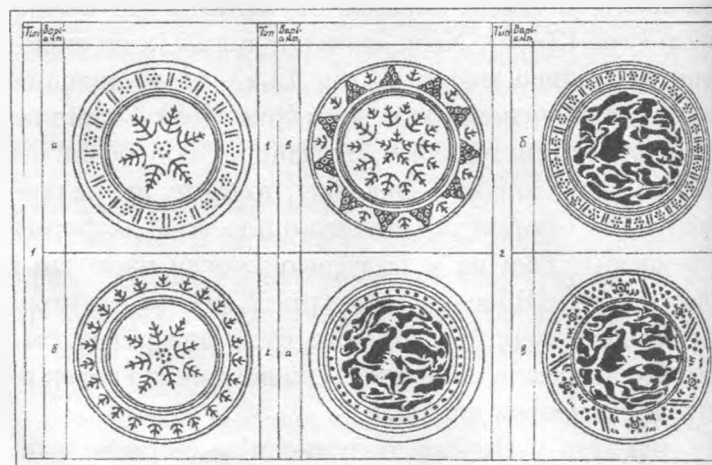

Рис.26. Типи композиційних схем орнаменту полив'яних мисок (I частина).

Форма макітри, подібна до зображеної на рис. 14,1, присутня серед знахідок, розкопаних на території пізньосередньовічного міста Многа⁶⁶. Близький до поширеного в сучасному гончаруванні Полтавщини і Харківщини⁶⁷ тип макітри серед кераміки з Полтави

зустрічається часто (рис. 12,8;17,1-2). Тип вінець на рис.17,2 є серед макітер центральної Київщини XX ст.⁶⁸

Ринки

Всі вісім ринки (рис.12-13;15-16) належать до третьої групи кераміки. Серед них привертає увагу вкрита всередині темнозеленою поливою ринка (рис. 15. 10). Л.Виноградська визначає подібну форму, як «ско-

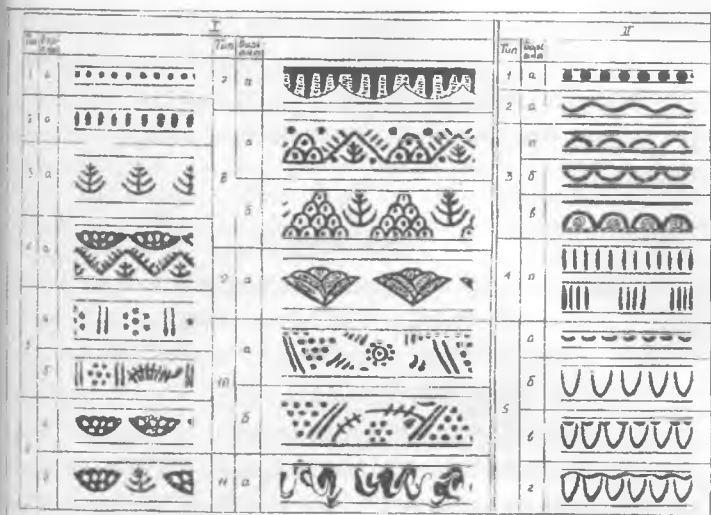

Рис.27. I. Типи орнаментальних смуг (полив'яні миски).
II. Типи орнаментальних смуг (теракотовий посуд, малювання — I частина).

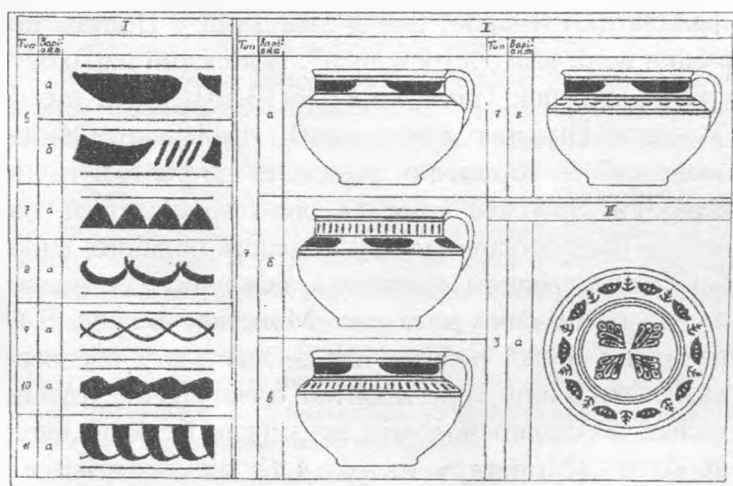

Рис.28. I. Типи орнаментальних смуг (теракотовий посуд, малювання — II частина).
II. Типи композиційних схем орнаменталії горщиків (III частина).
III. Типи композиційних схем орнаменталії полив'яних мисок (II частина).

ворода-латка»⁶⁹. Аналогії цій посудині відомі на Західній Україні⁷⁰.

Глечики

Із шести глечиків (рис.13;18) вдалося виділити один глечик першої групи (рис.18,7). Він майже тотожний знайденому у полтавському горні (розкопки О.Супруненко 1978 р.). Серед глечиків третьої групи привертають увагу дуже рідкісні зразки з «пупом» (рис.18,9) та з хрестиком (рис.18,3). «Пуп» як символ родючості вже розглядався О.Бобринським⁷¹. Глечик з хрестиком присвячене монографічне дослідження І.Спаської⁷²; розглядається він і О.Пошивайлом⁷³. Такий хрестик дуже нечасто трапляється на музейних зразках⁷⁴. Тип молошника (рис.18,9) трапляється серед підйомних матеріалів з Новосанжарського району⁷⁵. В кінці XIX ст. він був повсюдний на території Лівобережжя⁷⁶.

Кухлі

Серед знахідок є п'ять кухлів (рис. 15; 16; 18). Двоє кухлів за своєю формою загалом повторюють металеві прототипи (рис.15,3; 16,3), тоді як форма інших вже цілком набула свого керамічного трактування.

На те, що для деяких гончарських виробів прототипами стали вироби з інших матеріалів, вже звертали увагу дослідники⁷⁷. Початково форма таких керамічних речей повністю повторювала дерев'яний чи металевий прототип, але з часом керамізувалася. Причиною керамізації було те, що гончарська форма, повторюючи прототип з іншого матеріалу, має ряд суттєвих недоліків: 1) вона конструктивно неміцна; 2) не ідеально відповідає своїй функції (юзаяк властивості кераміки відмінні від властивостей інших матеріалів); 3) в обрисах і пластиці — суто естетично — не відчувається кераміка. В процесі ж керамізації відбувається притаманне нашому народному гончарству підлаштування форми під функцію через суто естетичне відчуття керамі-

ки. Наприклад, виникає потреба в тих же керамічних посудинах для пиття. Якщо керамічної форми, більш-менш придатної для трансформації її у посудину для пиття, немає, за зразок беруться форми з іншого матеріалу. В результаті з'являється керамічний виріб. Але цей виріб ще конструктивно слабкий. Починається процес керамізації. І чим більше на світ з'являється однотипних гончарських виробів, тим більше їх форма буде наближеною до ідеальної для даного типу в конструктивному, функційному й естетичному відношенні.

З подібним явищем (підлаштуванням під функцію) ми стикалися, розглядаючи перехідну від горщика до макортета посудину. Хоча тут споглядаємо вже інший вид трансформації форми гончарського виробу (макортет трансформується з суто керамічної форми). У даному випадку форма горщика поступово змінюється, підлаштовуючись під функцію макортета. Так, очевидно, і виникають нові форми виробів. Таким чином, конструктивні зміни в гончарських виробах та їх частинах зумовлені не стільки модою чи іншими чинниками, скільки підлаштуванням форми під функцію.

Подібний до келишка на рис.15,3 виріб зустрічається серед знахідок, виявлених поблизу с.Пилява⁷⁸.

Люльки

Всі десять знайдених люльок (рис.19) належать до четвертої групи кераміки. Дев'ять із них фаянсові, болгарського та турецького походження. Типово болгарською є люлька, від якої зберігся чубук (рис.19,13)⁷⁹. Форма і орнаменталія люльки на рис.19,2 до найменших подробиць тотожна люльці, знайденій у Києві⁸⁰. Одна з них (рис.19,5), більш усього, походить із київських майстерень, де знайдені аналогії⁸¹. На відміну від завезених в Україну фаянсових люльок, вона теракотова (з білої глини — "побілу"). Фаянсові люльки датовані кінцем XVII - початком XVIII ст. Частина з них, імовірно, потрапила до Полтави разом з іншими речами, здобутими козаками Полтавського полку при облозі Азова в 1695 р.

Іграшки

Серед пізньосередньовічних знахідок іграшки

трапляються нечасто, але зі знайденої у Полтаві кераміки вони вже зустрічалися⁸². В колекції нараховується 6 іграшок (рис. 4-5;12;16;18-19), серед них 2 "монетки" (іграшкові посудини) і 4 фігурки. Обидві "монетки" — горщички, належать до третьої групи кераміки. Зроблені вони фахово і відчувається, що автори продукували значну кількість подібних виробів. Виготовленням «монеток» займалися, як правило, малолітні сини гончаря. «Монетка» на рис. 5,12 настільки тонкої роботи, що це дає змогу впевнено визначити її автора як підлітка, адже значно грубіші пальці дорослого чоловіка не змогли б такий виріб зробити. «Монетку» на рис.4,13 міг виготовити і «практикант»-підліток, і дорослий гончар.

Виготовлення фігурок також доручали, як правило, дітям або підліткам. Одна з фігурок (рис.18,8) належить до типу «курочка»⁸³. Уламок другої фігурки (рис.16,7) можна впевнено інтерпретувати як «коник». Такі «коники» вже траплялися у Полтаві і Києві⁸⁴. Третя фігурка (рис.19,15), мабуть, належить до типу «собака», який також фігурує серед полтавських знахідок. Четверта фігурка (рис.12,2) відноситься до невизначеного зооморфного типу.

Якщо раніше знайдені у Полтаві фігурки представляють місто як осередок іграшкування⁸⁵, то «коника» і «собаку», згідно даних про осередок, можна віднести до першої групи кераміки, а дві інших — до другої групи. На основі цих же даних три фігурки, окрім «курочки», можна датувати XVIII ст. Щодо «курочки», то це унікальний зразок найдавнішої відомої нам орнітоморфної пластики доби Гетьманщини другої половини XVII - початку XVIII ст. Незвичною є її оздоба іграшки ритуванням з покриттям

ритуваних місць напіввірозраю жовто-зеленою поливою. Всі фігурки (особливо «курочку») зроблено фахово, що засвідчує значну кількість ліпленої іграшкової продукції полтавського гончарського осередку.

Інші вироби

Інших виробів опрацьовано дев'ять (рис.14-15). Всі вони, окрім одного, належать до третьої групи. Чарка (рис.14,10), безумовно, наслідую металеві прототипи, адже заглиблення внизу її внутрішнього обсягу малофункційне (звідти досить складно вимити осад від напоїв). «Кулька» (рис.14,6) відома за етнографічними даними⁸⁶. Декоративна полив'яна посудина (рис.14,7) відформована способом шлікерного ліття у гіпсовій формі в Опішні. Круглястої форми уламки стінок посуду (рис.14,5,11) інтерпретуються А.Гейком як гончарське знаряддя для гладження посуду чи замазки тріщин у бракованому посуді сумішшю яйця і крейди⁸⁷.

Таким чином, завдяки спрямуванню на синтез пізньосередньовічної археології Полтавщини, етнографії і керамології на науковому відносколі з'являються паростки майбутнього масиву даних про гончарські центри краю доби пізнього середньовіччя. В майбутньому ж на основі археологічного матеріалу і з залученням даних усіх дотичних наук можна буде спробувати реконструювати надзвичайно цікаве, складне і багатоманітне буття тутешніх гончарських осередків (і передусім — полтавського гончарського осередку) — від добування глини і до появи готової продукції, від збуту виробів — до застосування їх у місцевому побуті козацьких часів.

ЛІТЕРАТУРА

- Беліська Л., Приймак В., Сухобоків О. Гончарні горни І-II тис. н.е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К.-Опішне: Молодь-Українське народознавство, 1993. — Кн. I. — С.188-189; Діленко О. Кахлі XVII століття з Умані // Там само. — С.235; Захар'єв В. Гончарний комплекс рубежу XVIII століття з Великої Кужелови на Поділлі // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Опішне: Українське народознавство, 1996. — Кн.3. — С.109-115; Терський С. Керамічні комплекси Луцька доби пізнього середньовіччя (за результатами досліджень 1987-1992 років) // Там само. — С. 88-90; Гутли В., Гутли О. Гончарна піч // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип.6. — С.89.
- Виногородская Л.И. Материалы по керамическому производству XVII - XVIII вв. на Полтавщине // ОДПАГ: Третій обл. наук.-практ. семінар ТД. — Полтава, 1990. — С.182-186.
- Сушруненко О.Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.62-65.
- Суховська І.В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. 1. — С.66-72; П'як Изразец — деталь

- інтер'єра // Бизнес-клуб. — Полтава, 1993. — Ч.10-12. — С.37.
- Мокляк В.О. Кераміка XVII-XVIII ст. з м.Полтави // ПА3 — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.67-74.
- Золотницька Т.М. Знахідки XVII-XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві // АЛІУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С. 95-97.
- Коваленко О.В. Кахлі XVII-XVIII ст. з полтавського передмістя // АЛІУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — Додаток. — С.3-6.
- [Зарецький І.А.] Украинское народное творчество: Гончарные изделия (Главнейшие формы). — Полтава: Изд. кустарного склада Полт. губ. земства, 1913. — Вып.1. — Рис.151, 153, 156.
- Мокляк В.О. Розвідки в Полтавській області 1994 року // НА ЦОДПА. — Фе. — Спр.93. — С.3; Його ж Розвідки в Полтавській області 1994 року // ПА3. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.124.
- Кулатова І.М. Полкове місто Полтава: стан та перспективи археологічних досліджень // Шоста Всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства (м. Луцьк, верес. - жовт. 1993 р.) / ТД. — С.197-198; Виногородська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я XVI - середини XVIII ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — С.8.
- Тищенко А.Р. Древнерусская и украинская керамика X-XVII вв. (особенности и принципы декорирования). — Дис. ... канд. искус-

- оведення. — Рукопис, 1969 г. // Національний архів українського гончарства. — Ф 1-2/15/1. — Табл. Ц; **Виногородська Л.І.** До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгород-Сіверського // Археологія. — К., 1988. — № 61. — С.47-56; **Гавриленко І.М., Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Щоденник розвідки пам'яток археології в межах м.Хорола Полтавської обл. у червні м-ці 1994 р. — Рукопис, 1994 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.45. — Рис.6; 9; **Виногородська Л.І.** До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. — К., 1997. — № 2. — С.131.
12. **Лисенко С.И.** Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд. — Одесса, 1900. — Вып. II. — С.359; **Лисенко С. И.** Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Промыслы Лохвицкого уезда. — Полтава, 1904. — Вып. III. — С. 179; **Рижченко Я.** Форми ганчарних виробів Полтавщини // Наук. збірник Харківської наук.-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія. Т.ІХ. Праці етнографічно-етнологічної секції. — [Харків]: ДВУ, 1930. — Вип.2. — С.29.
13. **Моктяк В.О.** Кераміка XVII-XVIII ст. з Полтави. — С.71.
14. **Золотницька Т.М.** Вказ. праця. — С.96.
15. **Василенко В.И.** Опыт толкового словаря народной технической терминологии Полтавской губернии. — Харьков, 1902. — С.46.
16. **Моктяк В.О.** Кераміка XVII-XVIII ст. з Полтави. — С.71;
17. **Моктяк В.О.** Розвідки в Полтавській області 1994 року. — С. 124.
18. **Гавриленко І.М., Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Вказ. праця. — Рис.6; **Менчинський Д.А., Супруненко О.Б.** Археологічні знахідки на території Хорольського фортеці // Старожитності Хоролу. — Полтава, 1994. — С.18.
19. **Тищенко О.Р.** Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). — К.: Либідь, 1992. — С.156.
20. **Тищенко А.Р.** Древнерусская и украинская керамика X-XVII вв. (особенности и принципы декорирования). — Табл. II; **Гавриленко І.М., Степанович С.П., Супруненко О.Б.** Вказ. праця. — Рис. 6,9; **Менчинський Д.А., Супруненко О.Б.** Вказ. праця. — С.18-19; **Супруненко О.** Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішине: Українське народознавство, 1995. — Кн.2. — С.97; **Виногородська Л.І.** Історико-археологічні дослідження поблизу с.Пілява Хмельницької області (до локалізації місця Пілявецької битви) // Археологія. — К., 1997. — № 1. — С.99; **Горішній П., Діденко О.** Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип.7. — С.154.
21. Історія українського мистецтва: В шести томах. — К., 1970. — Т.4. — Кн. 2. — С. 345, 347; **Корнішко М.** Димлене диво // Родовід. — К., 1991. — Ч. 2. — С. 28.
22. **Виногородська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.О.** Середньовічна кераміка із с.Суботів Черкаської області // Археологія. — К., 1985. — № 50. — С. 68; **Буйдук М.** Гончарний комплекс кінця XVII - початку XVIII ст. з Переяслава // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К.-Опішине: Молодь — Українське народознавство, 1993. — Кн. 1. — С. 251.
23. **Виногородська Л.І., Горішній П.А., Юра Р.О.** Вказ. праця. — С.68.
24. **Гугля В., Гугля О.** Вказ. праця. — С. 89.
25. **Менчинський Д.А., Супруненко О.Б.** Вказ. праця. — С. 21; **Супруненко О.** Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища. — С.97.
26. **Василенко В.И.** Указ. соч. — С.46; Словарь української мови. — К., 1908. — Т.П. — С.400; **Попивайло О.** Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К.: Молодь, 1993. — С.138; **Його ж.** Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — Опішине. Українське народознавство, 1993. — С.165.
27. **Кривчанський М.Ф.** Назви посуду гончарського промислу

Полтавщини // Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. — К.: Вид-во АН УРСР, 1954. — С.122.

28. Тонкостінність вінець горщиків XVI-XX ст. порівняно з масивнішими (тобто міцнішими) давніших часів пояснюється тим, що горщик брали не за вінця, а рогацем під тулуб (**Тищенко О.Р.** Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). — К.: Либідь, 1992. — С. 33-34). І тому поява на світ аж у кінці XVII-XVIII ст. горщика з порівняно масивними вінцями не може трактуватися, як пережиток попередніх епох. Адже у той час ніякої потреби в горщиках для варіння рідких страв із міцнішим типом вінця не було: щоб витримувати незначне навантаження на верх посудини, цілком вистачало і тонкостінних вінців. Отже, поява на світ горщика з масивнішим типом вінця означає, що він мав інше функціональне призначення.

29. Інформація, яка є на сьогодні, не дозволяє ні підтвердити, ні спростувати місцеве походження цієї знахідки.

30. **Приймак В.В.** Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 році // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.174. — Табл. 35-39; **Його ж.** Городища на р. Мнозі // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч. 1-2. — С. 65; **Його ж.** До питання про заселеність басейнів Сули і Пела в другій половині XIII-XVIII ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип. 6. — С.16.

31. **Білецька О., Нерода В.** Пам'ятки доби пізнього середньовіччя Черкащини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С.140.

32. **Українець А.** Порівняльний аналіз орнаменталізації тканин та керамічних виробів (на матеріалах фондів колекцій Рівненського краєзнавчого музею) // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К.-Опішине: Молодь — Українське народознавство, 1993. — Кн. 1. — С.269.

33. **Тищенко О.Р.** Вказ. праця. — С.156.

34. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — К., 1997. — С.99.

35. **Моктяк В.О.** Кераміка XVII-XVIII ст. з Полтави. — С.73

36. *Див.*, наприклад: **Фріде М.** Форма і орнамент посуду з Поділля // Наук. збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. — К., 1928. — Вип. I. — С.83.

37. **Данченко Л.** Народна кераміка Наддніпрянщини. — К.: Мистецтво, 1969. — С.135.

38. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства. — Б.м., 1883. — Табл. XVI, 1-3.

39. **Лащук Ю.** Художня спадщина і сучасна творча практика в гончарстві України // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К.-Опішине: Молодь — Українське народознавство, 1993. — Кн. I. — С.33; **Його ж.** Дещо про українську кераміку // Там само. — С.60; **Його ж.** Українське гончарство — феномен народного мистецтва слов'янського світу // Там само. — С.371.

40. **Свєтлицков К.І.** Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С.166.

41. **Горішній П., Діденко О.** Вказ. праця. — С.154.

42. **Виногородська Л.** Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику в 1997 році // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7. — С. 135.

43. **Лащук Ю.П.** Українська народна кераміка XIX-XX ст. — Дис. ... д-ра мистецтвознавства. — Рукопис, 1969 р. // Національний архів українського гончарства. — Ф 1-2/16/1. — С.121; **Ханко В.** Гончарство // Полтавщина: Енцикл. довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.194; **Його ж.** Осередки гончарства на Полтавщині // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. — К.-Опішине: Молодь — Українське народознавство, 1993. — Кн. I. — С.412; **Його ж.** Гончарі Полтавського краю // ОМ. — К., 1995. — Ч.1. — С.30; **Його ж.** Гончарство Полтавщини // НМ. — К., 1998. — Ч. 1-2. — С. 46.

44. Термін «миска» вживається виключно у значенні, яке йому надають безпосередньо творці мисок — гончарі, тобто у значенні родової назви відкритого посуду із розлогими стінками. Підвиди миски: полу-

- мисок, шльонка, проста, кандідка, яндола, варенишниця і т.д. *Див.*, напр.: Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. — Вып. 3: Ахтырский уезд. — Харьков, 1885. — С. 7, 34; **Зарецький І.А.** Гончарний промысел в Полтавской губернии. — Полтава, 1894. — С. 89-90; **Фриле М.** Гончарство на юге Черниговщини // *Матеріали по етнографії.* — Л., 1926. — Т. III. — Вып. 1. — С. 51; **Рижченко Я.** Гончарство Полтавщини. — Полтава, 1930. — С. 14.
45. Утир — зовнішній колоїдуючий виступ вишзу приденної частини посудини.
46. **Крюков В.К.** Профвредности гончарного производства // *Гончарне виробництво, його шкідливості та шляхи оздоровлення.* — Полтава, 1929. — С. 62.
47. **Лашук Ю.П.** Ужиткова кераміка з Переяслава // *НТЕ.* — К., 1965. — № 4. — С. 67.
48. **Данченко Л.** Вказ. праця. — С. 138; *Його ж.* Народна кераміка Середнього Подніпров'я. — К.: Мистецтво, 1974. — С. 16.
49. **Тищенко О.Р.** Гончарне мистецтво Луганщини // *НТЕ.* — К., 1958. — Кн. 3. — Лип.-верес. — С. 113.
50. **Данченко О.С.** Канівське гончарство // *НТЕ.* — К., 1966. — Ч. 2. — С. 63.
51. Козаки Полтавського полку за матеріалами Румянцевской описи. — Ч. 2. — Полтава, 1914.
52. **Щербаківський В.** Орнаментація української хати. — Рим, 1980. — С. 29.
53. **Лашук Ю.П.** Ужиткова кераміка з Переяслава // *НТЕ.* — К., 1965. — Ч. 4. — С. 67.
54. **Свєтінков К.І.** Вказ. праця. — С. 160.
55. **Дмитрієва Є.М.** Мистецтво Опішні. — К.: Вид-во АА УРСР, 1952. — С. 17.
56. **Данченко Л.** Народна кераміка Наддніпрянщини... — С. 65.
57. **Клименко О.О.** Народна кераміка Опішні (до проблеми традицій та інновацій в народних художніх промислах). — Дис. ... канд. мистецтвознавства. — Рукопис, 1995 р. // *Власність автора.* — Рис. 91; 92.
58. **Лашук Ю.П.** Косівські гончарі // *НТЕ.* — К., 1957. — Кн. I. — Січ.-берез. — С. 64.
59. **Матейко К.І.** Народна кераміка Західних областей Української РСР XIX-XX ст.: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — Табл. VIII.
60. **Попивайлю О.** Етнографія українського гончарства... — С. 45.
61. **Лашук Ю.П.** Українські гончарі. — К., 1968. — С. 27.
62. **Щербаківський В.** Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. — К.: Либідь, 1995. — Мал. 35.
63. **Лашук Ю.П.** Розвиток орнаменту опішнянської кераміки // *НТЕ.* — К., 1963. — Кн. 4. — Жовт.-груд. — С. 69.
64. *Див.*, напр.: Peasant art in Russia // *The studio. Special autumn number.* — London, 1912. — II. 424.
65. **Лашук Ю.П.** Гуцульська кераміка. — К., 1956. — 82 с.; *Його ж.* Косівська кераміка. — К.: Мистецтво, 1966. — 98 с.; **Гоberman Д.** Розписи гуцульських гончаров. — Л.: Искусство, 1972. — 199 с.; **Лашук Ю.П.** Українські кахлі IX-XIX ст. — Ужгород, 1993. — С. 58-63.
66. **Приймак В.В.** Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 році // *НА ЦОДПА.* — Ф. е. — Спр. 174. — Табл. 35-39; *Його ж.* Городища на р.Мнозі // *АЛПУ.* — Полтава, 1997. — Ч. 1-2. — С. 65; *Його ж.* До питання про заселеність басейнів Сули і Пела в другій половині XIII-XVII ст. // *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.* — К., 1997. — Вып. 6. — С. 16.
67. **Романець Т.А.** Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки. — К.: Просвіта, 1996. — С. 154.
68. **Кравець І.М., Повод К.М., Пудов Ю.П.** Кераміка центральної Київщини // *НТЕ.* — К., 1960. — № 1. — Січ.-берез. — С. 73.
69. **Виноградська Л.І.** До історії керамічного і скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // *Археологія.* — К., 1997. — № 2. — С. 133.
70. **Спаська Є.** Орнамент бубнівського посуду // *Матеріали до етнології.* — К., 1929. — Т. II. — Табл. 1.
71. **Бобринський А.** О двух символах плодородия на украинской керамике // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник.* — К.-Опішне: Молодь-Українське народознавство, 1993. — Кн. I — С. 120-135.
72. **Спаська Є.** Глечик з хрестиком: (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство») // *Матеріали до етнології та антропології.* — Т. XXI-XXII — Ч. I. — С. 35-41.
73. **Попивайлю О.** Етнографія українського гончарства. — С. 270-274.
74. В фондах ПКМ зберігається унікальна тиковка з хрестиком (інвентарний № ПКМ, КС 3066), аналогій якій в Україні немає взагалі. На жаль, ця унікальна річ не виставлена в експозиції.
75. **Мокляк В.А.** Отчет о разведках в Нижнем Повороселье в 1989 г. // *НА ЦОДПА.* — Ф. е. — Спр. 128. — С. 31. — Рис. 129.
76. *Див.*, напр.: **Могильченко М.** Гончарство в с.Опешні у Чернігівщині // *Матеріали до українсько-руської етнології.* — Львів, 1899. — Т. 1. — С. 63.
77. **Рижченко Я.** Форми гончарних виробів Полтавщини. — С. 22-42.
78. **Виноградська Л.І.** Історико-археологічні дослідження поблизу с.Пиллява Хмельницької області... — С. 99.
79. *Годишник на музеите от Северна България.* — Варна: Георги Бакалов, 1986. — Кн. XII. — Обр. 12.
80. **Чекавовський А., Чміп Л.** Ляльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник.* За рік 1995. — Опішне: Українське народознавство, 1996. — Кн. 3. — С. 104.
81. Там само. — С. 106-107.
82. **Супруненко О.Б.** Іграшки XVIII ст. з Полтави. — С. 62-65.
83. **Клименко О.О.** Вказ. праця. — Рис. 121-123, 137.
84. *Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.* — С. 103.
85. **Супруненко О.Б.** Іграшки XVIII ст. з Полтави. ... — С. 65.
86. **Зарецький І.А.** Вказ. праця. — С. 90, 100; **Яворницький Д.І.** *Словник української мови.* — Катеринослав: Слово, 1920. — Т. I. — С. 404.
87. **Гейко А.В.** Стародавнє знаряддя праці гончарів // *Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник.* За рік 1994. — Опішне: Українське народознавство, 1995. — Кн. 2. — С. 277.

01.05.1999.

Ханко О.В.

ПОЛТАВСЬКИЙ ГОНЧАРСЬКИЙ ОСЕРЕДОК У КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Резюме

Статья посвящена обзору находок позднесредневековой керамики, выявленной в ходе раскопок на территории форштадта полкового города Полтавы XVII-XVIII вв., произведенных Охранной археологической экспедицией Центра охраны и исследования памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации в 1997 г. На основании полученных находок разработана типология массового керамического материала, предлагается выделение типов орнаментации, вычленены основные образцы продукции полтавских гончаров. Анализируются также и керамика, поступившая в позднесредневековый полковой центр из других районов.

На основании анализа находок очерчивается круг источников, позволяющий выделить ассортимент изделий Полтавского керамического центра периода Руины и Гетьманщины.

ПРО ДОВГІ МЕЧІ У САРМАТІВ (у зв'язку зі знахідкою у смт. Білику)

У колекції Полтавського краєзнавчого музею зберігається меч, попередньо атрибутований Г.О. Сидоренко як зразок озброєння XIII-XIV ст., що, як виявилось, відноситься до більш ранньої епохи. З'ясувалося, що меч був знайдений на південній околиці смт. Білики Кобеляцького р-ну Полтавської обл., в ур. Біла Гора наприкінці 1970-х рр. під час сільсько-господарських робіт¹. Територіально знахідка тягнє до курганної групи, яка складається з чотирьох насипів висотою 0,5-1,2 м, розташованих на вершині плато правого високого берега р. Ворскла, у південно-західній частині села².

У книзі вступу музею щодо цього зразка озброєння є така інформація: "ПКМ. 28712, А. 2098. Меч залізний. Випадкова знахідка — переданий Співаком В.В. Акт № 7371 від 20 червня 1976 г. Клинок довгий, прямий, двогострий, у перетині сілцею-овальний. На черенку посередині є невеликий овальний отвір. Довжина — 82,5 см; довжина клинка — 68,5 см; ширина в основі — 4,8 см"³.

На жаль, меч зберігся не повністю (рис.1), наявні втрапи грав леза і вістря. Існуючі параметри меча співпадають з наведеними в описі. Ширина клинка не постійна, спостерігається тенденція до поступового звуження леза в бік вістря (ширина біля руків'я — 5,0 см; посередині — 4,5 см; біля вістря — 3,7 см, з урахуванням значної корозії. На руків'ї помітний отвір від заклепки, за допомогою якої черен кріпився до стрижка. Вже на підставі цього можна зробити висновок про помилковість атрибуції меча, адже для давньоруських клинків подібне кріплення обклашок руків'я не є характерним.

Меч, що публікується, відноситься до типу *spatha* — довгих мечів з двосічним лезом. За типологією Смірнова К.Ф., що базується на хронологічному співвідношенні та територіальному поширенні⁴, та враховуючи типологічну локалізацію Хазанова А.М. з деякими доповненнями, меч з Білики відноситься до типу 3: *довгі мечі з клинком, основа якого утворює прямий кут зі шпирем руків'я*. Однак подібні мечі (з довжиною клинка 70 см і більше) складають незначну кількість серед загалу знайдок з території України і зустрічаються досить рідко⁵.

У процесі свого розвитку сарматські мечі пройшли кілька метаморфічних етапів, коли на їх виготовлення впливали різні фактори: від міжтектонічних взаємовпливів і до зміни особливостей ведення бойових дій.

Комплекс озброєння у представників тієї чи іншої культури формується під впливом багатьох чинників. До найважливіших відносяться: культурна традиція (як правило, вона носить спадковий характер), оточуюче середовище та культурні взаємозалозичення (найефективніші різновиди озброєння зароджуються та апробуються саме під час військових конфліктів з іноплеменниками). В якості яскравого прикладу дії цих факторів може виступати саме істрія озброєння сарматів.

Сармати це — загальна назва іраномовних кочівників степів Східної Європи, надана античними авторами населенню, яке змінило у Північному Причорномор'ї скіфів. Ці нові номадичні союзи, що утворилися на базі савроматсько-та споришських племен (дахо-масагети, ісседони), які є вихідцями із середовища кочівницького населення Південного Приуралля, а, можливо, й Північного Приуралля скіфського часу⁶. Це були не просто пізні савромати Геродота, а зоріше нові союзи утворення споріднених племен⁷. Зважаючи на це та на існування експансійно-хронологічних хвиль (міжплеменні військові конфлікти, а інколи й кооперація, — савромати брали участь у спільних військових походах скіфів у VI ст. до н.е., виступали їх союзниками у війні проти Дарія (Геродот, IV, 197), — породжували необхідність у пристосуванні існуючої військової традиції та комплексу озброєння до конкретного супротивника), стає зрозумілим заміна у комплексі озброєння сарматів довгих мечів, відомих ще за прохорівської доби,

на короткі (скіфського типу). Існування у сарматів мечів прохорівської доби пояснюється специфікою етнікону, який дав назву численним племенним об'єднанням. Стародавнє населення східної частини Приазов'я і земель, розташованих переважно на схід від Дону-Танаїсу, про що свідчать писемні джерела та археологічні дані⁸, з легкої руки Геродота називалося савроматським. На думку Ростовцева М.І., основне ядро савроматів є «Приазовським аятохтоном»⁹. Можливо, це племенне утворення мало назву «савромати». Зважаючи на те, що тоді племена утворювали між собою великі конгломерати на основі політичних союзів, версія Ростовцева М.І. видається природною. На користь того, що ядро савроматського об'єднання утворилося десь у Меотидських степах, на узбережжі Танаїсу, свідчить легенда про походження савроматів (Геродот, IV, 110-117), яка підтверджує існування тісних взаємозв'язків між скіфами і савроматами¹⁰. Скіфо-савроматський взаємовплив простежується також у деяких жіночих похованнях з предметами озброєння, розчленованими тушами баранів, биків та коней. Деякі дослідники пов'язують ці поховання з савроматськими амазонками, які потрапили в середовище скіфів у результаті змішаних шлюбів¹¹. Так оформлення савроматського об'єднання (на основі споріднених кочових племен) припадає на рубіж VII-VI ст. до н.е.¹² Базуючись на цьому, можна прослідкувати певну спадкоємність матеріальних культур між «чистими» савроматами (геродотівцями) та носіями «савроматської культури» з Південного Приуралля¹³, яка в свою чергу тісно пов'язується з прохорівською¹⁴.

Спуски савроматів зі скіфами до військових вторгнень IV ст. до н.е. у Південь та укріплення позицій між Доном і Північним Прикаспієм великого племенного об'єднання сарматів на чолі з аорсами, були, в основному, мирними¹⁵. Після загибелі скіфського царя Атея (у 399 р.) у війні проти Філіппа Македонського Скіфія почала занепадати у політичному відношенні¹⁶. Загострилися стосунки із сарматами¹⁷. Дестабілізація положення у Північному Причорномор'ї виникла у III ст. до н.е. Це було пов'язано з тим, що племена прохорівської культури почали розселятися на схід, південь та захід. Ранньосарматські поховання, які датуються, на думку деяких дослідників, III ст. до н.е., були виявлені на Сіверському Дніпі, у Північному Приазов'ї, на берегах Орелі та Самари, а також на правому березі Дніпра у районі стародавньої переправи через Дніпро поблизу м. Нікополя¹⁸. Поразка скіфів від Лісімаха 313 р. до н.е. ще більше їх ослабила. Деякі пізніші скіфи починають тіснити фракійці та галати (кельти)¹⁹. Цим і скористалися савромати та сарматські об'єднання, які розгорнули активну експансію на східні землі скіфського царства. З кінця III ст. до н.е. і до середини III ст. н.е. сармати були головною політичною і військовою силою, яка здійснювала суттєвий вплив на розвиток міст Північного Причорномор'я та оточуючий варварській світ²⁰.

Одним із наслідків експансії у Скіфію, ймовірно, стало запозичення звідти короткого меча. Оскільки в цей час довгі мечі були більш розповсюдженіші, хронологічно — це розквіт прохорівської культури²¹, — можна припустити, що тимчасове зменшення довжини леза меча у сарматів пов'язане з певною зміною у способі ведення бойових дій. Ще й досі відсутнє задовільне пояснення факту панування у I ст. до н.е. — I ст. н.е. короткого меча з гільцевою наверхшам, який приходить на зміну довгому мечу з серпоподібним наверхшам. Важко повірити в те, що сармати у час своєї активної експансії були б озброєні гірше, аніж їх посередники. Найімовірніше, це пояснюється тим, що саме у суслівський час у сарматському війську набувають поширення списи²². Насамперед їх просто повинна була б взяти на озброєння сарматська знать, яка могла собі дозволити дорогі обладунки і утворювала загони катафрактаріїв, що були ударними контингентами війська. Однак це не виключало застосування списів і звичайними воїнами. На думку Хазанова А.М., саме цим і пояснюється деяке використання довжини клинків, якими озброювалися вершники-списоносці, адже вони використовували ці мечі переважно під час двобоїв, тобто спішившись²³. Однак, якщо це припущення вважати вірним, варто враховувати й те, що обладунки катафрактаріїв все ж таки обмежували певним чином рухливість своїх господарів. Отже, про ефективне використання ними коротких мечів можна лише гадати з відомою долею вірогідності, адже техніка застосування подібної зброї передбачає підвищені вимоги до рухливості бійців, за умов компенсаторної відсутності пробивних якостей. Це легко доводиться практичною реконструкцією. Окрім того, ефективний бій короткоклинковою зброєю передбачає і відповідні допоміжні засоби, варіативність яких у різних народів коливалася. Для катафрактаріїв, через виконання ними специфічних функцій, вони притаманні не були. Слід також враховувати і основні засади та принципи практичного ведення бою короткоклинковою зброєю

— перемога в цьому випадку далеко не завжди залежить від ваги обладунку та ступеню захищеності господаря. Тут головним і визначальним чинником є гнучкість та рухливість. Класичними прикладами цього можуть бути відповідні гладіаторські бої, римська традиція бою короткими мечами та, врешті-решт, бій на кинджалах чи ножах. Але цілком вірогідним було б застосування у цей час коротких мечів легкою кіннотою сарматів та їх піхотою.

У I ст. до н.е. сарматська експансія у Північному Причорномор'ї ще більше поширюється. Кочівники проникають у лісостепове Подоння. На заході вони досягають берегів Дністра. Просуненню сарматів на захід заважали фракійські племена гетів, що мешкали у межиріччя Дунаю та Дністра. На середину I ст. до н.е. вони вже утворили досить могутній союз, який очолював Берестіа. Він здійснив спустошливий похід на західне узбережжя Чорного моря, повністю зруйнувавши Ольвію та її хору. Таким чином, гетський союз дедалі більше стає опорою у Західному Причорномор'ї. Це призвело до руху сарматських племен язигів, а дещо пізніше — роксоланів²⁶.

Контакти сарматів з оточуючими народами мали двонаправлений характер — вони не лише запозичували певні здобутки в інших народів, а й здійснювали свій вплив на них. Показовим у цьому плані є створення Боспором своїх власних загонів катафрактаріїв.

З I ст. до н.е. у сарматів розпочинається військова реформа²⁷. На цей момент сарматське військо традиційно складалося з 2-х родів — кінноти та піхоти. У своїй "Історії" Тацит (I,79) про піхоту пише так: "Сармати дуже боязливі у пішому бою, але коли з'являються кінні загони, наряд чи який-небудь стрій їм зможе вчинити опір". Традиційно піхотинці озброювалися списами, дротиками, щитами, мечами, кинджалами, іноді — луками і стрілами. Про це ж свідчить і Амьіан Марцеллін (XVII, 12,9; XVII, 13,7; XIX, XI,10). Проведена реформа у тактичному плані передбачала тісну взаємодію окремих великих загонів між собою. Тобто, легка кіннота і піхота діяла у тісному контакті з катафрактаріями. Це знаходить своє підтвердження в "Літописі" Тацита (VI, 33,35) при описі битви об'єднаного сармато-іберійсько-албанського війська з парфянським 35 р. н.е. Легкоозброєні воїни розпочинали бій, переслідували розбитого пропившика, охороняли фланги свого війська. Головний же тягар битви лягав на плечі катафрактаріїв, які були оптимально пристосовані для двобою, що, в принципі, і був їх виключним завданням. Вони використовували довгий, до 4,5 м, важкий спис і довгий рублячий меч²⁸. На пам'ятниках боспорського образотворчого мистецтва він, як правило, відсутній, хоча це, можливо, пояснюється тим, що меч розглядається як другорядна деталь зображень²⁹.

Довгий меч як важливий елемент озброєння катафрактаріїв був оптимально пристосований для умов двобою. Новий концепт взаємодії загонів легкоозброєної кінноти з катафрактаріями наклав свій відбиток і на озброєння перших. Легка кіннота спорадично починає використовувати довгий меч, що дозволяє їй рубатися не сішшувачись. На корисль цього свідчать і окремі знахідки у похованнях ранньота середньосарматського часу. Прикладом можуть слугувати поховання біля хут.Арпачин³⁰, Брильвіці (к.16)³¹ тощо. Процес реформування закінчується приблизно у II ст. н.е. У матері-

альному плані це знаходить свій відбиток на збільшенні кількості довгих мечів у рядових похованнях³². Арріан у "Диспозиції проти аланів"³³ дає непрямі свідчення про те, що легкоозброєна кіннота сарматів у II-IV ст. н.е. під час ближнього бою вже не сішшувалась. Тобто, в пізньосарматській час³⁴ легка кіннота також використовувала довгі рублячі мечі.

Одним із визначальних елементів матеріальної культури пізньосарматського часу є меч і кинджали без мегалевих навершій. Всі ці мечі — дволезові. Їхні леза, як правило, майже паралельні, помітно звужуються лише в останній третині довжини, а то й — біля вістря. У перетині клинки динзоподібні, двовипуклі чи сплюснені. Вістря мечів, найчастіше, загострені, хоча зустрічаються й заокруглені варіанти. Ширіна клинків біля п'яти у середньому дорівнює 4-6 см, досягаючи зрідка — 7 см. Іноколи зустрічаються екземпляри з дуже довгими, але вузькими клинками. Штирі таких мечів відковані з одного шматка заліза разом із клинком. Середня довжина штирів складає 12-15 см, хоча є штирі довші й коротші. Як правило, вони прямі чи дещо розширені біля п'яти клинка. У перетині вони плоскі чи квадратно-прямокутні, іноді — овальні. У верхній та середній частинах штиря досить часто розташовуються отвори, крізь які за допомогою залізних чи бронзових штифлів прикріплювалися дерев'яні чи кістяні обкладки руків'я. Металева перехрестя було у досить значній кількості мечів. Це логічно пояснюється конструктивними особливостями цього різновиду озброєння. Адже меч — це не шабля. І для нанесення прямого рублячого удару наявність перехрестя не обов'язкова³⁵. Виходячи з того, що довгі мечі були зброєю вершників і використовувалися при необхідності для прямого рублячого удару, то завдяки довжині клинка та його значній вазі цей удар був досить ефективним, особливо при зіткненні вершника з піхотинцем. Фехтування, з колотим ударом у кінцевій фазі, ще не було розповсюджено, отже, вірогідність того, що один клинок було ковзати вздовж тла іншого, з принциповою можливістю нанесення каліцтва пальцям, була досить мізерною. Для попередження цього було б досить навіть "рудиментарного" перехрестя, яке досить легко могло утворюватися розширенням обкладок на тих шпирях, які конструктивно розширюються біля п'яти.

Боспорські різновиди таких мечів забезпечувалися навершнями різної форми із різноманітних матеріалів: халцедон, бурштин, онікс, топаз, алебастр, скло, паста, кістка, випалена глина тощо³⁶. На сарматських мечах такі навершя зустрічаються дуже рідко і матеріал на них, як правило, дешевий.

Вірогідно, частина мечів навершя таки не мало. Сокольський М.І. вважає, що "досить складно уявити одночасне використання незручного по формі меча без навершя і більш палаштового для удару з навершям" та, "що меч без навершя дуже незручний у використанні і при ударі міг вислизати з рук"³⁷. Теоретично Сокольський М.І., безумовно, правий. Але слід брати до уваги й те, що всі ці наведені незручності можуть бути компенсовані як мінімум трьома способами:

1) поверх обкладки руків'я, дерев'яного чи кістяного, може розташовуватися плетіння зі шкура, звитого із сиром'ятої шкіри (таке рішення досить часто зустрічається у японських зразків, де поверх обкладки з акулячої шкіри завжди розміщувалася шкіряна плетена шнурова обмотка). Шкіра вбирає вологу зі спільних долоней і одночасно запобігає ковзанню руки вздовж руків'я,

2) специфічне утримання (хват) руків'я. Наприклад, рука обіймає руків'я біля самого перехрестя, а вказівний палець — розташовується над ним. Зображення подібного хвату можна зустріти на деяких сасанідських блюдах (рис.2)³⁸;

3) руків'я виготовлялося досить довгим. У цьому випадку досить показовими є пальмірські мечі (довжина руків'я у них сягає 25 см). У таких мечах центр ваги наближується до руки. Яскравим прикладом можуть слугувати китаїські прямі мечі типу «цзянь», які є фехтувальними за своєю основною специфікою, тобто призначені для нанесення колючого удару, однак довжина руків'я дозволяє, при необхідності, здійснювати і хват обома руками. У нашому випадку може спостерігатися аналогічна картина. За свідченням "Історії" Тацита [1,79], для нанесення особливо сильного удару сармати утримували руків'я меча обома руками. На користь цього свідчать і меч, знайдений у кургані 4/9 I Чертовинського могильника. Довжина його клинка — 104 см, а руків'я приблизно — 18(?) см. За супроводжуваним інвентарем він датується I ст. н.е.³⁹

Рис.1. Білики, смт. Меч. Залізо. Фонди ПКМ.

Рис. 2. Сасанідське блюдо із зображенням сцени полювання.
а - загальний вигляд;
б - збільшений фрагмент.

Мечі і кинджали такого типу були поширені також у степовому та передгірному Криму, причому вони могли бути запозиченими не лише з Пантикапею, але й від сарматів⁴⁰. На Україні мечі без металевого навершя зустрічаються рідко. Розповсюдження їх може пов'язуватися із просуванням на захід аланів⁴¹.

Найближчими аналогіями білицькому мечу, якій можна датувати широко III ст. н.е., є меч, знайдений біля с.Щербаківки⁴², а також меч з інгушської Беленьке-179⁴³ тощо. Таким чином, меч із Нижнього Поворскля доповнює і розширює уявлення про зброярські комплекси доби пізніх сарматів на території України, особливо — у контактній зоні лісостепу Дніпровського Лівобережжя. Зазначимо, що знахідка такого меча — перша на території сучасної Полтавщини. Вона доповнює поодинокі комплекси сарматської доби, виявлені у пониззі Ворскли⁴⁴.

ЛІТЕРАТУРА І ПРИМІТКИ

1. Повідомлення Г.О.Сидоренко; Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава, 1991. — С.36.
2. Супруненко А.Б., Гавриленко Н.М. Отчет о разведках в Нижнем Поворскле и Поорелье в 1986 г. (Полтавская область) // НА ЦОДІА. — Ф.е. — Спр. № 49. — Арк 14.
3. Інв. кн. ПКМ «Археологія» // Ф ПКМ. — Археологія. — № 6. — Арк 973-974.
4. Смирнов К.Ф. Сарматские курганные погребения в степях Поволжья и Южного Приуралья. I в. до н.э. — IV в. н.э.: Дис. ... канд. ист. наук // НА ИА РАН.
5. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. — М.: Наука, 1971. — С.17.
- 6 Там само. — С.5, 22.
7. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. — М.: Наука, 1984. — С.115.
8. Смирнов К.Ф. О начале проникновения сарматов в Скифию // ПСА — М.: Наука, 1971. — С.191; Мачишский Д.А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам ан-

тичных письменных источников // АС ГЭ. — Л., 1971. — Вып. 13. — С.42-45; Мошкова Н.Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры. — М., 1974.

9. Смирнов К.Ф. Савроматы. — М., 1964. — С.210
10. Смирнов К.Ф. Проблема происхождения ранних сарматов // СА. — М., 1957. — № 3. — С.3-10.
11. Ростовцев Н.И. Эллинизма и иранство на юге России. — Пг., 1918. — С.33, 34.
12. Смирнов К.Ф. Савроматы. — М., 1964. — С.192-193.
13. Костенко В.И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. — середины III в. н.э. — Днепропетровск, 1983. — С.67.
14. Мачишский Д.А. О времени... — С.37.
15. Смирнов К.Ф. Савроматы.
16. Смирнов К.Ф. Савроматы. — С.286; Он же. Сарматы на Илеке. — М., 1975; Мошкова Н.Г. Происхождение ... — М., 1974.
17. Смирнов К.Ф. Сарматы Нижнего Поволжья и междуречья Дона и Волги в IV в. до н.э. — II в. н.э. // СА. — М., 1974. — № 3. — С.38-40.
18. Калитов Д.П. Северное Причерноморье в античную эпоху. — М., 1952. — С.30; Граков Б.Н. Скифы. — М., 1971. — С.30.
19. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их... — С.19.
20. Костенко В.И. Сарматские памятники ... — С.68.
21. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. — М.-Л., 1953. — С.16.
22. Костенко В.И. Сарматские памятники. — С.3-4.
23. Мошкова Н.Г. Памятники прохоровской культуры // САИ. — М., 1963. — Вып. Д1-10.
24. Хазанов А.М. Из истории сарматского наступательного оружия // История, археология и этнография Средней Азии. — М., 1968.
25. Хазанов А.М. Очерки... — С.44-45.
26. Костенко В.И. Сарматские памятники. — С.74-75.
27. Хазанов А.М. Очерки... — С.86.
28. Горючаровский В.А. Катафрактари в истории военного дела Боспора // Скифы. Сарматы. Славяне. Русь: Сб. арх. ст. в честь 56-летия Д.А.Мачинского — Петербургский археологический вестник. — СПб.: Фарт, 1993. — Вып. 6. — С.81.
29. Там само.
30. Рязв Б.А. Сарматское погребение из кургана у хут.Арпачин // СА. — М., 1979. — № 1. — С.260-262.
31. Супруненко А.В. Сарматы Таврии. — К.: Наук думка, 1993. — С.25.
32. Хазанов А.М. Очерки... — С.88.
33. У середині II ст. н.е. у Північному Причорномор'ї з'являються нові східні племена, яких очолювали алани. Відтепер античні автори починають узагальнювати варварів, називаючи їх "аланами", тобто, епікон "сармати" зникає. Яскравим прикладом може бути згадка Амміана Марцелліна: "вони ... прийняли одне ім'я і відтепер всі взагалі зветься аланами за свої звичаї і дикий спосіб життя та одпакове озброєння"
34. Супруненко А.В. Сарматы в степях Северного Причерноморья — Николаев: МП «Возможности Киммерии», 1997. — С.5.
35. Хазанов А.М. Очерки... — С.16.
36. Соколовский Н.И. Боспорские мечи // МИА. — М., Л., 1954. — №33. — С.154.
37. Там само. — С.155.
38. Див.: Хазанов А.М. Очерки... — С.150. — Табл. XVI, 1.
39. Медведев А.П. Сарматы и лесостепь: по материалам Подонья. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1990. — С.35. — Рис.8,7.
40. Гуцшина Н.И. О сарматах в Юго-западном Крыму (по материалам некоторых могильников I—IV вв.) // СА. — М., 1970. — № 1. — С.40 и сл.
41. Хазанов А.М. Очерки... — С.22.
42. Берхин И.П. О трех находках позднесарматского времени в Нижнем Поволжье // АС ГЭ. — Л., 1961. — Вып.2. — С.151,152. — Рис. 8,1.
43. Левада М.Е. Мечи римского времени Восточноевропейского Барбарикума // АЛТУ. — Полтава, 1998. — Ч. 1-2. — С.55. — Рис.2,3.
44. Кулатова И.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // ОДПАП. — Полтава, 1990. — С.144-148.

22.04.2000

© Титков А.В. О ДЛИННЫХ МЕЧАХ У САРМАТОВ (в связи с находкой меча в пгт.Белики)

Резюме

Публикується находка меча позднесарматского времени, выявленного на окраине пгт. Белики Кобелякского района Полтавской области в 1970-х гг., хранящегося в собрании Полтавского краеведческого музея. На основании аналогий меч датируется III в. н.э.

ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Криза зарубинецької культури в середині I ст. н. е. спричинила своєрідний «вибух», що призвів до широкого розселення нащадків зарубинецьких племен на просторах Східної Європи. Внаслідок змішання їх із місцевим населенням виникає кілька груп пізньозарубинецьких пам'яток I-II ст.¹ Різний характер пізньозарубинецьких пам'яток потребує конструктивного вивчення кожної з них окремо, а також заповнення територіальних і хронологічних лакун. До останнього часу таких старожитностей на Полтавщині майже не було відомо. Тим більший інтерес викликає відкриття нової пам'ятки цього кола на території Більського городища скіфської доби на південний захід від с.Більськ Котелевського району Полтавської області, під час охоронних археологічних досліджень 1997 р., здійснюваних Більською експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації².

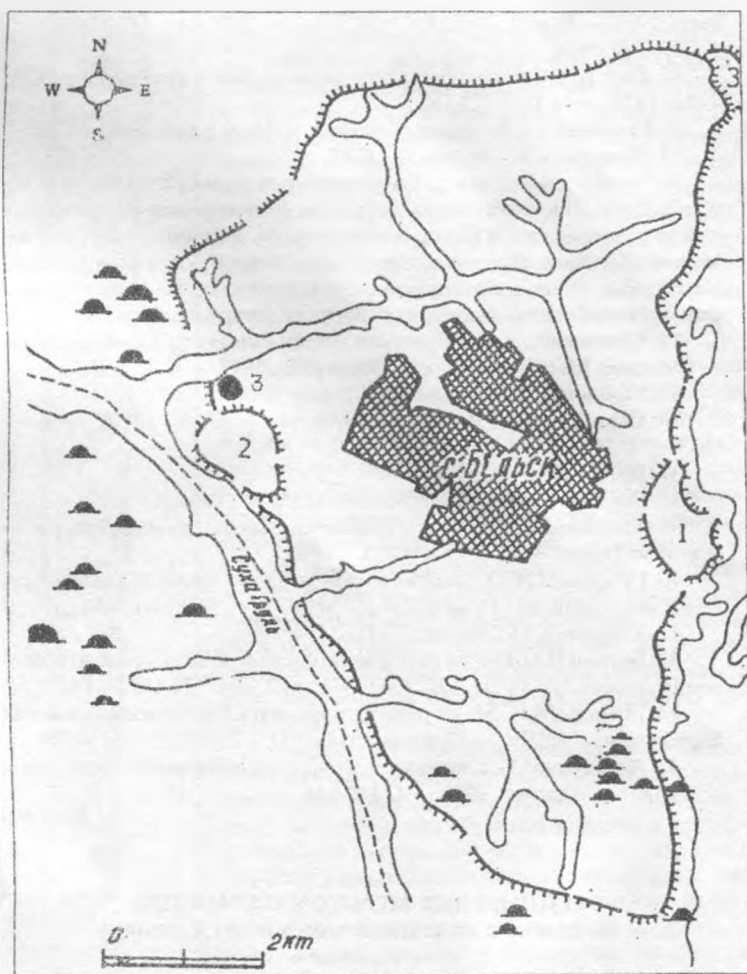

Рис 1. Схема розташування поселення пізньозарубинецького часу на Більському городищі (ур.Озеро).

1 - Східне укріплення, 2 - Західне укріплення, 3 - поселення в ур.Озеро.

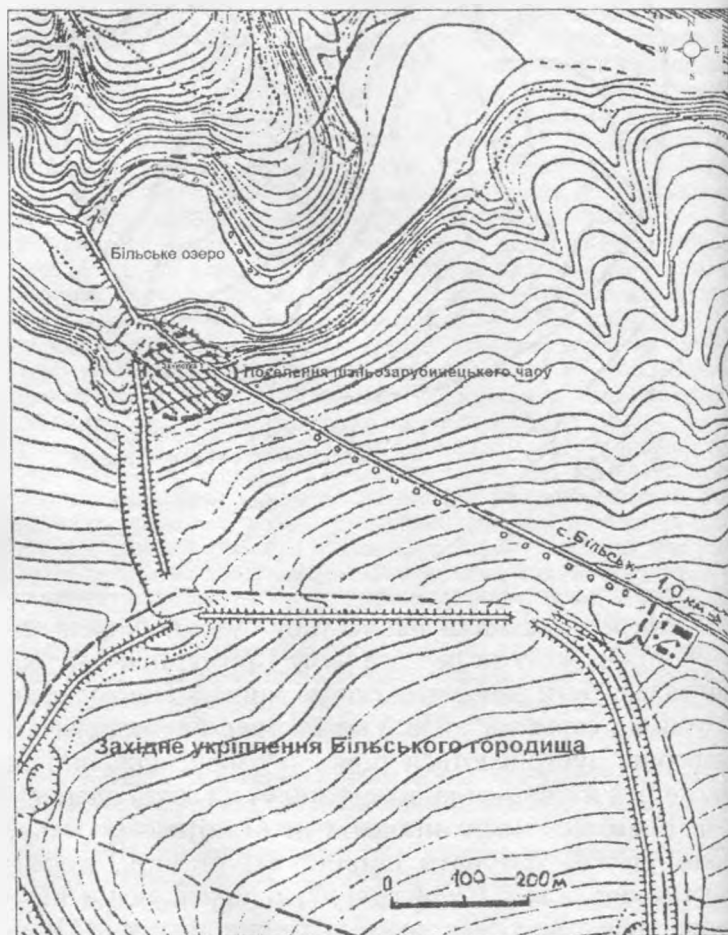
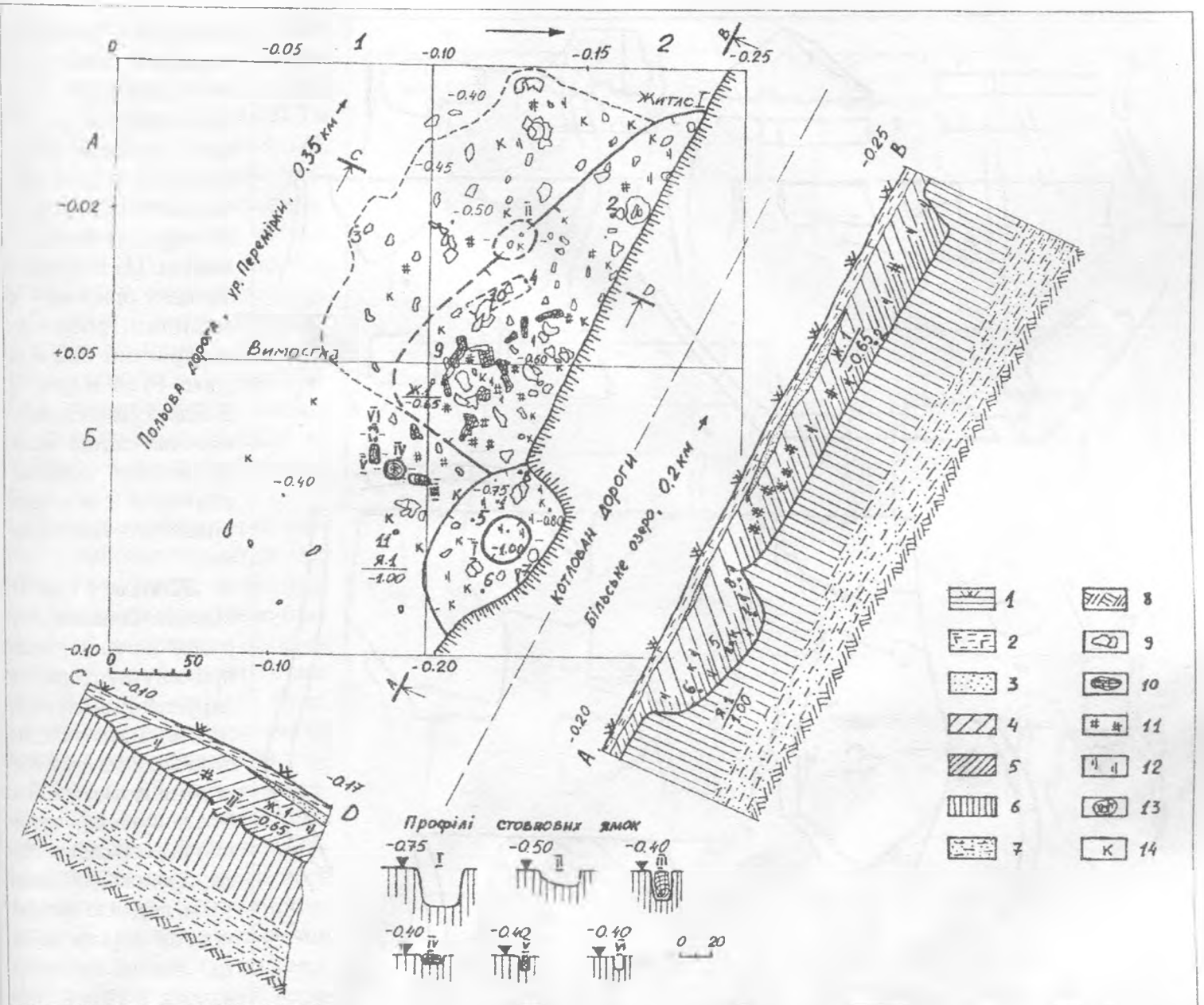

Рис 2. Більськ, с., ур.Озеро. Топографічна схема розташування поселення

Не дивлячись на те, що територія Великого укріплення Більського городища в цілому добре обстежена в археологічному відношенні, все ж щороку на ній виявляються нові і нові старожитності різних епох³, в тому числі й дещо несподівані за фактом знахідки. Цікавою в цьому відношенні виявилася й північно-західна частина городища, що лежить між Західним укріпленням та майже прямокутним у плані вигином валу Великого укріплення в ур.Озеро (Ставок). Останнім часом на цій ділянці грандіозної пам'ятки, перерізаної долиною струмка Тарапунька, на навколишніх схилах плато, помережаних розгалуженою сіткою ярів, балок, на терасоподібних мисах і виступах високих берегів виявлено ряд пам'яток різних епох — поселення доби ранньої та пізньої бронзи, скіфського часу, черняхівської культури та XVII-XVIII ст.⁴ (рис.1).

Похиłe підвищення лівого високого берега струмка Тарапунька — правої притоки р.Сухої Грунь — між валами Західного укріплення та Більським озе-

ром (ймовірно, внутрішнім водосховищем, що виникло внаслідок перегачування заглави струмка фортифікаційними спорудами скіфської доби й існувало ще з VI-V ст. до н. е.), досить добре захищене навіть за відсутності дерев'яного налісаду, валами із заходу й півдня, — створювало досить сприятливі умови для життя, розміщення поселень у цьому кутку, починаючи з V ст. до н. е. (рис.2).

Мисоподібний схил першої тераси лівого берега висотою 13,0 м над заплавою струмка, обмежений із заходу валами і ровом Великого укріплення, зі сходу і північного сходу — узвозом старого Зінківського тракту — сучасної дороги на с.Саранчівка, згаданого ще О.Ф.Шафонським наприкінці XVIII

ст., — з півночі має порівняно крутий схил до долини Таратуньки (рис.2). Абсолютна висота цього підвищення — 134,4 м. Поверхня розорюється понад 100 років. Вздовж лінії сучасного шосе, за 3-4 м на захід, проходить смужка польової дороги в ур. Перемірки, до колишнього тваринницького табору. Поверхня цієї дороги активно півелювалася скреперами і бульдозерами у 1960-х рр., коли на Західному Більському укріпленні і навкруги нього височіли численні газовищукувальні вишки.

Виявлене **поселення** займало край мисоподібної ділянки і тулилося до валу. Його площа (орієнтовно, за знахідками подрібненої кераміки) складає 1,9 га (130x150 м), хоча більшість знахідок концентру-

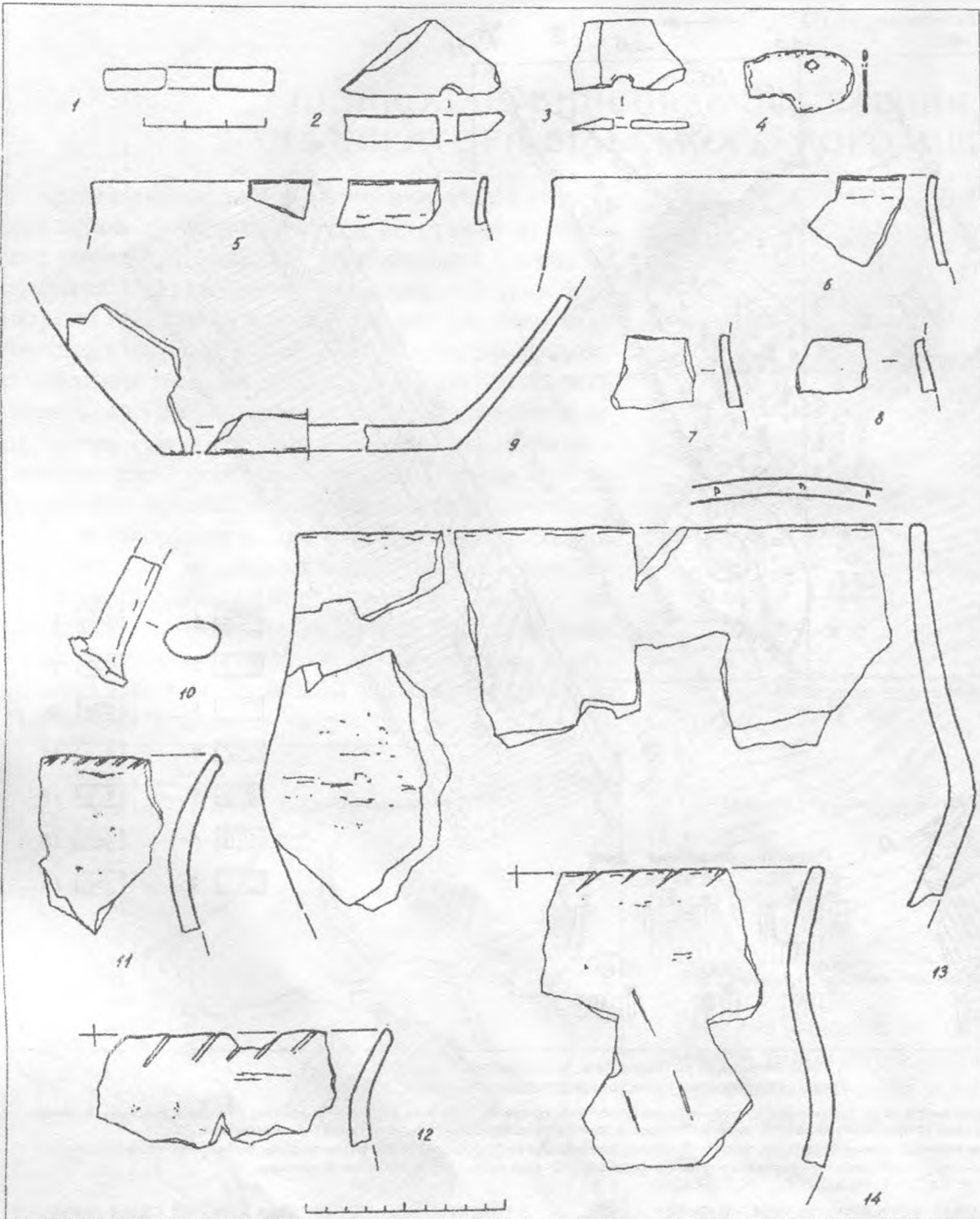

Рис. 4. Більськ, с. ур. Озеро. Знахідки: 1 - фрагмент пряслиця; 2, 3 - заготовки пряслиць, виготовлених зі стінок амфор; 4 - залізна гватівка; 5-9 - фрагменти чорногліскованих мисок; 10 - ручка амфори; 11-14 - фрагменти груболіпних корчаг.

ється край схилу. Біля північної межі пам'ятки, вздовж урвистого західного схилу на межі шосе, у відслоненнях були помітні котловани якихось ям, що при зачистці виявили рештки значно пошкодженого дорогою жигла і господарської ями (рис. 2; 3).

Зачистка 1. Закладена вздовж відслонення, край лівого боку дороги упродовж 4,5 м. Висота урвистого уступу складала тут близько 1,3 м. У зачистці виявлено котлован житла глибиною 0,35-0,40 м,

врізаний у похований чорнозем, який сягає тут глибини 0,8 м. Заповнення житла мало вигляд чорнозему з культурними рештками, насиченого в нижньому шарі попелом та вугликами. Це й зумовило закладку прирізки I до зачистки, розмічену квадратами 2x2 м на площі 16 кв. м (рис. 3). Досліджувалася лише північно-східна частина розбитої прирізки, шириною 2 м вздовж урвистого відслонення*.

Житло 1 (рис. 3).

Напівземлянкова споруда, напевне, мала прямокутну форму, зі скругленими кутами; її південно-західна стінка збереглася повністю на довжину 2,75 м. Розташування частини південно-східної стінки, протяжністю понад 1,0 м, свідчило про прямокутні обриси об'єкту. Житло заглиблювалося в ґрунт лише на 0,25 м, і було вступним у похований чорнозем із позначки 0,40 м на глибину 0,65 м.

У заповненні котловану споруди, що

відзначалося більш темним кольором чорнозему, включеннями до його складу попелу і вуглинок, виявлена велика кількість (понад 300) подрібнених фрагментів лісного посуду, шматки обмазки, піщини, понад 30 кісток тварин. Край південно-західної стінки помічені сліди зотлілої дошки довжиною 0,4 і шириною 0,12 м. У південному кутку виявлене скупчення піщини у вигляді уламків стінок пічної споруди товщиною 3-5 см, вірогідно, рештки опалювального пристрою, що знаходився на помості.

* За 0 - репер була прийнята найвища позначка навколишнього підніжжя. Всі заміри глибин, крім випадків, зазначених у тексті окремо, подано від рівня репера.

У центральній частині південно-західної стінки розчищені залишки нечіткої стовпкової ямки (ямка II) діаметром 0,2х0,3 м і глибиною 0,61 м (рис.3, II). Дно житла 1 було рівним, трохи пошкодженим кротовинами. На його поверхні відзначався тонкий, у 2-3 см, прошарок затічного чорнозему.

До решток житла із південного заходу примикала своєрідна «вимостка» із ущільнених фрагментів посуду, вуглин і ліщини, розміром 0,8х2,4 м, утоптана у стародавній чорнозем на 5-10 см (рис.3).

Серед індивідуальних знахідок у заповненні житла слід відзначити уламок пісковикомного точильця видовжено-прямокутної у перетині форми (рис.3,2;7,6), фрагмент пряслиця зі стінки амфори (рис.3,4), частину розвалу великого ліпного горщика (рис.4,3).

У верхньому шарі «вимостки», біля житла, виявлено уламок верхньої частини залізної шпильки скіфського часу із цвяхоподібною голівкою (рис.7,3), круглим у перетині стрижнем, а біля групи ямок III-V — біковичне ліпне керамічне пряслице (рис.7,4) з відбитками зернівок рослин, напевне, теж скіфської доби.

Обидва вироби потрапили сюди випадково.

Біля південно-східного кутка решток споруди виявлені сліди кількох стовпкових ямок — ямки III-VI (рис.3,III-VI).

Ямка III овальної у плані форми, розміром 8х14 см і глибиною 0,70 м від репера (тобто, 0,2 м від рівня стародавнього горизонту). У заповненні трапилися рештки дерев'яного стовпчика.

Ямка IV підокруглої в плані форми, 11х14 см; глибина 0,56 м (ледь заглиблена у давній ґрунт), зі слідами нижньої частини зотлілого забитого стовпчика.

Ямка V видовжено-підпрямокутної форми, розміром 5х13 см і глибиною 0,50 м; вірогідно, це слід кілка, забитого поряд із житлом.

Ямка VI прямокутної форми, розміром 4х8 см; опалася на рівні похованого чорнозему слідом від

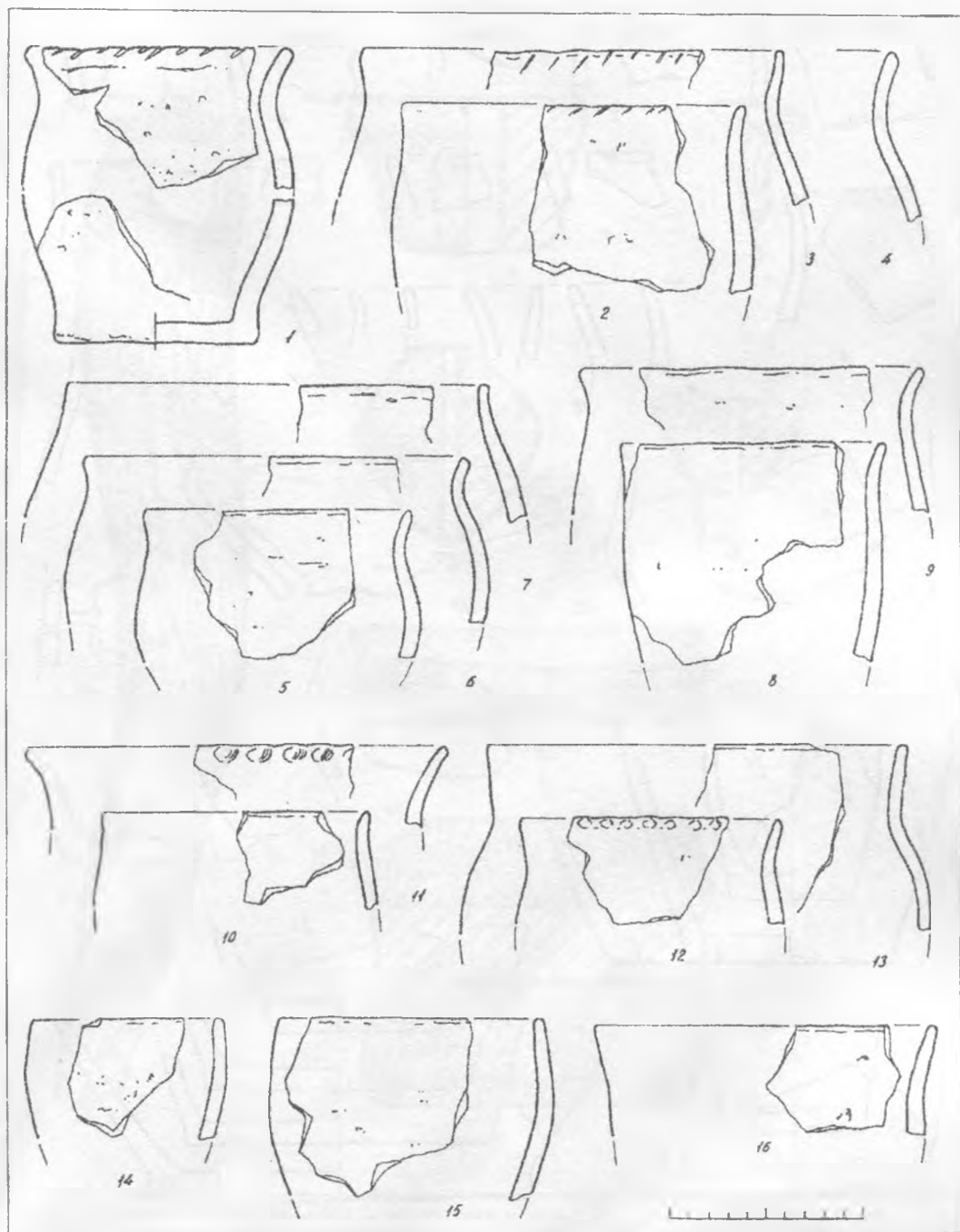

Рис.5. Більськ, с., ур.Озеро. Фрагменти груболіпних горщиків.

зотлілого забитого в ґрунт кілка. На поверхні біля ямок відзначалися скупчення уламків посуду і ліщини, поодинокі кістки тварин.

До південно-східної стінки житла примикала, а, можливо, перерізала його єдина у прирізці яма I.

Яма I збереглася частково. Очевидно, вона мала в плані овальну форму (приблизні розміри 1,2х1,4 м) і була неглибокою, з досить похилими стінками, з горбкуватою долівкою. Вона досягала глибини 0,45 м від рівня стародавнього чорнозему (рис.3). Біля центру збереженої частини ями розчищена стовпкова ямка I, діаметром до 0,3 м, з ледь звуженими донизу стінками і рівним дном, глибиною 0,32 м від рівня дна ями.

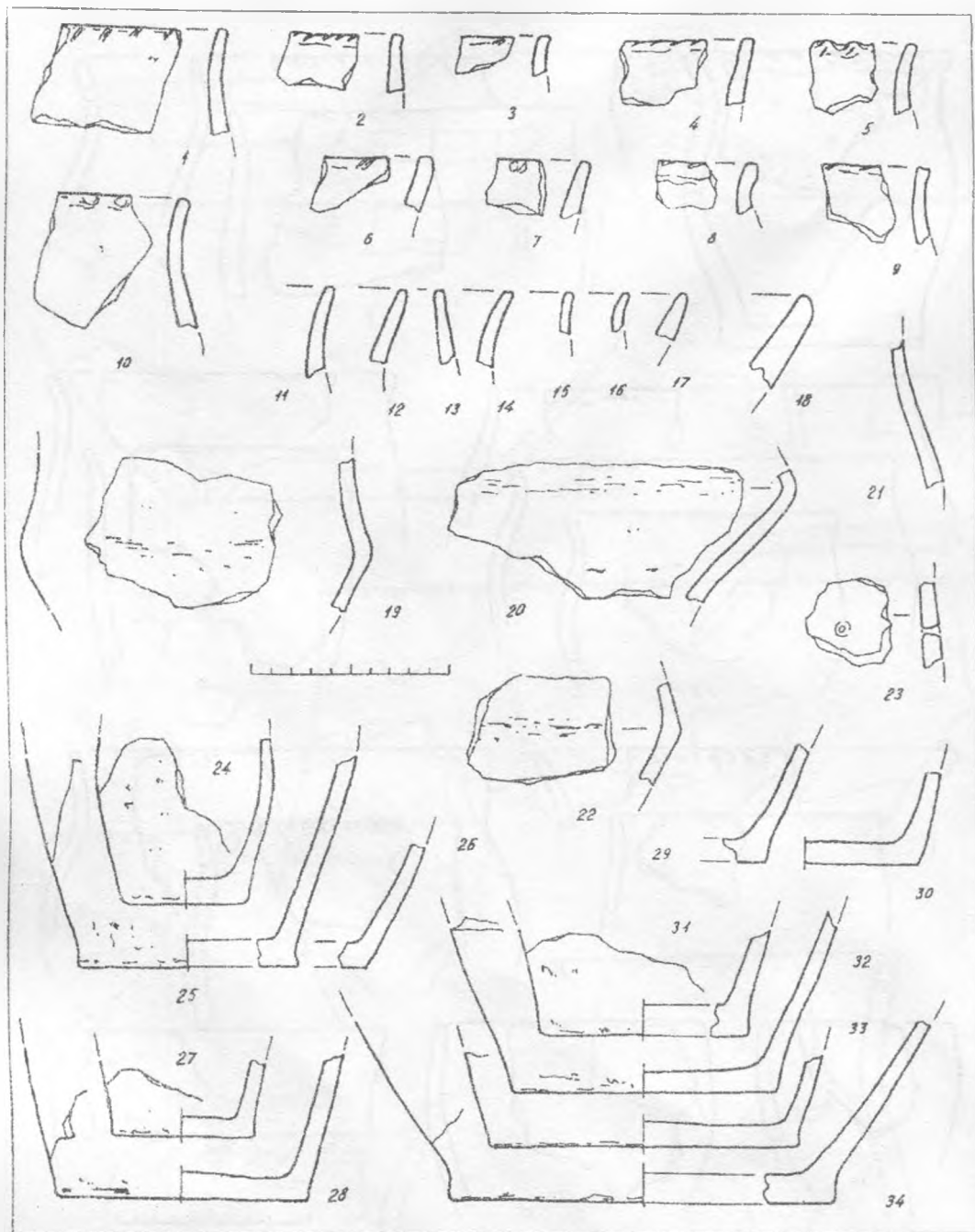

Рис.6. Більськ, с., ур.Озеро. Фрагменти груболіпної кераміки.

У заповненні ями I виявлені до 60 фрагментів ліпного посуду, більше десятка крупних кісток тварин, численні вуглини, лінзочки попелу. Тут же трапилися два керамічні зрізано-конічні ліпні рибальські грузики (рис.7,2,5), шматок пряслиця, виготовленого зі стінки амфори (рис.4,2) та знаряддя на зрізаному уламку рогу лося (рис.7,7). За визначенням донецького археолога-трасолога А.М.Усачука, це знаряддя могло використовуватися для обробки шкіри і має характерні сліди залощеності та мікроподрябини від такої діяльності. У верхній частині заповнення трапилася залізна корозована платівка з отвором (рис.4,4). Всі ці знахідки, окрім уламка пряслиця, важко зі впевненістю віднести до скіфсь-

кого чи пізньозарубинецького часу.

Та все ж, яма I, вірогідно, є залишками більш пізньої господарської споруди пізньозарубинецького часу.

Пізньозарубинецькі знахідки з пам'ятки, розташованої в ур.Озеро, походять переважно із заповнення напівземлянки, більша частина якої знищена шляхом. Невелика кількість пізньозарубинецької кераміки виявлена також поряд із будівлею. Багато черепків від різних посудин, якими була щільно заповнена споруда, засвідчують використання полишеного котловану житла під звалище.

Керамічний комплекс пам'ятки складається з ліпної чорнолискованої (столової) та груболіпної (кухонної, тарної) кераміки. До першої належить лише 22, а до другої — 112 фрагментів. До колекції не взято ще 208 дрібних уламків ліпного посуду.

Столовий посуд має лисковану поверхню. Домішки у керамічному тісті дрібні. Чорнолощена кераміка представлена уламками трьох посудин: вінець від двох відносно тонкостінних високих мисок, або ваз, та денцем і стінками по-

дібної посудини, що відрізнялася дещо більшими розмірами і товстішими стінками (рис. 4,5-9).

Кухонна і гарна кераміка виготовлена з грубого тіста із домішками великих зерен шамоту, через що її поверхня часто горбкувата. Звичайно вона також має сліди загладжування пальцями. Тарний посуд представлений уламками кількох корчаг з діаметром вінець 31-32 см, що утворюють два типи: опуклобокі, з високими шийками, та біконічні, з невиділеною шийкою. Вінця усіх корчаг першого типу прикрашені глибокими косими нарізками, а ребристої посудини — рідкими вдавленнями по зрізу вінець (рис. 4,11-14). Очевидно, до подібних корчаг належать й фрагменти "ребер" та невеликих денць (рис. 6,20,22,34).

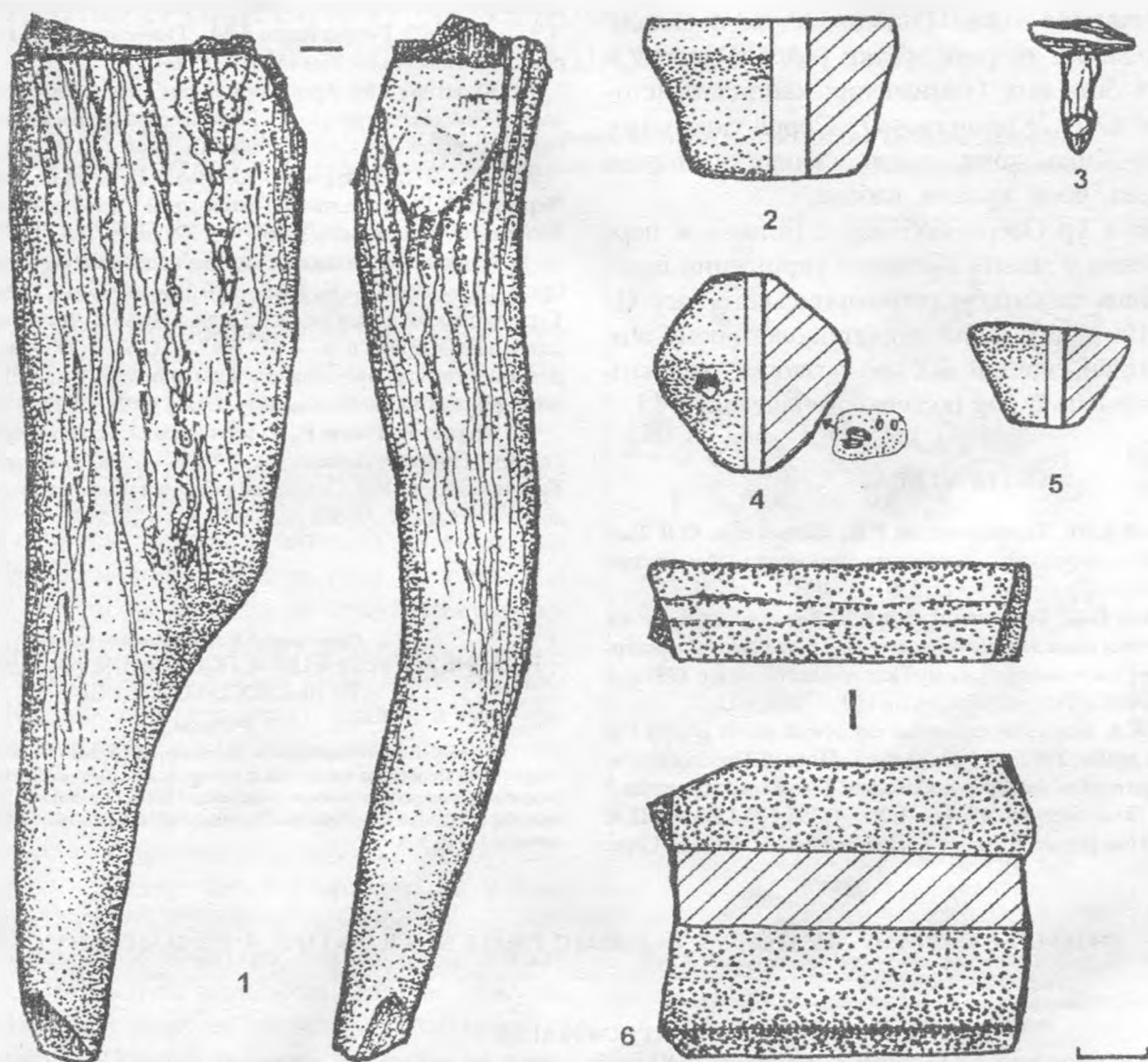

Рис.7. Індивідуальні знахідки (скіфський та пізньозарубинецький час).
1 - ріг; 2,4-5 - кераміка; 3 - залізо; 6 - пісок/ж.

Переважна більшість уламків є фрагментами груболіпних горщиків середніх розмірів (рис.5). Їх вінець орнаментовані нарізами і вдавленнями менш, ніж у половині випадків (рис.5,1-16). За формою частково реставровані екземпляри поділяються на сильно-просфільовані — опуклобок з відігнутими (рис.5,1,4-6) чи прямими шийками (рис.5,13) — та слабопросфільовані — банко- чи тюльпаноподібні (рис.5,2,8,16), та з невиділеними шийками (рис.5,14,15). Виходячи з наявності уламків «ребер» (рис.6,19,20), серед керамічного комплексу були й біколічні горщики, але впевнено їх верхні частини визначити важко. У поодиноких випадках використовувалися мініатюрні горщики з діаметром вінець 8-9 см (рис.7,24) та, очевидно, конічні покривки чи миски (рис.

7,17,18), виготовлені зі звичайного «кухонного» тіста. Варто також відзначити уламок стінки з просвердленим отвором — слідами ремонту (рис.6,23).

Наявність специфічної чорнолощеної кераміки і набір певних форм груболіпних горщиків дозволяють віднести поселення до кола пізньозарубинецьких пам'яток *типу Картамішеве 2 — Тернівка 2*. Деякі з них відомі як на схід від Більська (Березівка 2 на р.Ворсклиці), так і на південний захід (Йосипівка, Чернеччина на р.Оріль)⁵.

Ліпний керамічний комплекс доповнюється кількома уламками світлоглиняних античних амфор, у тому числі фрагментом ручки (рис.4,10). Фрагменти стінок використовувалися для виготовлення дископодібних пряслиць. Знайдено уламок готового виро-

бу, а також шматки напівфабрикатів із просвердленими отворами (рис. 4, 1-3).

Досить цікавими є дані і щодо видового складу домашніх та диких тварин, кістки яких виявлені в житлі, ямі та біля них (визначення кандидата історичних наук *О.П. Журавльова*). Серед домашніх відзначимо — бика, коня, вівцю, свиню та козу; з диких — оленя, лося, кулана, кабана.

Поселення в ур. Озеро поблизу с. Більськ є першою з виявлених у межах Великого укріплення Більського городища пам'яткою ранньоримського часу (I-II ст. н.е.)⁶. Виразні у культурно-хронологічному відношенні знахідки, здобуті під час розкопок, свідчать про перспективність її для подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Обломський А.М., Терпиловський Р.В., Петраускас О.В.** Распад зарубинецкой культуры и его социально-экономическое и идеологические причины. — Препринт. — К., 1991. — 48 с.
2. **Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В.** Звіт про охоронні дослідження поселення пізнязарубинецького часу в ур. Озеро (Перемірка) біля с. Більськ Котелевського району Полтавської області в 1997 р. // НА ІА НАНУ, НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 159. — Арк. 1-12.
3. **Шрамко Б.А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С. 20, 23 та сл.; **Його ж.** Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч. 2. — С. 195-197; **Гавриш П.А.** Новые поселения скифского времени на Полтавщине // ОИПАП. Перв.

обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С. 27-28; **Степанович С.П.** Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч. 3. — С. 87-92; **Гавриленко І.М., Ткаченко О.М.** Розвідки у Середньому Поворітті // Там само. — С. 93-95.

4. **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С. 121-138; **Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херп В., Махортых С.В., Черненко Е.В.** Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Препринт. — К., 1997. — С. 10-11.

5. **Телегін Д.Я., Бєльєва С.О.** Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — К., 1975. — № 18. — С. 95-107; **Обломський А.М., Терпиловський Р.В.** Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века н. э. — М., 1991. — С. 62-72; **Обломський А.М.** Березовка 2 (поздnezарубинецкое поселение на Сумщине) // Петербургский археологический вестник. — СПб., 1992. — № 2. — С. 83-99.

6. **Мурзин В., Ролле Р., Супруненко О.** Більське городище. — К.: Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — С. 87-96; **Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В.** Охоронні розкопки пізнязарубинецького поселення у Більську // АБУ в 1998-1999 рр. — К., 1999.

16.02.1999.

Супруненко А.Б., Терпиловський Р.В.

ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА

Резюме

Публикуются материалы исследований первого из обнаруженных на территории Бельского городища в Котелевском районе Полтавской области позднезарубинецкого поселения в урочище Озеро, относимого к кругу памятников типа Картамышшево 2 — Терновка 2, принадлежащих к древностям раннеримского времени I-II вв. н. э.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ РЕКОМЕНДУЄ

ІНФОРМАЦІЯ

для Міністерства культури і мистецтв України про результати археологічних досліджень.

Доводимо до Вашого відома, що охорона пам'яток археології законодавством України покладена на Міністерство культури і мистецтв України, а тому необхідно після завершення археологічних досліджень направляти до Міністерства інформацію про їх результати, в якій подати такі відомості:

- ☞ номер "Відкритого листа", прізвище і посада одержувача листа, назва організації, яка клопоталася про видачу листа;
- ☞ назва археологічної експедиції;
- ☞ місце зберігання археологічних матеріалів, польової документації, наукового звіту;
- ☞ підпис начальника експедиції, скріплений печаткою організації, від імені якої працював дослідник.

Відомості про нововиявлені пам'ятки:

- ☞ вид пам'ятки, її датування і культурна належність;
- ☞ місце розташування пам'ятки, її прив'язка до місцевості, населеного пункту, схема (план) розташування;
- ☞ розміри пам'ятки, кількість курганів та їх розміри;
- ☞ які роботи проводилися на пам'ятці (візуальне обстеження, збирання підйомного матеріалу, шурфування, зачистка, рятувальні розкопки);
- ☞ глибина залягання культурного шару, його склад;
- ☞ на якій підставі визначено культурно-хронологічну належність пам'ятки;
- ☞ стан збереження пам'ятки.

Відомості про археологічні розкопки відомих пам'яток:

- ☞ назва та місце розташування пам'ятки, її номер за державним реєстром (знаходиться в обласних відділах охорони пам'яток культури та в Науково-методичному відділі охорони пам'яток культури Національного музею історії України, пр. 40-річчя Жовтня, 87. Тел. 268-77-72, 263-41-27);
- ☞ стан збереження пам'ятки перед розкопками;
- ☞ площа розкопів, шурфів та в якій частині пам'ятки вони закладені;
- ☞ глибина залягання, товщина і склад культурного шару, характер виявлених об'єктів;
- ☞ реставрація поверхні пам'ятки.

Укл. Михайлович І.Р.

ЛУННИЦІ З ВИЙМЧАСТИМИ ЕМАЛЯМИ З ПІЗНЬОЗАРУБИНЕЦЬКИХ ПАМ'ЯТОК ВОДОДІЛУ ДНІПРА І ДОНУ

У статті розглядається питання хронології та походження дельких лунниць з виймчастими емаллями із пізньозарубинецьких пам'яток вододілу Дніпра — Дону та Середнього Подніпров'я.

Довгий час культурна атрибуція прикрас з виймчастими емаллями на теренах Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя залишалася дискусійною¹. Однак, інтенсивне дослідження пам'яток київського типу на початку 1970-х рр. дозволило В.М. Даниленку аргументовано пов'язати емалі зі старожитностями цього кола².

Грунтова робота з проблем хронології та типології виймчастих емалей проведена Є.Л.Гороховським, який детально вивчив практично всі типи цих виробів. Цей дослідник визначає дату їх існування II-V ст. н.е., відстоює автохтонне подніпровське походження пізньозарубинецького середовища³.

Наша публікація стосується лише незначної частини прикрас виймчасто-емалевого стилю, а саме окремої групи лунниць, репрезентованих на території вододілу Дніпра — Дону.

Підвіски-лунниці в цілому характерні для комплексу "варварських" емалей Середнього Подніпров'я⁴. Вони складають значну частину прикрас як у комплексах, так і серед підйомного матеріалу. Ранні зразки відрізняються нечіткою формою, неглибокими гніздами, червоним кольором вставок. Ажурні кінці річкових мають округлі обриси та сілоцений у перетині корпус. Подібні лунниці знайдено на поселеннях Верхнього та Середнього Подніпров'я в Абідні, Нових Безрадичах, Козаровичах⁵. На вододілі Дніпра — Дону аналогічні речі виявлено в Жорновці, Гочевому-1, Бобраві-3⁶.

На тлі цих прикрас виразно виділяються знахідки з Картамишевого-2, Шмирьового на р.Псьол та з Колісників на р.Мжа — правій притоці Сіверського Дінця⁷. Всі вони походять винятково із пізньозарубинецьких пам'яток: їм притаманний підгрикутний перетин корпусу, дископодібні з трьома рельєфно виступаючими кільцями (Шмирьове, Колісники), або виступами-кульками кінці (Картамишеве-2). Закінчення дугоподібного корпусу декоровані округлими гніздами з червоною емаллю: у випадку з лунницею із Колісників емаль була відсутня, а корпус закінчувався наскрізними отворами (рис.1, 1-3).

Найближчі аналогії підвіскам цього типу відомі серед старожитностей басейну Оки та у Середньому Подніпров'ї. Тотожні до шмирьовської підвіски

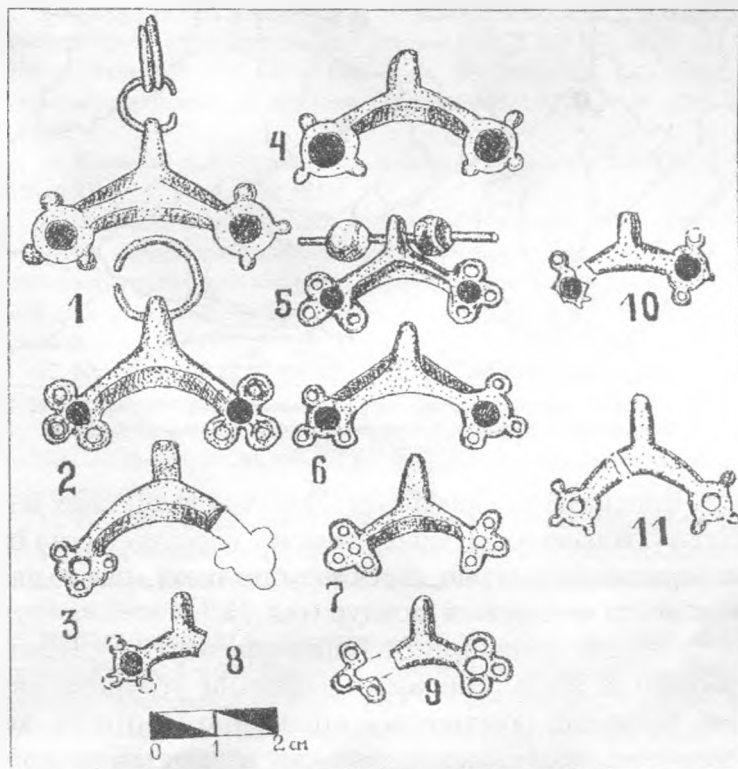

Рис.1. Лунниці з виймчастими емаллями з пізньозарубинецьких пам'яток вододілу Дніпра і Дону.

1 - Картамишеве-2; 2 - Шмирьове; 3 - Колісники; 4 - Темпівка; 5-7 - Мошцин; 8-10 - Дякове городище; 11 - Щепілове.

знайдено в кінці XIX ст. у складі відомого Мошчинського скарбу на р.Пополті (Калужська обл. Російської Федерації)⁸. Вони повністю повторюють обриси виробів з території вододілу Дніпра — Дону за формою та профілюванням корпусу, декором дископодібних кінців, відсутністю емалевих вставок (рис.1, 5-7). Дуже близькі за стилем, але з пліскою в перетині дужкою, підвіски виявлено в культурному шарі Дякова городища та біля с.Щепілове Тульської обл.⁹ Ці вироби утворюють окрему підгрупу відносно прикрас з Мошчина та Шмирьового, однак типологічно пов'язані з останніми (рис.1, 8-11). Подібна до картамишевської лунниця відома за випадковою знахідкою з Темпівки в Середньому Подніпров'ї¹⁰ (рис.1, 4).

Необхідно підкреслити виразну закономірність у картографуванні лунниць зазначеного типу. Подібні прикраси поширені винятково на території Дніпро-Донського вододілу, басейну Оки, в Середньому Подніпров'ї і не зустрічаються, згідно з нашими даними, у Верхньо-

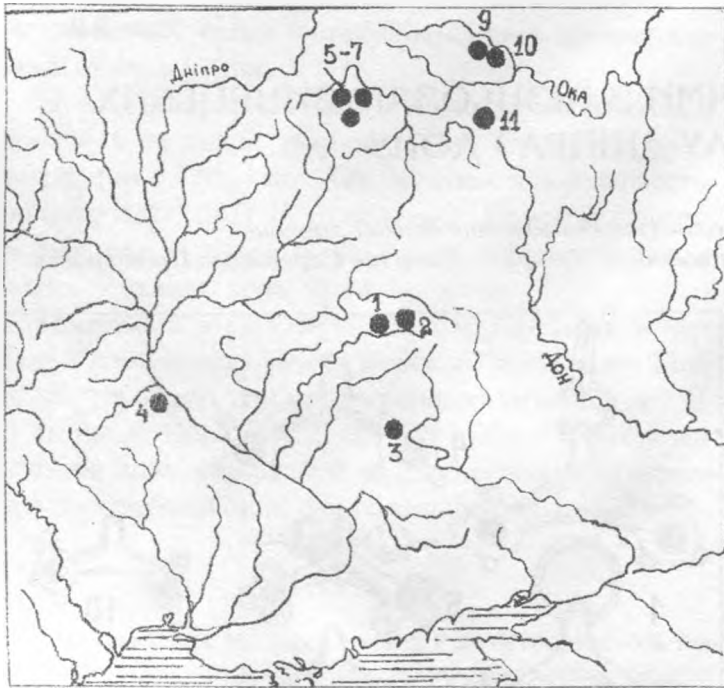

Рис. 2 Карта поширення лунниць типу Картамишевого-2 — Шмирьового.
1 - Картамишево-2, 2 - Шмирьове, 3 - Колышки, 4 - Тетіївка, 5-7 - Мошні, 8-10 - Дякове
городище, 11 - Щепілове

му Подніпров'ї та Прибалтиці. Локалізація згаданих виробів у зазначених регіонах, імовірно, окреслює ареал їх використання у носіїв пізньозарубинецької, пізньод'яківської та мошинської культур (рис. 2).

Зв'язок лунниць типу Картамишевого-2 — Шмирьового зі згаданими археологічними угрупованнями, вірогідно, пояснюється спільністю центру їх заповнення, проте, у хронологічному відношенні ці культури мають певну часову відмінність¹¹. Не виключена також можливість довготривалого зберігання підвісок, що виходить за термін існування самих культур, про що вже велася мова у фаховій літературі¹². Прикладом тому можуть слугувати знахідки з поховань салтівської культури (Дмитрівський та Сухогомільшанський могильники)¹³.

Щодо проблеми датування емалевих прикрас кола Картамишевого-2 — Шмирьового необхідно підкреслити, що періодизація етапів розвитку пізньозарубинецьких пам'яток утруднюється через недостатню часову визначеність речового комплексу та його нечисленність. Окрім того, велике значення мають ступінь дослідженості та якість систематизації наявних джерел, котрі ще досить далекі від ідеальних. Про більш ранню дату пізньозарубинецьких лунниць картамишевсько-шмирьовського типу, у порівнянні з подібними прикрасами київської культури, свідчить відсутність співіснування цих виробів з пізнішими категоріями речей виїмчасто-емалевого убору на стаціонарно досліджених пізньозарубинецьких поселеннях. Виняток складають лише платівчаста лунниця та транецієподібна підвіска з Карта-

мишевого-2, котрі є сукупними речами емалевого комплексу. Аналогії першій відомі на пізньозарубинецьких пам'ятках у Йосипівці (ур.Пляж), Рідному Краї-1 та в горизонті київської культури селища Глеваха¹⁴.

Переважний зв'язок платівчастих лунниць з приклепаним вушком із пізньозарубинецькою добою не викликає сумнівів. Знахідка з Глевахи, датована другою половиною III ст., очевидно, діагностує верхній хронологічний рубіж, який заходить у київську культуру. Проте, не можна враховувати можливість вторинного використання глевахської підвіски.

Переконливим аргументом, що свідчить на користь ранньої дати лунниць кола Картамишевого-2 — Шмирьового, є знахідка трьох виїмчасто-емалевих лунниць зі сюруд 3, 4 поселення Гочево-1 на р.Псьол. Тут, зауважимо, відсутні підвіски типу Картамишевого-2 — Шмирьового, а наявні лише прикраси з пластиким корпусом та емалевими вставками. Р.В.Терпиловський та Н.А.Тихомиров інтерпретують Гочево-1 як перехідну пам'ятку від пізньозарубинецького до київського етапу¹⁵.

Ще одним доказом, що за давнє підвіски картамишевського типу, слугують морфологічні риси цих прикрас. Це різноманітність конструкції та декорування закінчень-ріжків і, нарешті, відсутність на колісниківському зразку гнізд для заливки емалі, котрі імітують наскрізні отвори. Подібні прийоми — заміна емалі орнаментальними засобами, — характерні, наприклад, для ранніх варіантів підковоподібних фібул¹⁶.

Далі, підтрикутний перегин корпусу, на нашу думку, також є показником загальної тенденції розвитку художньої стилістики, притаманної всім категоріям прикрас "варварських емалей". Вона полягає в еволюції простих форм на ранніх виробках до ускладнення обрисів та появи складного декорування на пізніх. У випадку з лунницями картамишевського типу ця художньо-стилістична схема має таке пояснення. Підтрикутний перетин корпусу належить до найраніших спроб ливарного виготовлення, а поява емалевих вставок на корпусі була наступним етапом стилістичного розвитку прикрас. Найбільш доцільним для її застосування виявився сплюснений корпус, тому підтрикутний перетин через технологічну непридатність було усунуто.

Запропоновану аргументацію за давнення розглянутих підвісок поки що важко скорелювати з іншими датуючими знахідками з пізньозарубинецьких поселень вододілу Дніпра — Дону типу Тернівка-2 — Картамишево-2 (за термінологією А.М.Обломського і Р.В.Терпиловського) через малочисельність датуючих матеріалів. Пізньозарубинецькі старожитності датуються кінцем I - рубежем II-III ст. н.е., зокрема "найстарішим" хронологічним індикатором

виступає очкова фібула варіанту А.60/61 I-II ст. з Картамишевого-2¹⁷. Из Колісників походить випадкова запахідка сердолікової намистини типу 4 за О.М.Алексеевою, що належить до середини II-III ст.¹⁶ А.М.Обломський відніс час побутування емалів на вододілі Дніпра — Дону до середини II-III ст.¹⁹ Враховуючи викладені аргументи, пропонуємо датувати лунниці типу Картамишевого-2 — Шмирьового серединою-кінцем II ст. н.е.

Хронологія прикрас цього кола з басейну Оки може бути трохи молодшою. Лунниці з Д'якова городища за радіовуглецевим аналізом датуються рубежем II-III ст., що підтверджується присутністю лунниць з емалевими вставками на корпусі²⁰. Хронологія відомого Мошинського скарбу, на думку А.М.Обломського та Є.Л.Гороховського, пов'язана з Міжгірським етапом розвитку виїмчастих емалей, датованим серединою III - початком IV ст. н.е.²¹ На вододілі Дніпра — Дону початок міжгірської фази репрезентує скарб з Шишного-5 та хрестоподібна підвіска з могильника Приоскольське-2, що належать до ранньої фази київської культури. Таким чином, зразки лунниць типу Картамишевого-2 з Мошина, як продемонстровано, пізніші за донецько-пільські та середньодніпровські.

Підводячи підсумки, відзначимо, що: по-перше, розглянуті лунниці з вододілу Дніпра — Дону та Середнього Подніпров'я датуються серединою - кінцем II ст. н.е. і належать до найраніших виїмчато-емалевих виробів; по-друге, співставлення їх датування з подібними прикрасами з басейну Оки свідчить на користь подніпровського походження виїмчато-емалєвого ювелірного мистецтва у середовищі півнозарубинецьких племен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історіографію цього питання див.: Корзухина Г.Ф. Предметы юбора с выемчатыми эмальями V - первой половины VI вв. н.э. в Среднем Поднепровье // САИ. — М.: Наука, 1978. — Вып. Е 1-43. — С.88-91.
2. Даниленко В.М. Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — К., 1976. — № 19. — С.66-92.
3. Гороховський Є.Л. Підковоподібні фібули Середнього Подніпров'я з виїмчатою емаллю // Археологія. — К., 1982. — № 38. — С.30; Гороховський Є.Л. О группе фибул с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К.: Наук. думка, 1982. — С.132-134; Гороховський Є.Л. Хронология украшений с выемчатой эмалью Среднего Поднепровья // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К.: Наук. думка, 1982. — С.125-127.
4. Кухарская Е.Н., Терпиловский Р.В. Некоторые типы лунниц в Среднем Поднепровье // Древности Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1981. — С.74.
5. Поболт Л.Д., Наумов В.Д. О некоторых предметах материальной культуры селища Обидня // Доклады к XI конф. молодых ученых БССР. — Минск, 1967. — С.424; Кухарская Е.Н., Терпиловский Р.В. Некоторые типы лунниц в Среднем Поднепровье. — С.74-77.

6. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. — Москва-Сумы, 1991. — С.20-22. — Рис.6, 2,3,5.

7. Автор висловлює щире подяку В.М.Горюновій за люб'язний дозвіл опублікувати лунницю з Картамишевого-2: Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — С.40. — Рис.12, 2; Ділик В.В., Любічев М.В. Прикраси з виїмчастими емаллями у басейні Сіверського Дінця: Нові знахідки // АЖЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.50-52.

8. Седов В.В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — М.: Наука, 1982. — С.80. — Табл. XIV.

9. Кренке Н.А., Сулержицкий Л.Д. Радиоуглеродная и археологическая хронология Дьякова городища // КСИА АН СССР. — М., 1988. — Вып. 149. — С.42. — Рис. 3, 4-6; Изюмова С.А. Бронзовые лунницы с городища у д.Щепилово (Тульская обл.) // СА. — М., 1958. — № 4.

10. Спицын А.А. Предметы с выемчатой эмалью // ЗОРСА. — СПб., 1903. — С.172. — Рис.185.

11. Не виключено, що скарб з Мошина міг належати до більш раннього часу. Археологічні дослідження І.К.Фролова в середині 1970-х рр дозволяють припустити існування горизонту, який передував мошинській добі. Див.: Фролов І.К. Розкопки на городище у с.Мошин Калужской обл. // АО 1974 г. — М.: Наука, 1975. — С.85-86.

12. Кухарская Е.Н., Терпиловский Р.В. Некоторые типы лунниц в Среднем Поднепровье. — С.76.

13. Шлетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье. — М.: Наука, 1989. — Рис.58, 44; Михеев В.К. Две раннесредневековые находки на Харьковщине // СА. — М., 1983. — № 3. — С.212-213. — Рис.1, 2.

14. Телегін Д.Я., Беляєва С.О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — К., 1975. — № 18. — С.98. — Рис.2, 20; Ділик В.В., Любічев М.В. Прикраси з виїмчастими емаллями у басейні Сіверського Дінця. — Рис.1, 2.

15. Тихомиров Н.А., Терпиловский Р.В. Поселение римского времени Гочево 1 и 2 // Мат-лы и исследования по археологии Днепровского Левобережья. — Курск, 1991. — С.57-58. — Рис. 4, 1-2.

16. Гороховський Є.Л. Підковоподібні фібули... — С.307.

17. Обломский А.М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. — С.10.

18. Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — М.: Наука, 1982. — С.16.

19. Обломский А.М. Этнические процессы... — С.25.

20. Кренке Н.А., Сулержицкий Л.Д. Радиоуглеродная и археологическая хронология Дьякова городища. — С.44.

21. Обломский А.М., Гороховский Е.Л. О дате Мошинского и Межгорского кладов // Проблемы древней истории Верхнего Поочья. — Калуга, 1986. — С.22-23.

02.02.1999.

Дидик В.В. ЛУННИЦЫ С ВЫЕМЧАТЫМИ ЭМАЛЯМИ ИЗ ПОЗДНЕЗАРУБИНЕЦКИХ ПАМЯТНИКОВ ВОДОРАЗДЕЛА ДНЕПРА И ДОНА

Резюме

Публикация посвящена проблеме происхождения и датировки одной из категорий украшений круга выемчатых эмалей Восточной Европы. Привлекая информацию об уже известных вещах и добавив новую находку, которая, очевидно, связана с позднезарубинецким слоем поселения Колесники на Харьковщине, автор выделяет отдельный тип подвесок (Картамышево-2 — Шмырево), связанный с позднезарубинецкими памятниками водораздела Днепра и Дона. Это дает возможность датировать данный тип лунниц серединой - второй половиной II в. н.э.

Аналогичные подвески на памятниках мошинской и дяковской культур, скорее всего, принадлежат к более позднему времени и возникают под южным влиянием.

КОЛІНЧАСТА ФІБУЛА ЗІ СНОПОВОГО У НИЖНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

У 1990 р. під час розвідок на відкритому раніше селищі скифського часу Снопове-1 поблизу с. Мачухи Полтавського району була знайдена провінційна колінчаста фібула римсько-германського типу. Вона підібрана на одному із розорюваних попелищ, діаметром 30 та високою до 0,5 м, що знаходиться в південно-західній частині поселення, на плато правого берега Сороківської балки¹.

Подібні знахідки мають різноманітну форму. Наприклад, фібула з Херсонесу² чи недавня знахідка у Валківському районі на Харківщині³. Об'єднує їх трикутна спинка та валик біля межі останньої з ніжкою. А.К.Амброз відносить дані фібули до рідкісних типів, що не часто зустрічаються в Україні⁴.

Фібула має трикутну спинку, верхню тягиву, коліно та вертикальний приймач. Очевидно, останній був високий, але після того, як зламався, в ньому просвердлили отвір, діаметром 0,25 см. Довжина фібули — 6,95 см, висота і ширина спинки відповідно — 0,60 та 0,85 см. Коліно розміщене перпендикулярно до ніжки. Його розміри: довжина — 2,6 см, ширина — 1,1 см; воно пустотіле. У нижній частині коліно має два отвори — діаметром 0,25 та 0,30 см — і відділяється від них невисокою подвійною пружкою шириною 0,30 см. У нижньому отворі збереглися залишки заліза, очевидно, це свідчення того, що голка була виготовлена з цього матеріалу (рис.1).

Дана фібула належить, найближче, до типу А 137, група V, за О.Альмгреном⁵, та типу 104 за І.Ковричем (час В2/С/-С1а)⁶. Датується вона другою половиною II - початком III ст. н.е.⁷. Фахівці виділяють дві області поширення колінчастих фібул — Прибалтика (Пруссія, Німеччина) та Подунав'я (Паннонія, Словаччина). Очевидно, снопівська знахідка потрапила на Полтавщину із Паннонії. Її мож-

на віднести до сарматського кола пам'яток, які набули розповсюдження на території Полтавщини, в межиріччі Ворскли та Сули.

Фібула виділяється серед подібних знахідок великими розмірами. Зважаючи на певну ієрархію поєднання таких прикрас, що залежала від їх розмірів, у римській армії, це може свідчити про високий військовий статус її першого власника⁸.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гейко А.В., Гавриш П.А. Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворсклье // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава, 1990. — С.142-143.
2. Амброз А.К. Фибулы юга Европейской части СССР. II-IV вв. н. э. // САИ. — М.: Наука, 1966. — С.28.
3. Там само. — С.28.
4. Бадин Г.В., Григорьяни М.Н., Смирнов В.А. Находки нестандартных типов фибул на памятниках черняховской культуры Валковского района Харьковской области // Проблемы истории та археологии Украины / ТДНК. — Харьков, 1999. — С.51.
5. Almgren O. Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinziälarmischen und südrussischen Formen. — Leipzig, 1923. — С.69-70, 186.
6. Kovrig I. Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. — Budapest, 1937. — S.104. — Taf. X.
7. Гороховский Е.Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н. э. лесостепного Поднестровья и Южного Побужья: Дисс. ... канд. ист. наук — К., 1988. // НА ІА НАНУ. — Ф.д. — Арк.39. 202-203.
8. Кулатова И.М., Супруненко А.Б. Памятники времени проникновения сарматов в Днепровское Лесостепное Левобережье // ПАЭ 1999. — Полтава: Археология, 1999. — С.134-161; Кулатова И.М., Супруненко А.Б. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульско-го междуречья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: (К 100-летию Б.Н.Гракова). — Запорожье. 1999. — С.148-154.
9. Висловлюю щирю вдячність за консультації та допомогу канд. іст. наук С.Л.Гороховському, канд. іст. наук А.М.Обломському, докт. іст. наук Р.В.Тертиловському.

22.12.1999.

Гейко А.В.

КОЛЕНЧАТАЯ ФИБУЛА ИЗ СНОПОВОГО
В НИЖНЕМ ПОВОРСКЛЬЕ

Резюме

В 1990 г. в Нижнем Поворсклье, в окрестностях с.Снопове Полтавского района Полтавской области, во время разведок, на поселении скифского времени была найдена редкая бронзовая колэнчатая фибула римско-германского типа. Фибула относится к сарматскому кругу памятников, выделяется большими размерами и датируется второй половиной II - началом III вв. н. э.

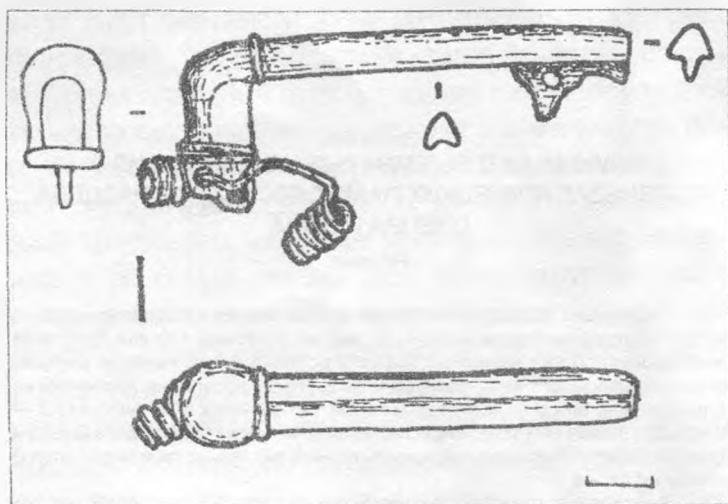

Рис.1. Снопове, с. Фібула. Бронза
Фонди ЦОДПА

ЩЕ ОДНА ФІБУЛА З КОВАЛІВКИ ПІД ПОЛТАВОЮ

Під час археологічних розвідок на пришкільних ділянках Навчально-виховного комплексу ім. А.С.Макаренка (с.Ковалівка Полтавського району) у 1999 р. була виявлена бронзова фібула. Знахідка походить із різночасового місцезнаходження епохи бронзи і скіфської доби, що знаходиться на плато першої тераси правого піщаного берега р.Коломак.

Двочленна фібула має округлу спинку, високий гребінь, гачок для тятиви, короткий приймач та кнопку на кінці ніжки. Довжина фібули — 4,7 см, ширина у середній частині — 0,75 см, довжина приймача — 0,6 см, ширина — 1,1 см. Довжина її голки — 4,2 см, діаметр дроту голки — 0,2 см (рис.1). Фібула ідеально збереглася і вкрита благородною патиною.

Подібні фібули виготовлялися у північній Паннонії, у західних районах Сарматії та Дакії¹.

Датується прикраса другою половиною II - початком III ст. н.е. Найближчі аналогії фібулі походять з низькозарубинецьких селищ Вовки (Полтавська область)² та Рудяки (Київська область)³.

Це ще одна фібула з нижньої течії р.Коломак, яку можна пов'язати із сарматським населенням. Попередні знахідки дротяних лучкових фібул походять з Макухівки (ур. Біла Гора)⁴ та південно-східної околиці Ковалівки⁵. Очевидно, на кінець II - початок III ст. н.е. певна група сармат осіла у нижній течії р.Коломак, принаймні використовувала стенові ділянки узбережжя ріки для розміщення своїх кочовищ. Цей процес знаходить повсюдні вияви у Ворсклянсько-Сульському межиріччі, де кочівники вже з II ст. до н.е. освоюють вільні від лісів водорозділи ріки⁶.

ЛІТЕРАТУРА

1. Амброз А.К. Фібулы юга Европейской части СССР. II-IV в. н.э. САИ — М.: Наука, 1966. — С.38-39. — Табл.7,13.

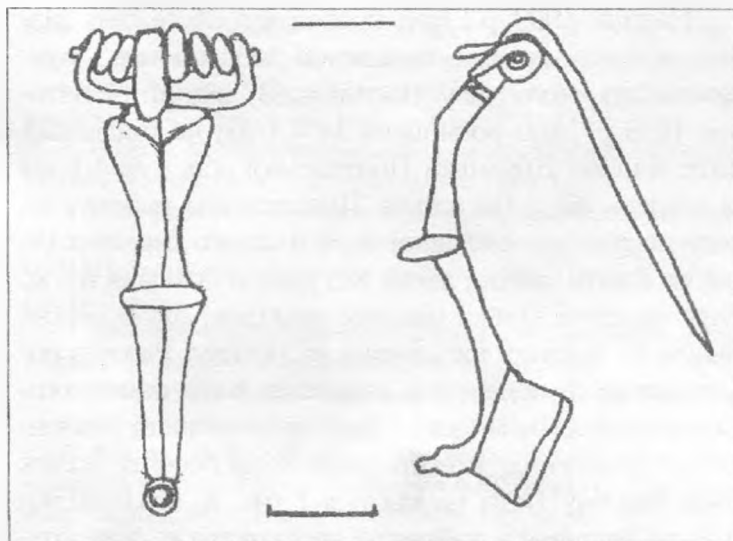

Рис.1. Ковалівка, с. Фібула. Бронза. Фонди ЦОДПА.

2. Терпільовський Р.В. Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. // АЛТУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — Рис. 3, 5.

3. Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К.: Наук. думка, 1972. — Табл. XI, 13.

4. Кулатова И.Н. Фібула [з Білої Гори] // ПАЗ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — С.128.

5. Сапегін С.В. Фібула сарматської доби з Ковалівки // АЛТУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.168-169.

6. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Памятники времени проникновения сарматов в Днепровское Лесостепное Левобережье // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.134-161; Кулатова И.М., Супруненко А.Б. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: (К 100-летию Б.Н.Гракова). — Запорожье, 1999. — С.152

15.09.1999.

Сапегін С.В.

ЕЩЕ ОДНА ФИБУЛА ИЗ КОВАЛЕВКИ ПОД ПОЛТАВОЙ
Резюме

Еще одна находка бронзовой фибулы из с.Ковалевка Полтавского района Полтавской области, расположенного в нижнем течении р.Коломак, датируется второй половиной II - началом III вв. н.э. Очевидно, в это время здесь на степных участках широкой долины реки проживают сарматские племена, с которыми можно связывать подобные находки.

ЗНАХІДКИ СТАРОЖИТНОСТЕЙ І ТИС. Н.Е. НА ПОСЕЛЕННІ ПОБЛИЗУ ДИКАНЬКИ

Навесні 1999 р., при проведенні обстежень різночасової пам'ятки — поселення доби бронзи - ранньослов'янського часу Василівка-3, відкритої автором 1998 р.¹, що розміщена за 4,1 км на південний захід від смт. Диканька Полтавської обл. і за 1,1 км на південь від с.Василівка Диканського району, на мису першої надзаплавної тераси лівого берега р.Вільхова Говтва, висота якого над рівнем заплави 6-8 м. були виявлені кілька цікавих знахідок: дві бронзові фібули та залізний накінецьник на мотику. Разом з поодинокими фрагментами кераміки вони становлять досить цікавий комплекс і розширюють наші уявлення про населення, яке проживало на берегах малих річок басейну Псла на протязі I тис. н. е. Знахідки ці були виявлені у найвищій частині мису, біля крутого схилу, на невеликій відстані одна від одної.

Заслужовує на увагу залізний накінецьник на мотику кельтоподібної форми (рис.1). Виріб має довжину 12 см, ширина робочої частини — 5,5 см. Втулка овальної форми з незамкненими краями має розміри: довжину — 4 см, ширину — 3 см. Подібні знаряддя з'являються на території Лівобережного лісостепу в VIII ст. і пов'язані з господарською діяльністю населення салтівської культури. Найближчі аналогії походять з городища Новотроїцького². За етнографічними даними³, подібні знаряддя використовувалися як накінецьники, що завершували дерев'яну гачкоподібну палицю — мотику. За допомогою мо-

тики проводився вторинний обробіток ґрунту — подрібнення грудок землі, очищення її від бур'янів, загортання насіння.

Інша знахідка — частина бронзової фібули з високим приймачем, яка належить до VII групи за Альмгреном (рис.2). Довжина виробу складає 3,3 см, ширина у середній частині — 0,5 см, довжина приймача — 1,5 см, його ширина — 0,9 см.

Фібула належить до досить рідкісного типу, пов'язаного дослідниками з часом проникнення на територію Лісостепового Лівобережжя в другій половині III ст. н.е., очевидно, з області Подністров'я, окремих груп населення черняхівської культури⁴.

Близькі аналогії фібулі були виявлені на різночасовому селищі Шевченки-5⁵, черняхівському селищі Боромля-2⁶ і поселеннях київської культури Гоче-ве-3 і Букрівка-2⁷.

На поселенні Василівка-3 зібрано також кілька уламків вінець кружальних посудин черняхівської культури з лискованою та шерехатою поверхнею, що засвідчує обжитість мису у пізньоримський час.

Найбільш виразною знахідкою є уламок пальцатої фібули дніпровського типу (рис.3). Виріб зламаний у давнину. Збереглася ніжка фібули. Її розміри довжина — 8,2 см, максимальна ширина — 4,0 см, мінімальна — 1,1 см. Щиток ніжки має видовжену п'ятикутну форму, дві пари невеликих відростків округлої форми. Найближчі до кінця відростки замінєні перекладиною. Особливістю даної фібули є наявність отвору у нижній частині, який утворився при литті.

Найближчі аналогії фібулі походять з території Молдови (Данчени, поховання № 284), Криму (Суук-Су, поховання № 28; Лучисте, поховання № 20)⁸, Хмельни колишньої Київської губернії⁹. І.О.Гавригун та А.М.Обломський відносять вироби такої форми до типу II B/C¹⁰. В.Є.Родінова поховання з фібулами цього типу могильника Суук-Су виділяє до третьої (найбільш пізньої) групи¹¹. О.І.Айбабін подібні фібули з могильника біля с.Лучисте датує другою чвертю - кінцем VII ст.¹²

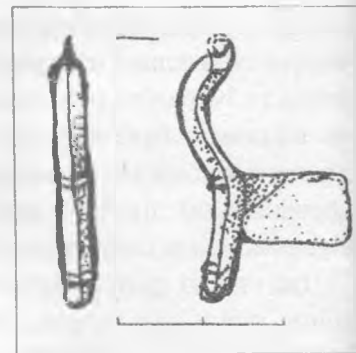

Рис.2. Василівка, с., пункт 3. Фібула.
Бронза. Фонди ЦОДПГА

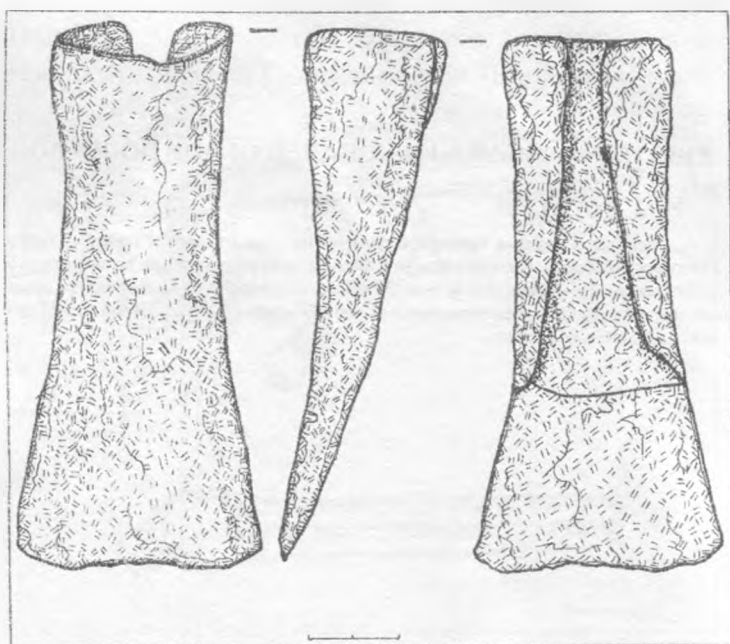

Рис.1. Василівка, с., пункт 3. Накінецьник на мотику. Залізо. Фонди ЦОДПГА

ЛІТЕРАТУРА

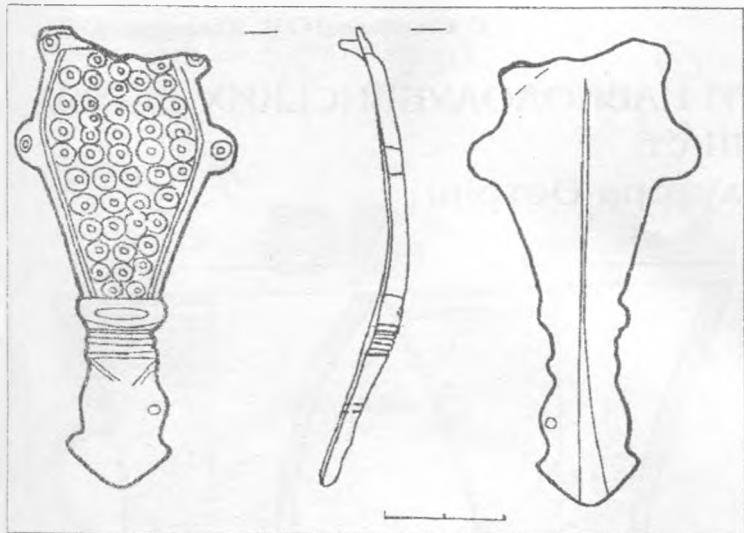

Рис.3. Василівка, с., пункт 3. Фібула. Бронза. Фонди ЦОДПА.

Неподалік від місця знахідки вищезгаданої фібули зібрано невелику колекцію фрагментів кераміки VII-VIII ст., дуже подрібнених багаторічною оранкою. Варто виділити два фрагменти прямих вінець кружальних горщиків, орнаментованих по краю відбитками гусеничного штампів¹³. Тісто — без помітних домішок, поверхня бурого кольору, заглажена. Інші фрагменти — належать посуду з тістом із домішками шамоту, що мав шерехату поверхню.

Таким чином, огляд різночасового поселення Василівка-3 дозволив здійснити деякі уточнення у культурно-хронологічній атрибуції цієї пам'ятки. Так, з'ясовано, що в I тис. н.е. тут проживали у III-IV ст. н.е. носії черняхівської культури, пізніше — в VI-VIII ст. — населення, культурна належність якого остаточно не визначена. За наявними знахідками, у матеріальній культурі останнього прослідковується вплив салтівської культури.

Оприлюднені друком індивідуальні знахідки надійшли до фондів ЦОДПА.

1. Щербань А.Л. Нові пам'ятки археології в околицях Диканьки // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.78
2. Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя — К.: Наук думка, 1975. — Рис. 51,7.
3. Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. — М.: Наука, 1971. — С.51. — Рис.29,30.
4. Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К.: Наук. думка, 1988. — Т.4. — С.42-43.
5. Гейко А.В. Фібула черняхівської культури з Нижнього Поворскля // АЛПУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.170.
6. Некрасова А.Н. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепро-Донском Левобережье // ОДПАП: Третий обл. наук.-практ. семинар / ТД. — Полтава, 1990. — Рис.18, 2.
7. Обломский А.М. Эгнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-У в. н.э. — Москва-Сумы. 1991. — Рис.3, 2,4
8. Гавритухиц И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — Рис. 49, 9а, 50, 13, 14.
9. Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Вып. V — С. 676. — Табл. 86, 4.
10. Гавритухиц И.О., Обломский А.М. Указ. работа. — С. 37.
11. Роденкова В.Е. К вопросу о хронологии нижнего горизонта могильника Суук-Су // Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник. — Харьков, 1995. — С. 76-77. — Рис. 2, 4.
12. Айбабин А.И. Хронология пальчатых и зооморфных фибул днепровского типа из Крыма // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. — К.: Наук. думка, 1988. — Т.4. — С.5.
13. Щербань А.Л. Нові пам'ятки археології в околицях Диканьки. — Рис.1,7,9.

16.08.1999.

Щербань А.Л.

НАХОДКИ ДРЕВНОСТЕЙ I тыс. н. э. НА ПОСЕЛЕНИИ у ДИКАНЬКИ

Резюме

Публикуются находки бронзовой фибулы с высоким приемником черняховской культуры, обломка бронзовой пальчатой фибулы днепровского типа и железного наконечника на мотыгу салтовского облика, обнаруженных на разновременном поселении у с.Васильевка (пункт 3), расположенном на юго-восток от пгт. Диканька Диканьского района Полтавской области, на мысу первой надпойменной террасы левого берега р.Ольховая Говтва в бассейне р.Псел в 1999 г.

ХРОНІКА

“ХРИСТИЯНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ”.

Регіональна наукова конференція (Полтава, 5-6 січня 2000 р.)

Понад 40 доповідачів — археологів, істориків, мистецтвознавців, музейників і краєзнавців Києва, Переяслава-Хмельницького, Полтави, Кременчука, Черкас, Чернігова, Сум, Харкова, Москви, Дніпропетровська зосередилися на проблематиці вивчення найрізноманітніших матеріалів і духовних пам'яток християнської історії X-XIX ст. під час роботи регіональної наукової конференції, присвяченої 2000-річчю Християнства. Вона відбулася у приміщеннях Полтавської державної універсальної наукової бібліотеки ім.І.П.Котляревського і Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Теми доповідей і повідомлень охоплювали питання вивчення археологічних свідчень поширення християнства у X-XIII ст. на Лівобережжі Дніпра і в Середньому Подніпров'ї, публікації окремих знахідок предметів металопластики давньоруської та пізньосередньовічної доби, пам'яток іконопису й архітектури часу Гетьманщини, історії релігійної свѣти і міжконфесійних стосунків епохи пізнього українського середньовіччя.

Змістовні доповіді були присвячені персоналіям відомих дослідників церковної старовини — Сергія Кульжинського та Миколи Філянського. Вперше на конференції оприлюднені матеріали археологічних досліджень трапезної Печерського монастиря у Києві XII ст. та давньоруського городища поблизу с.Буки на Київщині.

До початку конференції видавничим центром “Археологія” у Полтаві, спільно з Інститутом археології НАН України видано ілюстрований збірник наукових праць, однойменний з темою наукового заходу (187 с.: іл.), де оприлюднені друком статті та повідомлення учасників конференції. Фінансове сприяння у виданні збірника надане управлінням культури Полтавської облдержадміністрації.

ДЕЯКІ РИСИ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ НАВКОЛОЛУБЕНСЬКИХ СЛОБІД XVII-XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів)

Пам'ятки археології в околицях сучасного східного передмістя Лубен — села Засулля — привертали увагу не тільки дослідників кінця XIX ст.¹, а й сучасних фахівців². Саме тут були зібрані перші археологічні знахідки музею К.М.Скаржинської³. Мова йде про поселення, розташоване на південний захід від с.Засулля Лубенського району Полтавської області, розміщене в лівобережній заплаві р.Сула, на підвищеннях в ур.Ляшівка — пункти 1-2⁴.

Згадки про цю місцевість відклалися в описах Київського намісництва 70-80-х рр. XVIII ст. Вони засвідчують наявність тут хутора Острів при селі Засулля, в якому налічувалося 10 душ мешканців. Власником зазначеного хутора був прапорщик Аким (Яким) Савицький⁵. Чисельність населення Острова до 1799-1801 рр. майже не зросла — за «Списком наявних у Малоросійській губернії селищ» цих років тут проживало 16 душ⁶.

Пункт 1. Пагорб в ур. Ляшівка, інша назва — Коса-Городище, розташований за 1,6 км на південь від моста через Сулу. Поселення розміщене на висоті до 5 м над рівнем заплави, займає площу в 1,1 га. Західний бік пам'ятки зруйновано при вибиранні піску, в утворених видувах зібрані виразні археологічні матеріали різних епох.

Пункт 2 знаходиться на невеликому підвищенні дюнного характеру, площею 12 га, за 0,2 км від описаного пагорбу. Обидва пункти складають рештки єдиного поселення козацької доби. Зібрані тут матеріали XVI-XVIII ст. репрезентують матеріальну культуру доби пізнього українського середньовіччя одного з приміських хуторів, неподалік від полкового міста Лубен.

Початок заселення заплави Сули українським населенням відноситься до XVI-XVII ст., що підтверджується археологічними знахідками цієї доби. Серед них — виразний керамічний комплекс, що характеризується багатоманітністю форм. Це — фрагменти кружального димленого горщика, уламки крис полумисків і тарілок, фрагменти посудинок-монеток (рис. 2,14; 3,24), покришок, в тому числі із фігурними (орнітоморфними) ручками.

Цілі форми посуду для пиття представлені димленим кубком XVII - першої половини XVIII ст. (рис.1,1) з високим, видовженим тулубом, прокресленою смугою по краю вінця та розширеними дого-

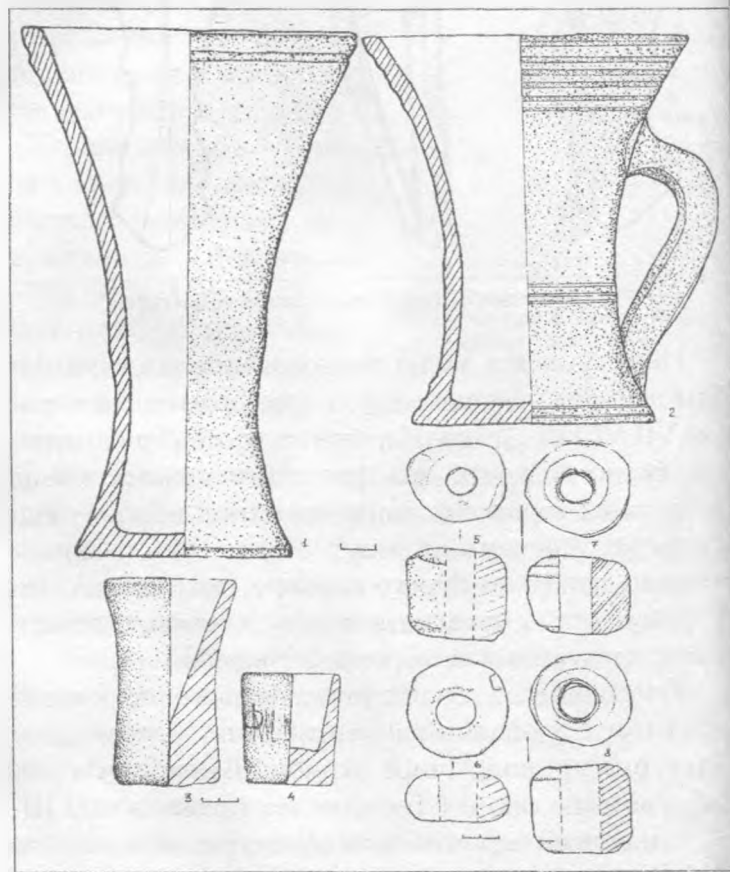

Рис. 1. Засулля, с. Керамічні та скляні вироби з ур.Ляшівка.
1,2,5-8 — кераміка; 3,4 — скло.

ри і до денця тонкими стінками. Діаметр вінця — 8,7х9,1 см, діаметр денця — 6,0 см, висота кубка — близько 15,0 см. Не менш виразною знахідкою є кухоль середини XVII - першої половини XVIII ст. (рис.1,2) з дещо асиметричною ручкою, розширеними до вінця та денця тонкими стінками, вкритий світло-зеленою поливою. Вдovж зовнішнього краю привінцевої частини гребінцем нанесений орнамент (шість прокреслених смуг), по тулубу і в приденній частині — подвійні смуги. Діаметр вінця посудини — 8,6х9,2 см; діаметр денця — 7,0 см; висота — 11,0 см; висота ручки — близько 6,0 см. Подібні кухлі широко побутували в Україні за часів пізнього середньовіччя⁷, відомі серед матеріалів розкопок поблизу с.Пилява Хмельницької області⁸. Відзначимо, що обидві форми походять з пункту 1.

В ур.Ляшівка зібрана виразна колекція лопьок для паління потюну болгарського та кримсько-турського походження. За формою виділяється кілька їх типів, зокрема з округлою нижньою частиною чашечки. Це кримсько-турська, білоліній

Рис.2. Засулля, с. Люльки та посудинка-монетка XVII-XVIII ст.
Фаянс, кераміка

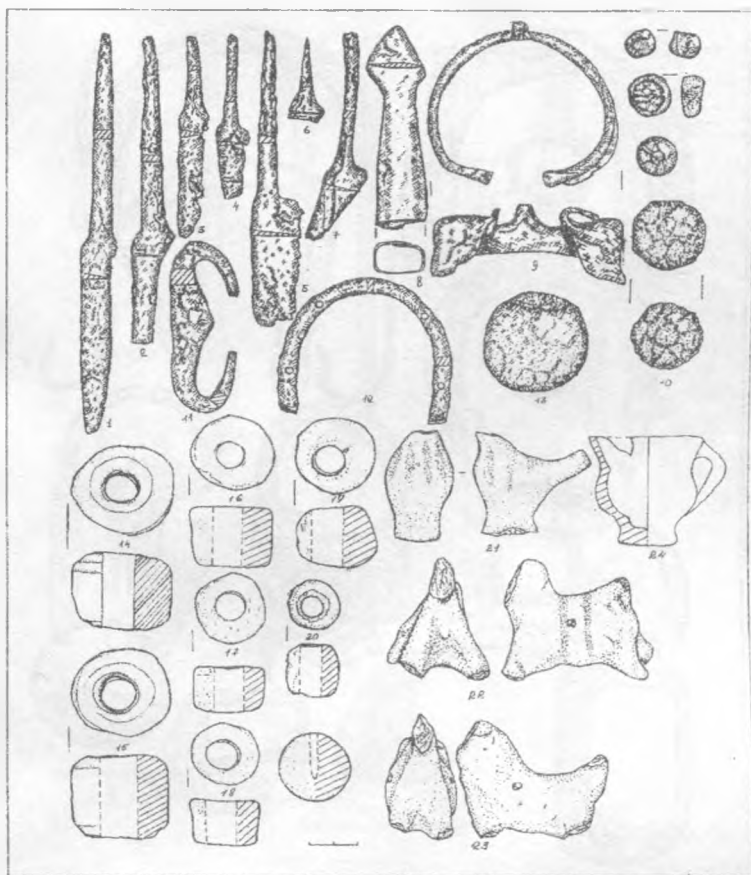

Рис.3 Засулля, с. Знахідки з ур.Лящівка
1-10 — залізо; 14-24 — кераміка

на, присадкуваті форми люлька XVII-XVIII ст. (рис. 2,1). Максимальний діаметр чашечки — 2,75 см, висота — 2,5 см (верхня частина відбита), довжина — 4,5 см, діаметр отвору чашечки — 1,5 см, відростка — 0,8 см. Поверхня лискована. Місце з'єднання чашечки з відростком для чубука виділене прокресленими лініями. По краю — врізні смуги, що утворюють два симетричні півколясті сектори, заповнені врізними вертикальними лініями орнаменту.

Кримсько-турецька білоглиняна люлька XVII-XVIII ст. (рис.2, 8). Довжина — 4,6 см, висота — 2,3 см (вінця втрачені); діаметр отвору чашечки — 1,2 см, відростка — 0,8 см. Верхня частина орнаментована вдавненими ямками з крапочками, відросток масивний. Поверхня лискована.

Люлька XVII ст., збережена частково (рис.2, 13). Прокресленими поздовжніми лініями орнаментована вся поверхня чашечки до місця з'єднання її з відростком для чубука, яке виділене смугою. Подібні люльки походять з матеріалів козацького шпатаря у центрі Чигирини і датуються XVII ст., відомі вони й серед знахідок на території Дніпропетровська.⁹

Люльки з чашечками бутоноподібної форми. В їх верхній частині обсяг чашечки дещо звужується, а вінця плавно відігнуті назовні. Цей тип представлений найбільш масово.

Нагирислад, болгарська чорнолискована (випалена у задимленому горні) люлька XVII-XVIII ст. (рис.2,3). Максимальний діаметр чашечки — 2,3 см; у верхній частині діаметр дещо звужується (до 2,1 см); довжина — 3,4 см; висота — 4,2 см (вінця відбите); діаметр отвору чашечки — 1,5 см; відростка — 1,5 см. Вінця плавно відігнуті назовні. Чашечка неорнаментована. В основі чубука — кільцеві пружки. Місце з'єднання відростка з чашечкою позначене двома прокресленими смугами.

Болгарська чорнолискована люлька XVII-XVIII ст. (рис. 2,6). Максимальний діаметр чашечки — 2,6 см, у верхній частині — до 2,2 см; довжина — 4,3 см; висота — 2,8 см (вінця втра-

чені); діаметр отвору чашечки — 1,7 см; відростка — 0,9 см. Чашечка неорнаментована. В основі чубука — кільцеві валики. Дно чашечки посаджене на стилізований пагін, який переходить у відросток.

Болгарська чорнолискована люлька кінця XVII - першої половини XVIII ст. (рис.2,9) Максимальний діаметр чашечки — 2,35 см; мінімальний — 2,1 см; довжина — 4,5 см; висота — 2,8 см (вінця не збереглися); діаметр отвору чашечки — 1,6 см; відростка — 0,7 см. Чашечка неорнаментована. В основі (на краю) чубука — три прокреслені смуги. Ця люлька подібна до 4 типу люлек, виділеного І.Сираковою за матеріалами розкопок Шуменської фортеці.¹⁰

Болгарська чорнолискована люлька кінця XVII-XVIII ст. (рис.2,10). Максимальний діаметр її чашечки — 2,3 см; мінімальний — 2,0 см. Орнаментована двома штампованими семилопостковими квітками. Прикрашена знизу двома врізними смугами, що зходяться по центру і завершуються чотирилопостковим пуг'янком. У основі чубука — кільцева пружка.

Кримсько-турецька люлька XVII-XVIII ст., з чашечкою польняноподібної форми (рис.2,4). Максимальний діаметр чашечки — 2,4 см; довжина — 4,8 см; діаметр отвору чашечки — 1,6 см; відростка — 0,6 см. Бокові грані чашечки орнаментовані відбитками ромбоподібного штампю, який заповнює напівкруглі сектори, виділені прорізними смугами. Відросток невеликий. Місце з'єднання чашечки з чубуком виділене пружкою. Поверхня лискована.

Люльки з бутоноподібною чашечкою, порівняно більших розмірів і розвиненими об'ємними формами чашечки-бугона. До цього типу належить кримсько-турецька білоглиняна, вкрита поливою, з тюльняноподібною формою чашечки, люлька XVII-XVIII ст. (рис.2,5). Довжина — 5,5 см; висота — 3,2 (вінця втрачені); діаметр отвору чашечки — 1,5 см; відростка — 0,8 см. Простір чашечки розділений на сектори лініями орнаменту,

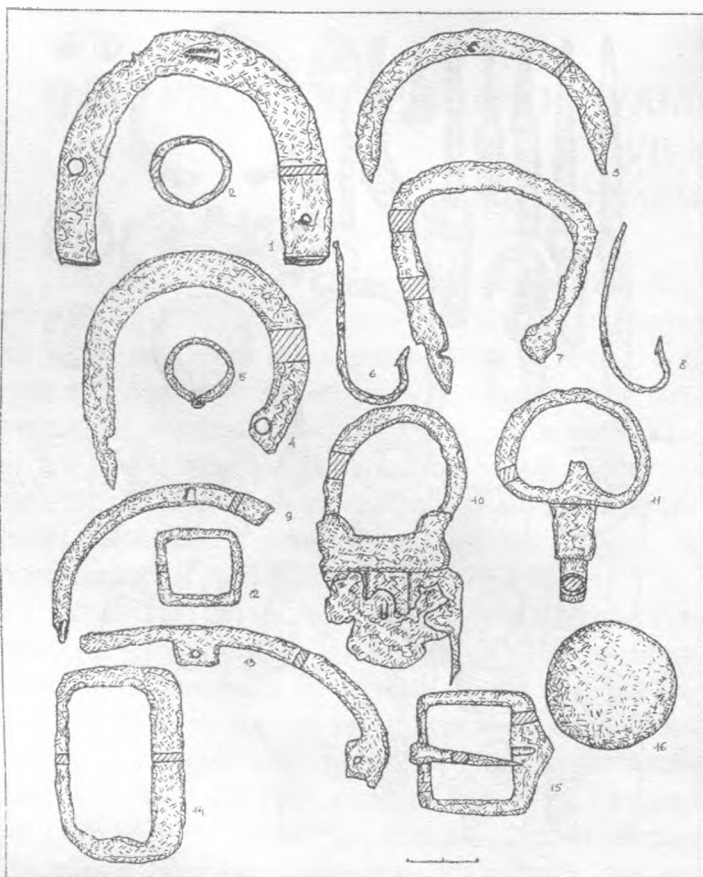

Рис. 4. Засулля, с. Залізні вироби з ур.Ляцівка.

над ними — пояс зі слабо відтиснутим геометричним візерунком. Відросток королкий, масивний.

Кримсько-турецька білоглиняна, димлена люлька XVII-XVIII ст. (рис.2,2). Довжина — 5,1 см; висота — 3,1 см; діаметр отвору чашечки — 1,6 см; відростка — 0,9 см. Чашечка орнаментована стилізованими листочками, зверненими верхівкою донизу, та лініями між ними. Під вінцями — дві прокреслені борозенки, відросток ледь вкритий наскісними смугами. Місце з'єднання чашечки з відростком для чубука виділене прокресленими (подвійними) лініями.

Люльки, що мають вигляд трубочки, зігнутої майже під прямим кутом. Відросток у цього типу безпосередньо переходить у чашечку.

Білоглиняна люлька XVII-XVIII ст. (рис.2,7). Максимальний діаметр чашечки становить 2,4 см; мінімальний — 2,1 см; довжина — 4,2 см; висота — 3,95 см; діаметр отвору чашечки — 1,7 см. Низ чашечки прикрашений по всій площині повздовжніми борозенками-каналорами, над ними — трирядовою смугою орнаменту зі вдавлених ямочок ромбоподібної форми. Відросток малий, частково втрачений. Виготовлена люлька, ймовірно, місцевими майстрами за турецьким взірцем¹¹.

Очевидно, місцевими майстрами також були виготовлені люльки, що походять з пункту 1. Сіроглиняна димлена люлька XVII-XVIII ст. кримсько-турецького типу (рис.2,11). Висота — 3,5 см; діаметр денця — 2,0 см; діаметр вінець — 2,4 см. Чашечка на підставці-постаменті. Поверхня денця і чашечка прикрашені штампованим орнаментом у вигляді кіл і повздовжніх рисок. До цього ж типу відноситься фрагментарно збережена люлька (рис.2,12), що має аналогію серед київських знахідок¹².

За технологією виготовлення люльки поділяються на два типи. Перші виготовлені за допомогою двох симетричних форм, складені з двох половинок. На люльках цього типу добре помітний з'єднуваль-

ний шов (цим типом представлена переважна більшість знайдених люльок). У люльок другого типу чашечка і відросток становили єдине ціле при формуванні (рис.2, 9,10).

Серед предметів дрібної пластики з пункту 2 походять кілька світлоглиняних зоо- та орнігоморфних свистунців-цяцьок. Дві цяцьки-свистунці виконані у вигляді коника в загальних схематичних пропорціях (рис.3, 22,23). На спині одного помітна смуга білого ангобу, в якій вгадується стилізоване сидло (рис.3, 22). Найбільш стародавні мотиви серед іграшок-свистунців пов'язані з образом птаха, їх зазвичай виготовляли міські майстри. Серед засульських знахідок є й цяцька-свистунець у вигляді стилізованого птаха на конічній ніжці (рис.3, 21). Подібні зразки дрібної пластики були широко розповсюджені на території Полтавщини у XVII-XVIII ст.¹³

Вироби з металу представлені групою предметів побутового вжитку. Передусім — ножами різних розмірів, із здебільшого, рівними спинками та прямими лезами (рис. 3,1-7; 5, 2,4-10). За типами руків'я вони поділяються на дві групи: ножі із загостренням знизу, чотирикутним у перетині, черенком, що вставлявся у дерев'яне руків'я, та з дерев'яними або кістяними накладками на пласку металеву основу руків'я (рис. 6, 8,9).

До предметів повсякденного вжитку відноситься й металева виделка, столова, двозуба, з прямокутним у перетині черенком, зі згладженими гранями (рис.5,1). Аналогічні виделки знані серед знахідок під Берестечком та визначаються як неодмінний столовий прибор козацької старшини¹⁴.

У великому асортименті представлені підкови до взуття XVI-XVIII ст., з-поміж яких вирізняється кілька типів:

1) пласкі з шипами на кінцях і в середній частині дужки. Підкови цього типу кріпилися до простих чобіт з невисокими хальями (рис.4,9; 6,22);

2) підківки із масивної залізної смужки, з шипами на кінцях і в середній частині, що кріпилися верхнім ребром до задньої частини підошви (рис.6,15);

3) аналогічні другому типу, але більш масивні, що мають три шипи для кріплення; ці підківки кріпилися на чоботях з високою хальявою, виготовлених з тонкої, добре виправленої шкіри (рис.3,9);

4) пласкі підківки з шипом для кріплення посередині виробу та двома отворами для цвяшків по краях (рис.5,1);

5) пласкі, широкі підківки з трьома отворами для цвяшків (рис.5,13). До цього ж типу відноситься підківка (рис.6,21) — широка, місяцеподібної форми, що є найранішою серед вищезгаданих, а за вітебськими матеріалами датується XVI-XVII ст.¹⁵;

6) підкови, подібні до п'ятого типу, які мають чотири і більше отворів для кріплення (рис.3,12).

До групи побутових речей козацького часу належать залізні: дві дужки від навісних замків (рис. 4, 4,7) та один фрагментарно збережений невеликий

навісний замочок (рис.4,10), уламок ключа (рис. 4, 11), фрагмент вудила (рис.6,18), кільця цвяхів (рис. 6, 16,17).

В ур.Лящівка (пункт 2) знайдено кресало XVII - початку XVIII ст., калчеподібної форми, з чітко виділеним язичком та загнутими гачкоподібними кінцями, краї яких втрачені (рис.3,11).

Частина виробів з металу належить до речей військового обладунку. Так, елементом військового обладнання козаків були поясні пряжки (рис.4, 12,14,15). Представлені пряжки мають форму рамок прямокутної, майже овальної та півкулястої форми, з широкою фігурно вирізаною платівкою, на яку заходить загострений кінець язичка, а протилежний кінець язичка рухомим кільцем охоплює нижній край рамки. Подібні пряжки мають прямі аналогії зі знахідками на місці битви під Берестечком 1651 р.¹⁶

Цікавою знахідкою, що репрезентує стан військової справи козацької доби, знайдено в ур. Лящівка (пункт 1), є вісь курка від замка фігильного мушкета, з боковим спуском-кнопкою (рис.6,14). Фігильні мушкети — кулеврини і аркебузи — називалися в Гетьманщині та Московії піщальцями і поділялися на "затинні" чи "тюфяки" (піщальці ручні, або ручниці) та піщальці зависні, що носилися на ремені на спині¹⁷. Подібні фігильні мушкети виходять зі вжитку в першій чверті XVII ст.

Поряд з пунктом 2 виявлені чавунні картечини діаметром 4,3 і 2,9 см, свинцеві рушничні кулі (рис. 3, 10,13), а також великий сталевий сагайдачний гачок (рис.6, 13).

У 1988 р. на поселенні було виявлене бронзове злиття, із позолотою і гравіюванням, наверх до соґницької булави XVIII ст. Наверх має форму чотиригранника — куба, зі зрізаними кутами та згладженими гранями. Як відомо, в другій половині XVII-XVIII ст. клейноди козацькій старшині надавали російські царі через своїх урядовців¹⁸. Цей факт знайшов відображення у наявності на боковинах наверх зображення двоголового орла — герба Російської імперії та стилізованої людської постаті — дівчини з чашею в руках. Висота і ширина наверх — 5,2 см, діаметр отвору — 3,7 см. Нині воно експонується у Полтавському краєзнавчому музеї (інв. № ПКМ. 68514; М. 3097)¹⁹.

Знаряддя для обробки дерева репрезентовані: уламком шилки-«ножівки» (?) (рис.5,13), довжиною 6 см, що складається з металеві смуги із зубцями з одного боку та пласкої основи для закріплення руків'я; свердлом спірального типу (рис.5,3), довжиною 11,7 см, що має кільцеву голівку діаметром 1,1 см для горизонтального держака, робоча частина якого розрахована всього на два оберти свердла; лопаті ро-

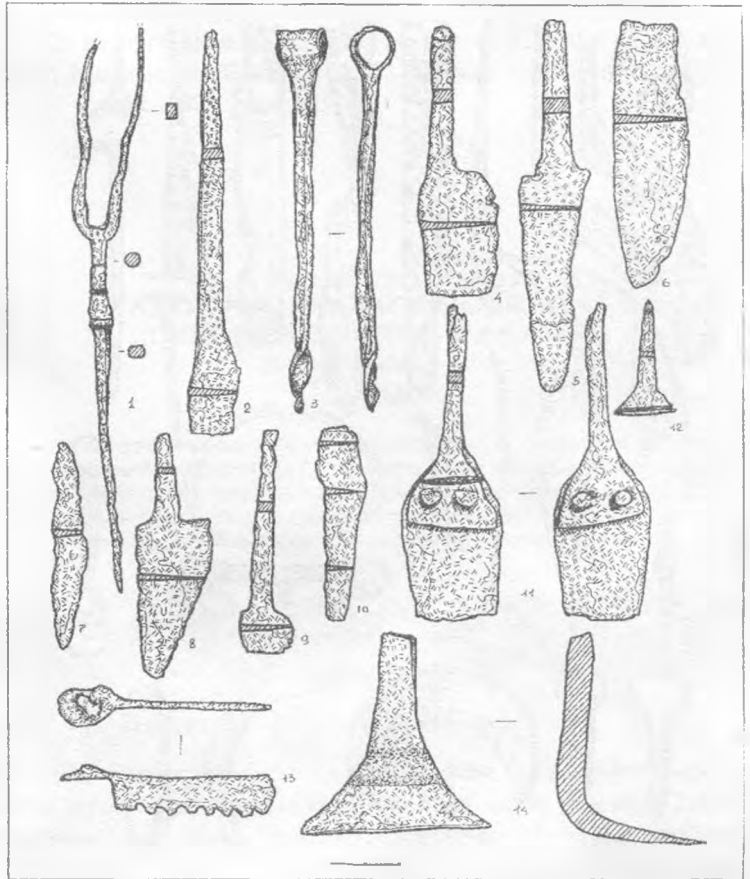

Рис. 5. Засулля, с. Залізні вироби з ур.Лящівка.

бочої частини призначені для виготовлення відносно невеликої, але глибокої свердлини. Подібні свердла XVII - першої половини XVIII ст. відрізнялися від типу, поширеного у другій половині XIII-XV ст., лише меншими розмірами²⁰.

Серпи. Типовим сільськогосподарським знаряддям були серпи, що у разі необхідності могли стати зброєю в руках повсталих посполитих. Подібний серп походить з пункту 1 (рис.6,1). Інші (4 од.), знайдені поруч, — різняться між собою лише кутом переходу від руків'я до робочої частини (рис. 6, 2,3,6).

Музичні інструменти представлені двома частково збереженими дриджами (російський варіант назви — варган) (рис.6,19,20).

При грі дриджа притуляли до зубів, або ж затискали ними. Язичок дриджа (втрачені в обох випадках) був тонкою сталеві платівкою, прикріпленою посеред дуги. Язичок приводили у стан вібрації, захищаючи його пальцями, ниткою чи тонкою паличкою. Ротова порожнина відігравала роль рухливого природнього резонатора²¹. Інколи дриджа використовували як звукоімітуючий інструмент.

Етнографічні джерела зберегли відомості про процес виготовлення дриджа в Україні. Для виготовлення цього музичного інструменту потрібно було мати круглий залізний дріт, розклепати його у чотиригранник, потім зігнути до форми черена. Тонку платівку овальної форми запресовували кінцем у вер-

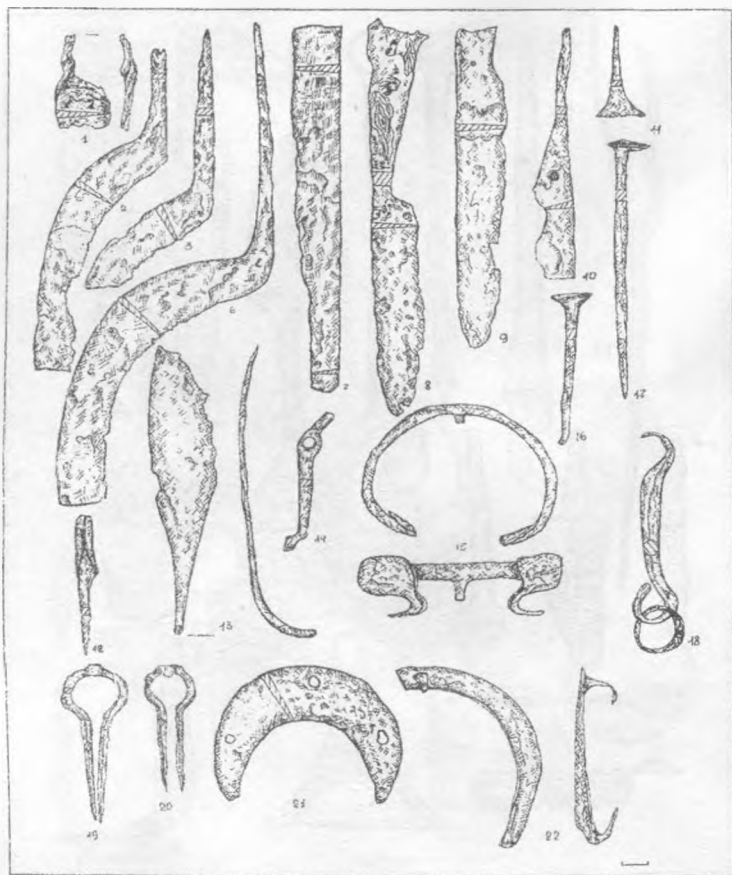

Рис. 6. Засулля, с. Залізні вироби з ур.Лящівка.

хню частину черена. Для цього на черені випилювався конусоподібний отвір, розширений до середини, у нього вставлявся сталевий міндик і легким ударом молоточка запресовувався. Міндик (язичок) при виході з черена шляхом розігрівання на вогні згинали під кутом 90-100° у бік заклепаної частини вгору. Для відшліфовування «голосу» звучання дрімби нагрівали кінчик сталевий платівки і трохи загинали її у протилежний від черена бік²². Довжина першої зі знайдених дрімб — 7,5 см (рис.6,19), другої — меншої — 6,0 см (рис.6,20). До XIX ст. національні різновиди цього інструменту існували у всіх європейських народів. Подібні знахідки відомі серед матеріалів розкопок із замку Мстислава в Беларусі²³, Новгороді²⁴, Орешку, Глухові²⁵.

З пункту 2 походять рибальські керамічні важки (рис.1,5-8; 3,14-20), переважно циліндричних форм, кілька залізних рибальських гачків (рис. 4, 6, 8).

До продукції українських гут належать дві скляні чарочки — одна з яких циліндричної форми, друга — лійчасто-конічної (рис.1,3,4). Чарки мають висоту — 4,5 см і 8,3 см. На одній із них помітне графіті — "ФЦ". Цікаво, що обсяг першої з них — 20 г, другої — 25 г.

Поблизу селища (пункт 2) навесні 1988 р., на лівому березі Сули, були виявлені рештки монетного скарбу. На площі у 2 кв. м зібрано 36 мідних п'ятикопійчних монет, з них 32 прим. викарбувані у пері-

од правління Катерини II (1763-1796) (31 монета випущена Єкатеринбурзьким монетним двором і одна — Аненським). 4 монети «5 копійок» належали до фіналу царювання Єлизавети Петрівни (1758-1761) і не мали відзнак монетного двору.

Таким чином, виразні матеріали, зібрані на місці колишнього хутора Острів, надали змогу уявити частину з того розмаїття предметного світу, який був притаманний побуту населення приміських слобід і хуторів за часів пізнього українського середньовіччя, дозволили встановити час освоєння більш-менш значних підвищень у заплаві Сули за козацької доби навколо полкового міста Лубен.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочкарев К.П. Очерки Лубенской старины: Со старинным планом и видами г.Лубны. — М., 1901. — Вып. 1. — С. 39; Ляскоронський В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. — Изд. 2-е. — К., 1903. — С. 59. — Прим.3.
2. Копилов Ф.Б. Відчит про розвідки археологічних пам'ятників Середнього Посулля, від Лохвиці до м.Горошиного, в основному по правому березі р.Сули в 1945 р. — Машинопис. — К., 1945. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1945/8. — Спр. 507. — Арк. 29; Його ж. Посульська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — К., 1952. — Т.Ш. — С. 308.
3. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Музею К.М.Скаржинської: Дис. ... канд. іст. наук. — Машинопис. — К., 1997. // НА ІА НАНУ. — Ф.д. — Спр. 774. — С. 202-203.
4. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С. 84-97.
5. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1989. — С.263.
6. Список наявних у Малоросійській губернії селищ 1799-1801 гг. // Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. — К.: Наук. думка, 1997. — С.164.
7. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII століття. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 72, 96. — Рис. 34,6.
8. Виногородська Л.І. Історико-археологічні дослідження поблизу с.Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // Археологія. — К., 1997. — № 1. — С.99. — Рис. 9,6.
9. Горішний П.А. Археологічні дослідження в Чигирині // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси: Сіач, 1995. — С. 123. — Рис.2.; Каталог. Кераміка. — Дніпропетровськ: Промінь, 1964. — Вип. 1. — Табл. XXII.
10. Сиракова Ілина. Глинени лулу за чубуци от Шуменската крепост // Годишник на музеите от северна България. — Варна: "Г. Бакалов", 1989. — Кн. XV. — С. 91-97.
11. Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV-XVIII ст. // Археологія. — К., 1997. — № 2. — С. 135. — Рис. 4,1.
12. Чекановський А., Чміль Л. Ляльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. — Опішне: Укр. народознавство, 1996. — Кн. 3. — С.99-108. — Рис. 1,8.
13. Соколова Л.М., Супруненко О.Б. Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.92. — Рис.4,12, 13.
14. Свещніков І.К. Битва під Берестечком. — Львів: Слово, 1993. — С.180. — Рис. 34, 1.

15. Левко О.Н. Витебск XIV-XVIII вв. — Минск: Наука и Техника, 1984 — С. 47. — Рис. 29.
16. Свешніков І.К. Вказ. праця. — С. 175. — Рис. 32, 1-14.
17. Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. — СПб.: Полигон-М.: АСТ, 1995. — С. 52, 53, 55. — Рис. 114; 119.
18. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. — С. 189.
19. Пам'ятки козацької слави у зібранні [Полтавського краєзнавчого] музею: Каталог виставки / Укл. Мокляк В.О., Супруненко О.Б. — Полтава, 1991. — С. 10.
20. Беляєва С.О. Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм // Археологія. — К., 1979. — № 29. — С. 101, 102. — Рис. 3, 1.
21. Музыкальная энциклопедия. — М.: БСЭ, 1973. — Т. 1. — С. 666.
22. Ілюк Р. Дримба, магія, медицина... // Вітчизна. — К., 1990. — № 9. — С. 198-204.
23. Саганові Г.М. Ковальські вироби сярэднявковаго Мсціслава // Помнікі Масгашкоў культуры Беларусі: Новыя даследаванні зборнік артыкулаў. — Мінск: Навука і Тэхніка, 1989. — С. 186. — Рис. 90, 12.
24. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Ве-

ликого // МИА — Вып. 65. — М., 1959. — Т. 2. — С. 118. — Рис. 103.

25. Кирличников А.Н. Древний Орешек. — Л., 1980. — С. 4. — Рис. 28, 2; Звагельський В., Приймак В., Белашов В. Давньоруський Глухів. — Глухів, 1992. — Рис. на С. 9.

24.12.1999.

Сидоренко О.В., Коваленко О.В.
**НЕКОТОРЫЕ ЧЕРТЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
 ОКОЛОЛУБЕНСКИХ СЛОБОД XVII-XVIII вв.**

(по материалам хутора Остров)

Резюме

Публикуются находки XVI-XVIII вв. с хутора Остров у с. Засулье, расположенном вблизи полкового города Лубны (современное с. Засулье Лубенского района Полтавской области). Представлены материалы керамического, железообрабатывающего производств, которые дополняют сведения о материальной и духовной культуре пригородных сел и хуторов Посулья позднесредневекового периода.

НОВІ ВИДАННЯ З АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Видавничий Центр "Археологія" у Полтаві (1998-1999 рр.)

1. Археологічний літопис Лівобережної України: Наук. журн. / Гол. ред. Супруненко О.Б. — Полтава, 1998. — Ч. 1-2 (3-4). — 180, VI с.: іл. — (ЦОДПА). — 800 прим.

2. Археологічний літопис Лівобережної України: Наук. журн. / Гол. ред. Супруненко О.Б. — Полтава, 1999. — Ч. 1 (5). — 89, X с.: іл. — (ІА НАНУ. ЦОДПА). — 660 прим.

3. Археологічний літопис Лівобережної України: Наук. журн. / Гол. ред. Супруненко О.Б. — Полтава, 1999. — Ч. 2 (6). — 78, II с.: іл. — (ІА НАНУ. ЦОДПА). — 500 прим.

4. Бучневич В.Є. Полтавські підземелля / Підп. до друку та ком. Коваленко О.В., Супруненко О.Б., Мокляк В.О. — Полтава: Археологія, 1999. — 16 с.: іл. — Сер. "Джерела з історії Полтавщини", вип. 1. — (ПОДА. УК. ЦОДПА. ПП Друкарня "Гротеск"). — 500 прим.

5. Видавничий центр "Археологія": Буклет / Авт. Супруненко О.Б., Тітков О.В. — Полтава: Археологія, 1999. — 6 с. — (ЦОДПА). — 1000 прим.

6. Гавриленко І.М. Зімівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Археологія, 1998. — 18 с. — (НАНУ. ІА). — 120 прим.

7. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині: Монографія / Відп. ред. Любуць В.С. — Полтава: Археологія, 1998. — 102 с.: іл. — (МОУ. ПДП). — 350 прим.

8. Граб В.І. У лещатах ДІУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / Від. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 212 с.: іл. — (ЦОДПА). — 500 прим.

9. Зуєв В.Ф. Полтавщина в "Путешественных записках" 1781 року / Наук. ред., упоряд. Супруненко О.Б. — Ком. Кигим С.Л., Коваленко О.В., Мокляк В.О., Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 48 с. — Сер. "Джерела з історії Полтавщини", вип. 2. — (ПОДА. УК. ЦОДПА. ПП Друкарня "Гротеск"). — 500 прим.

10. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани поблизу с. Дмитрівка у межириччі Ворскли та Орелі. — К.-Полтава: Археологія, 1999. — 32 с. — (ІА НАНУ. ЦОДПА). — 350 прим.

11. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище / Відп. ред. Крижиський С.Д. — К.-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 102 с.: іл. — Рез. рос. — (НАНУ. ІА. Нім. наук.-досл. т-во. Гамбурзький ун-т. ЦОДПА). — 1000 прим.

12. Полтаві — 1100 років: Буклет / Авт. Толочко П.П., Моця О.П. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с. — (ПОДА. УК. ЦОДПА). — 1500 прим.

13. Полтавський археологічний збірник-1999 (до 1100-ліття м.Полтави за результатами археологічних досліджень): Зб. н. пр. / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 384 с.: іл. — (ІА НАНУ. ПОДА. УК. ЦОДПА). — 500 прим.

14. Полтавщина. Сторінки історії: Проспект виставки / Авт. тексту Мокляк В.О., Супрун Т.Ю., Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 8 с.: іл. — (ПОДПА. УК. ПКМ. ЦОДПА). — Тир. 500 прим.

15. Попандопуло З.Х., Тихомолова І.Р. Городище Большие Кучугуры: Буклет. — Полтава: Археологія, 1999. — 6 с. — (ЗГУ. ЗОКМ. ЦОДПА). — 250 экз.

16. Скорый С.А. Киммерийцы в украинской Лесостепи: Монография / Авт. прил. Кулатова И.И. — К.-Полтава: Археологія, 1999. — 136, VIII с.: іл. — (НАНУ. ІА. ЦОДПА). — 150 экз.

17. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Відп. ред. Толочко П.П. — Полтава: Археологія, 1998. — 156 с.: іл. — Рез. англ., рос. — (НАНУ. ІА. УК. ПОДА. ЦОДПА). — 1000 прим.

18. Тошев Г.Н. Могилиняк Мамай-Гора: Буклет. — Полтава: Археологія, 1999. — 6 с. — (ЗГУ. ЗОКМ. ЦОДПА). — 250 экз.

19. Християнські старожитності Лівобережної України: Зб. н. праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 184 с.: іл. — (ІА НАНУ. УК. ПОДА. ЦОДПА). — 800 прим.

20. Ротач Петро. Дух минувшини: Зб. поезій. — Полтава: Археологія, 1999. — 48 с.: іл. — (ЦОДПА. ПП Друкарня "Гротеск"). — 500 прим.

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ПОЛТАВЩИНІ

Значний внесок у вивчення пам'яток археології Полтавщини доклав великий український письменник, художник та мислитель Т.Г.Шевченко (1814-1861)¹. Три його подорожі на Полтавщину (1843, 1845-1846 та 1859 рр.), друга з яких — за завданням Київської Тимчасової Комісії для розбору давніх актів (Археографічної комісії)² як співробітника - "рисувальника", значно розширили джерельну базу у картографуванні та отриманні іконографії пам'яток старовини краю³. Крім змалювання та наукового опису пам'яток, здійснених за конкретним завданням⁴, що включало збір відомостей про кургани та урочища, перекази і легенди про них, зйомку "эскизов на счет их формы и величины", огляд монументальних пам'яток і старих споруд, підготовку їх малюнків, збір "каких-либо древностей, ... грамот и бумаг"⁵, Т.Г.Шевченко залишив свідчення і згадки про старожитності у багатьох творах, листуванні, малюнках, серед яких основними є: "Археологічні нотатки", "Щоденник", повісті "Близнецы", "Варнак", "Княгиня", "Музыкант", "Наймичка", "Прогулка с удовольствием и не без морали", поемах та віршах⁶. Ці згадки є не просто даниною "місцевому колориту", властивому літературі доби романтизму, а свідченням глибокого знання та поваги поета до найдавнішої культурно-історичної спадщини⁷.

Т.Г.Шевченко розумів археологію як вивчення археологічних, архітектурних, мистецьких, етнографічних, літературних та інших пам'яток з їх описом⁸.

Одними з найчисленніших археологічних пам'яток, що цікавили його ще з дитинства, були кургани, які поет, за давньою народною традицією, часто називав могилами. Пов'язуючи кургани, за легендами, з історією запорозького козацтва, він вважав їх свідками героїчної боротьби українського народу за свободу і незалежність. Причетність курганів до козацької доби зазначалася Шевченком в ряді поезій — "Іван Підкова", "Гайдамаки", "За байраком байрак", "До Основ'яненка" та ін.⁹ Тому і фіксує він на Полтавщині Богданову могилу під Переяславом, назва якої, в його сприйнятті, пов'язується з перебуванням тут Богдана Хмельницького¹⁰. Навіть з часом, отримавши знання про конструктивні особливості та характер здобутих матеріалів під час досліджень курганів¹¹, він відгукнувся негативно¹² про розкопки "Са-

вор-Могили" - Олександропільського кургану уродженцем Полтавщини О.В.Терещенком та О.Є.Людченком у 1852-1856 рр.¹³:

*І могили мої милі
Москаль розриває...
... Чого вони там шукали?
Що там схоронили...¹⁴.*

Частину курганів між Миргородом, Устивицею, Великими Сорочинцями та Великою Багачкою — Королеві, Мордачеві, Дубові та Няньчині могили¹⁵ — він називає "сторожовими", сповідуючи традиційне уявлення про козацьку оборону від нападників полкових земель. Описи курганних пам'яток не мають вичерпної точності щодо розмірів та складу курганних груп — Трибратніх могил, курганів біля Ромен та вздовж Ромоданівського шляху¹⁶, але змалювання курганного некрополю давньоруського Переяслава справляє незабутнє художнє враження¹⁷.

Неодноразово Т.Г.Шевченко згадує майдани на Полтавщині. 40 курганів у миргородській окрузі він називає "розритими"¹⁸. Між Яготином та Пирятином вказує на велике "земляне укріплення" — Телепень, зі слідами недавніх цегляних споруд, напевне, печей для виварювання селітри, наводячи переказ про походження мікротопоніму від прізвиська розбійника XVIII ст.¹⁹ Аналогічне "укріплення" Вибле зазначене Кобзарем під Березанню, "план которого понять нельзя по различным направлениям валов"²⁰. Майдани зазначаються і вздовж Ромоданівського шляху²¹. У повісті "Наймичка" "зрілий" Т.Г.Шевченко вже підходить до пояснення походження таких споруд, згадуючи про безуспішне добування селітри з Орельських укріплень Української лінії²², в чорноземно-суглинкових насипах якої вона ще не утворилася. Безумовно, участь у розкопках Переїг'ятихи та Переїг'ята²³, знайомство з результатами досліджень інших курганів наблизили Шевченка на схилі літ до розуміння того, що кургани насипані задовго до козацької доби²⁴. Але в ранньому вірші "Розрита могила" (1843 р.) відображене суто негативне ставлення поета до досліджень давніх могил як недоторканих народних святищ. Разом з тим, спостережливість Т.Г.Шевченка і тут відзначила знання ним тогочасної методики розкопок курганів: "начетверо розкопана, розрита могила"²⁵.

Крім зазначених пам'яток, Т.Г.Шевченко зафіксував наявність стародавніх валів в околицях Переяслава та пізніших укріплень у правобережному Пооріллі²⁶, давньоруської і пізньосередньовічної фортифікації в Лубнах, Переяславі і Лукім'ї²⁷, цегляних споруд XIV-XVII ст. у Лукім'ї та Веселому Подолі²⁸. На малюнках, що мають виняткову документальну цінність, відобразив він не тільки виразні архітектурні ансамблі та краєвиди історичного ландшафту, а й рештки укріплень у Решетилівці, Полтаві²⁹, половецькі "кам'яні баби" в Шедієвому на Орелі³⁰. В "Археологічних нотатках" Шевченко вже досить поширено описує стародавні речі з церковних ризниць³¹, навіть наводячи посилання на видання, в яких вони опубліковані, документуючи реліквії своїми малюнками³². Слід наголосити також на вже підкреслованому дослідниками³³ соціальному аспекті у висвітленні пам'яток археології Т.Г.Шевченком³⁴. Уявлення про основні з обстежених Т.Г.Шевченком археологічні об'єкти на Полтавщині дає наведена в додатку таблиця.

Активна археологічна діяльність Т.Г.Шевченка була перервана арештом 1847 р. і довготривалим перебуванням на засланні. Але для співробітника Археологічної комісії - "рисувальника" його плідний внесок у вивчення і пропаганду старожитностей краю занадто значний. Відлучений від науки, поет вимушений був використовувати свої фахові знання у літературних творах. Багато з його здобутків на терені дослідження старожитностей Полтавщини знищив невблаганний час. Та яскравий слід шукача пам'яток своєї давнини міцно закріпився за Шевченком у народних переказах, і тому неодноразово позначений у розповідях про нього, записаних від численних оповідачів³⁵. Ще одним наслідком подвижницької діяльності Кобзаря на археологічному терені є зацікавлення вивченням найдавнішої історії краю полтавських друзів Т.Г.Шевченка.

Так, **Я.П. де Бальмен** (1813-1845), український художник-аматор, літератор, ротмістр гусарського полку, перебуваючи з Т.Г.Шевченком у маєтку батька в с.Линовищі Пириятинського повіту, 1843 р. зацікавився місцевою старовиною, змальовував кургани на сторінках рукописного "Кобзаря", пізніше подарованого автору твору³⁶, залишив художні описи пам'яток у своїх листах³⁷. **І.Г.Бодяньський** (1782-1848) — прилудський священик-краєзнавець познайомився з Т.Г.Шевченком влітку 1845 р., їздив з ним оглядати напівзруйнований Густинський монастир, пізніше описаний у Шевченковій повісті "Музикант"³⁸. І.Г.Бодяньський мав збірку археологічних та етнографічних предметів, а своїми знаннями поділився з Кобзарем³⁹.

Більш послідовно над вивченням посульської ста-

Тарас Григорович Шевченко (1814 — 1861).

ровини працював супутник по другій подорожі Шевченка, письменник і етнограф **О.С.Афанасьєв-Чужбинський** (1816-1875). Знайомство з рядом найдавніших об'єктів на Полтавщині, Чернігівщині та Подніпров'ї викликало депо пізніше його спроби дослідження групи давньоруських курганів між с.Мацківцями та Лукім'ям⁴⁰, розкопки майдану ("городка") біля хут.Мокроїржавського Другого у Нижньому Посуллі⁴¹. Напевне, до дослідницьких ініціатив уродженця с.Ісківці на Лубенщині належали й розкопки трьох великих курганів на вододільному пасмі корінного берега Сули, за 4 км на захід від с.Мацкова Лучка сучасного Лубенського району, проведені розкопки валу городища літописного Сніпороду⁴². Шкода, що документалії досліджень О.С.Афанасьєва-Чужбинського на сьогодні поки-що не виявлено. Описуючи свою подорож на Запоріжжя та пониззя Дніпра, етнограф приділяє виняткову увагу археологічним пам'яткам, переважно курганам та городищам, відводячи їх описам місце у кожній з глав своєї роботи, навіть подаючи конкретні рекомендації щодо дослідження курганів поблизу Кам'янського городища⁴³.

Таким чином, *археологічні студії Т.Г.Шевченка на Полтавщині, позначені рядом істотних відкриттів та фіксацією чималого кола пам'яток найдавнішої історії, архітектури, давнього промислового виробництва*⁴⁴, були важливим кроком у справі становлення археологічної науки на теренах Дніпровського Лівобережжя першої половини XIX ст., що наблизив час активних польових досліджень наприкінці минулого століття.

**Перелік основних пам'яток археології території історичної Полтавщини,
що знайшли відображення у творчій спадщині Т.Г.Шевченка**

№ п/п	Населений пункт та повіт Полтавської губ.	Пам'ятка та її опис	Прив'язка, примітки	Твір Т.Г.Шевченка	Опубліковано*
1.	Альгицьке урочище Переяславський пов.	"На месте, где по преданию убит князь Борис, построена недавно церковь..., где стоит у иконостаса ... серого гранита крест с высеченной надписью..."	За 4 версти від міста	«Археологічні нотатки», «Близнецы», мал. «Кам'яний хрест св. Бориса»	Т.4, с.14, Т.6, с.307; Т. VII, кн. 1, № 125.
2.	м-ко Березань, Переяславський пов.	"укрепление" — майдан "Вибле", "розрита могила"	за 15 верст від Переяслава	«Археологічні нотатки», «Близнецы», «Сон», «Розрита могила»	Т.1, с.222; Т.2, с.41; Т.4, с.19; Т.6, с.306
3.	м-ка Велика Багачка — Миргород, Миргородський пов.	понад 40 розритих курганів, названих укріпленнями, — поряд кургани — "сторожевые", серед яких "Дубовы", "Няньки"		«Археологічні нотатки», «Наймичка»	Т.3, с.64; Т.6, с.308
4.	м-ко Великі Со рочищі, Миргородський пов.	"огромное из ... укрепленный — Королевы могилы"		«Археологічні нотатки»	Т.6, с.308
5.	с. Веселій Поділ, Хорольський пов.	"поросшее ... лесом и заваленное кирпичем укрепление, называемое мое Мечеть. Недавно стояла там круглая высокая башня..."	за 20 верст від Хоролу	«Археологічні нотатки»	Т.6, с.308
6.	м. Лубни, Лубенський пов.	Мгарський монастир		«Археологічні нотатки»	Т.6, с.307
7.	м. Лубни, Лубенський пов.	Замкова гора — "земляное укрепление, называемое замком с провалом все-едине"		«Археологічні нотатки»	Т.6, с.307
8.	м-ко Лукім'я, Лубенський пов.	"земляные укрепления" з "каменной четырёхугольной башней" всередині		«Археологічні нотатки»	Т.6, с.307
9.	с.Монастирище, Переяславський пов.	"старое Монастирище" — городище літописного Заруба та залишки монастиря		«Сон», лист до А.О.Козачковського від 16. VI. 1852 р.	Т.2, с.42; Т.6, с.76
10.	м. Переяслав, Переяславський пов.	"цитадель древней крепости или бывший город"	південна частина міста	«Археологічні нотатки»	Т.6, с.303
11.	м. Переяслав, Переяславський пов.	укріплення і кургани	в межах і околицях	«Археологічні нотатки»	Т.6, с.306
12.	м. Переяслав, Переяславський пов.	"церковь С.Михаила, по преданию бывший монастырь"	центральна частина міста	«Археологічні нотатки», мал. «Михайлівська церква в Переяславі»	Т.6, с.304; Т. VII, кн.2, №207
13.	м. Переяслав, Переяславський пов.	Успенська церква, опис старого церковного начиння		«Археологічні нотатки», «Близнецы»	Т.4, с.14-15, 26; Т.6, с.303-304

1	2	3	4	5	6
14	м. Переяслав, Переяславський пов.	Пересопницьке євангеліє 1545 р.	бібліотека семінарії	«Археологічні нотатки»	Т.6, с.305-306
15.	м. Переяслав, Переяславський пов.	курганні могильники: «... равнина, густо уставленная историческими могилами. И чем ближе к городу, тем могилы выше и гуще..., весь город кажется на могилах построен...»	лівий берег р. Альга, на околиці міста	«Близнецьи»	Т.4, с.14
16.	м. Переяслав, Переяславський пов.	«Трибратни могили» — група з трьох курганів	за 5 верст від міста по Київському шляху	«Археологічні нотатки», «Сон»	Т.4, с.34; Т.6, с.306
17.	м. Переяслав, Переяславський пов.	Богданова могила, поблизу від неї — вал «бесконечный»	за 7 верст від міста, по Золотоніському шляху, на південь від Переяслава	«Археологічні нотатки», «Сон»	Т.4, с.34; Т.6, с.306
18.	м. Полтава	Хрестовоздвиженський монастир	Монастирська гора	«Археологічні нотатки», мал. «Воздвиженський монастир у Полтаві»	Т.6, с.306; Т. VII, кн.1, №119
19.	м. Полтава	городище літописної Лтави	Іванова гора	мал. «Будинок І.П.Котляревського у Полтаві»	Т. VII, кн.1, №120
20.	Поорілля, Костянтиноградський пов.	«Орельские земляные укрепления» — «линия»	пошкодження добуванням селітри	«Щоденник», «Близнецьи»	Т.3, с.63, 64; Т.4, с.60
21.	м. Прилуки, Прилуцький пов.	Густинський монастир	за 3 версти від міста	«Музыкант», мал. Густинської серії	Т.3, с.209, 244; Т. VII, кн.2, № № 4-5
22.	м-ко Решетилівка, Полтавський пов.	Рештки пізньосередньовічної фортеці	центральна частина містечка	мал. «В Решетилівці», «Близнецьи»	Т.4, с.53; Т. VII, кн.1, № 128
23.	Ромоданівський шлях, Роменський, Лохвицький, Миргородський, Хорольський, Кременчуцький пов.	«земляные укрепления разной величины и формы», «курганы, совершенно круглые, сажены в 50 в диаметре», «есть большие и маленькие, всегда с выходами: двумя, тремя и четырьмя» — «насыпи..., форму которых установить нельзя. Это валы разной величины и в разных направлениях», пошкоджені селітроварниками.	межиріччя рр. Сула та Псел, вздовж шляху	«Наймичка», «Щоденник»	Т.3, с.61, 63-64; Т.5, с.79

1	2	3	4	5	6
24.	м. Ромни, Роменський пов.	рівнина, "установлена темними могилами"	за 5 верст від міста	«Наймичка»	Т.3, с.67-68
25.	с. Солониця, Лубенський пов.	місце битви Северина Наливайка 1596 р. з польським військом, "небольшие укрепления"	на північ від села	«Археологічні нотатки»	Т.6, с.307
26.	с. Устивиця, Миргородський пов.	"Мордачевы могилы" — майдани та кургани	між Вел. Сорочинцями та Устивицею	«Археологічні нотатки»	Т.6, с.308
27.	с. Шедієве, Костянтиноградський пов.	половецьке святилище XII-XIII ст.	одна зі стел збереглася: Памятники материнской культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. — Полтава, 1985. — С.48. — № 260.	мал. «Пейзаж з кам'яними бабами»	Т.VII, кн.1, № 118
28.	с. Шедієве, Костянтиноградський пов.	кургани та залишки укріплень Української лінії 1730-х рр.	на північ від села	мал. «На Орелі (село)»	Т.VII, кн.1, № 115
29.	мм. Ягогни та Пирятин, Пирятинський пов.	"укріплення" — майдан "Телепень" з рештками цегляних печей для виварювання селітри	на північ від шляху, за 3 версти	«Археологічні нотатки»	Т.6, с.307

* У посиланнях на джерела в таблиці літературні твори Т.Г.Шевченка подані за виданням: Шевченко Тарас. ПЗТ: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963-1964; малюнки Шевченко Т.Г. ПЗТ: У 10-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т.VII. — Кн.1 і 2.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. — К.: Наук. думка, 1990. — С.15-107.

2. Куринний Петро. Історія археологічного знання про Україну. — Мюнхен: УВУ, 1970. — Скрипти, ч.37. — С.24.

3. Загайко П. Полтавські дороги Кобзаря. — Полтава: Криниця, 1990. — С.4-21; Рогач Петро. Гнізденко на калині. Полтавщина: свідки Шевченкових подорожей // ПУ. — К., 1989. — № 1. — С.26-27.

4. Рогач Петро. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної шевченківської енциклопедії // Добромисл. — Полтава, 1994. — № 1-2. — "Книга в журналі". — Окр. нумерація. — С.33-34.

5. Листи до Т.Г.Шевченка. 1840-1861. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С.55-56.

6. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця... — С.17-18.

7. Брайтчевський М.Ю. Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. — К.: Наук. думка, 1964. — С.59.

8. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця... — С.15.

9. Шевченко Тарас. Повне зібрання творів (дані — ПЗТ): В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — Т.1 — С.62, 64, 65; Т.2. — С.8 та ін.

10. Там само. — Т.6. — С.306.

11. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця... — С.20.

12. Шевченко Тарас. ПЗТ: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — Т.5. — С.105.

13. Супруненко О.Б. Олександр Терещенко: Призабуте ім'я полтавського археолога // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.15-17. Про дослідження див.: [Терещенко А.В.] Раскопки скифского царского кургана // Русский вестник. — СПб., 1856. — Т.1. — Прибавл.: "Современная летопись". — С.31-32; Лазаревский Я. Алек-

сандропольский курган: Могила скифского царя // Зап.РАО. — СПб., 1895. — Т.VII (нов. серия). — С.24-46.

14. Цит. за: Шевченко Тарас. ПЗТ: У 12-ти т. — К.: Наук. думка, 1989. — Т.1. — С.169,170.

15. Шевченко Тарас. ПЗТ: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — Т.6. — С.308.

16. Там само. — Т.3. — С. 61, 63-64, 67-68; Т.5. — С.79; Т.6. — С.306.

17. Там само. — Т.4. — С.14.

18. Там само. — Т.6. — С.308.

19. Там само.

20. Там само. — С.306.

21. Там само. — Т.3. — С.61, 63.

22. Там само. — С.63-64.

23. Левинский О. Археологические экскурсии Т.Г.Шевченка в 1845-1846 гг. // КС: — К., 1894. — Т.XXIV. — № 2. — Февр. — С.236; Скорий С.А. Курган Перег'ятиха. — К.: Наук. думка, 1990. — С.6. — Прим.

24. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця... — С.26-28.

25. Шевченко Тарас. ПЗТ: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — Т.1. — С.222.

26. Там само. — Т.4. — С.60; Т.6. — С.306.

27. Там само. — Т.6. — С.303, 307.

28. Там само. — С.307-308.

29. Шевченко Т.Г. ПЗТ: В 10-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т.VII. — Кн.1. — №№ 120, 128.

30. Там само. — № 118; див.: Жур П. Дума про вогонь: З хронік життя і творчості Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, 1985. — С.95, 97-98; Бовкун І.В., Супруненко О.Б. Половецька "кам'яна баба" з Шедієво в Глоорілі // АЗПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С.123-125.

31. Шевченко Тарас. ПЗТ: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — Т.6. — С.305-306.

32. Шевченко Т.Г. ПЗТ: В 10-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т.VII. — Кн.1. — №№ 125; Кн.2. — №№ 317-318.
33. Брайчевський М.Ю. Т.Г.Шевченко і археологія. — С.49-50.
34. Шевченко Тарас. ПЗТ: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — Т.4. — С.261-262.
35. Загайко П. Полтавські дороги Кобзаря. — С.17.
36. Кузьменко Андрій. Дуже незабутній...: Розповідь про життя і творчість Якова де Бальмена. — К.: Рад. письменник, 1989. — С.36-45; Рогач Петро. Полтавська Шевченкіана... — С.51-52.
37. Бальмен Яков де. Повести: С прил. портр. писателя, его рис., отрывков из зап. книжки и недавно обнаруженных писем / Сост. и ком. Кузьменко А.Е. — Харьков: Прапор, 1988. — С.338.
38. Шевченко Тарас. ПЗТ: В 6-ти т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — Т.3. — С.209. 244.
39. Рогач Петро. Полтавська Шевченкіана... — С.73.
40. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження і зібрання Г.С.Кир'якова // Питання археології Сумщини. — Суми: СКМ, 1990. — С.16.
41. Макаренко Николай. Городища и курганы Полтавской губернии. Сб. топогр. сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — С.33.

42. Супруненко О. Перший дослідник давньоруського Снігорода // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.124.
43. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. — Изд. 2-е. — СПб., 1863. — Ч.I: Очерки Днепра. — С.251-255.
44. Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах / Упорядк. тексту Шевчук В. — К.: Дніпро, 1993. — С.267-373.

10.03.1997.

Супруненко А.Б.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ СТУДИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО НА ПОЛТАВЩИНЕ

Резюме

Многогранный талант Т.Г.Шевченко нашел проявление в исследовании памятников археологии исторической Полтавщины в бытность его сотрудником Киевской временной комиссии для разбора древних актов. В статье анализируется творческое наследие выдающегося украинского писателя и художника в контексте фиксации и изучения древностей края. Приводятся описания конкретных памятников и их упоминания в произведениях Т.Г.Шевченко.

ХРОНІКА

«НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ 600-РІЧЧЮ БИТВИ НА ВОРСКЛІ 1399 РОКУ».

(с.Глинське Зіньківського району Полтавської області, 25-27 серпня 1999 р.)

25-27 серпня 1999 р. у с.Глинське Зіньківського району Полтавської області, на базі Глинської археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації відбулися Наукові читання, присвячені 600-річчю битви на Ворсклі 1399 року. Вони були проведені за ініціативою Полтавської обласної державної адміністрації Центром охорони та досліджень пам'яток археології управління культури та регіональною газетою «Полтавський вісник», за участю Котелевської райдержадміністрації та Малобудищанської сільської ради Зіньківського району. В їх роботі взяли участь вчені України та Росії, зокрема представники різних наукових установ Києва, Запоріжжя, Полтави і Сум, краєзнавці Полтавської і Сумської областей.

Робота зібрання проходила просто неба, на схилах валів Великого Глинського городища, що створювала незабутню атмосферу єднання з далеким минулим через споглядання відомої археологічної пам'ятки.

На читаннях виступили з доповідями О.Супруненко, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології, кандидат історичних наук; С.Горбенко, директор Інституту-музею антропології Львівського музею історії та релігії, кандидат медичних наук; І.Кулатова, зав. віділом вищеназваного Центру; Л.Лугова, зав. віділом археології Полтавського краєзнавчого музею; В.Посухов, заступник редактора газети «Полтавський вісник»; О.Тітов, зав. сектором Центру археології; К.Мироненко, старший науковий співробітник Центру археології.

Незабутні враження залишилися в учасників заходу від екскурсії по Глинському археологічному комплексу IX-XIV ст., де збереглися два городища роменсько-давньоруського часу, рештки укріпленого острогу, курганного могильника, залишків посаду Підсилювала враження своєрідного зв'язку з епохою видатної історичної події назва села Глинське, з яким пов'язується ім'я Олександра Глинського, наданого його предку Лександу Мансурксановичу Великим Князем Литовським Вітовтом в 1430 р. Учасники читань відвідали Вітову Могили — відомий курган скіфського часу, досліджений І.А.Зарецьким наприкінці 1880-х рр., — єдиний топономічний орієнтир, що увіковічив ім'я Великого Князя Литовського Вітовта та його перебування на теренах Середнього Поворскля. Цей курган поблизу с.Лихачівка Котелевського району вдалося відшукати посеред лісових насаджень, його насип, не дивлячись на проведені розкопки, досить добре зберігся. Пройшли учасники читань також і стежками Більського городища скіфської доби — унікального археологічного комплексу раннього залізного віку.

Були заслухані на читаннях і надіслані матеріали доповідей доктора історичних наук Г.Івакіна, кандидатів історичних наук С.Беляєвої, М.Сагайдака, Л.Виногородської, В.Жук, а також В.Приймака — провідного інженера управління культури Сумської облдержадміністрації, В.Мокляка — заступника директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею, З.Попандопуло — зав. відділом Запорізького краєзнавчого музею, І.Тихомолової — зав. сектором Археологічної інспекції Запорізької облдержадміністрації, О.Білоусько — заслуженого учителя України, викладача історії Полтавської середньої школи № 7.

На читаннях був здійснений огляд писемних та археологічних джерел про битву на Ворсклі 1399 р., висловлені нові погляди та трактування, плетези щодо конкретних можливих місць цієї події, проаналізовані наслідки битви, характер військової та політичної ситуації, яка склалася після битви для України, Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Московського князівства. Не залишився поза увагою учасників читань та слухачів і патрістичний аспект події в контексті виховання молоді на прикладах героїчного минулого.

Незабаром з'являться друком матеріали читань у вигляді окремої наукової збірки, де будуть вміщені доповіді та статті, що надійшли на цей науково-меморальний захід увічнення видатної історичної події.

© Мироненко К.М.

СПІВПРАЦЯ КОРИФЕЇВ МУЗЕЙНИЦТВА М.БІЛЯШІВСЬКОГО ТА К.МОЩЕНКА ПО ВЛАШТУВАННЮ МУЗЕЮ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Полтавський краєзнавчий музей — один зі значних державних музейних осередків в Україні, зберігає серед своїх колекцій численні свідчення 1100-літньої історії Полтави, а також документальні пам'ятки про діяльність найвідоміших представників вітчизняної науки і культури, визначних полтавців. З їх діяльністю пов'язані цілі періоди розбудови української культури і науки. Разом з тим, тут знаходимо свідчення плідної співпраці визначних музейників, чиїм талантом закладалися підвалини у розвитку української археології та археологічного збиральництва.

Справжніх подвижників музейної справи в Україні — *Миколу Федотовича Біляшівського* — видатного ученого, талановитого історика, археолога, мистецтвознавця, та *Костя Васильовича Мощенка* — етнографа, художника-архітектора — назавжди поєднала любов до української історії і культури, українська старовина, яка була не просто модним для свого часу захопленням, а свідченням самотності українського народу, на відродження якого вони працювали, не покладаючи рук, все своє життя.

Учені, які зверталися до дослідження життєвого та творчого доробку М.Ф.Біляшівського¹, одноставні у визначенні джерел насаги його багатогранної діяльності, називаючи, зокрема, серед головних з них творчі зв'язки Миколи Федотовича з широкими колами небайдужих до української культури людей: від чиновників та заможних підприємців і землевласників до простих трудівників провінційних сіл і хуторів. Та, безумовно, найбільше задоволення для нього — спілкування зі своїми колегами-одномудцями. Одним із них був К.В.Мощенко.

Знайомство Миколи Федотовича Біляшівського та Костя Васильовича Мощенка, який з 1906 р. по 1924 р. жив і працював у Полтаві, відбулося в 1904 р. "на ґрунті захоплення українським мистецтвом та його студіювання"². А вже наступного року вони спільно працювали над упорядкуванням "Виставки прикладного мистецтва і кустарних виробів", яка 1906 р. відкрилася у Києві, як справжнє свято української культури"³. І надалі, незважаючи на те, що М.Ф.Біляшівський та К.В.Мощенко проживали у різних містах, вони підтримували найтісніші дружні та творчі стосунки, допомагаючи один одному у наукових пошуках та, часом, нелегких життєвих ситуаціях.

У своїх спогадах К.В.Мощенко частково видрукував листи М.Ф.Біляшівського до нього. Деякі з них збереглися в особистому фонді М.Ф.Біляшівського в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського Національної Академії наук України. Водночас, у цьому ж фонді зберігаються листи Біляшівського до Мощенка та відповіді останнього своєму учителеві і наставникові, не введені ще до наукового обігу.

Переважна більшість листів, а вони охоплюють весь "полтавський період" дружніх стосунків М.Ф.Біляшівського та К.В.Мощенка, присвячені різноманітним питанням музейного будівництва. Зазначимо, що К.В.Мощенко захопився музейною справою під впливом М.Ф.Біляшівського і навіть у зрілому віці вважав себе його учнем. Тож не випадково, звіряв з його точкою зору свої плани, поспішав поділитися успіхами. Так, отримавши повідомлення М.О.Олеховського, директора музею Полтавського губерньського земства, про зарахування до числа співробітників музею, К.В.Мощенко відразу повідомив про це М.Ф.Біляшівському. "Мій любий вчителю! - писав він у листі від 7 грудня 1906 р. — Справдилось те, чого ми обидва так хотіли: сьогодні Михайло Олександрович говорив зі мною про призначення мене своїм "сотрудником" як факт, що звершився, хоч це питання ще не пройшло в [земському] зібранні... Тепер значить треба думати як братися за діло."

При цьому К.В.Мощенко сподівався на кваліфіковану допомогу свого наставника. "А тепер ще одне прохання до Вас, — писав він у тому ж листі, — виберіть мені програму читання, потрібного для мене як для музейника, не тільки з археології, а й з інших спеціальностей, і пришліть мені список, а, якщо знайдуться у Вас які книжки, то відберіть їх і як будете їхати у Полтаву, захопіть їх з собою. Дуже прохаю Вас зробити се для мене... Ваш учень Кость Мощенко."⁴

І пізніше К.В.Мощенко неодноразово звертався за настановами з питань свого професійного зростання до М.Ф.Біляшівського. "Мені дуже хочеться, — писав він, наприклад, на початку березня 1907 р., — щоб Ви приймали, Ви б допомогли мені багато. Як будете їхати, не забудьте, будь ласка, привезти мені книжок яких треба. Найбільше мені треба зараз почитати що-небудь про церковні старожитності і іконопис, бо мені доведеться збирати [пам'ятки] і для церковного музею."⁵

Слід віддати палежне М.Ф.Біляшівському, який завжди допомагав у роботі своєму учневі, хоч в одному з ли-

ствів до К.В.Мощенка (10 грудня 1906 р.) він писав: "Який я Ваш учитель? Де у чому Ви ще мене научите?" Не раз підтримка М.Ф.Біляшівського стала в нагоді К.В.Мощенкові, прислужилася розвитку тієї справи, якій він присвятив своє життя. Зокрема, важливу роль М.Ф.Біляшівський відіграв у становленні музею Полтавського губернського земства. Справа в тому, що в 1906 р. власниця одного з найбільших в Україні зібрань музейних пам'яток — поміщиця Лубенського повіту, меценат і благодійниця К.М.Скаржинська подарувала свою колекцію Полтавському губернському земству. Зусиллями І.А.Зарецького, М.Д.Разінкіна та П.М.Мартиновича вже на кінець листопада 1906 р. значна частина експонатів колекції була розміщена на мансардному поверсі щойно збудованого приміщення земської управи⁶. М.О.Олеховський планував перенести до цього й експозиції земського музею, які знаходились у приміщенні просвітницького будинку ім.Гоголя. Але в такому разі музей відразу б почав відчувати брак приміщень для розгортання експозицій і зберігання фондів.

"Виходом з цього становища, на мою думку, — писав у своїх спогадах К.В.Мощенко, — було сполучення обох музеїв по відділах і розміщення відділів української історії та етнографії в будинку Гоголя, а відділів природи та археології — в земському домі... Отже, я звернувся до Миколи Федотовича, як до знавця музейної справи і близького однодумця та приятеля, за порадою."⁹

"... У Мих[айла] Олек[андровича], — писав К.В.Мощенко 6 грудня 1906 р. у листі до М.Ф.Біляшівського, — є така божевільна думка, що як допустити їй здійснитися, то переведегься враз увесь музей нанівець; думка ся перевести в земський дім на те горище, де зараз музей Скаржинської, і свій земський музей із того помешкання, де він зараз знаходигься. Він мені сьогодні тільки про це говорив. Я його слухав... і навіть не спорився з ним, а тільки сказав йому, що це неможливо. Треба уяснити усіх заходів, аби стати цьому на перешкоді... Вам треба буде небажпремінно приїхати сюди."¹⁰

Занепокоєння К.В.Мощенка долею музею не залишило байдужим М.Ф.Біляшівського. Він поділяв погляди свого учня щодо майбутнього розвитку закладу і поспішив заспокоїти його. Вже 10 грудня 1906 р. М.Ф.Біляшівський писав К.В.Мощенкові, щоб він не хвилювався, оскільки М.О.Олеховський "буде і сам радий, коли Ви заберегте в нього культурні відділи музею. З його думки перелягати усе в Земську Управу — нічого не буде — не турбуйгтесь."¹¹

Для влаштування справ з музеєм М.Ф.Біляшівський любив приїхати до Полтави. Однак виїхати одразу не думів. Що ж до М.О.Олеховського, то він не полишав попередніх намірів. "Дуже важко з "Мих[айлом] Олек[андровичем] що-небудь робити, — повідомляв незабаром К.В.Мощенко. — Мені ніяк не вдагься переконати його, щоб зробити в старому помешканні етнографічний відділ музею, а археологічний і природничий в новому. Він же буде такі комбінації, на які ніхто в управі не згодигься і

Кость Васильович Мощенко.
Рис. Є.Путрі, 1992 р. *Перо, туш.*

яких йому не вдагься виконати, а проте це гальмує у нас роботу і ми тратимо марно час."¹²

Цей лист був відправлений К.В.Мощенком на початку березня 1907 р. А вже через декілька днів, 10 березня, за його наполяганням до М.Ф.Біляшівського, зрештою, звернувся і М.О.Олеховський. "Вельмишановний і дорогий Микола Федотович, — писав він, — Якщо Ви зараз можете виконати Вашу дорогу для нас згоду допомогти в улаштуванні музею, пожертвованого К.М.Скаржинською, і з'єднати його з природно-історичним музеєм Полтавського губернського земства, то просимо приїхати до нас чим швидше. Майже всі колекції вже відкриті і в загальних рисах попередньо згруповані."¹³

Незабаром М.Ф.Біляшівський прибув до Полтави. Як зазначагься у звігті Полтавського музею за 1907 р., на пропозицію губернської земської управи М.Ф.Біляшівський підготував доповідну записку про перспективи розвитку музею, висловивши готовність взяти участь у розробці плану розподілу його колекцій. Оскільки детально обговорити його план під час приїзду М.Ф.Біляшівського навесні 1907 р. до Полтави не вдалося, учений обмежився впорядкуванням археологічних збірок музею та колекції К.М.Скаржинської, розмістивши їх у трьох мансардових кімнатах будинку управи¹⁴.

Водночас, як видно з листа К.В.Моценка від 25 квітня 1907 р., М.Ф.Біляшівський продовжував спільно з ним працювати над розробкою плану розподілу експонатів по відділах¹⁵. У перспективі вони обидва сподівались на те, що для музею буде збудовано спеціальне приміщення. Відповідні пропозиції К.В.Моценко вніс на розгляд губернського земського зібрання і в листі до М.Ф.Біляшівського просив його підтримати їх своїм авторитетним виступом в одній з полтавських газет. У цьому ж листі К.В.Моценко повідомляв про свою напружену роботу над впорядкуванням етнографічного та історичного відділів музею К.М.Скаржинської — бачив у їх розгортанні ще один аргумент перед земським гласним на користь будівництва нового приміщення для музею¹⁶.

На жаль, тоді сподіванням подвижників українського музейництва здійснитися не судилося. Однак вже 1908 р. почали втілюватися у життя пропозиції М.Ф.Біляшівського та К.В.Моценка "розприділити різноманітні колекції, пожертвовані К.М.Скаржинською, в зв'язку з колекціями музею Губернського Земства й, таким чином, сконцентрувавши в одному місці весь матеріал по однорідних відділах, найбільш повно подати картину, що змальовується кожним відділом."¹⁷ При цьому за влаштування культурно-історичних відділів взявся К.В.Моценко, який пройшов відповідну школу у М.Ф.Біляшівського. Не випадково експозиції етнографічного відділу, яким завідував К.В.Моценко, не залишали байдужими відвідувачів. "Писала мені тут одна панна, — зазначав М.Ф.Біляшівський у листі від 4 травня 1909 р. до К.В.Моценка, — що була у Вас у музеї і не пізнала — так Ви його переробили."¹⁸

Розглядаючи, слідом за М.Ф.Біляшівським, музей не лише як культурний, а й науковий заклад, К.В.Моценко значну увагу приділяв науковій обробці його колекцій. Важливе значення в цьому плані мала каталогізація експонатів етнографічного відділу, про що К.В.Моценко повідомляв своєму наставнику у листі від 29 листопада 1909 р.: "Я оце тільки-що скінчив інвентар і починаю приходити до пам'яті. Трохи, знаєте, не збожеволів. Сидів у музеї до 11, до 12-ти годин ночі. Наносився, щоб скінчити до першого грудня і таки доказав свого. Зараз нема у музеї жодної ганчірочки, не вписаної в інвентар."¹⁹

Від свого учителя К.В.Моценко перейняв незадоволеність у поповненні музею новими експонатами. "Тепер, — писав він на початку березня 1907 р. у листі до М.Ф.Біляшівського, — я чекаю тільки весни і як тільки потеплішає, майну по Полтавщині за збиранням матеріалу. Здається гріх для сього у мене буде добрий, бо матиму певні свідчення од архиерея і губернатора і, розуміється, од управи."²⁰ Подібні повідомлення нерідко зустрічаються і в інших листах К.В.Моценка. "Я думаю, — пише він на початку грудня 1907 р. про свої плани, — на Різдво, або зараз після Різдва майнути на Золотоношу, бо взимку збирати краще, ніж влітку, люди сидять тепер вдома."²¹ Згодом, в 1910 р., К.Моценко розробив "Програму для дальшого поповнення музею"²², у відповідності до якої здійсню-

вав свої поїздки у найвіддаленіші райони Полтавщини.

Результатом таких поїздок ставало розширення експозицій відділу на постійні виставки, які при ньому влаштовувались. Про одну з них К.В.Моценко повідомляв у листі до М.Ф.Біляшівського від 28 червня 1909 р.: "Останні дні було багато клопоту з кустарною виставкою, — писав він, — Я упорядкував гончарний відділ. Вийшло нічого собі, добре, так що й шкода, що всього 4 дні стоятиме і прийдеться розібрать. Виставка взагалі досить гарна, є багато різних речей тканих і вишитих."²³ Закономірно, що подібні виставки привертали увагу широких кіл цінителів української народної творчості.

Неодноразово до колекції Полтавського музею звертався і М.Ф.Біляшівський. Так, в листі від 2 жовтня 1908 р. повідомляючи К.В.Моценкові про свої наміри утворити при Київському науковому товаристві відділ народної творчості та розпочати видання українського орнаменту, він у жаргівливій формі писав: "Так що точку зуби й на Вас. Яке ще є у Вас у Музеї мережане дерево?" Ще М.Ф.Біляшівський просив вислати йому світлини різьблених дерев'яних виробів²⁴. З подібним проханням він звертався до К.Моценка і в листопаді 1911 р.²⁵

Високо цінуючи збірки музею Полтавського губернського земства, М.Ф.Біляшівський усіляко пропагував їх. Так, у листопаді 18 жовтня 1908 р. він запропонував підготувати для експозиції у Києві підбірку зібраних К.В.Моценком килимів, вишивок, виробів з дерева та дав конкретні поради щодо їх оформлення²⁶. Дещо раніше, 29 листопада 1907 р. М.Ф.Біляшівський просив надіслати на виставку "Дошкільне виховання" відібрані М.Русовим у Полтавському музеї дитячі іграшки, переважно з дерева²⁷. К.В.Моценко не забарився з відповіддю і вже на початку грудня писав: "усякі цяцьки й забавки дитячі, які в нас є, я вишло Вам."²⁸ Відгукнувся він і на прохання М.Ф.Біляшівського надіслати на виставку творів Т.Г.Шевченка у Києві портрет роботи великого Кобзаря, який зберігався в Полтавському музеї.²⁹

Загалом, М.Ф.Біляшівський постійно цікавився справами Полтавського музею. Так само, як і розвитком народних промислів на Полтавщині. Не були байдужими до порад ученого і діячі Полтавського губернського земства. Так, у 1909 р. вони неодноразово зверталися до нього із запрошенням взяти участь у роботі ряду нарад з питань розвитку кустарного виробництва в губернії, різні аспекти яких порушувалися і в листуванні між К.М.Моценком та М.Ф.Біляшівським³⁰.

Діячі Полтавського земства були непроти бачити в М.Ф.Біляшівського на чолі губернського музею. Справа в тому, що на початку 1909 р. М.О.Олеховський вийшов у відставку. Таким чином, з'явилася вакансія директора музею. "Отже, — писав К.Моценко в листі до М.Біляшівського від 16 січня 1909 р., — невідомо в чії руки перейде музей. Треба вжити якихось заходів, щоб не дістався він ворогам,"³¹ розуміючи, очевидно, під останнім противників розвитку української культури.

Зрозуміло, це питання не могло не турбувати і М.Ф.Біляшівського. До того ж у 1909 р. у нього самого виникли певні службові труднощі у зв'язку з підготовкою нового статуту Київського художньо-промислового і наукового музею, який він очолював. "Не знаю, чи лишусь тут, — писав він К.В.Моценкові 22 червня 1909 р., — а без музею, як Вам відомо, жити не можу... чи не доведеться перебраться до Вас. Як там з посадою завідуючого? Чи не обрали ще нікого? Якби так, затримайте се діло місяць-два-три, може тоді буде видно, чого мені сподіватись."³²

"З музеєм у нас і досі так, як і було. Нового завідуючого не можуть знайти, була чутка, що ведуться переговори з Вами". — відповідав 28 червня 1909 р. на запит М.Ф.Біляшівського К.В.Моценко, який в цьому ж листі радив своєму наставникові, як вести переговори з земською управою відносно директорської посади.³³ Ці ж питання піднімав він і в листі від 26 серпня 1909 р. "Як би було добре, — писав К.Моценко, — якби довелось разом жити в Полтаві. Працюючи під Вашим проводом у музеї, я залишив би може й думку кидати музей, бо й зараз як подумую, що доведеться кидати, то шкода стає. Уже якось зрідився з усіма ганчірочками, то буде мені без них скучно."³⁴

Обставини, однак, склалися так, що М.Ф.Біляшівський залишився у Києві — у вересні 1909 р. знову обрали директором Київського художньо-промислового і наукового музею, — а К.В.Моценко залишився у Полтаві. Його ж сумніви про доцільність подальшої роботи в музеї були пов'язані з професійними захопленнями як художника-архітектора. "Мене більше тягне до художньої роботи і я без неї неужуся", — писав він ще в грудні 1907 р.³⁵ Ці ж настрої зустрічаємо і в його листі від 16 січня 1909 р.: "Чи можна мені буде виставити дещо з своїх праць. Хоч у мене часу дуже мало лишається для малювання, а проте дещо зробив і зараз роблю. Дуже томлюсь без малювання і власне через це хочу залишити музей". В цьому ж листі Костянтин Васильович просив Миколу Федотовича допомогти виставити його роботи: "проект невеличкого двостовпного будинку, план і два фасади з двох боків, ідальня у цьому-таки будинку (перспективний вид), стіл і стілець для ідальні, буфет, скатертину і ще дещо з дріб'язку."³⁶ А вже 10 лютого 1909 р. К.В.Моценко повідомляв М.Ф.Біляшівському про свій від'їзд на художню виставку у Києві,³⁷ участь у якій стала важливим стимулом для подальших творчих пошуків митця. "Зараз поки-що буду малювати і давати по міді, — писав він своєму наставникові 29 листопада 1909 р."³⁸

М.Ф.Біляшівський підтримував захоплення К.В.Моценка. Він допомагав йому в експозиції робіт, через магазин художніх виробів при Київському музеї збував їх колекціонерам. На початку ж березня 1909 р. звернувся до К.В.Моценка з проханням зробити художнє оформлення його видання про народний орнамент.³⁹

Не раз підтримував у скрутну хвилину свого вчителя і К.В.Моценко. "Всією душею співчую Вам, мій любий

друзе, — писав він на початку грудня 1907 р., довідавшись, що наміри М.Ф.Біляшівського одружитися не здійснилися, — Прочитавши Вашого листа, в мене серце заболіло від жалю і від досади, що нічим Вам не можу допомогти. А як би хотілось тепер хоча б побачитися з Вами, розважити і приголубити як рідного брата, бо я Вас справді люблю як рідного брата."⁴⁰

Особливо необхідною підтримка близького друга була для М.Ф.Біляшівського на початку 20-х років, коли матеріальні нестатки та тяжка хвороба нерідко доводили видатного ученого до межі відчаю. "Я доживаю, мучусь", — писав він К.В.Моценкові 20 січня 1923 р.⁴¹ "Та і в музеї атмосфера, скажу, майже неможлива", — повідомляв він на початку квітня того ж року.⁴² Безперечно, болісно переживав Біляшівський і повідомлення про його звільнення від 1 січня 1924 р. з посади директора музею, на яку був призначений А.Вінницький. Однак, ще більше турбувало Миколу Федотовича те, що "Вінницький склав намір змінити програму самого музею — викинути відділи художній, церковний і т.д."⁴³

Дійсно, для М.Ф.Біляшівського улюблена справа була понад усе. Навіть тяжко хворий він жив творчими планами. "На весну, — писав М.Ф.Біляшівський у листі до К.В.Моценка від 7 грудня 1923 р., — у мене думка улаштувати виставку українських килимів, а зараз беруся за Шевченківський відділ, за відбудову [відділу] "старого Києва". При цьому Микола Федотович сподівався і на підтримку К.В.Моценка, розраховуючи на те, що зібрані ним у Полтавському музеї роботи Т.Г.Шевченка увійдуть до збірок Шевченківського відділу.⁴⁴ Тож в листі від 17 грудня 1923 р. висловлював глибоке задоволення з приводу того, що два портрети роботи Т.Г.Шевченка, які зберігались у Зарецьких, попали до Полтавського музею. "Ну, і ми придбали автопортрета Шевченка олійними фарбами, — ділився своїм успіхом Микола Федотович. І загалом, писав він "... з боку праці одна динаміка, жвавість, енергія ... працею залобки. Головна причина мого настрою — музей почав жити."⁴⁵

Саме це надавало наснаги жити і самому М.Ф.Біляшівському. "Дорогий, любий Костянтин Васильович, — писав він в липні 1924 р., — "З 1-го серпня я уже їду у відпустку — поїду на Княжку, де усі мої, побуду там трохи, а потім візьму Костика та хочу зробити маленьку мандрівку." Під час неї Біляшівський планував завітати і до оселі К.Моценка в Полтаві.⁴⁶

Трапилось, однак, так, що незабаром К.В.Моценко, віддавши близько двадцяти років Полтавському музею, змушений був перебраться до Києва, — за надуманими звинуваченнями його звільнили з музею. "І зараз не можу помиритися з думкою, що Ви вже не в музеї, не в Вашому музеї, — писав 8 листопада 1924 р. з цього приводу М.Ф.Біляшівський. — Під час моєї хвороби до мене приходила думка — треба кинути музей, шукати другої роботи, але зараз уже усі думки зникли, бо без музею мені не жити. Правда, Ви молодий, нерви у Вас не так розбіті,

але трудно винести, трудно найти рівновагу. Дорогий Кость Васильович, я певен, що Ви знайдете, ще довго будете працювати на музейнім полі — роботи без кінця.¹⁴⁷

Микола Федотович не помилився, хоч сам 26 квітня 1926 р. пішов з життя. Костянтин Моценко і після звільнення з Полтавського музею "продовжував служити українському народу натхненню і щиро."¹⁴⁸

А 22 листопада 1933 р. К.В.Моценко був заарештований співробітниками Київського обласного управління ДПУ. Під диктування слідчого, що вів справу Моценка, життя та діяльність пам'яткоохоронця-етнографа набували послідовної злочинної спрямованості. "Працюючи з 1906 р. в музеях, — зізнався Кость Васильович, — завжди підкреслював державну самостійність України, використовуючи музей як засіб націоналістичного виховання..., демонструючи могутність української культури, її славне історичне минуле. За надуманим звинуваченням був засуджений до концентраційних таборів⁴⁹.

Праця велетнів музейництва Миколи Федотовича Біляшівського та Костя Васильовича Моценка полягала по собі нетлінну спадщину, дослідити та належним чином оцінити яку ще належить історикам, мистецтвознавцям, етнографам.

Література

1. Бахмат К. 100 років з дня народження археолога та етнографа М.Ф.Біляшівського // УДК. — К., 1967. — №10; Іщенко М. Володар "Княжолі гори" // Літературна Україна. — К., 1967. — 14 листопада; Кілієвич С. Академік М.Ф.Біляшівський — засновник Державного історичного музею УРСР // Архіви України. — К., 1967. — № 6 та ін.
2. Моценко К.В. Зі спогадів про М.Ф.Біляшівського // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). — К.: Рідний край, 1991. — С.25.
3. Там само. — С.26.
4. ІР ЦНБ НАН України. — Ф. XXXI. — Спр.1456. — Арк.1
5. Там само.
6. Там само. — Спр. 1470. — Арк.2.
7. Там само. — Спр.388. — Арк.1.
8. Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1906 год. — Полтава, 1907. — С.1-2.
9. Моценко К. Вказ. праця. — С.28.
10. ІР ЦНБ НАН України. — Ф. XXXI. — Спр. 1456. — Арк.1.
11. Там само. — Спр.388. — Арк.1.
12. Там само. — Спр.1470. — Арк.1.
13. Там само. — Спр.301. — Арк.1.
14. Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1907 год. — Полтава, 1908. — С.1-2.
15. ІР ЦНБ НАН України. — Ф XXXI. — Спр.1457. — Арк.1.

16. Там само. — Спр.1472. — Арк.2
17. Отчет о Естественном-историческом музее Полтавского губернского земства за 1908 год. — Полтава, 1909. — С.2.
18. ІР ЦНБ НАН України. — Ф. XXXI. — Спр.393. — Арк.1.
19. Там само. — Спр. 1463. — Арк.1.
20. Там само. — Спр.1470. — Арк.1.
21. Там само. — Спр. 1472.
22. Там само. — Спр. 1473.
23. Там само. — Спр. 1464. — Арк.1.
24. Там само. — Спр.391.
25. Там само. — Спр. 1469.
26. Там само. — Спр.392.
27. Там само. — Спр.390.
28. Там само. — Спр. 1472. — Арк.4.
29. Моценко К. Вказ. праця. — С.29.
30. ІР ЦНБ НАН України. — Ф. XXXI. — Спр. 393, 1460, 1461, 1469.
31. Там само. — Спр. 1458.
32. Там само. — Спр.394.
33. Там само. — Спр.1464.
34. Там само. — Спр. 1462. — Арк.2.
35. Там само. — Спр. 1472. — Арк.3.
36. Там само. — Спр. 1458.
37. Там само. — Спр.1459.
38. Там само. — Спр.1465.
39. Там само. — Спр.407.
40. Там само. — Спр. 1472. — Арк.1.
41. Там само. — Спр.403
42. Там само. — Спр.404.
43. Там само. — Спр. 405.
44. Там само.
45. Там само. — Спр. 406
46. Там само. — Спр.408.
47. Там само. — Спр. 409.
48. Нестуля О.О. Служив натхненню і щиро // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991. — С. 68.
49. Там само. — С.70.

24.05.1999.

Нестуля С.И.

СОВМЕСТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОРИФЕЕВ МУЗЕЙНОГО ДЕЛА Н.БЕЛЯШЕВСКОГО И К.МОЦЕНКО ПО ОРГАНИЗАЦИИ МУЗЕЯ ПОЛТАВСКОГО ГУБЕРНСКОГО ЗЕМСТВА

Резюме

В статье приводятся материалы о совместной деятельности выдающегося украинского археолога и музейоведа Н.Беляшевского и полтавского архитектора и этнографа К.Моценко по устройству этнографического отдела Естественного-исторического музея Полтавского губернского земства. В работе впервые публикуется переписка и ряд новых архивных материалов, освещающих взаимоотношения двух подвижников музейного дела и охраны историко-культурного наследия.

Таблица № 1. Степень стёртости зубов на верхней челюсти погребённой (по М.М. Герасимову, 1955).

	Резцы	Клыки	Премоляры	Моляры
Степень стёртости в баллах	1-2	1	1	2

При обозначении зубов далее используется классификация ВОЗ. Соответственно 11-й, 34-й, 32-й и 41-й зубы потеряны после смерти. 18-й, 28-й и 38-й — не прорезались по причине молодого возраста обследуемой (фоликулы зубов отслеживаются в костной ткани челюсти). Сохранилось двадцать пять зубов. Необходимо отметить, что форма всех центральных зубов, при рассмотрении с фронта, трехугольная. Коронки зубов целые. Эмаль полностью сохранена, с наличием патологических процессов (кариес 14-го, 42-го зубов). Корни зубов соответствуют лункам и не требуют идентификации.

Большой интерес для исследования представляет прикус, доступность изучения которого заключается практически в отсутствии необходимости применения рентген-диагностики.

Соотношение ключа окклюзии — дистальное. Сагитальная щель составляет 11 мм. В трансверсальной и вертикальной плоскостях патологии не выявлено. Аномалии зубных дуг и отдельно взятых зубов отсутствуют, что по классификации Григорьевой Л.П. диагностируется как прогнатический дистальный прикус⁹. Следует особо выделить, что нами обнаружен подобный прикус в этой краниологической коллекции, насчитывающей 12 черепов, только в одном, указанном случае (на сегодня его распространённость — до 20%, в структуре зубо-челюстных аномалий прогнатический прикус составляет — 31,3%).

Такая патология может быть связана со многими вредными привычками (ротовое дыхание, инфантильное глотание и др.). Лицевые признаки в данном случае выглядят так: изменена конфигурация нижней трети лица, верхняя челюсть выпячена, верхняя губа перекрывает нижнюю, т.н. "лестница губ", сглажены носогубные складки, при смыкании губ возникает симптом "наперстка" на подбородке (точечные углубления — места прикрепления мимических мышц), "двойной подбородок", выражена супраментальная складка, подбородок скошен кзади. В тоже время отличительной чертой, парадоксом этого прикуса является то, что лицо девушки могло быть достаточно привлекательно¹⁰. Как правило, подобный прикус сопровождается слабой круговой мышцей рта (постоянно открыт рот, пересохшая слизистая), приводит к такому явлению как метеоро-

логический хейлит. В свою очередь ротовое дыхание может быть вызвано частыми простудными заболеваниями. О том, что это именно так, свидетельствует хотя бы тот факт, что и сам патологический прикус формируется не один год. Значит, это стойкая патология, способная сопровождаться аденоидами и гадоморигтом. Такой вид прикуса часто формируется в раннем детстве и связан с другими, не менее неприятными привычками, которые классифицируются как вредные привычки сосания (сосание языка, щеч губ, инородных предметов и др.). Эта привычка формируется при недостаточном уделении внимания ребенку в раннем детском возрасте. Данный патологический прикус, если он сформирован при вредной привычке сосания, придает зубным рядам форму предмета, который употребляется человеком. В данном случае оснований для подобного утверждения нет, но нельзя и полностью исключать такую возможность¹¹. Дистальный прикус может развиваться под воздействием различных этиологических факторов и быть следствием ряда функциональных и морфологических нарушений в зубочелюстной системе. Возникает он и в результате генетически обусловленного несоответствия размеров, положения зубов и челюстей. В руководстве по ортодонтии под редакцией Хорошилкиной Ф.Я. вот как описывается процесс образования дистального прикуса: "Функциональные расстройства, возникающие в результате усиления напряжения щечных и подбородочных мышц, ослабления и изменения тонуса круговой мышцы рта и жевательных мышц, способствует развитию дистального прикуса. Несмыкание губ приводит к нарушению синергизма и антагонизма мышц околоротовой области, в результате чего губы деформируются: верхняя приподнимается, укорачивается, а нижняя выворачивается, утолщается; образуется глубокая супроментальная борозда. Искривление носовой перегородки, гипертрофия нижних носовых раковин, увеличение небно-глоточных миндалин, а также другие хронические заболевания верхних дыхательных путей являются механическим препятствием для носового дыхания. В результате нарушается герметичность ротовой полости, исчезает в ней отрицательное давление. Изменяется положение языка, он опускается (глоссоптоз), не прилегает к небу и язычным сторонам верхних боковых зубов. Клинически это проявляется в образовании "двойного подбородка". Такое нарушение приводит к сужению верхнего зубного ряда и закрепляет дистальное положение нижней челюсти. Напряжение щечных мышц способствует сужению верхней челюсти. В результате увеличивается глубина неба и уменьшается полость носа, что усугубляет имеющиеся нарушения.

Вследствии нарушения ... нижняя губа попадает в щель между верхними и нижними передними зубами ..., что усугубляет нарушения смыкания губ и их форму¹².

В данном случае речь идет о гнатической форме, характеризующейся дистальным положением нижней челюсти вместе с височно-нижнечелюстными суставами, по отношению к верхней челюсти и основанию черепа. По уже упомянутой классификации Григорьевой Л.П., ее можно отнести к 5-й форме, с мандибулярной ретрузией. Форму в этом случае называют собственно дистальным прикусом, в патогенезе которой основное значение имеет дистальное положение нижней челюсти по отношению к верхней (рис.1).

Нередко прогнатия наблюдается как семейная особенность¹². Прогнатический дистальный прикус вызывает нарушение функции жевания, являясь причиной затрудненного откусывания пищи. Именно последнее, приводит и к ухудшению жевания, возможному травмированию слизистой оболочки неба, воспалительным ее изменениям. В процесс вовлекаются альвеолярные отростки, щеки, язык. Нарушение функции глотания ведет к напряжению мимических мышц, мышц шеи, наклону головы, всасыванию губ, щек, углов рта. Часты случаи супропозиции височно-нижнечелюстного сустава. Появляются заболевания тканей пародонта, хронические воспалительные заболевания носовой части глотки (со снижением защитных свойств слизистой оболочки носа). Возникает как бы порочный круг, одна патология ведет к другой, в то время, как другая усугубляет первую¹⁴. И наконец, возможны нарушения артикуляции, произношения отдельных звуков (нарушения формативного звучания фонем Ф и В, неясное звучание А, Г, Д, З)¹⁵. В тоже время, указанные патологические изменения могли быть не ярко выражены, носить компенсаторный характер, учитывая молодой возраст исследуемой.

Подробнее следует остановиться на описании зубов. Так 17-й зуб имеет на небной поверхности зубные отложения по краю шейки зуба, наблюдаемые у представителей этой культуры¹⁶, образованные при жизни (результаты предварительного спектрального анализа приведены в таблице №2). Отложения имеют коричнево-серый цвет, позволяющий допустить, что пища при жизни была богата красителями. Следует допустить, что цвет отложений одинаков на всех зубах, они легко отделяются стоматологическими инструментами, после чего хорошо сохраняют свою целостность при применении значительной силы.

Небная сторона 16-го зуба — также с отложениями, с той же характеристикой. В 15-м — патологии

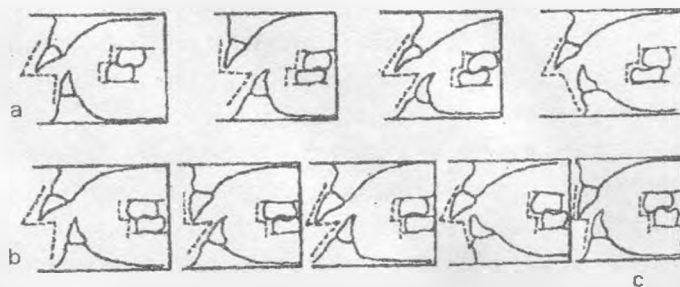

Рис.1. Виды и формы прогнатического прикуса

- а - прогнатический нейтральный прикус;
 б - прогнатический дистальный прикус;
 с - прогнатический дистальный прикус с мандибулярной ретрузией, выявленный у погребенной

не выявлено. На контактной поверхности 14-го, обращенной к 15-му зубу, обнаружен поверхностный кариес¹⁷. Кариозное пятно распространяется на 1/3 поверхности зуба. Пораженная эмаль имеет светло-коричневый цвет. 13-й, 12-й, 21-й, 22-й, 23-й зубы обращают на себя внимание оголением шеек зубов на 1,5 - 2 мм. 24-й, 25-й и 26-й зубы — без патологии. Лунка 11-го — также без патологических изменений. Характерные зубные отложения имеются на небной поверхности 27-го зуба. На нижней челюсти 37-й зуб отличается зубным камнем на щечной и язычной поверхностях, по краю шейки; на 36-м и 35-м — патологии не выявлено. 33-й 31-й зубы имеют оголение шеек на 2 мм. Соответственно лунки 34-го, 32-го зубов — без патологии. В 42-м — имеется поверхностный кариес в области шейки зуба на поверхностях, контактирующих с 41-м и 43-м зубами. Кариозные пятна занимают 3/4 контактных поверхностей зуба, имеют коричневый цвет. Отмечено оголение шейки этого зуба на 2 мм. Опять же — лунка 41-го — без патологических изменений. Оголение шейки 43-го зуба — на 2 мм. В 44-м, 45-м — изменений нет. А в 46-м, 47-м и 48-м зубах есть зубные отложения по периметру шейки в виде узкой полоски.

Таблица № 2. Результаты спектрального анализа зубных отложений исследуемой

(цифровые значения содержания элементов соответствуют плотности почернения линий на фотопластинке).

Анализы №№ 840-848 от 23.09.1999г. в лаборатории
 Полтавского алмазного завода.

В	Si	P	Fe	Mg	Mn	Al	Ca	Ti	Cu
47	90	62	91	46	65	77	92	49	04

Таким образом, из проведенной работы можно сделать заключение, что патология прикуса имела место и около 900 лет назад, что неотвратимо вело к изменениям тканей пародонта, о чем явствует оголение шеек фронтальной группы зубов. Деформация твердого неба указывает на длительное воздействие патологического процесса. У девушки (это можно

утверждать с уверенностью) была нарушена функция дыхания и жевания. Простудные заболевания были, по-видимому, ее постоянными спутниками. К сожалению, многие изложенные факты не могут быть подтверждены в связи с отсутствием анатомически полного скелета. Но исследования в этой области у жителей современной Полтавы свидетельствуют о наличии всех выше перечисленных нозологических единиц у страдающих прогнатическим дистальным прикусом людей, заставляют искать причинно-следственные связи.

Следует отметить, что форма лица, распределение носогубных складок, морщин является отражением психо-эмоционального состояния человека. Описанная выше патология наложила свой отпечаток на черты лица погребенной из Глинского курганного некрополя.

Приведенный факт свидетельствует об наличии заболеваний зубо-челюстной системы в среде носителей роменской археологической культуры — летописных северян.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дроп Б., Дроп А. Историчні аспекти лікування карієсу // Новини стоматології. — К., 1999. — № 2 (19). — С.41; Ушаков Ю.М. Аналіз зубощелепної патології на палеоантропологічному матеріалі з Басинського могильника // Археологія. — К., 1977. — Вип. 22. — С.91-96.
2. Орлова Н.П. Зубощелепна патологія сільського населення Чернігівщини в XI-XII ст. (за матеріалами могильника біля с.Липове) // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.) / ТД. — Чернігів-Ніжин, 1988. — Вип. II. — С.29-31; Рубежанський А.Ф. Определения по костным останкам давности захоронения группа. — М.: Медицина, 1978. — С.93.
3. Сегада С.П. Антрополого-одонтологічна характеристика краниологічної серії з давньоруського могильника біля с.Липове // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.) / ТД. — Чернігів-Ніжин, 1988. — Вип. II. — С.28-29.
4. Дроп Б., Дроп А. Историчні аспекти лікування карієсу. — С.42.
5. Кулатова І.М., Гейко А.В., Золотницька Т.М., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Дослідження Глинського археологічного комплексу // АБУ 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.91-92.
6. Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганний некрополь // ЦАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.188-211.
7. Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии. — М.: Медгиз, 1963. — 154 с.
8. Золотницька Т.М., Супруненко О.Б. Глинський курганний некрополь. — С. 192; Малеев Ю.Н., Сегада С.П. Методические указания по изучению антропологических материалов при археологических исследованиях. — К.: КГУ, 1988. — 27 с.
9. Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — С.78-81.
10. Понятие нормы в ортодонтии должно отвечать требованию соблюдения функционального, морфологического и косметического оптимума. См.: Бушан М.Г. Справочник по ортодонтии. — Кишинев: Карта Молдовияне, 1990. — С.108-111. Косметика отображает пастрой общества. Иногда патологический прикус принимается как норма, и наоборот. Отдельные народы мира специально деформируют череп, челюсти, чтобы считаться красивыми. Этот же патологический вид прикуса в некоторых случаях может придавать женскому лицу более тонкие черты, отвечающие идеалам привлекательности и красоты.
11. Курасова В.Д. Методические рекомендации по самостоятельной работе студентов III курса стоматологического факультета по курсу профилактики стоматологических заболеваний по разделу "профилактика зубочелюстных аномалий". — Полтава: ПМСИ, 1988. — С.3-44.
12. Хорошилкина Ф.Я. Руководство по ортодонтии. — М.: Медицина, 1982. — С.268.
13. Там же. — С.268-274.
14. Григорьева Л.П. Прикус у детей. — С.82-95.
15. Хорошилкина Ф.Я. Руководство по ортодонтии. — С.270-272.
16. Артем'єв А.В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) / АЛТУ. — Полтава, 1999. — Ч.1 (5). — С.69-72, 63. — Рис. 20,4,6; Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Белько О.О., Коваленко О.В., Кулатова І.М. Звіт про охоронні дослідження в зоні реконструкції та спорудження нового корпусу Полтавського облуправління Національного банку України в 1998-1999 рр. (м. Полтава). — Полтава, 2000. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.211. — Арк.31-36.
17. Боровский Е.В. Терапевтическая стоматология. — М.: Медицина, 1989. — С.136-197, 294-344.

14.04.2000.

Артем'єв А.В.

ПРО ФАКТИ ЗАХВОРЮВАНЬ ЗУБО-ЩЕЛЕПНОЇ СИСТЕМИ У СЕРЕДОВИЩІ ПІЗДНЬОРОМЕНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Резюме

Описані факти захворювань та аномалій стану зубо-щелепної системи, виявлені під час досліджень кістяка похованої дівчини-сіверянки першої половини-середини XI ст. в кургані Глинського курганного некрополя у Середньому Поворскі (кур. №2/1998 р.). Розглядається можливість відновлення деяких рис обличчя носіїв роменської культури при виявленні зубо-щелепних аномалій.

- ◆ Українська жінка XVII ст.
- ◆ Перший полтавський пам'ятник
- ◆ Український клуб у Полтаві
- ◆ До 600-річчя битви на Ворсклі 1399 р.

Спаська церква поч. XVIII ст. у Полтаві

КРАЄЗНАВСТВО

© Фото Кожем'якіна В.І., 1998

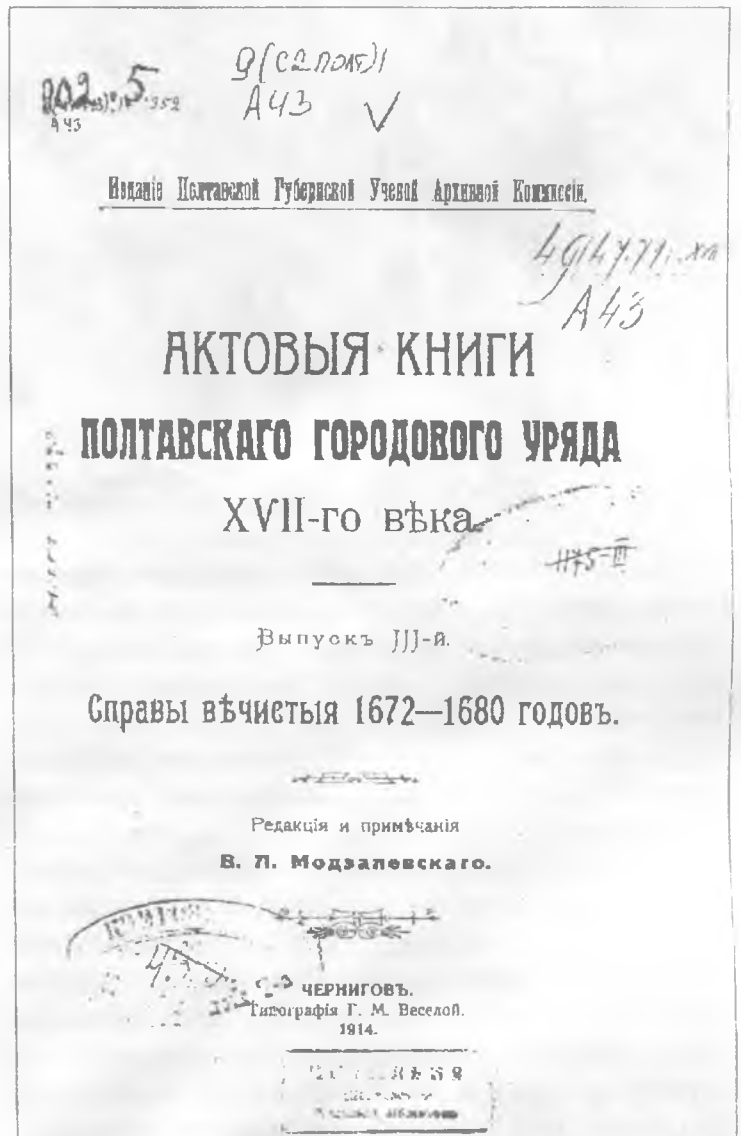

ПРО ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ В СУСПІЛЬСТВІ за 'Актовими книгами Полтавського городского уряду XVII века'

"Вже сам вигляд жіночої фігури показує, що вона не призначена для надто великої праці — ні духовної, ні тілесної. Вона відбуває обов'язки життя не дійсним, а страдницьким чином: муками пологів, піклуванням про дітей, покорою чоловіку, для якого вона має бути терплячою і підбадьорливою подругою. Вона не створена для вищих страждань, радощів і могутнього прояву сил, її життя має проходити спокійніше, незначніше і м'якше, ніж життя чоловіка." Такої думки про слабку половину роду людського дотримувався німецький філософ А.Шопенгауер, який вивчав її природу і звичаї.

Яка ж за своєю природою українська жінка? Чи відповідає вона шопенгауерівському взірцеві? Давні писемні джерела, ікони та малюнки доносять до нас одухотворені, просвітлені обличчя наших жінок, часто з книжкою в руках. Вони були не тільки дружинами високопоставлених чоловіків із українських князівських родів, шляхти чи козацької старшини, а й самі були політиками, ученими, митцями. Навіть у військовій галузі за певних обставин не поступалися перед чоловіками. Це визнавали не тільки сучасники та вітчизняні дослідники. Польський історик другої половини XIX ст. діходить висновку, що характер і соціальна поведінка української жінки, її любов до свободи є продуктом конкретно-історичних обставин народного життя: "Тут (в Україні — авт.), в місцевості, сповненій небезпеки, в становищі безперервної загрози жінці часто доводилося ставати на захист сімейного вогнища, на оборону домашнього скарбу... Особливі умови життя на окраїнах сильно впливали на здібності і характер жінки, виробляли з неї енергійну, нагівчоловічу натуру, готову на найтяжчі випробування, не падати перед ними без боротьби". Але завжди на різних життєвих шляхах і перехрестях жінка стояла на боці милосердя, несла в собі любов і родинне тепло. Чесноти українських жінок визнавали навіть російські самодержці, захоплюючи з ними шлюби росіян. Про це, зокрема, свідчить спеціальний таємний указ імператриці Анни Іоанівни правителю Малоросії князю Шаховському.⁴

Протягом віків у народній свідомості сформувалося шанобливе ставлення до Матері, що відбилося в усній народній творчості, літературі, історичних документах. Відступництво і зрада Матері і Батьківщини вважалися найтяжчими злочинами, за які ка-

рали смертю, а прокляття матері, за народними уявленнями, не міг зняти й сам Господь Бог. Жінка в Україні, за свідченнями багатьох істориків, користувалася набагато більшою свободою, ніж у будь-якій іншій європейській країні. Її поведінка узгоджувалася з Липовським статутом, але головним регулятором залишалося звичаєве право.

Правове становище жінки у суспільстві козацької доби дає змогу уявити документ унікального характеру — "Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в." у трьох книгах. Вони були впорядковані В.Модзалевським і видані Полтавською губернською ученою архівною комісією у 1912-1914 роках. Окремі деталі народного життя, відображені у судових справах, дозволяють помітити, що вона не вик-

лочалася з системи соціально-економічних, торговельних і правових відносин. Жінка могла займатись купівлею-продажем, передавати будь-яке майно у спадок і, навіть, мала право порушити справу про відновлення прав власника.

Таким чином, жінки на Полтавщині у другій половині XVII ст. виступали рівноправними правовими суб'єктами.

В одній із справ говориться, що Мотря Степаниха Чигиринка з доброї волі продала міщанинові пану Хомі Гуриновичу свій власний будинок, який знаходиться у Полтаві на Пробитій вулиці, за 80 кп польських монет. Анна Добромерська продала війтові Семену Яременку власний будинок з двором за 300 кп литовських монет. 9 вересня 1666 року Любка Стециха продала хату з нивами і пасовищами, причому хата була продана в обмін на двох волів (справа № 223)³. Полтавки XVII ст. мали у своїй власності не тільки будинки та угіддя, але й ставки, млини, садки, сіножаті, левади, худобу, чим вміло порядкували. У справах не вказується, з яких причин продавалася нерухомість, але, як відомо з інших джерел, на це штовхала фінансова скрута, борги, зміна місця проживання, одруження тощо.

Жінки займалися також і купівлею. 22 квітня 1666 р. Настя Ребнюдиха придбала у Тишка Мокренченка будинок за 12 кп литовських монет. А Семен Горбань продав пані Трохимівій Іскрівні сіножать і острівець.

Досить часто в Актових книгах зустрічаються справи, в яких жінки передають щось у спадок, або відновлюють права власника. Зокрема, 20 червня

1676 р. Параска Веприківна Сидориха разом з сином Іваном сповістила уряд, що "перед Виговщином із своїм чоловіком Сидором і братом Іваном купили хутір із садком за 30 кп. Під час пожежі міські книги згоріли і купчу вони втратили". Тепер господиня просить узаконити цю купівлю, що за постановою суду і було зроблено. Полтавки виступали у суді як свідки, і їх слово важило при винесенні вироків (справи 182,188,191)⁴. Поряд з цим, дружина наривні з чоловіком виступала і в ролі позивача: у справі № 19 читаємо: "Семен Колій з жоною Анною скаржається".

Майнова рівноправність жінки і чоловіка була характерною ознакою суспільного життя всієї України. Як бачимо, жінка могла не тільки втручатися у справи чоловіка та впливати на їх вирішення, й самостійно брати участь у соціально-економічних відносинах. Часопис "Киевская старина", подаючи рецензію на книгу польського автора "Українські жінки", зазначає, що в ній відтворені живі образи, які становлять "... повний контраст типу жінок XVI-XVII ст. у Московській Русі. Не можна виміряти жінку південноруську за масштабом московським, за рисами "Домострою" і "Побуту російських цариць XVII ст." Чимало прикладів на підтвердження цього ми можемо знайти і в художній літературі. Зокрема, Пантелеймон Куліш у романі "Чорна рада" писав: "... була пані ввічлива: знала, як до кого з речами обернутись і вміло за чаркою вела розмову"⁶.

Водночас, історичні факти свідчать, що не завжди суспільство ставилося з належною повагою до жіночої половини. Не ідеалізуючи становище жінки, зазначимо, що нерідко вона терпіла утиски, ставала об'єктом людських пересудів, жертвою кримінальних злочинів. Адже в народно-побутовому середовищі мали місце такі, породжені бездуховністю, аморальні явища, як жадоба до наживи, заздрість, жорстокість тощо. Вони знайшли відображення і в Актових книгах. У березні 1668 р. розглядалася справа про вбивство дружини у нетверезому стані Хвеськом Щербинною; 12 лютого 1669 р. стало відомо про отруєння матері Яся Заводовського сусідкою, яка під час свята почастивала її пивом, отруєним сріблом живим (ртуттю). З декрету останньої судової справи довідуємося, що згідно з розділом одинадцятим, артикулом шістдесятим "хто бы людей яким способом о смерти приправил горлом имеет каран быти"⁷.

Потрапляючи у матеріальну скруту, а іноді й свідомо жінки займалися крадіжками або перепродажем крадених речей. Так, року 1664, місяця листопада, 20 дня невідома нам баба Палажка добровільно зізналася, що Гаврилю Башта провів її в Рещетилівку, де вона хотіла продати крадену сукню. Суд

постановив: бабу Падажку стратити, а Гаврила покарати "злодейской виною" (грошовий штраф).⁸

Як бачимо, суд був надзвичайно суворим, охороняючи недоторканість власності, і невблаганим при складанні вироку.

Нерідко жінки зверталися до суду за вирішенням майнових суперечок між сусідами і членами однієї родини. У побуті під час конфліктів і сварок жінка потерпала від образ, а іноді й побоїв. Досить звичним явищем у XVII столітті стали "непорозуміння" між тещою і зятем, схожі на справжні міжособні війни. При всій недосконалості і ймовірному суб'єктивізмі, суд був тією інстанцією, де жінка шукала захисту своєї гідності, доброго імені, зашлямованих недоброзичливцями. Що ж могло стати приводом звертання до суду? Оришку Коломійчиху обізвали негідницею; Солоха Іскриха скаржилася на зятя, який ображав її у власному домі тощо.

Суд ставився суворо до тяжких кримінальних злочинів, спрямованих проти особи. Хвенна Федориха скаржилася на пістьох чоловіків, що прийшли до її хаги, сподіваючись вечорниць. Зустрівши відмову, почали знущатися з чоловіка господині, поки не забили його до смерті. Вирок був суворим — вивувати стратити, а їх майно віддати вдові.

Актіві книги не замовчують і факти про злочини проти жінки на статевому ґрунті. Народна мораль і звичаєве право суворо засуджували подібні вчинки, а тяжка доля збезчещеної дівчини слугувала своєрідним уроком у системі сімейної педагогіки. У пісенній творчості українців зустрічаємо сюжет про нещасну дівчину, яку звабили, а потім убили чужинці. Помираючи, вона промовляє до всіх матерів та дівчат, застерігаючи про наслідки легковажного знайомства, втечі з батьківської домівки.⁹ Намагаючись полегшити долю покритки, сім'я і громада з'ясовували особу кривдника, зобов'язували його одружитися, щоб майбутня дитина не росла без батька.¹⁰ Проте з плином часу цей архаїчний звичай став відмирати. Як засвідчує наукова та художня література, не завжди громадська думка ставала на захист дівчини, і її доля складалася трагічно. Очевидним є те, що народний світогляд бачить саме жінку взірцем моральності і до неї ставить набагато вищі вимоги, ніж до чоловіка. Водночас ставлення до тих, хто посягнув на жіночу честь, було надзвичайно суворим, що підтверджують Актіві книги. Серед інших виявлено лише дві статті, в яких іде мова про згвалтування дівчини. У першому випадку (стаття № 70) жертвою стала неповнолітня Христина Вакуловна, яку кривдник не лише "панества збавив", а й обманним шляхом заволонув значною сумою грошей (сто золотих). Зазнала паруги також дочка Василя Мушуровцева Євдокія з

Тахтаулового (справа № 186). Суд постановив: "Абы тая злость промеж христиан не множилась, гвалтовник иметь быти каран горлом".¹¹

Рівноправне становище жінки підкріплювалося її правом ініціювати розлучення з чоловіком. Як засвідчують матеріали "Трудов етнографо-статистической экспедиции в Юго-Западный русский край", звичай звертання жінки зі скаргами до представників влади та в суди був дуже поширеним. А головною причиною як правило виступало шияцтво чоловіка, хоч церква і не вважала його підставою для розлучення. Але світський, народний погляд на шлюб, як на поєднання двох люблячих і рівноправних осіб, переважив церковний, взявши жінку під захист і визнавши її право самостійно вирішувати долю своєї сім'ї. Процедура розлучення відбувалася за взаємною згодою після попереднього обговорення в колі родичів чоловіка та дружини. Останні давали один одному "розлучні листи", у яких визначали, до кого переходять діти. Після цього заносили розлучний лист у міську актову книгу, і процес вважався закінченим. Колишнє подружжя мало право брати новий шлюб. І хоч церква поступово узурпувала контроль над процесом розлучення, ще й у XVIII ст. зустрічалися випадки вільних розлучень зі згоди міських судів.

Актіві книги зафіксували також і випадки порушення жінками морально-етичних норм, що межують з кримінальними злочинами. Серед них найчастіше зустрічаються дітовбивство, шияцтво, подружжя зрада. Якщо за перше жінку чекала вища міра покарання, то за останнє (справа № 100) жінку приковували до стовпа на площі і на очах присутніх були двома киями "абы ся тая содомия не множила". Звичаєве право засуджувало і сексуальні збочення, які

траплялися серед жіноцтва. Наприклад, полтавка на ім'я Варка називала себе Григорієм, одягалася і поводи́ла себе як чоловік і, зрештою, одружилася з Куликовою Марією, яку "склонила к плотському беззаконію". У присуді зазначається, що хоча Варка й визнала себе винною, однак поваги до себе не заслуговує і "... да будет проклята".¹²

Отже документи без прикрас показують, що поведінка жінки, зумовлена певними життєвими обставинами, індивідуальними психофізіологічними особливостями, не завжди була сумісною з нормами людської моралі та звичаєвого права. Проте об'єктивно слід акцентувати на пріоритетній ролі добропорядності у поведінці жінки. Високу її оцінку ми знаходимо як у вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Одним з найяскравіших прикладів може служити правовий звичай, що побутував в Україні у козацькі часи, за яким засудженого до страти козака могли помилувати, якщо котрась із дівчат погоджувалася вийти за нього заміж. Існувало кілька правил щодо цього звичаю. Зокрема, рятівницею могла стати лише ввічлива, чесна, цнотлива дівчина. Засуджений міг відмовитись від шлюбу, і тоді присуд приводився в дію.¹³

Актові книги є одним з важливих джерел для вивчення становища жінки у середньовічній Україні. Вона не була виключена з системи соціально-економічних, торговельних і правових відносин, стала їх рівноправним суб'єктом. Проте нерідко жіноцтво потерпало від утисків та порушень своїх майнових та особистих прав, страждало від деспотизму близьких людей у сімейному побуті. Але це впливало не з

факту належності до жіночої статі, а з наявності у суспільстві станових, соціально-політичних протиріч темних сторін народного світогляду тощо.

Нашу сучасницю, попри всі економічні негаразди, значно менше лякають ці фактори. Вона стала емансипованою, економічно незалежною від чоловіка і подалася багатьох соціально-психологічних обмежень, які тяжіли над жінкою XVII століття.

Література

1. Украинские женщины // КС. — К., 1883. — №6. — Апр. С.271 (без прізвищ авт.).
2. КС. — К., 1905. — № 10. — Окт. — С.11.
3. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. — Выш.1: Справы поточные. 1664-1671 гг. — Чернигов: ПУАК, 1912. — С.45, 62, 70.
4. Там само. — Вып.Ш: Справы вѣчистые. 1672-1680 гг. — Чернигов: ПУАК, 1914. — С.56, 58.
5. КС. — К., 1883. — № 6. — Июнь. — С.268.
6. Куліш П. Чорна рада // Дніпрова хвиля. — К., 1990. — С.125.
7. Актовые книги... — Вып.3. — С.98.
8. Там само. — Выш.1. — С.13.
9. Найман Ц. Еще об украинской злополучнице // КС. — К., 1883. — № 5. — Май. — С.187-189.
10. Рецензия на книгу М.Змиградского "Мать у народов арийского племени" // КС. — К., 1887. — № 9. — Сент. — С.159.
11. Актовые книги... — Выш.1. — С.186.
12. Ян-сзій Ив. П-ч. Из прошлого Полтавской епархии // КС. — К., 1898. — № 5. — Май. — С.40-41.
13. Боллан Г.Л. де. Опис України. — К. Наук. думка, 1990. — С.152-153; Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья // КС. — К., 1905. — №1. — Янв. — С.89-96.

05.03.1990

Бабенко Л.Л.

О ПРАВОВОМ ПОЛОЖЕНИИ УКРАИНСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В ОБЩЕСТВЕ по "Актовым книгам Полтавского городского уряда XVII века"

Резюме

Статья посвящена анализу правового положения украинской женщины в обществе эпохи Руины и Гетьманщины. Приводятся многочисленные примеры из "Актовых книг Полтавского городского уряда", свидетельствующих о том, что женщина не была исключена из системы социально-экономических, торговых и правовых отношений XVII в. Она была их равноправным субъектом.

Иногда женщины позднесредневековой эпохи терпели нарушения своих имущественных и личностных прав, деспотизм близких людей в семье и быте. Это происходило из-за наличия на Левобережной Украине ряда сословных, социально-политических и других противоречий, темных сторон народного мировоззрения.

ПЕРШИЙ ПОЛТАВСЬКИЙ ПАМ'ЯТНИК

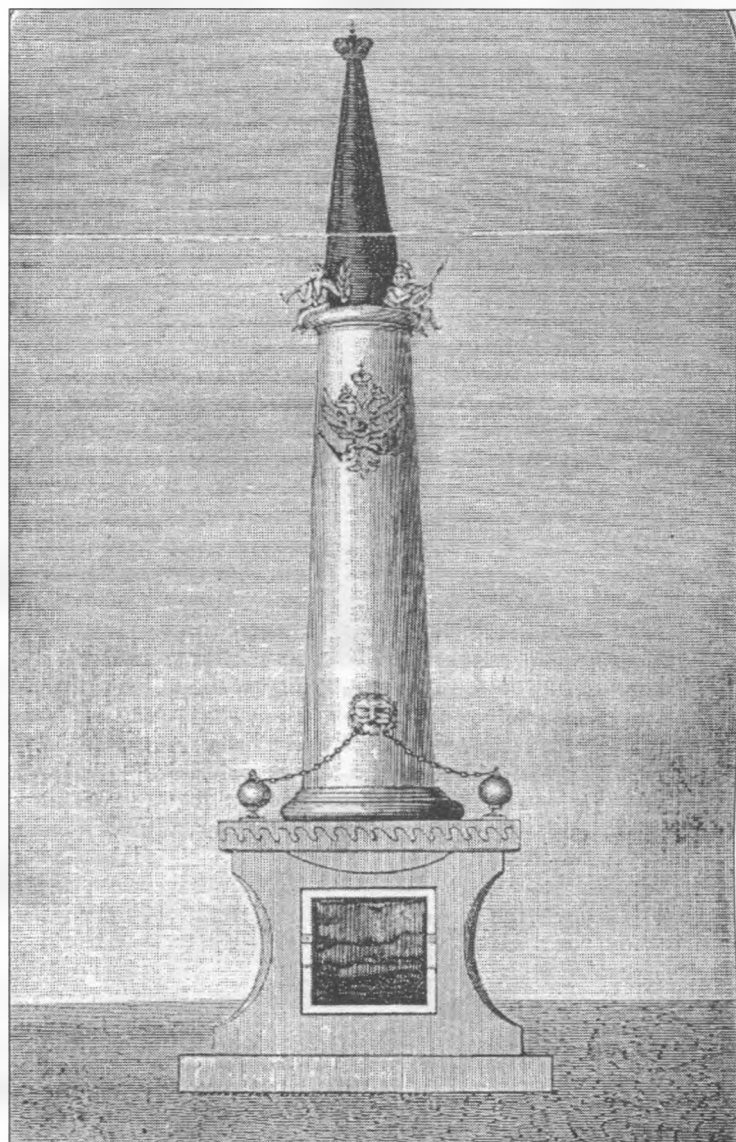
Пам'ятники — свідки давно минулих подій. Вони проводять часом більшу роботу, ніж гучні оратори, оскільки їх безмовна розповідь триває десятиліття, століття, а то і тисячоліття. І кожен перехожий, свідомо чи не свідомо, звертає увагу на пам'ятник і черпає для себе певну інформацію, яку той в собі несе.

Пам'ятники в сучасному розумінні слова, як витвори мистецтва, створені генієм архітекторів, художників, існують на Полтавщині з XVIII ст.

У місті, в пам'ять перемоги у Полтавській битві, в 1778 році споруджено перший пам'ятник. Це був цегляний оштукатурений круглий обеліск з конусоподібною вершиною, увінчаною кулею. В основі конуса — дві сидячі фігури юнаків у римському вбранні. В основу обеліска була вмонтована мідна дошка з майстерно вигравіруваним зображенням Полтавського бою (робота гравера Петербурзької Академії Художеств Патрикія Балабіна, за картиною французького художника Дені Мартена-Молодшого)¹. Пам'ятник споруджено на кошти бургомістра Полтавського магістрату Павла Яковича Руденка. П.Я.Руденко — визначний мешканець Полтави: полковник, потім надвірний радник, походив з давнього козацького роду. Збудував пам'ятник задля уславлення полтавців, героїчних захисників міста, і, зокрема, свого батька, Якова Руденка, який був учасником тих подій. Пам'ятник стояв біля Воскресенської церкви, яку теж збудували коштом П.Я.Руденка². (У даний час — це територія, яку займає Полтавське музичне училище ім. М.В.Лисенка). В літературі радянських часів пам'ятник згадується як такий, що стояв біля Спаської церкви.

Цей пам'ятник не зберігся. В 1811 році, у зв'язку з передбачуваним спорудженням дзвіниці Воскресенської церкви³, обеліск був знесений, але мідна дошка збереглася. Довгий час вона знаходилася у Воскресенській церкві, потім була передана у перший музей Полтавської битви, а в даний час є власністю державного історико-культурного заповідника "Поле Полтавської битви", й експонується в музеї історії битви⁴.

Є описи першого пам'ятника Полтавській битві у Полтаві різних авторів. Один з них належить Василю Зуєву (1752-1794). В.Ф.Зуєв — російський мандрівник і природознавець, згодом дійсний член Санкт-Петербурзької Академії наук. Відомі "Путешественные записки В.Зуєва от Санкт-Петербурга до

Пам'ятник, присвячений перемозі у Полтавській битві.
Споруджений за кошти П.Я.Руденка. 1778 р.
(за Павловским І.Ф., 1909. — С.186.)

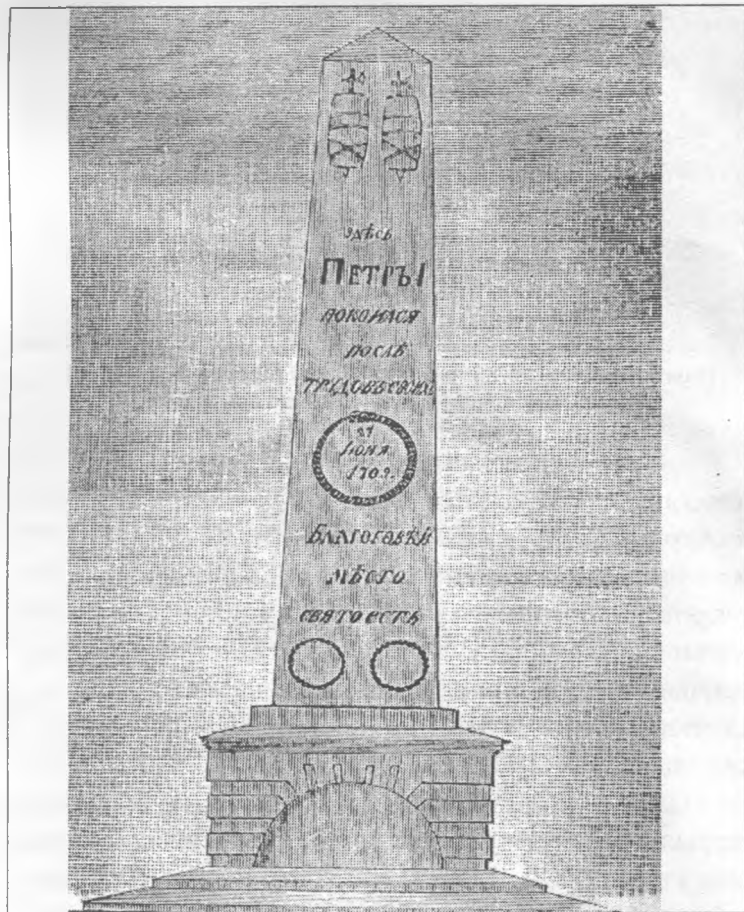
Херсона в 1781 и 1782 году" (надруковані в С.-Петербурзі в 1787 році). В Полтаві В.Зуєв був у 1781 році і подав опис міста та пам'ятника зокрема: "Насупротив гостинного ряда среди улицы воздвигнут большой каменный столб, выбеленной и к верху кончающийся пирамидою, зеленою краскою выкрашенной, коея у основания сидят два юноши в Римских одеяниях, а на верху утверждено большое, крепко вызолоченное яблоко. В Пьедестале вставлена медная позолоченная доска, изображающая Полтавское сражение и победу, с подписью, что сооружен сей столб иждивением Марченки Полтавского жителя"⁵. (В.Зуєв помилився в написанні прізвища).

П.Я.Руденко. Портрет роботи В.Л.Боровиковського.
(за Павловским І.Ф., 1909. — С.188.)

Пам'ятник, збудований на місці відпочинку Петра І. 1817 р.
(за Павловским І.Ф., 1909. — С.208.)

Очевидно, пам'ятник перебудовувався і пізніше. Зверху, замість яблука, була вміщена корона. Незмінною залишалася лише мідна дошка із зображенням бою. В "Топографічному описі Полтавської губернії", складеному старшим вчителем Полтавської губерньської гімназії Федором Федоровичем Каруновським в 1809 році, знаходимо, що це: "... каменний столб, воздвигнутой в воспоминание последовавшего при сем город 1709-го года июня в 27 день поражение шведских войск и победы названной Полтавскою; сверху онаго столба представлена корона и над оною треугольное сияние вызолоченное; и в нем вделанная от Мостовой улицы вызолоченная доска с изображением происшедшей баталии..."⁶. Пам'ятник був прикрасою міста.

В 1817 році, за наказом генерал-губернатора М.Г.Репніна, в Полтаві був побудований перший пам'ятник на місці відпочинку Петра І. Пам'ятник споруджено біля Спаської церкви (у наш час — на розі вулиць Спаської і Паризької комуни), на місці будинку козака Магденка (в працях кінця ХІХ — початку ХХ ст. — дворянина Магденка), в якого проживав комендант фортеці О.С.Келін⁷. На другий день після Полтавської битви в будинку зупинявся Петро І. За переказами, в Спаській церкві відбувся молебен, на якому був присутній цар, на площі біля церкви поховали загиблих захисників фортеці. Пам'ятник — це цегляний обеліск, зведений за проектом архітектора П.Тарасова. На ньому напис — "Здесь Петр I покоился после трудов своих". Нижче напису змія, що скрутилася в кільце, а в середині кільця — "27 июня 1709 г". Ще нижче "Благоговеи, место свято есть". Пам'ятник будувався під наглядом міського голови Ів.Михайловського, якому князь Репнін вручив рисунок пам'ятника.

В 1849 році цей обеліск був замінений нині існуючим прекрасним пам'ятником, виготовленим у Петербурзі за проектом архітектора, професора О.П.Брюллова художником Гамбургером. Це прямокутний триярусний чавунний обеліск на гранітному стилобаті (загальна висота 7,2 м). Зверху покладено щит і меч, на щиті — шолом в обрамленні лаврів переможця. На площинах вміщено барельєфне зображення герба Російської імперії і напис: "Петр I покоился здесь после подвигов своих 27 июня 1709 года". На цоколі — барельєфне зображення лева, що спочиває. Побудований на кошти, що залишилися після спорудження кам'яного футляра над Спаською церквою.

Історики та краєзнавці минулих століть і десятиліть багато уваги приділяли саме полю Полтавської битви, учасникам битви, пам'ятникам на полі Полтавської битви і значно менше — самій фортеці Пол-

тава та її захисникам. Що вже говорити про рядових полтавців, якщо навіть коменданта фортеці називають лише на прізвище, без імені та по-батькові. А два місяці героїчної оборони, де боролися не лише воїни гарнізону, а й міщани: старики, жінки, діти, не обійшлися без численних втрат. Де ж могили героїчних прадідів-полтавців? У пам'яті народній багато чого стирається, а література на це майже не дає відповіді. Очевидно, що частково загиблих захисників фортеці поховали на існуючих в той час у місті кладовищах, часом — поряд із валами. Чи є місце, де були братські могили? Завдяки "Запискам про Полтавську губернію" Миколи Арандаренка, можемо визначити одне з таких місць: "От лагеря русских войск при Крутом Береге было сообщение с Полтавой через устроенный на Ворскле мост, в том же месте, где и ныне существует. Для воспрепятствия этому сообщению шведы устроили укрепление по правому берегу реки, где ныне форштадт Кривоухатки и протянули его далее моста, где ныне помещения исправительной арестанской роты. Со стороны же русских для прикрытия сообщения с левой стороны реки, у моста, было тоже укрепление. На этом месте ныне существует курган по правую сторону дороги из Крутого Берега, недалеко моста. Под прикрытием укрепления, 15 мая, в то время, когда шведы были отвлечены Меньшиковым к Опошне, бригадир Головкин под сильным неприятельским огнем успел ввести на помощь в Полтаву 900 человек войска. Над убитыми в этом пункте насыпан курган, оставшийся до наших времен свидетелем бывшей борьбы. На этом кургане ныне погребают утопших в р. Ворскле, как недалеко от этого места каждое лето бывает городская купальня"⁸.

У минулому році громадськість і науковці Полтави, Москви і Стокгольма відзначили черговий ювілей перемоги в Полтавській битві — її 290-річчя, провели міжнародну конференцію, де висвітлювалися невідомі досі події тих днів. Це дає надію, що ми зможемо гідно вшанувати пам'ять захисників полко-

Крутий Берг. Цвинтарний пагорб. Поховання захисників Полтави.
(за Павловским І.Ф., 1909. — С.20.)

вої фортеці і пам'ятати, що Полтава належала до числа перших міст України, де з'явилися пам'ятники конкретним історичним подіям.

Література

1. Полтавщина: Енцикл. довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.792.
2. Бучневич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Полтава, 1902. — 440 с.
3. Там само.
4. Полтава: Путівник. — Харків: Прапор, 1980. — С.63.
5. Зуєв В.Ф. Полтавщина в "Путешественных записках" 1781 року. — Полтава: Археологія, 1999. — С.11.
6. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. — К.: Наук. думка, 1997. — С.202.
7. Павловский И.Ф. Битва под Полтавой и ее памятники. — Полтава, 1909. — С.186-190.
8. Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 году. — Полтава, 1852. — Ч.III. — С.52.

22.02.2000.

Филоненко Л.К.

ПЕРВЫЙ ПОЛТАВСКИЙ ПАМЯТНИК

Резюме

В публикации приводятся имеющиеся на сегодня данные о первом полтавском памятнике — в память о победе в Полтавской битве, возведенном в 1778 г. на средства бургомистра Полтавского магистрата Павла Яковича Руденко.

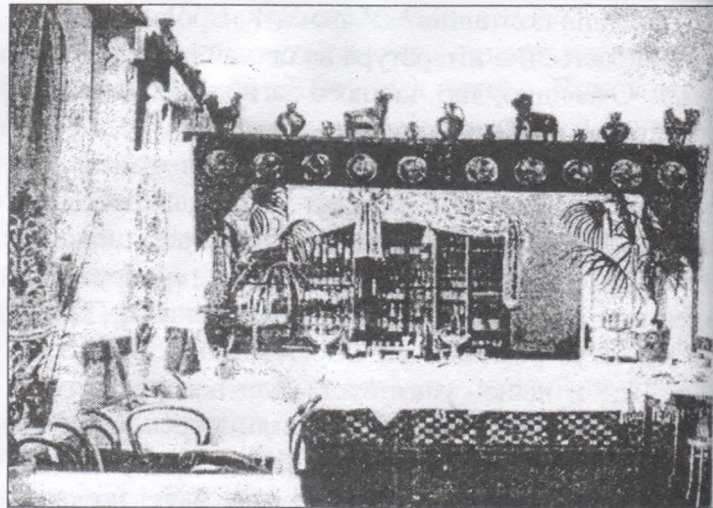

УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ У ПОЛТАВІ (1913-1918): відкриття та напрямки діяльності

Протягом останнього часу з'явилося чимало цікавих досліджень, в яких відображена діяльність перших українських громад, товариств, інституцій, зокрема й на Полтавщині. Більшість цих розвідок присвячено періоду Української революції, що цілком природно з погляду історії. Проте частина українських інституцій, передусім провінціальних, що зародилася і діяла до 1917 р., ще й досі залишається у відносному затінку.

Тож мета нашого дослідження – заповнити одну з існуючих прогалів і на підставі доступних нам джерел охарактеризувати культурно-просвітницьку діяльність Українського клубу в Полтаві (1913-1918). За висловом сучасників біля цього, чи не єдиного вогнища українського життя Полтави, "мав змогу тоді купчитись невеликий гурток свідомих українців, які мов божого спасіння чекали вільного подиху весни, теплого сонечка – політичної волі України". Проте вони не просто чекали, а й цілком легально виступали чільними провідниками українського життя в зросійщеному губерніяльному місті. Крім того, потреба такого дослідження стрімко зростає для громадськості, що цікавиться видатними посталями нашої історії, оскільки приміщення клубу

Полтавський Український клуб. Їдальня. Інтер'єр К.Мощенка.
Фото В.Щербаківського, 1913 р.
(Ілюстрована Україна. — Львів, 1914. — Ч.3. — С.46).

по колишній вулиці Стрітенській, 37 (нині вул. Комсомольська) свого часу відвідали Михайло Грушевський, Микола Міхновський, Леонід Жебуньов, Андрій Ніковський, Хведір Вовк, Дм.Багалій та ін. А жодної наукової публікації у цій площині так і не було зроблено...

Короткі історичні відомості про існування Клубу належать до поч. ХХ ст. І якщо перша з них (1905 р.), яку наводить письменник Микола Лазорський у своїй праці "Професор В.Щепотьев"², викликає певний сумнів щодо датування, то друга (1910 р.) вже близька достовірності, бо походить з архівних джерел. Привертає вона увагу й своїм змістом, адже крім чіткої дати, в документі вказано місце зібрання, зазначено конкретних осіб. Так, у своєму звіті до Полтавського жандармського управління агент "Князев" повідомляє, що 11 квітня 1910 р. у помешканні присяжного повіреного Євгена Сіяльського (вул. Шевченківська, власний будинок) відбулося зібрання місцевої національної інтелігенції, яка обрала собі за мету створити у Полтаві т. зв.

Після відкриття Українського клубу в Полтаві. Гості на чолі з проф. М.Грушевським пошанували пам'ять І.Котляревського.
10 листопада 1913 р.

П.І.Чижевський.

у помешканні присяжного повіреного Євгена Сіяльського (вул. Шевченківська, власний будинок) відбулося зібрання місцевої національної інтелігенції, яка обрала собі за мету створити у Полтаві т. зв.

Український клуб. На зібранні того вечора, крім господаря, були присутні Григорій Ротмістров, Георгій Панченко, Павло Панченко, Іван Панченко, Григорій Коваленко, Іван Різенко, удова Дмитрієва, Лев Падалка, Кость Шаревський, Панас Мирний, Кохановський...³ Як бачимо, у наведеному реєстрі люди, майже всі відомі своєю схильністю до українофільства, до того ж, далеко не останні і в місті.

Однак минуло ще довгих три роки, перш ніж вдалося реалізувати цей проект. І оскільки відкриття клубу стало непересічною подією для зросійщеної Полтави, спробуємо висвітлити її належним чином, дотримуючись хронології.

18 травня 1913 р. відбулася офіційна реєстрація Українського клубу, тоді ж було затверджено й склад старшин: Є.Сіяльський (голова), П.Чижевський, Г.Маркевич, Г.Ротмістров, В.Щербаківський, В.Андрієвський, Д.Своєхотов, І.Хоменко, П.Макаренко, П.Ганько, Орел⁴. Згодом цей склад хоч і зазнавав деяких змін, проте були вони незначними.

Вибір голови клубу декому з дослідників здається трохи дивним. Проте ніякої випадковості тут немає. Адже політичну ситуацію, що складалася у великих містах, жодним чином не можна було порівняти з "провінційною задухою" невеликих міст зросійщеного Лівобережжя, де всі, навіть потаємно-конспіративні заходи українофілів відбувалися під пильним наглядом поліції і де за кожним неблагонадійним стежили ще й добровільні спостерігачі. У таких умовах доводилося діяти вкрай обережно, постійно оберігаючи від владної опіки діячів з виразно національною орієнтацією.

Такої ж думки дотримується у своїх мемуарах і відомий діяч П.Микола Ковалевський, який у другому десятиріччі ХХ ст. працював у Полтаві, а відтак знав політичну ситуацію зсередини. Він, зокрема, пише, що "в такому невеликому порівняно місті, як Полтава, виявлення себе українцем потягало більші репресії з боку російської влади, як у Києві, де серед мільйонного населення окремі одиниці губилися для ока російської влади... [крім того] влада не хотіла допустити, щоб український клуб став дійсним осередком культурного життя полтавських українців."⁵ Тому ситуацію щодо керівництва вважаємо достатньо продуманою: аби не викликати великих застережень з боку офіційної влади, головою клубу було обрано відомого адвоката, одного із лідерів місцевих кадетів Є.Сіяльського (ця постать, а також прізвища затятих клубменів П.Андрієвського, Л.Боровиковського, І.Хоменка, до певного часу справді дещо заспокоювали поліцію). Провідниками ж усіх головних національно спрямованих заходів у Полтаві, як і раніше, залишалися П.Чижевський, В.Андрі-

євський, Гр. Ротмістров, Гр. Коваленко, В.Щербаківський (з 1912 р.) та ін.

Зрозуміло, що одне з головних питань подальшої успішної роботи клубу як "інформаційного осередку і штаб-квартири" свідомих українців, а саме таке завдання на цю установу покладали його засновники, було пов'язане із помешканням. Врешті-решт таке приміщення протягом літа 1913 р. знайшли й орендували (за іншими джерелами, придбали за 1300 крб.)⁶ по вул. Стрітенській, 37 (у будинку Гальченка), після чого на порядок денний постало питання презентації широкому загалові нової української інституції...

Відкриття клубу запланували на переддень 75-х роковин смерті Івана Котляревського, що припадало на неділю 10 листопада. На цей захід запрошували гостей з Києва, Харкова, Катеринослава. Офіційно ініціатива свята Котляревського виходила ніби від міського самоврядування. Однак не можна було не помітити й тієї значної підготовчої роботи, яку паралельно провадила й полтавська громада. Є підстави вважати, що головним розпорядником від українських сил міста тоді виступав колишній депутат (і один із засновників українського парламентського клубу) І Державної думи, голова полтавської громади П.Чижевський. Не зважаючи на свій поважний вік, він був людиною дуже жвавою, енергійною і тримався, на думку сучасників, досить радикальних поглядів в українській справі. До того ж, динамічний темперамент та велика ініціативність наближали Чижевського до молодшого покоління. Нерідко при обговоренні важливих питань збиралися саме у нього. І цілком логічним вважалося, що завдяки своїм знайомствам у політичному і науковому світі (передусім з С.Петлюрою, Є.Чикаленком та С.Єфремовим) Чижевський брав клопоти й головний тягар відповідальності на себе. Підтвердженням цьому є його лист-запрошення до Дм. Яворницького від 4 листопада 1913 р., у якому він, зокрема, пише: "Не одмовтесь приїхать до нас на відкриття Полтавського українського клубу, яке призначене на 9-те листопада, та на святкування 75-х роковин смерті Котляревського, що улаштується городською полтавською думою..." І далі перераховує всі заплановані на ці дні заходи: панахиду коло пам'ятника І.Котляревського та складання вінків, народню лекцію про Котляревського в театрі, парадний спектакль "Наталка-Полтавка" та концертний відділ⁷. Вірогідно, що такі ж запрошення від імені старшин клубу надіслав П.Чижевський до наукових інституцій Харкова та Києва, а також в редакцію часопису "Рада".

Відкриття клубу відбулося о 16 год. в суботу 9 листопада 1913 р. Спочатку священник о. Бульдось-

кий відслужив молебінь і освятив помешкання; після чого голова ради старшин Є.Сіяльський оголосив клуб відкритим. Від гостей, поміж інших промовляв і М.Грушевський, який зокрема зазначив, що "Шлях лежить перед нами ще довгий, і його можна перейти тільки при допомозі солідарности, глибокої свідомості наших потреб та організованої праці. Добро нашого народу вимагає од нас високого напруження – отже кожна українська інституція і кожна поодинокі людина повинна тепер жити свідомістю загально-українських інтересів та почуттям необхідности широкої енергійної праці". Цю подію докладно висвітлювали тоді такі поважні часописи як "Рада" (див. додатки; на нашу думку, під псевдо Ан. Василько у часописі "Рада" виступав відомий полтавський вчений Л.Падалка – Т.П.) та "Украинская жизнь"⁸. Додамо до цих інформативно-документальних матеріалів ще кілька слів про цей вечір зі спогадів нашого відомого земляка В.Андрієвського: "Наша вечеря пройшла так тепло, так мило, як рідко коли буває на офіційних урочистостях. При столі ми всі співали під проводом Саксаганського. А закінчилась вона загальною метелицею, котру ми під звуки новенького клубового фортеп'яну танцювали, господарі й гості - усі разом з нашим головою - старим Сіяльським і найповажнішим нашим гостем - професором М.Грушевським!"⁹. На цьому вечорі поміж запрошених були також присутні редактор часопису "Рада" Андрій Ніковський (представник від української преси), адвокат М.Міхновський (?), політичний та громадський діяч Л.Жебуньов. А згодом мали приємність відвідати клуб славетний вчений Хв. Вовк (1914), письменник, публіцист і політичний діяч В.Жаботинський, українці з Кубані та ін. Присутніх приємно вражала ця затишна хата посеред зросійщеного міста: облаштована зі смаком українськими килимами і гравюрами, з гарно виконаними портретами відомих земляків (до того ж прибраних рушниками) та сволоком у головній залі, на якому за старим українським звичаєм було вирізано слова: "В своїй хаті своя правда і сила і воля". Окрасою світлиці пізніше став і портрет Т.Г.Шевченка та рушник, що були подаровані п. Я.Пергатом клубу 25 лютого 1914 р.¹⁰ Найкраще враження на гостей справляла й оздобленість їдальні, оскільки "у буфетній кімнаті по вказівках Мощенка [було] зроблено великий і різьблений мисник, на якому [містилася] опоплянських виробів посуда й два великих череп'яних барани"¹¹.

Окремої розмови заслуговує бібліотека Українського клубу, яка вже на початок Української революції нараховувала понад дві тисячі томів. Книгозбірня була неодмінним атрибутом цієї української інституції і постійно поповнювалася як за рахунок

купівлі (передплати) найрізноманітніших видань, так і з допомогою жертводавців, про що й знаходимо підтвердження у документальних публікаціях та архівних джерелах. Так, частину своєї приватної бібліотеки подарував клубові мистець Іван Різенко. Інший відомий полтавець, приятель Панаса Мирного В.Станіславський теж "зібрав чималу книгозбірню з українських книжок", яку незабаром і продав клубові у 1913 р.¹² Крім того, клубові вдалося набути книгозбірню старого українця-бібліофіла, місцевого вчителя П.Валозного всього за 200 крб.¹³ На час відкриття клубу "гарно різьблені в українському стилі шафи були повні книжок". Поміж тогочасних раритетів, що надійшли в користування клубівцям, слід назвати "Енеїду" Котляревського (перше видання), "Історію Русів", "Історію України" Маркевича, проф. М.Грушевського й Бангиш-Каменського, повний комплект "Основи", "Київської Старовини" та "Записок Наукового Т-ва ім.Шевченка"¹⁴.

Коли рада старшин клубу вирішила безкоштовно надати товариству "Просвіта" частину свого приміщення і книгозбірню, то книг уже було 2320 примірників¹⁵. 5 лютого 1918, як зазначає дослідниця Г.Журавель, було складено угоду про їх передачу, в якій, зокрема, зазначалося: "В розпорядження і користування "Просвіти" Клубом передається... належна йому книгозбірня, з тим тільки, що члени клубу мають право користуватись книгозбіркою і читальнею при ній без плати за те. На утримання книгозбірні, а саме: на придбання книжок, передплату періодичних видань, на палітуру і т.ін. Клуб дає "Просвіті" відповідні копії за постановою ради старшин"¹⁶. Джерела свідчать, що опісля цієї передачі відбувалося нове, досить вагомим, якісне поповнення фондів. Проте нові надходження (до купівлі додавалися ще й власні видання) тепер робилися передусім при сприянні чільних діячів губерніяльної "Просвіти" Олекси Левитського, Вадима Щербаківського, а по жертви хоч і надходили за старою адресою, але здебільшого також уже "Просвіті"...

Книгозбірня по вул. Стрітенській, 37, на поч. 20-х рр. вважалася чи не найкращою у Полтаві. Проте неможливість громадським товариствам, в силу політичних та економічних умов, утримувати її в належному стані призвела до подальшої передачі бібліотеки Полтавському історико-філологічному факультету, а згодом – розпорошення, що було досить типовим явищем того часу.

Український клуб хоч і вважався самостійною інституцією зі своїм статутом, проте ним, як і іншими громадськими товариствами національного спрямування – "Бояном" та "Українською книгарнею", безпосередньо опікувалася Полтавська громада¹⁷. Ві

складав невід'ємну частину тієї загальної політики, яку провадили громадівці на кількох культурно-просвітницьких напрямках, здебільшого реалізуючи свої задуми через художньо-етнографічну (яку очолювали від 1 лютого 1914 р. П.П.Чижівський, К.В.Мошнюк, В.М.Щербаківський, В.О.Щепотьєв, Л.В.Падалка, Г.О.Коваленка), лекційну (Г.Т.Дмитрієва-Чернишова, Г.Г.Ротмістров, В.Н.Андрієвський, В.О.Щепотьєв, В.М.Щербаківський, Г.О.Коваленко), хорову (П.П.Макаренко, В.Н.Андрієвський, І.М.Горіздра, О.К.Бобрицький) комісії товариства "Боян" (один із спільно реалізованих проєктів – концерт, присвячений пам'яті Т.Шевченка, улаштований 29 березня 1916 р.). Приміщення клубу використовувалося не тільки для зібрань, нарад членів тов-ва "Боян", "Просвіт", репетицій хорового гуртка, а й різних публічних заходів.

Правда, окремі з них, найбільш "небезпечні", заборонялися владою ще задовго до їх реалізації, так би мовити, у самому зародку. Досить красномовний факт наводить краєзнавець і фольклорист Вол. Бірюков, коли пише, що лекції В.Щербаківського з археології та історії України (українською мовою), які планувалося провести в клубі, ще до їх початку були заборонені адміністрацією міста¹⁸, після чого вони у вигляді доповідей були перенесені на засідання товариства "Боян". Заборонені місцевою владою були і загальні збори та урочисте засідання з приводу столітнього ювілею Т.Г.Шевченка, що мали відбутися в помешканні клубу 25 лютого 1914 року¹⁹.

Проте, підтвердженням того, що громадівці таки добряче поспули настрої проросійській адміністрації краю, є нині широко відома доповідь полтавського губернатора фон Богговута міністру внутрішніх справ щодо нагальних заходів проти українського народу. Водночас місцева жандармерія на всіх неблагонадійних, у т.ч. й клубівців, ретельно складала досьє, аби використати його при першій слушній нагоді.

У певній мірі свої задуми старшинам клубу вдалося реалізувати вже під час самої революції. Так, 21 травня 1917 р. Український клуб провів у Полтаві маніфестацію по збору коштів на "Національний український фонд"²⁰, а 29 жовтня 1917 р. на зборах пам'яті М.Лисенка в клубі було прийнято устав і засновано видавничий гурт його імені (поміж фундаторів гурту знаходимо прізвища В.Андрієвського, В.Щербаківського, В.Щепотьєва, І.Горіздри, М.Непийводи, С.Сидорука та ін)²¹.

За гетьмана П.Скоропадського тут, у лекційній залі клубу, відбувалися популяризаційні лекції проф. В.Щепотьєва про українські народні думи та пісні (27 грудня 1918 р.)²², українських письменників; проходили перші заняття Українського народного університету (від 8 квітня 1918 р.). До речі, славет-

ний історик діаспори Симон Наріжний зазначає, що й організаційна участь при відкритті університету "де кого із членів українського клубу в Полтаві теж була досить видатною"²³.

Доповнюючи наведений перелік проведених заходів зазначимо, що протягом 1917-1918 рр. клуб провадив і концерти на користь бідних учнів українських гімназій, у т.ч.й зорганізував виступ відомого артиста Швеція для збору коштів відкриття історико-філологічного факультету²⁴. Крім того, в приміщенні клубу постійно велася передплата на українські періодичні видання тощо.

У найбільш відповідальний період клуб ставав осередком не тільки громадського життя, а й військової роботи. У грудні 1917 р. тут, по вул. Стрітенській, 37, містився штаб Першого українського козацького ім. гетьмана Б.Хмельницького полку. "Від того часу як прибув перший український ешелон з Києва в нім [клубові] розташувався український штаб, – згадує вже в еміграції В.Андрієвський. – З надвору проти воріт грізно виглядає броневик. Коло воріт стоять вартові з багнетами і крім військових, нікого до будинку не пропускають. В будинку міститься канцелярія штабу і завжди відділ озброєних жовнярів, які там і сілять. Коло воріт раз-у-раз прив'язаний кінь вістун"²⁵.

Заслуговує хоча б побіжного розгляду і фінансова діяльність клубу. Адже початковий "основний паєвий і позичений капітал [клубу] виносив усього сімсот крб. А за п'ять літ існування клуб мав крім дуже цінного урядження й книгозбірні, готівкою... понад тридцять тисяч рублів"²⁶.

Зрозуміло, що такі кошти зібрати за допомогою лише членських внесків було неможливо, оскільки членська плата була незначною і щорічно становила лише 6 крб. Кількість же членів клубу в найкращі часи (1917-1918) не перевищувала 120 осіб, і тому зібраної таким чином суми ледь вистачало, аби компенсувати витрати на помешкання та службу. Деяка зміна курсу в роботі клубівців була визначена ще на самому початку, коли під час перших культурно-просвітніх заходів клуб стояв напівпорожній. Аби привернути увагу пересічного полтавця до своєї діяльності та водночас поліпшити фінансові справи, тоді й було вирішено дозволити провадити тут азартні ігри, "в першу чергу на шмен-дефері". До того ж, тут містився один з кращих більярдів у Полтаві... Прийнятий старшинами дозвіл на офіційно заборо-

Бібліотечна печатка Українського клубу. За відбитком з книгозбірні ПКМ.

нені ігри й давав клубові тривалий час великі прибутки, інколи до 200-300 крб. на добу²⁷. У якійсь мірі виправдовувало таку діяльність лише те, що ці ж самі гроші незабаром йшли на українські справи (хоча дискусії в цій площині між старщинами і відбувалися досить гострі).

З метою поповнення каси приміщення клубу нерідко використовувалося не за прямим призначенням. Так, у липні-серпні 1916 р. полтавські часописи містили оголошення такого змісту: "В украинском клубе, Сретенская, 37, д. Гальченко даются обеды на свежем сливочном масле от 1ч. дня до 5 вечера. Месячная уступка. Имеется веранда, садик"²⁸. Крім того, до 1917р. на традиційні дні "білої квітки" поряд з будинком клубу ставили кіоск, прибраний килимами, плахтами та рушниками і тут з самого ранку для всіх бажуючих продавали "білі квіти" (приміром в 1914 р. торг цього дня становив 4 075 карб.)²⁹... А восени 1918 р. знаходимо й дещо несподівані відомості про те, що в клубі відбувається представницький міський шаховий турнір³⁰. Чи мали якийсь зиск організатори цього турніру, в публікаціях не вказано.

Український клуб діяв легально неповних п'ять років у далеко не найсприятливіших умовах. У грудні 1915 р. його було тимчасово закрито під надуманою причиною заснування на цих площах військового шпиталю, а в 1919 р. — зачинено остаточно після приходу більшовиків та денікінців. І все ж, на нашу думку, головну свою історичну місію він виконав успішно, особливо в 1917-1918 рр. У цей період, як свідчать джерела, приміщення клубу справді використовувалося найпотужніше для утвердження поміж населення національної свідомості та захисту вже здобутих позицій. І спостереження М.Ковалевського про те, що "полтавський український клуб не можна було порівняти з українським клубом в Києві, що дійсно був центром культурного життя в українській столиці..."³¹ ніскільки не принижує його реальної значимості для Полтавщини. Тим більше, що спостерігав М.Ковалевський роботу клубу лише по 1916 р. включно.

По-різному склався подальший життєвий шлях старшин полтавського клубу. Змогли виїхати за кордон, а відтак реалізували себе у науково-мистецькій, та громадській роботі В.Щербаківський (1876-1957), В.Андрієвський (1885-1967), К.Моценко (1876-1963) та П.Чижевський (1860-1825) До речі, П.Чижевський, перебуваючи вже у Женеві, 1919 р. заснував там Українсько-швейцарську торгівельну палату і Український клуб, головою якого він і став³². Інші помітні клубмени — письменник Гр.Коваленко (1868-1937) та правник К.Товкач (1882-?) за радянщини були репресовані, а голова клубу Є.Сіяльський

(1850-1933), статистик Г.Ротмістров (1864-1940), видавець Г.Маркевич (1849-1923) — далеко не сповна реалізували свої здібності за нового режиму.

Ясна річ, що у цьому невеликому дослідженні ми торкнулися лише окремих сторінок діяльності Українського клубу, жодним чином не претендуючи на повноту викладу — намагаючись лише привернути увагу до славного минулого малопомітного будинку на затишній вулиці Стрітенській (Комсомольській) за ч.37. Проте сподіваємося, що водночас наша розвідка допоможе змінити усталену поміж науковців тезу про те, що в Українському клубові в період національної революції "лише гарно балакали та майстерно грали в карги"; що зрештою ця тема буде значно доповнена іншими цікавими матеріалами.

Наприкінці липня зазначимо, що спроби полтавської інтелігенції відродити якоюсь мірою давні традиції і відновити діяльність Українського клубу протягом 1995 р. виявилися невдалими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вільний голос. — Полтава, 1918. — 14 квіт. — Ч.5.
2. Лазорський М. Професор В.Щепотьєв // Світлотіні. — Мельбурн, 1973. — С.383.
3. Держархів Російської федерації (м.Москва). — Ф.102/1910. — Спр.5. — Ч.63 Б. — Арк.26 зв.
4. Про український клуб в Полтаві // Українська жизнь. — 1913. — №6. — С.94.
5. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження рефлексії. — Інебрук, 1960. — С.204.
6. Відкриття українського клубу в Полтаві // Рада. — К., 1913. — 15 лист. — №262. — С.3.
7. Абросімова С. Листи до Д.І.Яворницького // Хроніка 2000. — К., 1993. — Ч.3-4(5-6). — С.153-154.
8. Відкриття українського клубу в Полтаві // Рада. — К., 1913. — 15 лист. — №262. — С.3; Открытие украинского клуба в Полтаве // Украинская жизнь. — 1913. — №12. — С.89.
9. Андрієвський В. Три громади: Спогади з 1885-1917 рр. — Львів, 1938. — Ч.ІІ. — С.89.
10. Рада. — К., 1914. — 2 бер. — №50.
11. Андрієвський В. Вказ. праця. — С.89.
12. Горіздра І. Станіславський В.І. // Україна.-1927.-Кн.6.-С.214.
13. Андрієвський В. ... Вказ. праця.-С.90.
14. Там само.
15. Журавель Г. Товариство "Просвіта" у Полтаві // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.). — Полтава, 1995. — С.103.
16. Там само.
17. Загальні збори полтавського товариства "Боян" // Рада. — К., 1914. — 20 лют.(5 бер). — №42; Лист П.Чижевського до С.Єфремова ІРНБУ НАНУ. — Ф.317. — №1419.
18. Бирюков Вл. В.М.Щербаківський и его лекции по археологии на курсах украиноведения в г.Хороле Полтавской губернии (Июль, 1917 г.) // ПАЗ. — Ч.4: Пам'яті В.М.Щербаківського (1876-1957). — Полтава: Археологія, 1995. — С.18.
19. Рада. — К., 1914. — 2 бер. — №50.
20. Полтавський день. — Полтава, 1917. — 20 травня. — №111(1221).

21. Статут видавничого гурта ім. М.Лисенка при тов-ві "Боян" у Полтаві // ІР НБУ НАНУ. — Ф 50. — №792.

22. Українські історичні пісні і думи // Полтавська громада. — Полтава, 1918. — 31 грудня. — №21. — С.3; *Див. також світлина: Архівний збірник на посвяту Полтавської Вченої Архівної Комісії.* — Полтава, 1993. — С.104.

23. Наріжний С. Полтавський університет. — Париж, 1930. — С.2; Андрієць В. Перший рік діяльності українського народного університету в Полтаві // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.). — Полтава, 1995. — С.113.

24. Полтавський день. — Полтава, 1917. — 19 окт. — №233 (1343); 1918. — 29(16) сент. — №112 (1470).

25. Андрієвський В. З минулого (1917 рік на Полтавщині). — Берлін, 1921. — Ч.ІІ. — С.43.

26. Андрієвський В. Три громади: Спогади з 1885-1917 рр. — Львів, 1938. — Ч.ІІ. — С.86.

27. Там само. — С.92.

28. *Див.:* Полтавський день. — Полтава, 1916. — 10 люта.

29. Рада. — К., 1914. — 28 травня. — №118.

30. Шахмат // Полтавський день. — Полтава, 1918. — 19 окт. — №127; 26 окт. — №133.

31. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. — С.204.

32. Тризуб. — Париж, 1927. — Ч.17-18. — С.14-16.

Матеріали до історії Українського клубу в Полтаві

1. Повідомлення старшинам полтавського українського клубу про засідання ради старшин 17 жовтня 1913 р.

В. П. Д-ям Старшинам Полтавського Українського Клубу.

Ласкаво прохаю Вас прибути на засідання Ради Старшин, яке має відбутись в кабінеті завідуючого статистичним бюро Полтавського губернського земства о 7-й годині вечора 17 жовтня.

З глибокою пошаною Підпис (П. Чижевський)

Є.І.Сіяльський, Г.Г.Ротмістров, Н.С.Андрієвський, Д.С.Своєхотов, В.Н.Андрієвський, П.Г.Макаренко, Г.І.Маркевич, І.М.Хоменко, К.В.Мощенко, К.І.Товкач

м.Полтава 1913 року 17-го жовтня.

ДАПО. — Ф.6526. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.23. — Машинописна копія.

2. Відкриття Українського клубу в Полтаві

Вже чимало часу, як почав полтавський клуб свою діяльність, але урядчики добре собі розмірковували, що прилюдну працю слід почати показно і в повному ладові. Завзялося кілька членів коло опорядження помешкання клубу. Будиночок невеликий, одноповерховий, веселий; в сінях та кімнатах чистенько, чепурно. Центральне місце Полтави, але ціна за оселю клубу не мала хоч би й для більшого міста — 1300 карбованців.

Упорядчики працювали по плану — і в цьому їхня головна заслуга. Полтава не мала дод української громадської хати, що в ній українці були б хазяїнами. Тепер, коли нарешті дозволено так першу українську інституцію, треба її було опорядити так, щоб кожне почувало, що це дійсно своя хата. А впорядивши хату, збудувавши симпатичний затишок, можна вже й приступати до прилюдної діяльності.

В 4 год. дня 9-го ноября, напередодні свята Котляревського,

зібралися члени клубу та гості. Духовенство одправило молебень, а гості, перед тим, як сісти за обід, почали оглядати оселю клубу.

Найкраще враження робить зала — біла, весела, чепурна, а в ній найперше в очі кидається чудовий сволок. Темнокоричневий, солідний, справжній сволок — тягнеться од малих виступів, од одної стінки до другої. В клубі — він як символ єднання і сили — держить стелю і стіни хати. Весь вирізьблений гарним українським орнаментом. Має він напис: "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля". По-під стінами стоять лави з різьбленими спинками. Портрети на стінах дають багато настрою, як своїм вибором, так і распологом. Ряд портретів починається могутньою постаттю князя Святослава, потім Данило Галицький та Ольгерд, потім Сагайдачний, Хмельницький та Дорошенко, окрему стінку займають славні полтавці Сковорода, Котляревський, Драгоманов і Лисенко. Окремо стоїть погруддя Т.Шевченка. Вікна прибрано портретами, строгим рядом над лавами висять українські краєвиди — все стильне, підбрано уміло й старанно.

Інші кімнати теж оздоблено малюнками. Чимала хата читальні, на стінах сила портретів українських письменників. В ідальні буфетна шафа та прилавок в українському стилі. Дійсно вся хата — люба, затишна, рідна.

Голова клубу д.Сіяльський оповістив клуб одкритим. В промовах членів і гостей часто фігурував славний сволок з його написом. Видно було, що клуб поведе свою діяльність як слід, що в цій хаті житимуть загальноукраїнськими інтересами, що розваги в йому будуть розумні, ті розваги, що дають людині не забуття, а духовне виховання й задовольняють її громадські інтереси. Думка, що другого дня мають урочисто шанувати пам'ять Івана Котляревського надавала всім промовам відповідний святу характер, і розуміння значіння одкриття української інституції в Полтаві поширювалось до відрадних громадських побажань.

Присутні члени міського самоврядування та земства бачили, який глибокий настрій керує промовами та скільки громадянської дозрілості виявляють члени новозаснованої української інституції. Між іншим представник українських наукових інституцій подав думку, що слідом за пам'ятником та школою ім. Котляревського, припадає черга місцевим органам самоврядування подбати про реставрацію будинку Котляревського, бо єсть малюнки його та точні описи середини будинку й обстанови кімнат. Після вечери в присутності гостей одбулися репетиції хору, який виступав на святі Котляревського з співами з "Енеїди".

Ан. В.

Відкриття українського клубу в Полтаві // Рада. — К., 1913. — 15 лист. — №262. — С.3.

3. Свято Івана Котляревського в Полтаві

...Але офіційна частина свята все таки не зрівняється по силі настрою, з неофіційною, з бенькетом запрошених українським клубом гостей та місцевих діячів. Тут не тільки знайшов собі вихід український ліризм, що за цілий день набрав усе більшої сили, тут окрім того запанувала тверда думка, яка зважилася підвести деякі наші підрахунки та змалювати перспективи майбутнього.

Нема змоги переказати сили виголошених тут промов, але деякі моменти слід зазначити. Одною з тем для промов була думка висловлена одним з представників молоді про те, що все таки жаль бере, що свято на честь Івана Котляревського було офіційним і що треба було тим, що найближче стоять до особи поета, до його творчості та засвоєння його ідей, тим довелося йти за офіційною програмою свята, бути тільки гостями цього свята. В свідомість власть імущих ще не пройшла думка про наше найперше право на так свята та про волю для здійснення нашої ініціативи в справі шанування великих людей України.

Цілий ряд промовців проте зазначили своє повне вдовolenня з того, що одбулося в Полтаві. Життя єсть боротьба, доводив у прекрасній промові д. В.А.—ський і дурно нічого не дається. Свято Івана Котляревського не було подарунком українському громадянству, бо воно виростало настільки, що само своєю участю надає той чи інший характер святам, хоч би й в межах офіційної

програми. З другого боку бачимо загальний піднятий настрій, бачимо, що прибули представники може з найбільшої в світі інституції, з селянської "Просвіти", але міцною вірою й завзяттям своїм, одбувається єднання місцевих працівників з представниками української науки, преси та київського громадянства. Наша наука дає нам чисте й могутнє своєю чистотою знання для зрозуміння нашого світу українського, наша преса високо тримає прапор українства і завзято боронить його од усіх нападів та сіє свідомість в масах, нарешті київське громадянство являється для полтавців гідним наслідування прикладом у всіх ділянках громадського життя, бо воно збирало й висуває з свого гурту кращі розумові українські сили, і от до тої інтенсивности, якою позначається київське українське життя, треба йти й полтавцям, щоб оправдати своє назвище столиці українського відродження в минулому столітті, щоб свята на честь інших славних полтавців раз-у-раз збирали до Полтави силу різних гостей та показували їм силу й зріст української Полтави...

Присутні проголошували тости за полтавське городське самоуправління, за гостей, за селян і інш.

Закінчуючи цей вечір – проф. Грушевський сказав промову, що завершила сильні переживання цього дня. Глибоко продумане слово лягло всім в душу високим заповітом наших обов'язків. Маємо вже чимало здобутків на полі нашої думки, літератури та громадського життя, але не повинні себе обманювати ніякими оптимістичними думками. Все ще нас небагато, все ще українська інтелігенція може вважатися колоністами на нашій рідній землі, поки не здобула собі організованих мас. Наша наука має широке поле для дослідів і вимагає людей і коштів, наші громадські організації в умовах теперішнього ладу ледве животіють, і для них треба систематичної організованої праці. Великі ще наші потреби, і тільки вигартувавши силу свого переконання, з твердою вірою, можемо поступати наперед. Шлях що лежить перед нами ще довгий, і його можна перейти тільки при допомозі солідарности, глибокої свідомости наших потреб та організованої праці. Добро нашого народу вимагає од нас високого напруження – отже кожна українська інституція і кожна поодинокі людина повинна тепер жити свідомістю загально-українських інтересів та почуттям необхідности широкої енергійної праці.

Такий приблизно зміст цих промов, які так підняли настрої присутніх. Вечір закінчився гуртовими співами на чолі з п. Саксаганським. Дуже пізно, вдосвіта вже, гості й члени клубу розійшлись, несучи в серцях своїх гарне, ясне й бадьоре почуття та найкращі спогади про день Івана Котляревського в Полтаві.

Ан. Василько.

Свято Івана Котляревського в Полтаві // Рада. — К., 1913. — 14 листоп. — №261. — С.2-3. — Закінчення.

4. Телеграма засновників Полтавського Українського клубу Дмитру Яворницькому з нагоди тридцятирічного ювілею його наукової праці

Висловлюючи щире подяку за привітання, присутні на створенні Полтавського Українського клубу згадали великі заслуги високоповажного Дмитра Івановича на полі української науки, літератури, складання і збергання дорогоцінної старовини, поздоровлюють заслуженого діяча з тридцятирічним ювілеєм його праці, низенько вклоняються і бажають доброго віку.

*Жебуньов, Чижевський, Андрієвський,
Хоменко, Свохотов, Бородай,
Хряпко, Целларіус, Гейко, Макаренко,
Вікторенко, Данковський, Щербаківський,
Сіальський, Зюзько, Карпенко*

Арх. — 34588 // Щира подяка за корисну працю: Вітальні телеграми Дмитру Яворницькому з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913). — 3

музейної колекції / Упорядники Абросимова С.В., Перкова А.І. — Дніпропетровськ: Гамалія, 1998. — С.13.

5. Загальні збори полтавського товариства "Боян"

1 лютого в помешканні полтавського українського клубу відбулися загальні збори тов-ва "Боян". Вибрано одного члена ради — О.К.Бобрицького, одного члена ревізійної комісії — В.Я.Вікторенка. Проведено вибори нових членів і комісії. В художньо-етнографічну комісію обрано П.І.Чижевського, К.В.Мощенка, В.М.Щербаківського, В.О.Щепотьєва, Л.В.Падалку та Г.О.Коваленка. В лекційну: Г.Т.Дмитрієву-Чернишову, Г.Г.Ротмістрова, В.Н.Андрієвського, В.О.Щепотьєва, В.М.Щербаківського та Г.О.Коваленка. В хорову комісію: П.П.Макаренка, В.Н.Андрієвського, І.М.Горіздру та О.К.Бобрицького.

Одногосно прийнята пропозиція Г.О.Коваленка, якою радиться доручити українському клубові порозумітися з іншими громадськими організаціями міста Полтави та впорядити Уроцисте спільне засідання з приводу 100-літніх роковин народження Т.Г.Шевченка.

З пропозиції Л.С.Кузнєцова постановлено, щоб рада та комісії "Бояна" звертались до ширшого громадянства українською мовою, а не російською, як досі — додаючи при крайній потребі російський переклад. Наприкінці зборів Г.О.Коваленко прочитав дуже цікавий доклад на тему: "Орнаменти, як символи давніх релігій". Доклад викликав невеликі дебати.

Загальні збори полтавського товариства "Боян" // Рада. — К., 1914. — 20 лютого (5 бер.). — №42.

6. Українські історичні пісні і думи Лекція В.О.Щепотьєва і концерт бандуриста І.І.Кучугури-Кучеренка.

27 грудня в українському клубі відбулася лекція В.О.Щепотьєва на вищезгадану тему і концерт відомого бандуриста І.І.Кучугури-Кучеренка, як ілюстрація до лекції. Лектор зазначивши, що початки нашої історичної пісні сягають в княжі часи, що найбільше пісень маємо часів турецько-татарських і польських, показав різницю між думою і піснею по формі і змісту, переглянув різного типу пісні і думи аж до кріпацьких часів і закінчив лекцію підкресливши, що синтезом пісень і дум можна вважати думу про правду і неправду, яка разом з сумними висновками містить в собі, як всі наші пісні, великий потяг до правди; цей потяг до правди живе і зараз в нашому народі, він допоможе пережити і наші тяжкі часи.

Після лекції бандурист виконав думи: Про бурю на чорному морі, пісню про Морозенка, пісню із "гайдамаків" Шевченка "Виліта Орел".

По перерві лектор оповів про кобзарів: про їх науку, про історію бандури, яка прийшла до нас із Англії через Італію і Польщу; звалась в Англії "пандорою", але у нас була заміненна; далі лектор спинився на житті кобзаря І.І.Кучугури...

По цьому кобзар виконав ще думу "невільницький шлях", пісню про від'їзд козака з Польщі на Україну, думу про смерть Хмельницького, пісню "Та не журь мене, моя мама", весільний марш, чечітка.

Все виконане було артистичним, з глибоким почуттям і чудовою технікою. Слухачі були захоплені щирістю тона, якою відзначаються взагалі кобзарі і зокрема І.І.Кучугура, що володіє ще й гарним голосом.

З технічного боку чудово виконаний був "веселий марш", особливо початок і кінець — ледве чутні, глибоким почуттям була перейнята дума про Хмельницького і "невільницький плач".

Полтавська громада. — Полтава, 1918. — 31 грудня. — №21. — С.3.

28.02.1999

Археологічний літопис Лівобережної України

1-2/
2000

Лубенська чоловіча гімназія.
1880-ті рр.

© Рис. Варвянської Т.В., 1992.

Додаток

Трибуна молодого дослідника

Нарядько А.В. Станова благодійність у галузі освіти в Україні
(сер. XIX — поч. XX ст.)

Терела Г.В. Ставлення соціальних верств до здійснення хлібної монополії
в Українській державі П.Скоропадського

СТАНОВА БЛАГОДІЙНІСТЬ У ГАЛУЗІ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (СЕРЕДИНА ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

В Україні прояви благодійності існували здавна, переростаючи у традиції, що живуть століттями й переходять із покоління в покоління як найкращі здобутки людства. Найбільш давні форми благодійності в Україні, як і в усіх християнських країнах — церковні. Починаючи з XVI століття, поступово склалася система державної благодійності. Приватні особи вносили пожертви на державні або церковні заклади. Однак із середини ХІХ століття, під впливом соціальних та політичних змін, відбувається зміна світогляду суспільства, посилюється його активність у різноманітних сферах і, зокрема, на ниві благодійності. Поле цієї діяльності привертає увагу маси людей, яка не мала можливості проявити себе у політиці чи інших сферах суспільного буття. Суспільство починає розуміти, що його допомога необхідна не лише церкві і може відбуватися не лише за її посередництвом. Тому у ХІХ столітті відбувається поступова секуляризація благодійної діяльності. Поняття "благодійність" розширює свої межі та включає в себе нові галузі.

Благодійність — корінне поняття для дореволюційної України. Ця діяльність була невід'ємною частиною життя міста. Більше того, саме вона давала міській владі деяку свободу дій у вирішенні суттєвих проблем, надаючи необхідні кошти для вирішення нагальних соціальних питань. Традиції благодійності здавна були поширені в Україні. Для одних вони були модою, даниною часу, а для інших — нормою життя. Прагнення запобігти внутрішньому душевному розладу, жити та померти у згоді зі своєю совістю, посилене релігійним вихованням, було головною внутрішньою спонукою благодійництва. Без сумніву, були й інші причини: честолюбство, прагнення виділитися, заслужити почесні та нагороди, пільги та привілеї, отримати поступки при стягненні податків. Однак головним джерелом благодійності залишалося внутрішнє переосмислення людського буття, що поступово приводило до відчуття особистої відповідальності перед суспільством.

Станові пожертви дореволюційних часів навряд чи можна назвати повністю добровільними тому, що всі представники певного стану, даної місцевості повинні були виконувати постанови, прийняті керівництвом на станових зібраннях, щодо надання благодійної допомоги. Існував своєрідний дух змагання між станами у справі надання пожертв, необхідність підтримання станового іміджу, засобом якого і була благодійність. Вона часто спрямовувалася на задоволення власних потреб, наприклад, для безкоштовного навчання дітей бідніших представників певного стану. Тобто, ці пожертви можна назвати наполовину добровільними. Часто вони надходили на честь якої-небудь важливої події у житті країни або царської сім'ї. Коронування, одруження, народження, спасіння від небезпеки завжди викликали збільшення пожертв. Різко збільшувалися їх обсяги під час надзвичайних подій — війни, посухи, голоду — для допомоги державі та постраждалим особам.

Пожертви на різноманітні цілі були однією з умов підвищення по службі. Так, замість висловлення прихильності своєму начальнику та особистого поздоровлення на будь-яке велике свято можна було виділити певну суму на благодійні справи. Їх чисельність та прізвища жертвувачів друкували місцеві газети. Благодійність слугувала не тільки засобом допомоги, а й можливістю посісти вагоме місце у суспільстві. За надання допомоги держава встановлювала певні винагороди — чини, ордени, почесне громадянство ажно надання спадкового дворянства. Крім того, благодійні організації були засобом спрямування енергії суспільства у напрямок, далекий від політики.

З економічної точки зору благодійність — один із засобів перерозподілу суспільного прибутку між його членами. Жодне суспільство не може обійтися без відносної нерівності між своїми громадянами і знає прояви благодійної діяльності у тому чи іншому вигляді. Із соціальної точки зору, вона необхідна для підтримки суспільної рівноваги, гармонічного розвитку держави. З релігійної точки зору благодійність є необхідною умовою морального здоров'я людини. Для політики — це один із засобів покращення матеріального стану та надання моральної підтримки незахищеному населенню країни.

Темпи розвитку благодійності, як соціального явища, у другій половині ХІХ - на початку ХХ століть визначалися соціально-економічними, релігійними та політичними передумовами. Економічні реформи сприятливо відбивалися на становищі промисловців та купців. Вони дали змогу сформувати капітал, що пізніше став джерелом благодійних внесків. До релігійних передумов відноситься велика набожність тогочасного суспільства та наявність моральної необхідності надавати допомогу нужденним. Зміна політичної ситуації у другій половині ХІХ століття — спрощення процесу створення, реєстрації та контролю за діяльністю благодійних товариств, — призвели до різкого збільшення їх кількості. Досить важливою була суб'єктивна передумова розвитку даного явища. Це була особистісна характеристика тогочасних підприємців, своєрідна сімейна традиція, що визначила напрямок та масштаби надання допомоги.

У Полтаві протягом 1841-1865 років існував дворянський пансіон при гімназії. Він утримувався виключно на пожертви дворянства, однак припинив своє існування через нестачу коштів. Колишній міністр народної освіти Делянов звернувся до всіх губернаторів із пропозицією відновити пансіони-притулки для виховання молоді при гімназіях. Дворянське зібрання Полтави розглянуло це питання у вересні 1892 року і вирішило заснувати пансіон-притулок на 75 чоловік, для чого було встановлено загальний збір 1,5 коп. з десятини землі для утворення капіталу на будівництво. Під приміщення пансіону за 55 тисяч крб. було придбано садibu Городинського. У відповідності із законом 1899 року дворянство отримало субсидію від уряду, яка складалася з двох

частин: одноразової - на заснування пансіону, та щорічну - на покриття недоїмок бюджету пансіону, за умови, що вони складатимуть не більше половини щорічних витрат місцевого дворянства на потреби пансіону. Права на вступ надавалося дітям тих дворян, що перебували на службі певний час (дев'ять років) та тих, що проживають у маєтках та займаються господарством (діти найбідніших дворян). У 1903 році було прийнято 53 вихованці на безкоштовне утримання.¹

У 1879 році полтавське губернське дворянське зібрання заснувало п'ятнадцять стипендій у чоловічих навчальних закладах, по 250 крб. кожна, на честь 25-річного царювання Олександра II. Ці стипендії проіснували до 1901 року включно. З відкриттям пансіону-притулку необхідність у них відпала. 25 травня 1899 року був виданий закон, за яким уряд надавав субсидії на створення стипендій. У вересні 1868 року В.М.Остроградський вніс дворянському зібранню пропозицію: створити по одній стипендії від кожного повіту для освіти бідних дворян Полтавської губернії. Стипендії повинні призначати повітові голови дворянства. Він запропонував створити стипендії у вищих навчальних закладах у розмірі 16 крб. Дворяни полтавської губернії підтримали цю пропозицію і вирішили зібрати по 1 коп. з десятини землі для утворення цих стипендій. У 1872 році стипендії були збільшені до 200 крб., а із 1902 року - до 300 крб., з доплатою половини урядом. Крім того, у 1901 році було засновано 15 стипендій, по 200 крб., кожна у жіночих гімназіях. У 1903 році полтавське дворянство ліквідувало стипендії у чоловічих середніх навчальних закладах та відкрило їх у київському та полтавському інститутах (7 та 8 стипендій відповідно) у розмірі 350 крб. кожна. Крім того, полтавське дворянство заснувало стипендії пам'яті князя О.М.Горчакова та свого голови О.В.Мещерського. Стипендія імені О.М.Горчакова була відкрита за приватною підпискою серед дворян. На 1 січня 1883 року сума збору досягла 2030 крб. Було вирішено створити стипендію, коли сума капіталу досягне 5 тисяч крб.² У 1895 році дворянське зібрання внесло 1250 крб. і стипендія була заснована. Друга стипендія була заснована на честь О.В.Мещерського, на що зібрання виділило 6 тисяч крб. Ця стипендія була заснована на надзвичайному засіданні 9 грудня 1890 року та затверджена міністерством народної освіти 24 березня 1894 року. Створена вона була у полтавській класичній гімназії і складала 228 крб. на рік.

Крім корпоративних пожертв існували й приватні. Так, дружина надвірного радника Глафіра Василівна Савицька заснувала стипендії бідним дворянам "імені Василя та Андрія Проксф'євих", на що пожертвувала капітал у 100 тисяч крб. Ці стипендії затверджені міністерством народної освіти 19 вересня 1893 року. Право вибору стипендіатів належало педагогічній раді полтавської класичної гімназії, якій і був заповіданий капітал.³ Дворянин Михайло Олексійович Болотов у 1915 році подарував повітовому земству для створення школи ділянку землі у 1/2 десятини у хуторі Нижній Бодаківці Березоволуцької волості.⁴

Крім губернських дворянських зібрань, до пожертв на освіту залучалися й повітові. У Золотоніському повіті було встановлено збір по 2 коп. з десятини землі для видачі стипендій у розмірі 200 крб. на рік для освіти дітей дворян у се-

редніх навчальних закладах. На 1906 рік золотоніським дворянством видавалося дев'ять стипендій. Такий збір діяв і у Зіньківському повіті. У 1904-1905 навчальному році зіньківське дворянство видавало шість стипендій розміром від 75 до 200 крб.⁵ У Лохвицькому повіті місцевим дворянством встановлено збір по 3 коп. з десятини. Розмір стипендій коливався від 200 крб. для вищих навчальних закладів, для середніх - 150 крб., до 60 крб. для нижчих. На 1906 рік університетськими стипендіями користувалися дві особи, гімназичними - сім, а шкільними - шість. Лохвицьке дворянство у 1906 році витрачало на стипендії 1810 крб. сріблом. У Лубенському повіті було встановлено збір по 3/4 копійки з десятини землі та іншої нерухомості. На 1904 рік існували стипендії: одна у Лубенському міському училищі, одна — у Лубенській міській гімназії, дві — у місцевій жіночій гімназії та одна — у Полтавському інституті. У 1904 році лубенським повітовим дворянством видано стипендій на 270 крб. Крім того, у лубенських гімназіях існувала стипендія імені Вадима Кириловича Величка, створена на відсотки пожертвованого ним капіталу (три тисячі крб.) для дворян Лубенського повіту. У Переяславському повіті було три стипендії: одна — на 280 крб. заснована у 1875 році для дворян, що навчаються у вищих навчальних закладах, друга — для виховання дітей в інституті, що була заснована на честь 100-річчя жалуваної грамоти дворянству та третя стипендія у сумі 250 крб., створена у 1894 році на честь укладання шлюбу імператора Миколи Олександровича та Олександри Федорівни. Остання стипендія була створена для навчання дворянських дітей в університетах. Стипендії переяславського дворянства теж складались зі зборів. У 1875 році на стипендії збирали 0,25 коп. з десятини землі. Із заснуванням кожної нової стипендії збір дедалі збільшувався, досягши у 1906 році 1 коп. з десятини. У Костянтиноградському повіті було встановлено збір на освітні цілі по 0,25 коп. з десятини. За постановою повітового зібрання сума цього збору надходила у загальний збір на повітові потреби і витрачала за постановою зібрання. У 1906 році зібрання видало: 200 крб. — на навчання дітей в університеті, 450 крб. — на навчання у кадетському корпусі та 200 крб. — у чоловічій гімназії. У Пирятинському повіті до 1875 року існував збір "на освітні цілі" по 0,5 коп. з десятини. З 1875 року суму збору збільшено до 1 коп., а у 1904 році, у зв'язку із зменшенням дворянського земельного фонду, цей збір було збільшено до 2 коп. з десятини, що складало 2 тисячі крб. У 1904 році сума одної стипендії для гімназії складала від 100 до 200 крб. У порівнянні із 1875 роком, у 1904 році кількість стипендій збільшилась з 8-10 до 12. У Гадяцькому повіті збір на освіту дітей складав 2 коп. з десятини. Сума стипендії коливалась у залежності від типу навчального закладу: для нижчих шкіл — 60 крб., для середніх — 150 крб., для вищих — 200 крб. У Прилуцькому повіті у 1876 році встановлено однокопійчний збір із десятини землі на створення стипендій. На 1906 рік сума стипендіального капіталу складала понад 18 тисяч крб. Відсотки з цього капіталу надавалися бідним спадковим дворянам на навчання у гімназіях у сумі від 80 до 120 крб. У Роменському повіті Андрій Леонідович Сіверський заповів капітал 28 тисяч крб., на відсотки з якого були засновані чотири стипендії: дві в чоловічих та дві у жіночих

Участь повітового дворянства Полтавської
губернії у створенні стипендій

Об'єкт благодійної діяльності	Форми подання допомоги	Ініціатори благодійної діяльності та дата пожертвування
1	2	3
Середні навчальні заклади	9 стипендій по 200 крб	Золотоніське повітове дворянство 1906 рік
Середні навчальні заклади	6 стипендій від 75 до 200 крб.	Зіньківське повітове дворянство 1905 рік
Вищі, середні та нижчі навчальні заклади	2 університетські стипендії по 200 крб., 7 гімназичних по 150 крб. та 6 школьських по 60 крб.	Лохвицьке повітове дворянство 1906 рік
Вищі та середні навчальні заклади	1 інститутська стипендія та 5 у середніх навчальних закладах із збору по ¼ коп. з десятини землі	Лубенське повітове дворянство 1904 рік
Вищі навчальні заклади	3 стипендії	Переяславське повітове дворянство 1875, 1894 роки
Вищі та середні навчальні заклади	12 стипендій: 200 крб. на університетське навчання, 450 крб. на навчання у кадетському корпусі, та 200 крб. — у чоловічій гімназії	Костянтинівське повітове дворянство 1906 рік
Вищі, середні та нижчі навчальні заклади	Для вищих навчальних закладів стипендія — 200 крб., для середніх 150 крб., для нижчих — 60 крб.	Гадяцьке повітове дворянство 1906 рік
Середні навчальні заклади	Стипендії від 80 до 120 крб.	Прилуцьке повітове дворянство 1906 рік
Жіночій гімназії	4 стипендії на честь	Полтавське повітове дворянство 1904 рік
Середні навчальні заклади	Збір для виховання дітей дворян	Миргородське повітове дворянство 1906 рік

середніх навчальних закладах. Через те що в Роменському та Кобеляцькому повітах існували приватні пожертви, дворяни не встановлювали зборів на створення стипендій. У Миргородському повіті не було стипендій від дворянства, але існував збір по 1 коп. з десятини для надання допомоги дворянам для виховання дітей у середніх навчальних закладах. У Полтавському повіті не існувало збору на освіту до 1904 року, коли було встановлено збір по 1,5 коп. з десятини для створення капіталу у 6 тисяч крб., із відсотків якого створено чотири стипендії для дочок дворян у жіночій гімназії. Стипендії встановлено у розмірі річної платні за навчання, на честь голови дворянства М.А.Ерїстова.⁶

Декілька разів у кінці 50-х та на початку 60-х років XIX століття піднімалося питання про заснування другої гімназії у Полтавській губернії. Гімназію пропонували створити у Лубнах, де знаходився вільний будинок аптеки. Попечитель Київського навчального округу та міністр народної освіти підтримали ідею створення гімназії, однак через брак коштів ця справа залишалася не вирішеною. Будинок аптеки був оцінений більш ніж 47 тисяч крб., але для гімназії робилася поступка у ціні — до 27 тисяч крб. Голова лубенського дворянства зібрав представників усіх станів для обговорення питання купівлі будинку. На зборах було вирішено купити будинок коштами усіх станів та залучити до пожертв дворян сусідніх повітів: Роменського, Золотоніського, Пирятинського, Гадяцького та Хорольського. 14 червня 1864 року на засіданні було вирішено придбати будинок аптеки у кредит та вносити щорічно по п'ять тисяч крб. Для забезпечення виплат було введено податок з усього нерухомого майна повіту й Лубен. при чому повіт давав 3/4 коштів, а місто — 1/4 від загальної суми. У листопаді 1864 року було скликано повітові збори, на яких вирішено збира-

ти щорічно із дворянських земель понад п'ять тисяч крб. Проте козаки та державні селяни відмовилися брати участь у внесках на гімназію, за винятком двох волостей, які погодилися вносити такі ж суми, як і дворяни — 2,5 коп. за десятину землі. 15 липня 1866 року відбулося нове повітове зібрання, на якому вирішено використати на відкриття Лубенської гімназії залишки коштів, що лишилися від внесків на кадетський корпус. Лубенське дворянство з 1874 року видавало від чотирьох до дев'яти стипендій по 60 крб. кожна у лубенській гімназії. Крім того, пирятинське дворянство у 70-х роках призначило тут 3 стипендії по 150 крб. кожна.⁷

Прагнули не відставати від дворян у наданні допомоги й інші стани. 2 травня 1858 року чиновники Миргородського повітового училища зі свого жалування зібрали 25 крб. 65 коп. на заснування стипендії імені Дмитра Гавриловича Бібікова при університеті Св. Володимира.⁸

Купецтво та підприємці займали досить невисокий рівень у суспільстві дореволюційної Російської імперії. Тому благодійництво було чи не єдиним способом підняти свій авторитет та вагу. Благодійність широко розвинулась серед підприємців і стала своєрідною історичною традицією. Промисловець, як ніхто інший, був зацікавлений у розвитку освіти й, у першу чергу, професійної. З кінця XIX століття для багатьох промисловців витрати на освіту стають обов'язковими. Зростання самосвідомості буржуазії призводило до зміни корпоративної психології й усвідомлення нерозривного зв'язку з майбутнім народом, яке нероздільно пов'язане з освітою та культурою. Існували й інші причини, що змушували надавати допомогу бідним — набожність та потреба допомагати ближньому. Буржуазія у Російській імперії була ще молодшою й батьки перших мільйонерів часто походили із низів суспільства. Тому народні потреби, звичаї, світогляд були ближчі їм, ніж, приміром, дворянству. Участь аристократії у справі просвіти народу, філантропії, підтримки ремесел, мистецтва та науки була менш відчутною, ніж участь купецтва та підприємців.⁹ 12 лютого 1888 року купець Петро Кирилович Греков пожертвував 100 крб. на платню за навчання та на інші потреби бідних учнів черкаських міських училищ.¹⁰ Купець першої гільдії Григорій Пантелеймонович Гладинюк заповів 20 тис. крб. на будівництво та облаштування кам'яного приміщення для двокласного училища з ремісничим відділенням у м. Базалії Волинської губернії. Крім того, у формі прибавки до державного жалування учителям призначив ще 20 тис. крб. недоторканого капіталу, відсотки якого повинні були йти на виплати. Гроші за заповітом надійшли 30 вересня 1911 року.¹¹ Почесний попечитель церковно-приходської школи села Піски Роменського повіту Полтавської губернії, купець І.Вахрамеев збудував власними коштами приміщення школи, годував понад сорок учнів та два рази на рік дарував їм матеріал на сорочки.¹² Сава Григорович Овдїєнко заповів Лубнам близько 70 тис. крб. для заснування землеробської школи. Купець Мойсей Мойсейович Литвиненко заповів Роменському реальному училищу та жіночій гімназії 10 тис. крб., щоб на відсотки з цього капіталу відбувалося виховання бідних дітей Ромен. Удова лохвицького купця Анна Трохимівна Радченкова у 1892 р. заповіла місту Лохвиці садибу з будинком вартістю 10 тис. крб. з тим щоб у ньому була заснована школа.

Купець Лев Васильович Колесников заповів кошти раді братства при полтавському Троїцькому храмі у розмірі 1500 крб. на потреби церковно-приходської школи.¹³

Прагнули надавати благодійну допомогу школам й представники духовенства. Часто зі свого мізерного статку, за останні кошти, залучаючи прихожан, вони створювали та підтримували церковно-приходські школи та школи грамоти, безкоштовно викладаючи у них. Доки не були створена мережа земських навчальних закладів, церковно-приходські школи та школи грамоти були чи не єдиною можливістю здобути початкову освіту для дітей селян. Сторінки спархіяльних видань рясніють згадками про благодійну допомогу школам із боку священиків та прихожан. У 1894 році священиком Миколою Тарасовичем із дружиною була відкрита безкоштовна школа грамоти для дівчат при Свято-Вознесенській церкві села Томарівка Пирятинського повіту. Священик надав для школи опалення, а його дружина Олена Павлівна, попечителька школи, — закупила матеріал для рукоділля вихованок та дві лави.¹⁴ 1 вересня 1894 року відкрито чоловічу церковно-приходську школу при Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі, у приміщенні, що створив спадковий почесний громадянин Інокентій Семенович Котельников, на що витратив 3,5 тисячі крб. На облаштування школи благодійник пожертвував недоторканий капітал у 10 тисяч крб., на відсотки з якого вона повинна утримуватися.¹⁵

3 жовтня 1894 року при Свято Троїцькій церкві містечка Нових Санжар була відкрита церковно-приходська школа, що утримувалася на кошти попечителя, церковного братства та церкви, отримуючи від кожного по 50 крб. При церкві Всіх Святих містечка Семенівка Хорольського повіту благочинним священиком Прокопійем Кривусєєвим 1 листопада 1894 року власними коштами відкрита церковно-приходська школа. При Лукинській церкві села Старицьківка Костянтиноградського повіту священиком Володимиром Калинниковим 25 вересня 1894 року відкрита безкоштовна недільна церковно-приходська школа для дорослих. 12 жовтня 1894 року при Олександро-Невській церкві села Матвіївки Золотоніського повіту общинними коштами відкрита безкоштовна школа грамоти для дівчат.¹⁶ При церкві мучениці Олександри Лохвицького повіту наприкінці 1894 року відкрито жіночу церковно-приходську школу у маєтку спадкового почесного громадянина Михайла Абрамовича Горвиця. Він повністю утримував школу та витрачав 70 крб. у якості річної платні вчительці. При Воскресенській школі Миргорода відкрито церковно-приходську школу для дівчат, навчальні приналежності для якої придбані на пожертви прихожан.¹⁷

31 серпня 1894 року священик Покровської церкви Ромен Федір Минович відновив безкоштовну однокласну церковно-приходську школу у приміщенні парафіяльного піклування, на що витратив 3 тисячі крб. При Троїцькій церкві села Засулля Роменського повіту священик Андрій Осипов відкрив змішану безкоштовну церковно-приходську школу.¹⁸ 15 вересня 1894 року була відкрита безкоштовна церковно-приходська школа при Преображенській церкві містечка Нові Санжари Полтавського повіту. Плату за приміщення, опалення, меблі та підручники надавав учитель Велико-Кобеляцького сільського народного училища Кобе-

ляцького повіту Петро Якович Шерстюк.¹⁹ При Захаріє-Єлізаветинській церкві села Піщане Полтавського повіту 10 листопада 1893 року відкрито безкоштовну школу грамоти. Меблі для неї придбав попечитель Піщанського народного училища волосний старшина села Ферапонт Губенко.²⁰ У 1893 році коштами благодійників та учителів було відкрито чоловічу недільну школу при Миколаївській церкві міста Ромен у місцевій церковно-приходській школі.²¹ Спадковий дворянин Василь Петрович Кочубей власними коштами створив церковно-приходську школу для хлопчиків та дівчат і утримував її.²²

8 жовтня 1895 року відбулося освячення жіночої церковно-приходської школи у Деньгах Золотоніського повіту, яка була створена Свято-Михайлівським братством та благодійниками. Так, зокрема, дворянин Д.Г.Демченко надав землю, вартістю 200 крб. та 138 крб. грошима, дворянин Ришашевський — 10 крб., протоієрей Кронштадтський О.І.Сергєєв — 100 крб., місцева парафіяльна церква — 221 крб., а Свято-Михайлівське братство — 349 крб.²³ Священик Микола Пастирський 5 листопада 1894 року відкрив при Різвяно-Богородицькій церкві села Солотин Кобеляцького повіту церковно-приходську школу, забезпечивши останню меблями, підручниками та писемним приладдям. 10 жовтня 1894 року при Миколаївській церкві містечка Білики Кобеляцького повіту відкрита безкоштовна церковно-приходська школа грамоти, навчальний інвентар та підручники для неї надали прихожани та приватні жертвувачі.²⁴ 29 грудня у містечку Мала Перещелина Костянтиноградського повіту відкрита перша у Полтавській єпархії церква-школа, що заснована на кошти благодійників та церкви. Козачка Юліана Каніболоцька пожертувала 500 крб., попечитель школи Г.Ф.Яременко — 200 крб., церковний староста І.К.Пустяк — 200 крб.²⁵ 21 листопада 1894 року відкрита церковно-приходська школа при Полтавському кафедральному Успенському соборі. Пожертви на школу надали: святенник Петро Діатолович 100 крб., псаломщик Михайло Афанасієвич Кирієнко-Волошин — 100 крб., хор півчих єпископа Іларіона — 100 крб., священик собору Іустин Ольшевський — 10 крб. щорічно, церковний староста Василь Петрович Тарануценко — шкільні приналежності та підручники.²⁶

Протягом 1893-1894 навчального року зразкова жіноча школа при Єпархіальному жіночому училищі забезпечувалась коштами єпископа Іларіона та попечительки Е.Я.Котельникової. Гамаліївська церковно-приходська школа Гадяцького повіту отримувала від своєї попечительки пані Капцевич приміщення, опалення та 90 крб. щорічно. Церковно-приходські школи Костянтиноградського повіту: Ольховська — отримувала від попечительки 15 крб. щомісяця, Старовірська — 100 крб. на рік від сільської общини. У Кременчуцькому повіті: школи при Преображенській церкві, Богоугодному закладі та Крюківська отримували від міської управи по 100 крб. кожна, Мандилівська школа утримувалась коштами засновника лікаря А.М.Орловського та його дружини Олександри Андріївни, Градизька школа при Покровській церкві отримувала від святенника А.Марченка 25 крб. щорічно, Гобовська - від дворянина А.Андріанова — 60 крб. щорічно. Шилівська церковно-приходська школа Зінківського повіту отримувала 60 крб. від попечителя Г.Р.Горонеску-

Участь сільських та міських общин Полтавської губернії у благодійній діяльності в галузі освіти

Об'єкт благодійної діяльності	Форми надання допомоги	Ініціатори благодійної діяльності та дата пожертвування
1	2	3
Церковно-приходська школа	Надання 800 квадратних сажнів землі	Зібрання міських уповноважених міста Миргорода 31 травня 1900 року ²⁸
Земська школа	Надання 11200 квадратних сажнів землі	Сход села Андрівка, Андріївської волості Гадяцького повіту 22 листопада 1909 року
Земська школа	Передача ділянки пасовищної землі гадяцькому повітовому земству у трьох місяцях за вибором	Община села Борок Борковської волості 10 січня 1910 року
Земська школа	Надання частини пасовища гадяцькому повітовому земству	Байракська сільська община Русанівської волості Гадяцького повіту 21 серпня 1911 року
Земське училище	Передача общинної садиби гадяцькому повітовому земству	Сход села Венеславівка Петрівської волості Гадяцького повіту 17 березня 1911 року
Земське училище	Надання повітовому земству ділянку землі та забезпечили доставку матеріалів	Збори власників села Даргиньєв Великобудищанської волості Гадяцького повіту 5 січня 1910 року
Земська школа	Передача гадяцькому повітовому земству 1/2 десятини пасовищної землі	Сход села Поділки Поділівської волості Гадяцького повіту 21 серпня 1911 року
Земське училище	Передача гадяцькому повітовому земству общинної садиби та будинок волостного правління	Зібрання власників села Русанівка Русанівської волості Гадяцького повіту 16 листопада 1911 року
Земська школа	Надання 1800 квадратних сажнів землі гадяцькому повітовому земству. Ця земля раніше була подарована вдовою генерал-лейтенанта Катериною Павлівною Ламздорф-Галаган Середняківській сільській общині для будівництва школи.	Община села Середняки Петрівської волості Гадяцького повіту 1911 рік
Земське училище	Надання 600 десятин землі гадяцькому повітовому земству	Сход села Харьківці Решетилівської волості 4 вересня 1911 року
Земське училище	Передача 1000 крб. на купівлю 1100 квадратних сажнів землі земству, на честь звільнення селян від кріпосної залежності у 1861 році.	Сход села Ціпки Великобудищанської волості Гадяцького повіту 30 січня 1911 року ²⁹
Земська школа	Передача земству 800 квадратних сажнів землі	Яганівська община Андріївської волості Гадяцького повіту 29 листопада
Земське училище	Передача земству 1 десятини землі	Семенівська община Берестівської волості Гадяцького повіту 9 червня 1913 року
Земська школа	Передача земству 300 десятин землі що була подарована общині Іваном Семеновичем Лепуною, із метою створення школи	Власники хутора Лепушин Борковської волості 2 січня 1913 року
Земська школа	Передача земству десятини пасовищної землі та ще 800 квадратних сажнів	Сход містечка Веприк Гадяцького повіту 1 квітня 1912 року 12 січня 1914 року
Земська школа	Передача земству 1000 квадратних сажнів землі	Сход власників села Апанісівка Липово-Долинської волості Гадяцького повіту 29 листопада 1915 року
Земська школа	Передача земству 800 квадратних сажнів землі	Сход села Липове Долна Гадяцького повіту Гадяцького повіту 1 вересня 1913 року
Земська школа	Виділення садиби та 800 квадратних сажнів землі земству	Хуторяни Великих Луків Гадяцького повіту 15 серпня 1913 року
Земське училище	Виділення 1000 квадратних сажнів землі місцевому земству	Мешканці села Синівка Липово-Долинської волості Гадяцького повіту 5 листопада 1912 року
Земське училище	Передача земству 1/4 десятини землі	Сход села Лучки Русанівської волості Гадяцького повіту 1912 рік
Земські навчальні заклади	Передача у власність земства десятини землі	Марією Іванівною Кулагіною 30 жовтня 1912 року
Земські навчальні заклади	Передача земству 150 квадратних сажнів землі.	Міщанин Федір Максимович Лукаш із хутора Лукашова Сарської волості Гадяцького повіту 24 квітня 1915 року
Земські навчальні заклади	Передача земству ділянки землі у 300 квадратних сажнів	Селянин того ж хутора Іван Савович Орел 1915 рік ³⁰

ля. Хорошківська школа Кобеляцького повіту отримувала 60 крб. від полечителя Погорелка. Сулимівська школа Переяславського повіту від свого попечителя отримувала по 100 крб. на рік. Протягом 1893-1894 навчального року в Зін-

ківському повіті коштами прихожан збудовані приміщення для церковно-приходських шкіл: при Троїцькій церкві села Власівки при Преображенській церкві села Тарасівки та у селі Лучки Кобеляцького повіту. Общинними коштами збудували приміщення школи у селі Лозовий Яр Пирятинського повіту.²⁷

Надзвичайно частими були станові пожертви міських та сільських общин із метою створення навчальних закладів у своєму селі. Пожертви надавалися у вигляді грошей, особистої праці на користь навчального закладу та земельної ділянки під приміщення. Рішення про колективну допомогу приймалися на спільних зібраннях більшістю голосів й були обов'язковими для виконання усіма членами общини. Приватні особи теж жертвували земству землю для розвитку освіти на селі.

Часто мешканці сіл не лише допомагали, але й повністю будували та утримували школи. Так, приміщення Середняківського училища Петровської волості було збудоване 1 січня 1887 року коштами села та частково утримувалося ним.³¹

Станова благодійність - явище, більш характерне для суспільства XVIII століття, й у наступні часи поступово втрачає свої позиції на користь інших проявів, продовжуючи діяти до початку XX століття. Першість за обсягами станової благодійної допомоги продовжували утримувати дворяни, втім, поступаючись іншим станам у персональній благодійності та в участі у благодійних організаціях. У цій більш новій та дієвій формі активнішими були представники буржуазії та інтелігенції, що посилювалися в цей час. Нагальна необхідність допомоги нужденним помножена на усвідомлення своєї належності до певного соціального стану призвели до формування й розвитку саме такої форми допомоги. Благодійність не була привілеєм одного стану, активну участь у наданні допомоги брали вихідці різних станів. У формуванні становості благодійності не останню роль відіграла структура суспільства, відносна замкненість певних станів та, можливо, бажання залишити по собі добру пам'ять у наступних поколіннях. Корпоративні пожертви виникали й активно діяли не лише у сфері освіти, а й в інших галузях суспільного буття.

Благодійна діяльність у XIX - на початку XX століття створила свої певні, досить дієві методи. Сучасні благодійники можуть запозичити механізми благодійної діяльності й користуватися, або хоча б враховувати їх у своїй роботі. 16 жовтня 1997 року був прийнятий Закон України "Про благодійництво та благодійні організації", який заохочує виникнення та розвиток благодійницької діяльності й, зокрема, у галузі освіти в сучасній Україні.

Література

1. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства (1802-1902гг.): Очерк по архивным данным. — Вып.1. — Полтава: Изд. Полтав. дворянства, 1906. — С.137.
2. Там само. — С.138-139.
3. Там само. — С.140.
4. ДАПО. — Ф.610. — Оп.2. — Спр.2. — Арк.4: Дело Нижне-Бодаковского училища Березоволучькой волости. 14 декабря 1914 — 28 апреля 1916.
5. Павловский И.Ф. К истории... — С.142.

6. Там само. — С.144.
 7. Там само. — С.160-161.
 8. ДАПО. — Ф.958. — Оп.1. — Спр.96. — Арк.13: Переписка с директором народных училищ Полтавской губернии и Миргородским уездным казначейством о получении и расходовании средств, отпущенных на содержание училища. 12 января — 17 декабря 1853.
 9. Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. — М.: Наука, 1989. — С.7-9.
 10. ЦДІАУ. — Ф.707. — Оп.296. — Спр.71. — Арк.1: О пожертвовании купцом Петром Грековым 100 руб. на уплату за право учения и на другие нужды беднейших учеников Черкасских городских училищ. 1888 р.
 11. ЦДІАУ. — Ф.707. — Оп.229. — Спр.256. — Арк.1: О пожертвовании Г.П.Гладышом по духовному завещанию в сумме 40000 руб. на открытие в местечке Базиліи двухклассного училища с ремесленным отделением. 1911 р.
 12. Отчет о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1915-1916 учебный год // ПЕВ. — Полтава, 1917. — №14. — С.1099-1118.
 13. Павловский И.Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благодетели: Опыт краткого биограф. словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. — Полтава: Изд. ПУАК, 1914. — 294 с.
 14. Об открытии школ грамоты // ПЕВ. — 1892. — №16. — С.906-909.
 15. Об открытии мужской церковно-приходской школы // ПЕВ. — 1894. — Ч.Н. — №18. — С.953-954.
 16. Об открытии церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. — 1894. — №22. — С.1101-1104.
 17. Об открытии женских церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. — 1894. — №23. — С.1140-1144.
 18. Об открытии церковно-приходских школ // ПЕВ. — 1894. — №20. — С.1034-1035.
 19. Там само. — С.1079-1080.
 20. Об открытии церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. — 1893. — №24. — С.1119-1122.

21. Об открытии воскресной школы // ПЕВ. — 1894. — №24. — С.1122-1123.
 22. Распоряжения епархиального начальства // ПЕВ. — 1895. — №5. — С.190-192.
 23. 8-е октября 1895 года в селе Деньгах Золотоношского уезда // ПЕВ. — 1895. — Ч.Н. — №23. — С.856-857.
 24. Об открытии церковно-приходских школ и школ грамоты // ПЕВ. — 1894. — №24. — С.1217-1221.
 25. Церковь-школа в м. Малая-Перещепица // ПЕВ. — 1895. — Ч.Н. — №3. — С.128-135.
 26. Открытие женской церковно-приходской школы при Полтавском кафедральном успенском соборе // ПЕВ. — 1895. — Ч.Н. — №3. — С.135-142.
 27. Отчет о состоянии церковно-приходской школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1893-94 учебный год // ПЕВ. — 1895. — №7. — С.1-64.
 28. ДАПО. — Ф.610. — Оп.2. — Спр.4а. — Арк.31: Проекты положения о волостном земском управлении, прошения родителей о предоставлении стипендий их детям — ученикам Миргородской гимназии. Сведения о наличии торфяных болот в Савинской волости. 31 мая 1900 — 11 октября 1915.
 29. ДАПО. — Ф.694. — Оп.1. — Спр.122. — Арк. 22, 43, 53, 81, 93, 142, 167, 187, 205, 215: Переписка с Волостными правлениями и приговоры сельских сходов о передаче в собственность земства школьных зданий с усадьбами и выделение земельных участков под амбулатории. 6 ноября 1909 — 22 января 1912.
 30. ДАПО. — Ф.694. — Оп.1. — Спр.128. — Арк.1,6,9,12,20,21,40,46,62,65,80,88,90,100,101: Переписка с Волостными правлениями и приговоры сельских сходов о выделении земельных участков для строительства земских школ. 14 июня 1912 - 2 марта 1916.
 31. ДАПО. — Ф.779. — Оп.1. — Спр.15. — Арк.7: Циркуляр Гадячского земства о работе библиотек и получении жалования учителями; Статистические сведения о состоянии Середяковского училища; Протоколы испытательной комиссии. 8 марта 1901 — 16 декабря 1904.

12.04.2000

© Терела Г.В.

СТАВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВЕРСТВ ДО ЗДІЙСНЕННЯ ХЛІБНОЇ МОНОПОЛІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського залишається практично не висвітленою темою, так як ні у вітчизняних істориків, ні у науковців діаспори немає спеціальних праць з цієї проблеми. Зокрема, обійдено увагою питання регулювання продовольчого ринку країни і здійснення хлібної монополії. Так, розкриваючи причини селянської війни, що розгорнулася в Україні у 1918 р., Верстюк В.Ф., Захарченко П.П. відзначають, що встановлення державної монополії на хліб, а особливо методи проведення хлібозаготівель, нічого, окрім нагромадження невдоволення у населення¹, не викликали². Позитивно хлібну монополію у системі монопольних заходів уряду оцінює у дисертації Мякота С.Є., справедливо вважаючи, що такі заходи певною мірою захистили внутрішній споживчий ринок, особливо зважаючи на факт присутності німецько-австрійських військ на Україні³. Історик Гай-Нижник П.П., досліджуючи фінансову систему Гетьманату, прийшов до висновку, що саме за рухунок прибутків від монополії на продаж хліба та цукру підтримувався курс української валюти⁴.

Не ставлячи за мету у даній статті всебічно освітити питання здійснення хлібної монополії, автор зосередить увагу на характеристиці ставлення різних груп громадян Української Держави до запровадження і методів втілення монополії.

Завдання регулювання продовольчого ринку у гетьманській державі визначалося не тільки внутрішньополітичними обставинами, а й умовами Брестського мирного договору. Тому уряд П.Скоропадського намагався налагодити

чітку систему розподілу продовольства з тим, щоб поставити хліб Центральним Державам, а також забезпечити продуктами харчування населення країни.

27 травня 1918 р. наказом міністра продовольства Ю.Соколовського було підтверджено, що закон Російського Тимчасового уряду від 25 березня 1918 р. про передачу хліба державі і тверді ціни на хлібні продукти зберігає силу щодо урожаю 1918 р.⁵ А 15 липня 1918 р. Радою міністрів Української Держави був ухвалений закон, за яким "уся кількість хліба харчового і кормового врожаю 1918 року, за винятком запасу, який визначається міністром продовольчих справ по згоді з міністром земельних справ для харчування й господарських потреб власника, поступає у розпорядження Української Держави і може відчувуватись тільки державними продовольчими установами⁶". У власників, що ухилилися від добровільної здачі хліба, мала проводитися ревізія, при цьому встановлені ціни знижувались на 30%. Якщо ж виявлялися сховані запаси зерна, ціни зменшувались на 50%.

Впроваджувати у дію хлібну монополію мало Державне Хлібне Бюро (далі — ДХБ), створене на початку квітня 1918 р. ще за часів Центральної Ради. Тому ухвалений Радою міністрів Української Держави 17 липня 1918 р. статут ДХБ мав зворотню дію і, тим самим узаконував діяльність його попереднього складу⁷. Членами ДХБ були: хлібно-біржеві товариства; кооперативи, що займалися "хлібною зсипкою" та їх об'єднання, у тому числі союзи виробників

зерна; власники та орендарі млинів і круподерень. Їх представники (по 4 — від кожного біржевого товариства і по 2 — від губернських з'їздів кооперативів) склали Загальне зібрання. Воно мало дві секції, — хліботоргівельну і мірошницьку, — якими сепаратно на рівних підставах, або по взаємній згоді, обиралися Рада і Правління ДХБ. Місцеві контори у тих містах, де були біржеві товариства, засновувалися при них.

Таким чином, як було відмічено на загальному зібранні засновників ДХБ 12 квітня 1918 р., це була "приватна організація під державним контролем, що відкривала згодом шлях до вільної торгівлі"⁹.

Та 18 липня 1918 р. Радою міністрів був ухвалений закон про деякі тимчасові зміни статуту ДХБ⁹. Встановлювалась централізована державна система органів ДХБ, представлена Центральним правлінням у Києві та місцевими конторами. Центральне правління складалось не із вибраних осіб, а з призначених міністром продовольчих справ. Управління місцевих контор складало 3 представники: від міністерства продовольчих справ, від Центрального правління і від Німецько-Австро-Угорської Господарської комісії. Як пояснював прийняття тимчасових змін статуту Ю.Соколовський, "...якщо держава повинна регулювати торгівлю, то вона повинна спиратися не на приватний апарат, а на державний..."¹⁰.

За реорганізацією ДХБ стояли і вимоги керівництва Центральних Держав, зацікавлених у ефективному виконанні хлібної монополії. Саме тому їх представники, згідно нового статуту, були включені як до Центрального правління, так і до складу місцевих контор.

Не задоволені діяльністю попереднього складу ДХБ були, зокрема, хлібопромисловці, які не потрапили до нього, а тому, за повідомленням херсонського губернського старости, вживали "...усі засоби, щоб дискредитувати бюро, не бажаючи підпорядковуватись своїм колишнім конкурентам"¹¹. Супротивниками колишнього складу ДХБ були також земства, що теж не мали у ньому представництва. Так, Мелітопольські земські збори 17 червня 1918 р., на яких був присутній Ю.Соколовський, висунули перед урядом побажання ліквідувати ДХБ, а його функції передати земствам і кооперативам¹².

На необхідність реорганізації ДХБ вказував у відповідній записці з питань про хлібозаготівлі від 25 серпня 1918 р. службовець І Рокитянський, відзначивши, що "...реконструкція державного закупівельного апарату повинна йти у напрямку наближення його до виробника, причому, приймаючи до уваги психологічний стан мас, у цьому апараті мельника повинен замінити авторитетний державний орган"¹³.

Уряд повинен був враховувати у своїй діяльності щодо успішного здійснення хлібної монополії і ситуацію, що її описувала у липні 1918 року газета "Киевская мысль": "...настрій теперішнього дезорганізованого села далеко не схожий на попередній. Якщо раніше не можна було для проведення хлібної монополії обійтись без самодіяльності і організованості населення, то зараз тим паче... Але на руїнах громадськості хлібної монополії здійснити не можна"¹⁴. Тому, згідно нового статуту, Правління ДХБ і його конторам надавалося право запрошувати на комісійних підставах для виконання складених на них обов'язків повністю, або частково: місцеві

земства; кооперативи; сільськогосподарські товариства і їх союзи; окремих хліботорговців та їх об'єднання.

Найбільше незадоволення змінені умови діяльності ДХБ викликали у мірошників, які були усунені від участі у хлібозаготівлі 26 серпня 1918 р. голова Ради Союзу мірошників України А.Волков подав доповідну записку новому міністру продовольства С.Гербелью з проектом договору між ДХБ і Радою, в якому зазначалося, що мірошники "у всьму згодні" з діючим законодавством відносно хлібної монополії, порядком діяльності ДХБ і умовами комісійної винагороди¹⁵. Лише на початку жовтня, за постановою Української Продовольчої Ради, мірошники були допущені до хлібозаготівель у якості комісіонерів. Для діяльності їм надавалися райони, чітко визначені Центральним правлінням ДХБ.

Якщо склад органів ДХБ цікавив більше їх колишніх, чи діючих членів, то здійснення хлібної монополії зачіпало інтереси усіх верств суспільства. Певний виняток становили безземельні селяни, які залишків продуктів не мали, а тому, здебільшого байдуже відносились до здійснення монополії. Їх більше цікавило земельне питання інші ж стани хліборобів, у тому числі і великі землевласники, дійсно вороже поставилися до діяльності уряду на продовольчому ринку.

Ясно, що в тих умовах, ставлячи вимогу абсолютної вільної торгівлі, соціальним групам, що були проти хлібної монополії, малоймовірно було сподіватися на задоволення власних потреб. Тому вони ставили питання про заміну монополії хлібною повинністю. Різніми верствами висувались навіть конкретні варіанти повинності. Так один із них був запропонований Сумським Союзом земельних власників у записці до міністра продовольства у липні 1918 р. У відповідності до цього варіанту, кожен виробник зерна мусив продати державі певну кількість хліба за твердими цінами. Розкладка у повітах повинна була проводитися на основі "прогресивності". Для цього у господарства поділялись на 6 груп: перша — до 5 дес.; друга — від 5 до 10 дес.; третя — від 10 до 50 дес.; четверта — від 50 до 100 дес.; п'ята — від 100 до 500 дес.; шоста — понад 500 дес. Землі товариств вносились до тієї категорії, яка відповідала середньому володінню одного двору. Кількість хліба, яка підлягала видачі з десятини, приймалась при підрахунку: у першій групі — за одиницю; у другій — за 2 одиниці; у третій — за 3; у четвертій — за 5; у п'ятій — за 8; у шостій — за 15. На цей коефіцієнт множилася кількість десятин кожної категорії. Усі отримані добутки, що складали кількість пудів хліба, ділилися на отриману суму, що і давало одиницю обкладання у пудах на десятину¹⁶.

Другий варіант хлібної повинності був запропонований членом Київського Союзу земельних власників Рихальським, який виклав свої думки у вигляді доповідної записки і законопроекту на 32 сторінках¹⁷. Цей проект виходив із "потрійної" хлібної повинності. По-перше, усі землевласники, окрім дрібних, здавали державі за твердими цінами 25 відсотків урожаю, при чому інші 75 відсотків могли йти у вільний продаж. По-друге, за обмолот зерна також розплачувались хлібом (за твердими цінами). І, по-третє, платили за перевезення продукції.

Автори наступного варіанту виходили з того, що селяни так настійливо продають хліб не за твердими, а за спекулятивними цінами тому, що промислові товари дуже дорогі¹⁸. Отже, робився висновок, необхідно надати хліборобам право продавати частину хліба за вільними цінами. Це не повинно було стосуватися великих інтенсивних господарств, які мали значно вищу купівельну спроможність. Тому державою, у першу чергу, мав закупатись за встановленими твердими цінами поміщицький хліб. І тільки решту хліба заготівельні установи повинні були докупляти у селян, внаслідок чого значні запаси селянського хліба, на думку авторів, могли поступати на вільний ринок.

Та було одне "але". За висловом голови Харківської контори ДХБ П.Богуславського, який повернувся із Києва 15 серпня 1918, там "землевласники заявили, що у них хлі-

ба немає, так як значна частина землі зайнята селянами"¹⁹. Зібраний поміщиками хліб, — пояснював П.Богуславський, — частково піде на насіння, частково на утримання робітників, тому поміщики пообіцяли мізерну кількість хліба у порівнянні з минулим роком. Не виключено, що поміщики звертали все на селян, мовляв, — землі не їх і хліб не їх, щоб уникнути здачі всіх надлишків і самим торгувати хлібом. Але П.Богуславський робив протилежні висновки: поміщики хліб здадуть, а вилучити його у селян не так-то легко. Тому він пропонував ввести подесятинне обкладання, у залежності від урожаю і необхідної кількості хліба для державної заготівлі; з тим, щоб усі залишки селяни могли продавати за вільними цінами²⁰.

Характеризуючи ситуацію, яка склалася навколо хлібної монополії, член Харківської продовольчої комісії П.Вальтер на її засіданні відзначав, що від ДХБ навряд можна чогось чекати, враховуючи, що П.Богуславський, який очолює це бюро, — прихильник вільної торгівлі, хоча проводить у життя хлібну монополію²¹. Як вдало підмітила газета "Народна воля": "на диво монополію цю проводять ті, хто весь час цілком вороже ставиться до неї."²² Проте нічого дивного у ситуації, що склалася навколо хлібної монополії, не вбачав кореспондент газети "Народное слово"(м.Ромни) Л.Любимов, пояснюючи, що "так завжди поступає правлячий клас, коли він вимушений іти на поступки, але не хоче цього робити: провідником таких поступок він робить тих, хто зацікавлений у слабкому проведенні їх у життя"²³.

У розмові з кореспондентом газети "Южный край" 18 серпня 1918 р. представник Міністерства продовольства на Харківщині Я.Фіхтер з іротокою констатував, що його спроба залучити до хлібозаготівель союз хліборобів зазнала невдачі, так як хлібороби заявили про негативне ставлення до хлібної монополії. Кожний окремих хлібороб хліб буде здавати, хоча в цілому вони монополії не визнають²⁴.

Із Лебединського повіту Харківської губернії до Міністерства продовольства 26 жовтня 1918 р. надійшли відомості про те, що місцеві органи самоврядування у присутності представників від волостей виносять на своїх засіданнях постанови про відміну хлібної монополії²⁵.

Навіть тижневик "Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины" (далі — "Известия Протофиса") у жовтні 1918 р. наголошував, що настрої у селян вибухальні, а у більшості випадків — ворожі. На його сторінках були викладені заходи щодо покращення ситуації на селі:

- 1) надати хліборобам предмети першої необхідності і встановити на всі товари тверді ціни;
- 2) припинити шкідливу агітацію, направлену проти хлібної монополії;

3) уряд повинен пояснювати і гарантувати, що хліб, залишений для прожиття, недоторканий, так як селяни, побоюючись реквізицій з боку німецьких військ, залишають кількість хліба, що в декілька раз перевищує норми річного споживання²⁶.

Якщо село майже однотайно виступало проти хлібної монополії, то ситуація у містах була неоднозначною. Хоча більша частина заготовленого з допомогою ДХБ хліба направлялася саме для задоволення продуктами харчування міських жителів, частими були збої у постачанні, особливо навесні 1918 р., що викликало незадоволення робітників. Але на кінець літа ситуація покращилася. В серпні "Вестник

Елисаветградского земства" повідомляв, що "перше задання хлібної контори — забезпечити хлібом міста і прогудувати армію, що знаходиться на місцях"²⁷. На захист хлібної монополії ставала і "Робітничка газета" — орган ЦК УСДРП, — відзначаючи, що "всі боки господарського життя в даний момент мусять підлягати державному контролю і регулюванню"²⁸.

За необхідність монополії виступав міністр торгівлі і промисловості С.Гутник. У телеграмі до міністра продовольства наприкінці жовтня 1918 р. він пропонував такі заходи щодо успішного проведення хлібозаготівель:

- 1) застосувати репресивні міри для боротьби з таємною торгівлею;
- 2) закрити сільські млини та маслобійні — "гнізда таємного перемолу і продажу за спекулятивними цінами";
- 3) заборонити всіляким установам видавати посвідчення на право купівлі зерна для насіння, так як цим зловживають²⁹.

С.Гутник представляв промисловців України, для яких, звичайно, вигідними були тверді ціни на сільськогосподарські продукти і відсутність таких на промислові товари. Газета "Народна воля", характеризуючи сутічку між промисловими колами і землевласниками з приводу монополії і твердих цін, відзначала: "що корисно для одної (дешеві ціни на хліб), то шкідливо відбивається на становищі других (по прикладу поміщиків) і навпаки"³⁰.

Міністр продовольства С.Гербель, що змінив у серпні Ю.Соколовського, був противником монополії, на відміну від свого попередника, який "принаймні теоретично... все-таки стояв на ґрунті державного регулювання продовольчої справи"³¹. І це не дивно з огляду на те, що під час війни С.Гербель був головним уповноваженим з постачання продовольством діючої армії. Тоді заготівлю хліба він проводив через кооперативи і шляхом залучення приватних торговців. Газета "Вечер" 18 жовтня 1918 р. помістила інтерв'ю з С.Гербелем, у якому він зазначив, що вважає введення хлібної монополії однею із обставин, що загальмувала хід постачання населення продовольством³². На його думку, державна монополія доцільна по відношенню до предметів, сконцентрованих у певних місцях, що дозволяє порівняно легко організувати контроль над ними. Інакше стоїть справа з хлібом, збирати який доводиться у безкінечній кількості місць, як у поміщиків, так і у дрібних землевласників. У результаті, робив висновок С.Гербель, велика кількість хліба залишилась поза урядовим обліком і не доходила до масового споживача. Однак міністр змушений був визнати, що за умов, що склалися, коли хлібна монополія уже фактично здійснюється, роботу по її проведенню не можна перервати.

Незадоволення населення викликали і встановлені 31 липня 1918 р. тверді ціни на хлібні продукти, а, особливо, повідомлення про шкалу зниження цін. Так, з Пирятинського повіту повідомляли, що численні заяви селян свідчать: при зниженні цін на 25%, яке планувалося у грудні, селяни добровільно хліб не віддадуть, навіть під загрозою реквізиції³³.

Не лише селяни були незадоволені встановленими твердими цінами, але й землевласники. Вони ставили питання не стільки про відміну, скільки про підвищення цін з тим, щоб тверда ціна була не нижчою собівартості хліба. До міністра продовольства 18 липня 1918 р. поступила доповідна записка від сільськогосподарської секції Протофису за підписами голови секції і голови правління Київського обласного союзу

земельних власників графа Гейдена, представника Союзу поляків-землевласників на Україні Л.Здроевського, голови правління земельних орендарів С.Пфаффіуса, товариша голови обласного Союзу насінництва В.Лебова. У записці її автори застерігали, що збереження низьких твердих цін призведе до незадоволення не тільки великих і середніх землевласників, а й усіх хліборобів, що викличе потребу застосувати ревізії для вилучення у населення хліба. Таким чином, підсумовувалось у записці, дешевий хліб вдасться отримати лише для експорту, місцеве ж населення його зовсім не отримає, або отримає мало і решту йому все одно доведеться купувати за високими цінами²⁴.

Незабаром до міністрів землеробства, продовольства і фінансів постулила чергова записка від Протофісу "Про визначення твердих цін на озимі хліба врожаю 1918 р."²⁵. У ній було заявлено, що, приймаючи до уваги категоричні вимоги уряду про збереження хлібної монополії і встановлення твердих цін на зерно, автори записки вважають за необхідне при її обчисленні встановити такі положення:

1) при визначенні собівартості 1 пуду озимого хліба необхідно визначити вартість виробництва окремо для дрібних селянських господарств і для приватновласницьких. Для перших вартість виробництва на 30% вища, так як приватновласницькі господарства більш інтенсивні, а, отже, у них більш високі врожаї і дешевший хліб;

2) за основу визначення твердої ціни потрібно брати собівартість виробництва на селянських полях, так як, з одного боку, не можна вимагати, щоб селяни несли збитки, а, з іншого боку, не можна встановлювати різні ціни на зерно в залежності від виробника;

3) той надлишок у 30%, який припадає на долю великих господарств у разі визначення твердої ціни, у відповідності до вартості виробництва озимих хлібів у селянських господарствах, далеко не покrije тих збитків, які понесли приватні господарства внаслідок втрати ярини за законом від 27 травня 1918 р. і стане "справедливою, хоча і неповною винагородою" землевласникам.

Нагадаємо, що за законом "Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави", яким так були незадоволені поміщики, урожай із земель, засіяних весною іншими особами, а не власниками, належав цим особам, але з умовою, що ті заплатять усі державні податки за поточний рік, а також повернуть власнику витрати з підготовки землі до посіву та внесуть на його користь орендну плату.

Членами Протофісу для пред'явлення уряду влітку 1918 р. була навіть складена таблиця для визначення собівартості 1 пуду озимої пшениці окремо для трьох районів України (1-й район включав Київську, Подільську, Волинську і північну частину Херсонської губернії; 2-й — Харківську, Полтавську і Чернігівську губернії; 3-й — Катеринославську та північну частину Херсонської губернії). За результатами підрахунків авторів таблиці, вартість 1 пуду пшениці для поміщицьких господарств першого району складала 12 крб.88 коп., для другого — 14 крб.52 коп., для третього — 11 крб.59 коп., а для селянських господарств відповідно 16 крб.04 коп., 17 крб.62 коп., 16 крб.83 коп.²⁶ Існуюча ж тверда ціна, встановлена 31 липня 1918 р., складала — 9 крб.60 коп.

Як писав 22 листопада 1918 р. у листі до міністра продовольства С.Гербеля голова ДХБ А.Неверов, "спекуляція іде переможною ходом і з нею боротися на місцях немає можливості. Важко пояснити і довести землеробу, що він повинен здати хліб по твердій ціні, коли навкруги йде безкарний продаж такого ж зерна по високим цінам з наживою від 100 до 500%"²⁷.

"Селянське слово" передавало восени 1918 р. настрої сільського населення: "Це...несправедливо! Як тверді ціни, то на все..."²⁸ А газета "Хлебороб" пов'язувала факт запровадження урядом аграрної реформи, — "селянин найохочіше купив би землю", — з відсутністю у хлібороба стимулу до продажу хліба²⁹.

Певні "плюси" у політиці встановлення державної монополії на хліб були. Так, певною мірою був захищений внутрішній продовольчий ринок, підтримувався курс української валюти. Хлібна монополія, можливо б, і продовжила термін існування Гетьманату, тому що забезпечила певну стабільність у містах. Але засоби втілення монополії були вкрай непопулярні серед сільського населення — від малоземельних до поміщиків, що, в свою чергу, призводило до зростання опозиційних настроїв більшості населення України щодо діяльності уряду П.Скоропадського.

Література

1. Верстюк В.Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). — К., 1991. — С.12.
2. Захарченко П.П. Селянська війна в Україні: Рік 1918. — К., 1997. — С.112-113.
3. Мякота С.Є. Економічна політика уряду Української Держави (квітень - грудень 1918р.): Дис. ... канд. іст. наук — К., 1997. — С.102.
4. Гай-Нижник П. Теоретичні засади фінансової системи Української Держави у 1917-1919 рр // УІЖ — К., 1998. — №4 — С.8.
5. Хлебная монополия // Земське діло. — 1918. — 18 липня.
6. Закон про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави // Державний вістник. — 1918. — 19 липня.
7. Закон про утворення ДХБ // Державний вістник. — 1918. 24 липня.
8. ЦДАВОУ — Ф.2193 — Оп.1. — Спр.33. — Арк.1.
9. Закон про деякі тимчасові зміни статуту ДХБ // Державний вістник. — 1918. — 29 липня.
10. Продовольственное дело на Украине: (Беседа с б. министром продовольствия Ю.Ю.Соколовским) // Известия Протофиса. — 1918. — 12 августа.
11. ЦДАВОУ. — Ф.2311. — Оп.1. — Спр.138. — Арк.49.
12. Там само. — Ф.2193. — Оп.1. — Спр.30. — Арк.2.
13. Там само. — Ф.2196. — Оп.1. — Спр.169. — Арк.9.
14. Киевская мысль. — 1918. — 23 июля.
15. Переговоры о привлечении мукомолов к заготовке зерна // Известия Совета Съездов Мукомолов на Украине (оттиск из 19 номера Известий Протофиса). — 1918. — 9 сентября.
16. Ал.П.-о. Каким способом получить хлеб из деревни // Известия Протофиса — 1918. — 4 августа.
17. Там само.
18. Там само.
19. П. Хлебный вопрос на Украине // Южный край. — 1918. — 16 августа.
20. ЯкП-вичь. Хлеб и его монополия на Украине // Южный край. — 1918. — 26 июля.
21. Заседание продовольственной комиссии // Южный край. — 1918. — 6 июля.
22. Продовольче питання // Народна воля. — 1918. — 25 серпня.
23. Любимов Л. Хлебный закон // Народное слово. — 1918. — 24 июля.
24. В Хлебном Бюро // Южный край. — 1918. — 18 августа.
25. ЦДАВОУ. — Ф.1325. — Оп.1. — Спр.140. — Арк.91.
26. О настроении в уездах // Известия Протофиса. — 1918. — 14 октября.
27. О.Л. Реализация урожая // Вестник Елисаветградского земства. — 1918. — 26 августа.
28. В.С. Новая политика в продовольчий справі // Робітничка газета. — 1918. — 30 серпня.
29. ЦДАВОУ. — Ф.2193. — Оп.1. — Спр.28. — Арк.54.
30. Пилипенко С. Готуються // Народна воля. — 1918. — 14 листопада.
31. В.С. Новая политика у продовольчий справі // Робітничка газета. — 1918. — 30 серпня.
32. Продовольственныя перспективы // Вечер. — 1918. — 18 октября.
33. ЦДАВОУ. — Ф.2193. — Оп.1. — Спр.22. — Арк.117.
34. Там само. — Ф.1061. — Оп.4. — Спр.2. — Арк.13.
35. Там само. — Оп.3. — Спр.10. — Арк.9.
36. Там само. — Арк.15.
37. Там само. — Ф.2193. — Оп.1. — Спр.20. — Арк.6.
38. По селах // Селянське слово. — 1918. — 2 жовтня.
39. Урожай на Украине // Хлебороб. — 1918. — 19 сентября.

ДО 600-РІЧЧЯ БИТВИ НА ВОРСКЛІ 1399 року

*У ВЦ "Археологія" підготовлений до друку
збірник наукових праць, присвячений 600-річчю
цієї доленосної для ряду народів Східної Європи події,
що, сподіваємося, побачить світ у 2000 р.*

*Пропонуємо до уваги читачів кілька статей з цієї збірки праць
учених України та Росії.*

© Івакін Г.Ю.

КИЇВ ТА БИТВА НА ВОРСКЛІ 1399 Р.

Битва на Ворсклі 1399 р. — досить відома для фахівців, що займаються історією XIV-XV ст. України, Литви, Москви та Золотої Орди, взаємовідносинами державних утворень тієї доби, політичними та військовими діями, генеалогічними реконструкціями тощо¹. Проте про цю битву, її значення та наслідки напрочуд мало знають історики-медієвісти, а також широкі кола аматорів вітчизняної історії. Між тим, це була важлива історична подія, яка багато в чому визначала подальший історичний розвиток всієї Східної Європи.

Негативний для Литовсько-Руської держави результат битви фактично звів нанівець той прогресивний поступ українських земель (перш за все, Київського князівства), що розпочався з 60-х років XIV ст. Було підірвано тенденції лідерства Великого князівства Литовського і Руського у Східній Європі. Оскільки в поході Вітовта переважно брали участь війська українських земель, то саме їхній військовий (а потім і економічний) потенціал було надовго ослаблено.

Літописи вказують на велику кількість князів — 50, які брали участь у битві. Серед них було багато активних учасників (причому, ті, які зробили вирішальний внесок у перемогу) битви на Куликовому полі 1380 р. — Андрій та Дмитро Ольгердовичі і, здається, сам Дмитро Боброк-Волінський тощо. В інших повідомленнях відзначається, що загинуло "всех князей именьпих 74", перераховується понад два десятки князівських імен. Цей перелік може бути в чомусь хибним, адже пізніші літописці могли додавати чи пропускати якісь конкретні імена, та в будь-якому разі він відбиває величезні втрати, яких зазнали найвищі феодальні "руські" роди Литовської держави. Можна стверджувати, що соціальна картина верхніх верств суспільства зазнала значних змін.

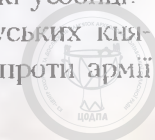
У загальних рисах битва на Ворсклі 1399 р. *знаменувала собою завершення доби Київської Русі як історичного явища.*

Аналіз історичної ситуації напередодні битви досить докладно подано в низці робіт останніх десятиліть (І.Б. Греков, Ф.М. Шабульдо, О.В. Русіна). Тому тільки ще раз підкреслимо її надзвичайну складність та наявність протилежних тенденцій, що діяли у Східній Європі того часу. Необхідність повної ліквідації загрози Золотої Орди, панування якої негативно впливало на економіку та характер політичної влади, була спільною для всіх державних утворень. Але питання, хто ж конкретно стане на чолі Східної Європи, давньоруської політичної спадщини, після ліквідації ординської влади, викликало принципові протиріччя.

Протиріччя між інтересами Польщі та Литви, литовських, українських та білоруських феодалів, Литви та Москви, Москви і Новгорода, Твері, Рязані тощо викликали найрізноманітніші політичні комбінації та часті зміни в політиці. Політичні амбіції, претензії на одноосібне лідерство викликали відразу ж невдоволення вчорашнього співпільника чи союзника. Певну ізоляцію Вітовта напередодні битви було спричинено саме такою ситуацією. Значно ускладнювала політичну розстановку сил у Східній Європі також і нестабільність та запекла міжусобиця у самій Золотій Орді і Середній Азії.

Головною базою для величезної армії Вітовта був Київ. Тут збиралися його основні сили. Адже Київ був звичним місцем для політичних переговорів, які проводили Вітовт, Ягайло, Кширіан, Васильї I. Під Києвом знаходився двір хана Тохтамиша після поразки останнього в Криму ("бежал из Орди в Киев и с царицами да два сына с ним"). Тохтамиш був необхідний Вітовту не тільки як військова сила, а й, головним чином, для забезпечення легітимності володарювання українськими землями, вірогідної можливості лідерства у північно-руських князівствах, приводом для втручання у золотоординські усобиці.

Саме з Києва дружини литовсько-руських князів 18 травня 1399 р. виступили в похід проти армії

хана Тимур-Кутлука (за яким фактично стояв Едигей, "ниже все царство один держаще и по своей воле царя поставляше").

Після низки невдалих переговорів армія Вітовта зазнала нищівної поразки 12 серпня на р.Ворскла. На перилетіях політичних подій та конкретних деталях битви тут немає сенсу спеціально зупинятися. В цілому вони є достатньо відомими й викликають різну інтерпретацію лише у певних деталях. Ще раз тільки підкреслимо, що литовсько-руська армія була майже повністю знищена, більшість удільних князів-лдерів загинула, а "иних князей и бояр бес числа". Серед них був і досі загадковий Іван Борисович Київський. Українські землі лишилися беззахисними.

Ординці "пойдоша в Рускую землю (Київську - Г.І.), пленяюще огнем и мечем Волинь и Литву". За Никонівським літописом, вони "секуще на пятсот верст до града до Києва проліаша кровь, аки воду. Царь же Темир-Кутлуй пришед сам стал под градом Киевом". Київ облогу витримав, проте змушений був сплатити "окупъ 3000 рублей литовских", ще 30 окремо сплатив Печерський монастир.

Хан "силу свою розпустил воевати земли Литовския; и ходиша рать Татарская, воююще, даже и до великого Лучска и много городов попленила и много стран повоеваша и пусто сътвориша".

Обсяг "окупу" вказує на досить високий рівень економічного розвитку та багатства Києва, досягнутого наприкінці XIV ст. Він дорівнював викупу, який взяв Едигей з Москви у 1408 р.

Військово-економічний потенціал українських земель, що входили до Великого князівства Литовського і Руського (як і всієї держави в цілому), було суттєво підірвано ("бисть тогда скорбь и сетованіе и плачь многи и людей оскуднение веліе").

Різко погіршилося і політичне становище українських та білоруських земель, що лишилися без визнаних політичних лідерів. Ослабла литовська правляча верхівка змушена була повернутися до більш тісного співробітництва з Краковом і визнати зверхність останнього. За актом Віленської унії 1401 р. відбулася інкорпорація Великого князівства до складу Польської держави. Поступки польській короні багато де в чому йшли за рахунок православних сил Великого князівства. У змаганні за збирання давньоруської спадщини Вільно поступилося першістю Москві, яка стала безперечним лідером серед руських князівств.

Чому Тимур-Кутлук не захопив після перемоги на Ворсклі Київ? І.Б.Греков вважає, що Орда не бажала остаточного розгрому Литовської держави і посилення Москви³. Вірогідно, у цьому твердженні є певний сенс. У стратегічному плані Орда провадила

свою звичну політику на рівновагу та підтримку суперництва між Москвою та Вільно. Вона практично відразу ж розпочала активні дії проти Московського князівства та його союзників.

Проте у конкретному історичному контексті цьому положенню перечить факт розорення українських земель аж до Луцька. Вірогідно, тут відігравали роль й інші чинники. Відомо, що Вітовт значно укріпив новий Київський замок на високій горі-останці над Подолом. Про це у січні 1397 р. доповідав литовському магістру дюнабурзький комтур⁴. Причому для цього чи не вперше було виділено гармати та іншу вогнепальну зброю.

Війська Тимур-Кутлука та Едигея також, безумовно, зазнали під час битви значних втрат і не мали змоги здійснити штурм або довготривалу облогу добре укріпленого міста. Та й знищити Київ, вірогідно, не входило до їх планів, до того ж, ризикуючи військом. Хан "розпустив" свою армію на невеликі загони, що спустошували Київську землю та Волинь.

Археологічні дослідження Києва останніх десятиріч дають все нові й нові матеріали цього часу. Окрім кераміки, виявленої в усіх історичних районах міста (Поділ, Замкова гора, Верхнє місто, Видубичі, Печерськ, Клов), найкраще це засвідчують знахідки нумізматичних пам'яток⁵. Знахідки ранішого часу тут не наводяться, оскільки їх представлено (як і частина сучасних) в роботі Г.А.Козубовського⁶.

Серед монет цієї доби — Київське карбування Володимира Ольгердовича, денарії Вітовта, золотоординські монети з литовськими "контрамарками".

1985 р., під час дослідження залишків вірменської церкви Різдва Богородиці XIV-XV ст. на Подолі, знайдено 40 монет Володимира Ольгердовича і чимало дрібних фрагментів від них. До складу скарбу входив також литовський денарій типу "колломна — спис з хрестом". Переважна більшість монет карбування Володимира належить до типу "княжий знак — хрестик" (19 екземплярів визначається точно), 5 монет — до типу "княжий знак — К".

На Замковій горі 1990 р. знайдено брактеат Володимира⁸.

Ще один тип монет Володимира — найраніший, що відноситься до 60-х років XIV ст., — знайдено 1998 р. під час досліджень Успенського собору Києво-Печерського монастиря, у саркофазі з овруцького шиферу. Тут знаходилися рештки золотого гаптування з візерунками XIV-XV ст., вірогідно, візантійського походження⁹. Саркофаг входив до групи з 5 шиферних гробниць, яка, можливо, є родинним некрополем князя Володимира Ольгердовича і його нащадків — Олелька, Симеона і Михайла Олельковичів та інших. Родинну усипальницю, найвірогідніше,

було створено Симеоном Олельковичем під час великих ремонтних робіт в Успенському соборі 1470 р.

Переважна кількість виявлених литовських денаріїв належить до типу "коломна — спис з хрестом". У "граді Володимира" їх виявлено під час досліджень 1957 р. (вул.Володимирська, 7), 1980 р. (пров. Десятинний) та 1993 р. (вул.Володимирська, 12).

На Подолі, при дослідженні церкви Успіння Пирогощі, 1978 р. та 1996 р. знайдено три подібних денарії¹⁰.

Ще шість (одна з них — половинка) литовських монет виявлено під час розкопок 1997 р. перед апсидами Михайлівського Золотоверхого собору (розкоп 1 — господарська яма 1, поховання 83).

Надзвичайно рідкісний тип литовського денарію ("Коломна — Погонь") виявлено 1989 р. під підлогою церкви Феодосія на Печерську, де знаходився цвинтар XIV-XV ст. Це перша відома у науці знахідка такого денарію в Україні.

Дві цікаві монети виявлено під час досліджень 1976-1977 рр. ротонди на вул.Володимирській, 3, які мають безпосереднє відношення до проблеми стосунків Литви із Золотою Ордою. Це джучидські монети дуже поганої збереженості, з литовськими контрамарками у вигляді Колумни. Найвірогідніше, вони відносяться вже до першої третини XV ст.¹¹

Ще один цікавий виріб торевтики з Києва, вірогідно, належить до доби битви на Ворсклі. Це знахідка 1988 р. з розкопок по вул. Велика Житомирська, 2, прикрашена вишуканим золотим розписом на чорному тлі із зображенням Христа-Емануїла. По краях йде декоративний напис та орнамент. Автори публікації визначили її як дискос і датували 1527 р.¹² Проте новгородські аналогії досить чітко вказують, що подібні предмети відносяться до XIV ст. і не є церковними дискосами¹³.

Література

1. Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г. — Спб., 1985; Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К-Львів, 1907. — Т.IV; Ляскоронський В. Русские походы в степи в удельно-вечное время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб., 1907. — Т.V. — С.9-24; Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1975; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
2. Никоновская летопись // ПСРЛ. — Спб., 1887. — Т.11. — С.191.
3. Греков И.Б. Указ. соч. — С.232.
4. Шабульдо Ф.М. Указ. соч. — С.146,147.
5. Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII - середини XVI ст. — К., 1996.
6. Козубовський Г.А. Находки монет XIV-XV ст. на территории Киева. — К., 1991.
7. Івакін Г.Ю. Вказ. праця. — С.154. — Рис.28,29,73.
8. Там само. — С.138. — Рис.65
9. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Археологічні дослідження Успенського собору у 1998 р. // АБУ в 1997-1998 рр. — К., 1998. — С.78-79.
10. Івакін Г.Ю. Вказ. праця. — С. 142. — Рис.65.
11. Івакін Г., Козубовський Г. Золотоординські монети з литовськими контрамарками // Зап. НТШ. — Львів, 1996. — Т.231. — С.290-298.
12. Висоцький С.О., Боровський Я.Є. Визначна знахідка середньовічної торевтики з Києва // Археологія. — К., 1993. — №4. — С.125-129.
13. Див.: Декоративное прикладное искусство Великого Новгорода. Художественный металл XI-XV века. — М., 1996. — С.284-332.

15.07.1999.

Івакін Г.Ю.

КИЕВ И БИТВА НА ВОРСКЛЕ 1399 г.

Резюме

В статье рассматривается роль Киева на этапе подготовки битвы на Ворскле 1399 г., которая ознаменовала собой завершение эпохи Киевской Руси как исторического явления. Анализируются исторические последствия битвы, в том числе и для Киева. Приводятся археологические свидетельства конца XIV - начала XV вв., выявленные при исследованиях.

©Мокляк В.О.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВДЧЕННЯ XVI-XVII СТ. ПРО ПОДІЇ НА РІЧЦІ ВОРСКЛІ 1399 РОКУ

Однією з найбільш епохальних подій в історії України стала битва військ Великого князя Литовського Вітовта з татарами на Ворсклі 12 серпня 1399 р. Та незважаючи на те, що в цьому році виповнюється шістсотлітній ювілей події, вона залишається однією з найменш вивчених. Трапилося так, що вся увага дослідників постійно була направлена на вивчення лише Куликовської битви, що було більш ідеологічно вигідно. Певну роль відіграла і недостатня кількість документальних свідчень. Саме тому ми знаємо про Ворсклинську битву лише те, що вона відбулася 12 серпня 1399 р., а війська князя Вітовта були

розбиті і залишки їх врятувалися втечею. Це все.

У статті автор робить спробу зібрати відомості про наявні документальні матеріали, в яких висвітлені події 1399 року. Частина з них, безумовно, вже була використана дослідниками, на частину — увага звертається вперше.

Працюючи над різними документальними матеріалами, автору вдалося виявити ряд згадок про битву на Ворсклі в різних літописах та хроніках. Літопис Авраамки, Мазуринський літописець, Патріарший (Никонівський) літопис, Київський літопис першої чверті XVII ст., Соловецький літописець, хроніки Биховця, Литовська і Жмойтська, Ф.Софоро-

вича, в тому чи іншому обсязі містять відомості про подію. Інколи — це просто згадка, інколи — детальна оповідь.

На жаль, не вдалося ознайомитися з працею відомого польського хроніста Яна Длугоша "Historia Polonica", тому для роботи використано посилання М. Грушевського на цю книгу¹.

Всі документи, писані не безпосередньо під час події, а набагато пізніше — за пів чи півтора століття після неї.

Звичайно, що до найбільш давніх слід віднести вже названу хроніку Я. Длугоша, створену в 1451-1480 рр., та літопис Авраамки. Наступними за часом є Хроніка Литовська і Жмойтська, Хроніка Биховця та Соловецький літописець, укладені в XVI ст. Найбільш пізніми можна вважати Патріарший, або Никонівський, та Київський літописи, Мазуринський літописець, Хроніку Феодосія Софоновича, створені в XVII ст. Звичайно, подія на Ворсклі згадувалася і пізніше, в працях Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича та інших істориків, які використовували невідомі нам джерела і які ми тут розглядати не будемо.

Хроніка Яна Длугоша "Historia Polonica" складається з дванадцяти книг і містить виклад історії Польщі з найдавніших часів до 1480 р. Вона стала джерелом для створення більш пізніх творів, в т.ч. Хроніки Феодосія Софоновича. Серед багатьох інших подій тут згадується і битва 1399 р. на р. Ворскла².

До найбільш давніх джерел, які згадують про подію 1399 р., можна віднести, безперечно, і *Літопис Авраамки*, складений в 1455 р. у Смоленську, за дорученням смоленського єпископа Йосифа Семена, на основі більш раннього псковського літописного зводу. Літописець повідомляє про події, що передували походу — переговори Вітовта з новим ханом Тимур-Кутлуком про видачу колишнього хана Тохтамиша, про похід литовського війська та про переговори на Ворсклі перед боєм, розгром Вітовта, кількість вбитих "князе именитых", частково їх перелічує³.

Хроніка Литовська і Жмойтська належить до групи білоруських літописів. Створена в XVI ст., вона містить найбільш детальний виклад подій, що передували битві, і опис самої битви та її наслідків для України. Автор Хроніки детально описує все, пов'язане з татарською політикою князя Вітовта, взаємовідносини Великого Князівства Литовського та Орди, розповідає про причини походу, пов'язані з наміром підкорити татар. Серед відомостей, наведених хроністом, — опис перебігу подій, повідомлення про озброєння литовського війська, яке складалося з холодної (шабель, мечів, списів, луків) та вогнепальної (рушниць, гармат) зброї, дані про втрати як з татарського боку, так і литовсько-руського війська. Названо імена багатьох вбитих князів з війська Вітовта. Закінчується опис подій повідомленням про втечу Вітовта та про погром татарами Києва й інших українських земель⁴.

Хроніка Биховця є одним із списків литовського літопису XVI ст. Охоплює події з XIII до XVI століття. Се-

ред повідомлень про боротьбу за владу всередині держави, війни з Польщею, Тевтонським орденом, татарами — є згадки і про події 1399 р. Найбільш детально автор наводить відомості про склад литовсько-руського війська, серед якого були литовці, поляне, німці, поляки, жемайтці, татари та волохи. Наведено відомості про тривалість бою — протягом одного дня, про втечу Вітовта і похід татар на Київ та землі Великого Князівства Литовського. Подано також імена ряду загиблих з литовського боку⁵.

Завершує групу літописів XVI століття *Соловецький літописець*, створений в кінці XVI ст. Це джерело виявив у складі більш пізньої копії першої половини XVII ст. М. Н. Тихомиров. Хронологічні рамки твору охоплюють період з 862 до 1596 рр. Серед інших повідомлень, під 1400 (6908) роком, є короткий запис про подію, яка нас цікавить: "Бой был Витовту да Тахтамышу с Темир-Кутлуем на Ворскле". Оскільки подія була не надто важлива для літописця, зважаючи на віддаленість від місця події, то він лише фіксує, що вона відбулася, не вдаючись у деталі. Взагалі записи Літописця про події подано в дуже стислому викладі⁶.

Одним з найбільш інформативних джерел про подію є, створений у XVII ст., на замовлення московського патріарха Никона, *Патріарший, або Никонівський* літопис. Він подає докладний опис подій, пов'язаних з битвою, її підготовкою та завершенням. За інформативністю літопис можна поставити поруч з Хронікою Литовською і Жмойтською, яка, можливо, була одним із джерел складання названого твору. Тут також розповідається про переговори між Великим князем Литовським Вітовтом та ханом Тимур-Кутлуком про видачу колишнього золотоординського хана Тохтамиша, що передували походу, є також опис переговорів, які проводилися безпосередньо на місці події, перед битвою, з детальним наведенням слів як князя Вітовта, так і хана Тимур-Кутлука та Едигея. Згадується про набір литовського війська, про озброєння "со многими пиццалми и пушками и самострелы". Приділяє автор увагу перебігу бою та втечі Вітовта, згадує про похід татар на Київ. Наприкінці опису подано перелік вбитих під час бою відомих князів. До речі, це єдине з названих джерел, яке наводить свідчення про те, що бій розпочався о сьомій годині дня⁷.

Дуже коротко згадує про подію 1399 р. у своїй *Хроніці з літописців стародавніх* Феодосій Софонович. Власне, це лише констатація факту, що подія відбулася, та її результат⁸.

Аналогічне стисле повідомлення є і на сторінках *Київського літопису* середини XVII ст., щоправда тут добавлено цифру про кількість втрат серед князів з литовського боку та є нагяк на місце, де відбувався бій⁹.

Більш широко подає повідомлення *Мазуринський літописець* XVII ст., показуючи події, що передували битві, та наводячи ряд імен загиблих князів з литовського боку¹⁰.

Після порівняння всіх названих джерел вимальовується така картина:

1. *Дата*: Я Длугош, Літопис Авраамки, Патріарший, або Никонівський літопис та Мазуринський літописець подають 1399 рік. Інші джерела помилково вказують більш ранні чи пізніші дати. Так, Хроніка Ф. Софоновича подає 1392 р., Хроніка Биховця — 1396, Соловецький літопис — 1400, Хроніка Литовська і Жмойтська — 1409.

2. *За місце збору* литовського війська, звідки воно пішло в похід на Ворсклу, два джерела (Хроніки Литовська і Жмойтська та Биховця) називають Київ. В інших — цей факт опущено.

3. Всі джерела *місцем бою* називають річку Ворсклу, лише зрідка повідомляючи, яким шляхом пересувалося литовське військо.

Я Длугош — на р. Ворскла.

Літопис Авраамки — “пришед ста у реце у Вореклы, в Татарской земли”.

Хроніка Литовська і Жмойтська — “пербыл Псиол и Сулу реку, а гды припел над Ворскл”.

Хроніка Биховця — “на полі на ріці Ворсклі”.

Соловецький літописець — “на Ворскле”.

Патріарший, або Никонівський літопис — “в поле чисте, на реце на Ворскле, в землі Татарской”.

Ф. Софонович — “Псиол реку перебывши... в Поляхъ Диких”.

Київський літопис — “за 500 верст за Києвом”.

Мазуринський літописець — “на реце Ворскле”.

Шлях втечі литовських військ. Лише три джерела дають певну інформацію з цього приводу:

Літопис Авраамки — “татарове же поидоша по них, секуще и выоше на 500 верст до града до Киева”.

Хроніка Литовська і Жмойтська — “утекли до Литвы”.

Патріарший, або Никонівський літопис — “секуще на 500 верст до града Киева”.

Отже, як свідчать наведені джерела, місцем збору литовсько-руського війська був Київ, у складі цього війська знаходилися представники різних народів — русичі, литовці, поляки, німці, татари та валахи. Озброєне військо було як холодною, так і вогнепальною зброєю — шаблями, мечами, списами, луками, гарматами, піщальми, рушницями. Його шлях проходив з Києва через Сулу та Псьол, що правда. Д. Бантиш-Каменський називає, на підставі невідомих нам джерел, і річку Хорол¹¹. Табори супротивни-

ків знаходилися на різних берегах. Бій тривав з сьомої години дня протягом дня, очевидно, це була вечірня пора. Місце бою знаходиться за 500 верст від Києва. Залишки литовського війська втікали у напрямку Києва, а потім — на Чернігівщину¹².

Звісно, найцікавішим для нас є повідомлення про те, що бій відбувався за 500 верст від Києва. Якщо взяти до уваги той факт, що війська Вітовта переходили через ріки Сулу, Хорол та Псьол, то можна припустити, що на Ворсклу вони вийшли в районі, який охоплює сучасну територію між селищем *Нові Санжари* та містом *Полтавою*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. — К.: Наук. думка, 1991. — С.501-502.
2. Там само.
3. ПСРЛ. — Т.16: Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. — СПб., 1883. — С.143-146.
4. Хроника Литовская и Жмойтская // Там само — Т.32. — С.75-76.
5. Хроника Быховца // Там само. — С.148.
6. Корепный В.И. Соловецкий летописец конца XVI в. // Летописи и хроники. 1980 г. — М.: Наука, 1981. — С.230.
7. Патриаршая, или Никоновская летопись // ПСРЛ — Т.11-12. — М.: Наука, 1963. — С.172-174.
8. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К.: Наук. думка, 1992. — С.181.
9. Київський літопис середини XVII століття // УДЖ. — К., 1989. — № 2. — С.117.
10. Мазуринский летописец // ПСРЛ — Т. 31. — М.: Наука, 1968. — С.94.
11. Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России. — Харьков, 1903. — С.30-31.
12. Куриленко В.Е. До локалізації літописного міста Хоробора // УДЖ — К., 1993. — № 1. — С.128-130.

14.07.1999.

Мокляк В.А.

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА XVI-XVII ВВ. О СОБЫТИЯХ НА РЕКЕ ВОРСКЛЕ 1399 ГОДА

Резюме.

В статье автор делает попытку собрать и обобщить документальные известия, в которых освещаются события 1399 г. Часть из них еще не использовалась исследователями. В частности, это хроники Яна Длугоша и Быховца, Феодосия Софоновича, Киевская летопись и Мазуринский летописец. Локализация места битвы автором предполагается в районе между Полтавой и Новыми Санжарами — в Нижнем Поворосклье.

ПОВІДОМЛЕННЯ, ІНФОРМАЦІЇ

© Гейко А.В.

Орнаментований горщик з Глинського городища

У 1995 р. під час археологічних розкопок на городищі скіфської епохи та зарубинецької культури біля с. Глинськ Роменського району Сумської області виявлено уламки (6 од.) орнаментованого ліпного горщика червоного кольору. Вони знайдені у верхній частині заповнення ями №5 та поряд із нею у культурному шарі. Незважаючи на те, що фрагменти горщика не склеїлись між собою, його загальну форму вдалося реконструювати (рис.).

Слабкопрофільований горщик, з товщеним краєм, виділеним утором, найбільше розширення якого припадало на середину, мав висоту 13,6 см, діаметр в'язця 8 см, а денця — 6,2 см. Він був тонкостінним, з товщиною стінок 0,2-0,3 см, товщина дна складала 0,5 см. Його формувальна маса виявилася без видимих домішок.

Рис. Глинське городище. Ліпний горщик скіфського часу. Реконструкція.

Посудина повністю орнаментована врізним візерунком — вертикальними, горизонтальними, хвилястими, короткими наскісними лініями. На шийці горщик мав дві концентричні лінії. Далі по плічках і до найбільшого розширення тулуба йшло чотири горизонтальних лінії, які розділяли три орнаментальних поля. Верхнє, шириною 0,9 см, — декороване врізними вдавненнями наскісних ліній, що звужуються догори. Середнє мало ширину 1,1 см і прикрашалося зигзаподібною хвилястою лінією, в нижній частині якої вписано перерваний зигзаг. У нижньому, шириною

2,2 см, — проходила хвиляста лінія. Середня та нижня частини орнаментувалися вертикальними та горизонтальними лініями, що перехрещувалися. Слід відмітити, що декорування горщика виконано у деякій мірі недбало і поспіхом. Врізні лінії нерівні, не завжди симетричні, іноді заходять за межі орнаментальних пасм.

Посудину можна датувати скіфським часом. У Посуллі подібних горщиків поки що не виявлено. З Глинського городища походять фрагменти ще одного горщика, прикрашеного врізним орнаментом лише на шийці. Вони виявилися рідкісною знахідкою й на інших територіях, зокрема в Попсіллі. На Книшівському городищі виявлено лише єдиний багатоорнаментований виріб, у вигляді маленької корчажки². Очевидно, глинський горщик, як і знахідка з Книшівського городища, слугували для культових цілей — виконання релігійних обрядів.

Література

1. Гейко А.В. Дослідження Глинського городища // Українське гончарство. — Описне: Українське народознавство, 1995. — Кн.2. — С.35-44; Гейко А.В. Дослідження Глинського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.96-99; Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи — Полтава: Археологія, 1996. — С.242-249.
2. Гавриш П.А. Отчет о полевых исследованиях археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1989 г.

// НА ЦОДПА. — Ф.е. — Ф.10. — Спр. 23. — Арх.29. — Фото 47, 2.

21.04.2000.

© Левченко Д.І., Супруненко О.Б.

Поселення першої половини I тис. н.е. в ур.Сад у с.Більськ

Поселення в ур.Сад знаходиться за 0,4-0,6 км на захід від с. Більськ Котелевського району Полтавської обл., поблизу ідальні колишнього КСП, на території сучасного саду (рис.1) Займає дещо нахилений в бік долини р.Сухо Грунь схил тераси виссокого правого берега на схід від широко відомого поселення скіфського часу в ур.Царина Могила. Висота тераси — 55 м над рівнем заплави (з абсолютними позначками 167,7-175,1 м). Територія поселення витягнута в широтному напрямку вздовж річища, на віддалі 0,4-0,8 км на північ від нього. Напевне, культурні нашарування цього селища частково перекривають культурні відкладення скіфської доби. Орієнтовно, площа пам'ятки становить близько 3,4 га (80-100 x 350-400 м), засаджена посадками фруктових дерев, простр між рядами яких розорюється.

Потужність культурних нашарувань у західній частині становить 0,4-0,7 м.

Пам'ятка виявлена Б.А.Шрамком¹. Обстежувалося авторами в 1995 та 1999 рр. З поселенням, імовірно, пов'язується зна-

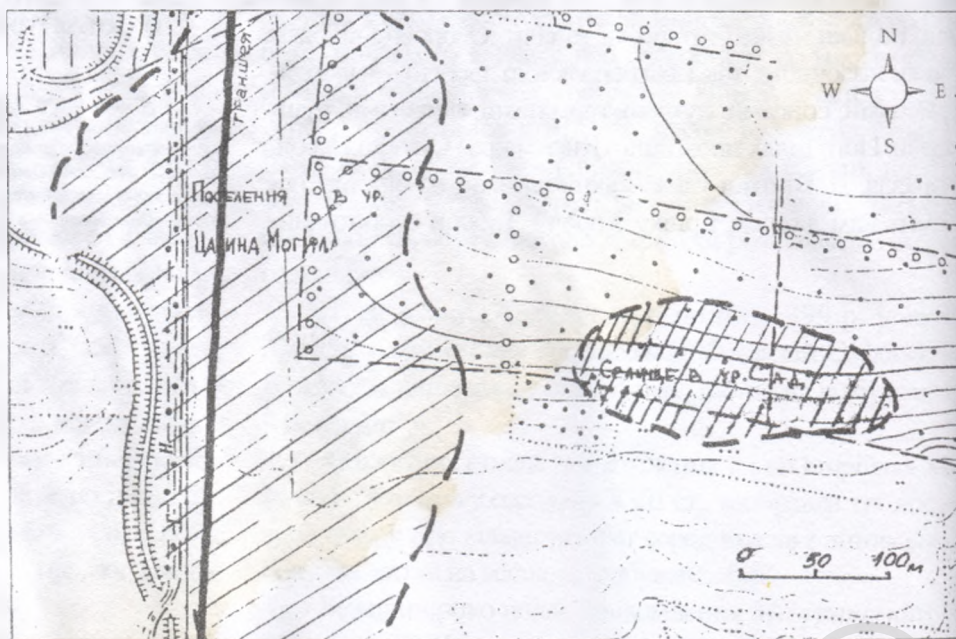

Рис.1. Більськ, с. Схема розміщення поселення в ур.Сад.

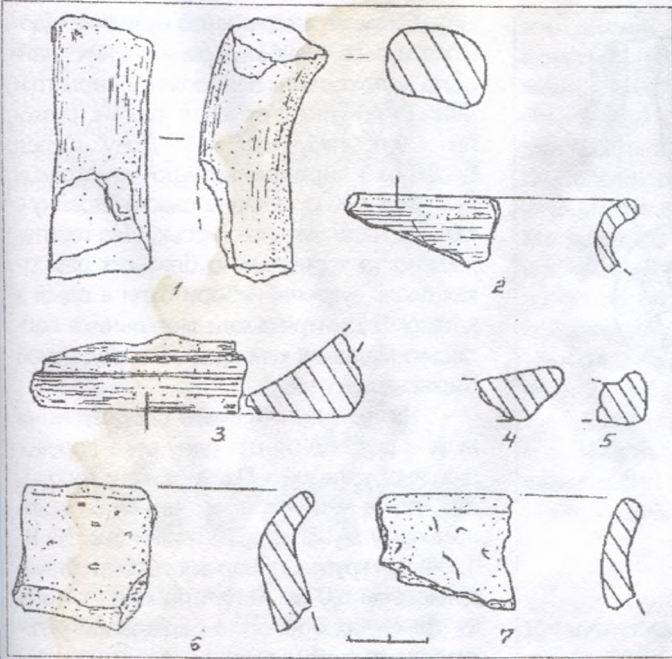

Рис.3 Більськ, с., ур. Сад. Знахідки.
Фрагменти ліпного та кружалного посуду.
Фонди ЦОДПА.

хідка прикраси з виімчастими емалями² — деталі ланцюга до рогу для пиття.

Під час обстеження пам'ятки зібрані подрібнені уламки ліпного посуду скіфської доби, фрагменти античних кружалних амфор, а також масивна кварцитова зернотерка з двома ледь піднятими догори краями, овально-видовженої форми (рис.2). Її довжина — 40,0 см; ширина — 22,0 см; висота — 11,3 см. Ці знахідки тягнуть до північної периферії селища доби раннього залізного віку, розташованого в ур.Царина Могила, що знаходиться поряд.

Більш виразним виявився комплекс матеріалів, що належить першій - другій чверті I тис. н.е. Це уламки ручки кружалної амфори інкерманського типу (рис.3,1), кружална кераміка черняхівської культури: вінця лискованих мисок і горщиків з шерехатю поверхнею (рис.3,2), дещо цих посудин (рис.3,3), фрагменти сті-

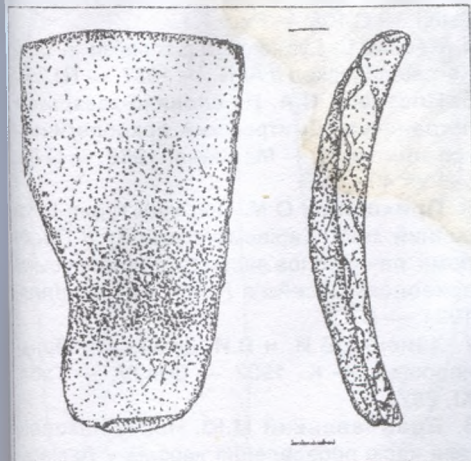

Рис.2. Більськ, с., ур. Сад. Зернотерка.
Кварцит. Фонди ЦОДПА.

нок, в тому числі одна сіролискована. Ранньослов'янська ліпна кераміка представлена подрібненими уламками вінець горщиків (рис.3,6-7), фрагментами ліпного диска з потовщеним краєм (рис.3,4), сковорідки з невисоким бортиком (рис.3,5), а також уламками стінок і донець ліпних посудин.

Виходячи із наявних знахідок, основні нашірування поселення в ур.Сад належать до пізнього етапу київської культури і датуються у межах IV - першої половини V ст. н.е. На селищі наявні й більш ранні нашірування, що належать скіфському часу³. Пам'ятка є першим поселенням київської культури на теренах Більського городища і має перспективи на подальші дослідження.

Література

1. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наук. думка, 1987. — С.34; Його ж. Перелік пам'яток археології території та найближчих околиць Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.195. — № 12.
2. Левченко Д.И. Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмалями // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996 — С.162-163. — Рис. 3.
3. Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — С.84; Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу": Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядн., наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — С.36. — № 5.

© О.М.Приходнюк

Невпізнані оздоби в колекції В.В.Хвойки

Серед знайдених на Пастирському городищі металевих виробів VII-VIII ст. н.е., за стилістичними ознаками, виділяється група срібних речей, що до наших днів не знайшла визначення за функціональним призначенням. Це вісім штапованих та ливарської роботи предметів, що зберігаються в Музеї історичних коштовностей України. Навіть в нещодавно опублікова-

ному "каталозі" речей другої половини I тис. н.е. з Середньої Наддніпрянщини, складеному кілька десятиліть тому Г.Ф.Корзухіною, містяться лише стислі їх описи, без визначення функціонального призначення¹.

Про ці оздоби відомо лише те, що вони походять з колекції В.В.Хвойки 1898 року. Мабуть, слушним буде припустити, що їх було знайдено у ході першого польового сезону розкопок на городищі, найімовірніше, у правобережній його частині. Про умови їх знаходження свідчень не збереглося. Є підстави вважати, що знахідки було виявлено разом, в одному з ранньосередньовічних об'єктів, або за його межами, у вигляді "скарбу". Всі речі, на наш погляд, були ремінними накладками.

Інв. №№ АЗС 837, 838 (17097, 17098) — тут і далі в дужках вказано старі інвентарні номери). Дві штаповані з тонких срібних платівок ремінні наконечники щитоподібної форми довжиною 3,1 см та шириною 3,3 см. У них пряма, горизонтальна верхня та округла нижня частини. У центрі поля розміщене серцеподібне позолочене заглиблення з випуклою посередині. Навколо серця зроблено три місяцеподібних заглиблень. Зовнішній кант виробів завширшки 0,7 см. Він фігурно вигнутий з овальною випуклою низу. Ребро верхнього поля має дві пари круглих та видовжених заглиблень (рис. 1, 1,3; 2, 1,2). Зі зворотнього боку візерунки дзеркально повторюють орнаментацию лицьової сторони.

Інв. № АЗС 839 (12863). Випуклоштапований наконечник довжиною 3,5 см з напівсферичною центральною частиною, яка має рифлену поверхню. Над нею є розширення з плескатим верхом, а низу — округла випуклина (рис. 1,2; 2,9).

Інв. №№ АЗС 840-842 (12851-12853). Три ливарської роботи, із дещо сплющеною сферично зашліфованою поверхнею, накладки діаметром по 3,2 см (в каталозі Г.Ф.Корзухіної помилково вказано, що ці вироби тиснені)². З внутрішнього боку в них є по три штифта, за допомогою яких оздоби кріпилися до ремінної основи (рис. 1,4-6; 2,3-5). Спочатку таких накладок було чотири. У каталозі Г.Ф.Корзухіної відсутня накладка має інв. № 12850. Вона не надійшла на збереження до Музею історичних коштовностей України при передачі їх з Музею історії України в Києві.

Інв. №№ АЗС 843, 844 (12860, 12861). Дві штаповані напівсфери діаметром по 2,5 см, виготовлені з тонкої срібної бляхи. Краї однієї, що краще збереглася, загнуті до середини (рис. 1,8; 2,6), а до другої залита тверда олов'яниста маса, що частково заповнювала її порожнину (рис. 1,7; 2,7).

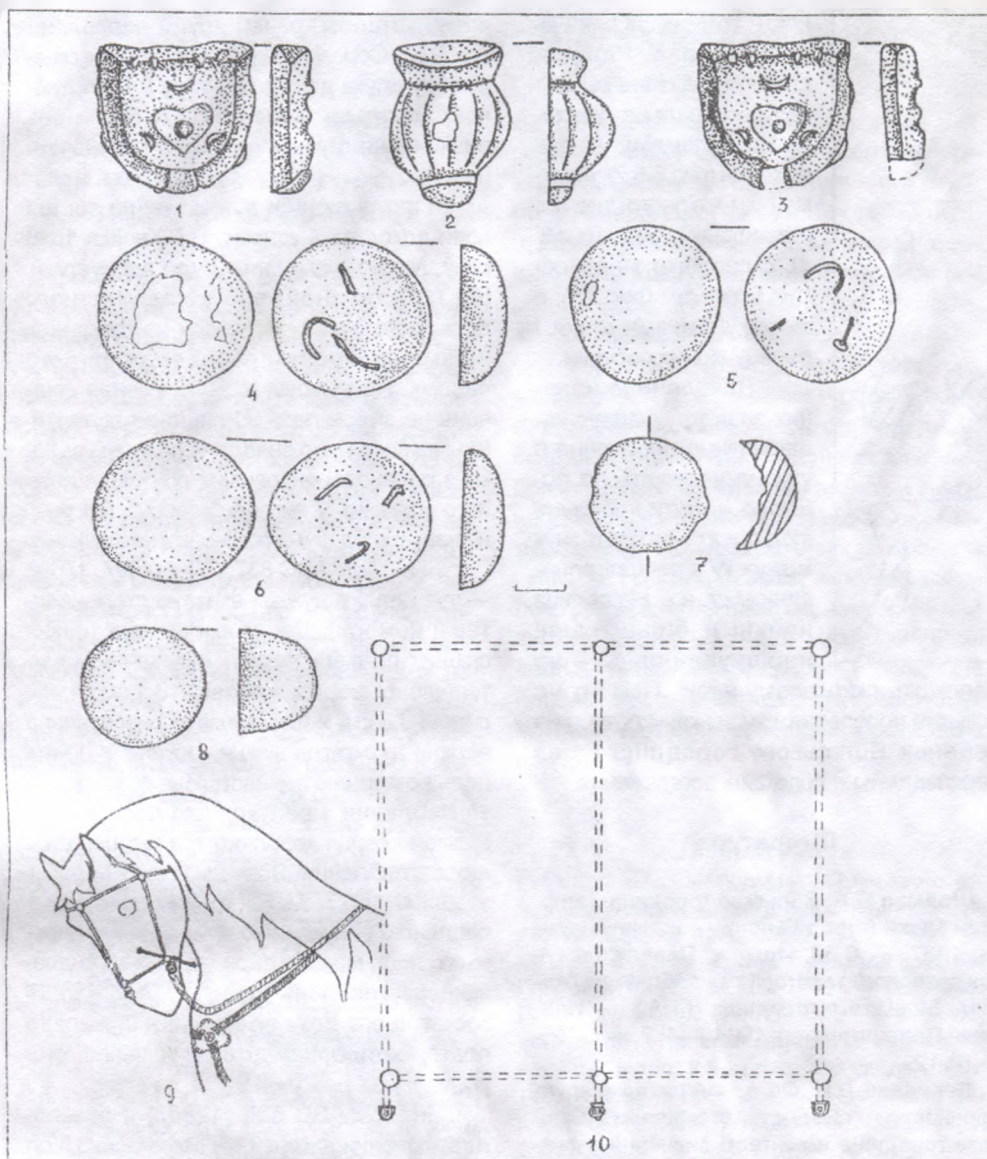

Рис. 1 Срібні оздоби кінської вуздечки з Пастирського городища (1-8) та їх реконструкція (9-10).

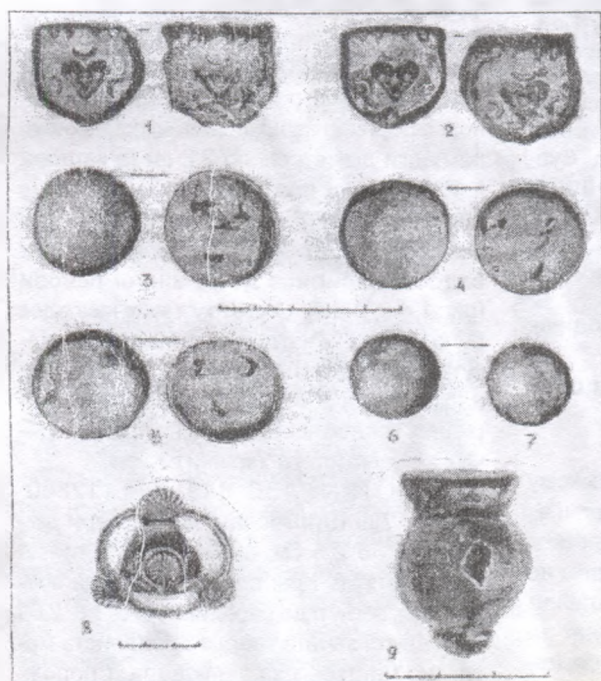

Рис. 2 Срібні оздоби спорядження коня з Пастирського городища.

На наш погляд, усі ці вироби належали до однієї кінської вуздечки, яку можна реконструювати таким чином. На ремінну основу, що складалася з трьох поздовжніх та двох поперечних пасків, у її чотирьох кутах, при допомозі штифтів кріпилися литі накладки, а центральний пасок фіксувався до поперечних ременів штампованими напівсферичними накладками. Цілком очевидно, що вони теж мали штифти, які було вмонтовано в олов'янисту масу. Окрім утилітарного призначення (скріплення ременів вуздечки), ці напівсфери виконували ще й декоративну функцію. Виключно декоративне призначення було й у наконечників, які кріпилися до нижніх, звисаючих кінців трьох поздовжніх ременів (рис. 1, 9, 10).

Схожі за конструкцією вуздечки відомі в I тис.н.е. Найбільш ранню з них знайдено в похованні вельможної сарматки кінця I - початку II ст. н.е. в кургані, розкопаному поблизу Ростова-на-Дону³. Серед багатьох найрізноманітнішої конструкції вуздечок X-XI ст. з Карпатського басейну є такі, що нагадують пастирську⁴. На територіально та хронологічно близьких пам'ятках схожі вуздечні набори були в одній з катакомб Дмитрівського могильника салтівсько-маяцької культури⁵ та серед речей Харівського скарбу⁶.

Як деталь кінського спорядження можна розглядати ще одну річ з дореволюційної колекції з Пастирського городища⁷, яка в наш час зберігається в Національному музеї історії України (інв. № В-1554). Це кругла, ливарської роботи бляха діаметром 5,0 см. Її центральна частина — трикутних обрисів, з радіальним рифленням та випуклою. На вершинах трикутника розміщено рифлені напівсфери, що виступають за діаметр кола. Між сторонами трикутника та зовнішнім овалом влаштовано отвори довжиною 2,5 см та завширшки 1,0 см (рис. 2, 8). Найімовірніше, що ця річ була основою, до якої кріпилися нагрудні ремені. Два з них, проходячи по боках шиї коня, приєднувалися до протилежних сторін сідла, а нижній, що був між передніми ногами, — кріпився до підпруги. Схожі вироби походять з с. Михайлівка на Канівщині⁸, балки Майорки в Дніпровському Надпоріжжі⁹ та Мартинівського скарбу з Поросся¹⁰.

Література

1. Корзухина Г.Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье: Каталог памятников // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1996. — Т. V. — С. 392. — №№ 193-196.
2. Там само. — С. 392. — № 195, а-г.
3. Гугуев В.К. Парадный конский убор из кургана №10 Кобяковского могильника // Донецкие древности. — Азов, 1992. — Вып. I. — С. 108. — Рис. 1, 1.
4. Révész L. Lyraförmige Schnellen in dem Karpatenbecken // AAN. — 1987. — № 39.
5. Плетнева С.А. На славяно-хазарском пограничье (Дмитревский археологический комплекс). — М.: Наука, 1989. — С. 85 — Рис. 40.
6. Приходнюк О.М. Про культурно-історичний зміст Харівського скарбу // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я / ТНУ. — Білопілля, 1994. — С. 7.
7. Ханенко Б.И. и В.И. Древности Приднепровья — К., 1902. — Вып. IV. — Табл. XI, 282.
8. Брайчевський М.Ю. Неопубліковані речі часів переселення народів у Львівському історичному музеї // Наукові записки Київського ун-ту. — К., 1952. — № 11. — Вып. 5. — С. 109. — Табл. 2, 15.

9. Березовец Д.Т. Поселения улицей на р.Тясмине // МИА. — М., 1963. — №108. — С.197. — Рис.25,3.

10. Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговский С.Я., Струина Т.А. Мартыновский клад // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1991. — Т.II. — С.270. — Рис.5, 19.

10.10.1999.

© Кулатова І.М.

Клиноподібна сокира з околиць Великих Будищ

Серед інформацій про знахідку у позаминулому числі «АЛЛУ» повідомлялося про виявлення на Полтавщині сокиркинів III - початку II тис. до н.е. Ще одне знаряддя такого типу, невідоме дослідникам, зберігається серед безінвентарних предметів Диканського історико-краєзнавчого музею. Воно виявлене у заплавної частині р.Ворскла, неподалік с.Великі Будища Диканського району на Полтавщині в 1972 р. Доцент Полтавського педінституту О.Х.Соколовський повідомляв, що знахідка трапилася на дюні з численними уламками лігніного посуду доби пізнього неоліту-ранньої бронзи, на сьогодні задернованій, за 2,3 км на північний схід від села.

Клиноподібна сокира належить до шліфованих товстообушних знарядь, підпрямкутних у перетині, злегка розширених до робочої частини, з широким, ледь дугоподібним, симетрично заточеним ле-

зом, що місцями вищерблене (рис.). Прямокутний, трохи скруглений обушок має забитість від інтенсивного використання. Рівномірно заокруглені сторони виробу зберігають сліди сколів і ретушування після двобічного оббивання заготовки. Поверхня сокири старанно зашліфована. Матеріал виготовлення — мармуроподібний крем'янистий сірого кольору сланець, що засвідчує импортне пізньотрипільське походження знаряддя. Його розміри: висота — 14,2 см; ширина — 3,6-4,7 см; товщина — 2,7-3,6 см; вага — понад 350 грамів.

Можливо, час побутування сокири слід обмежити серединою - другою половиною III тис. до н. е.

Література

1. Філоненко Л.К. Сокири доби неоліту — бронзи // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч. 1-2. — С.166. — Рис. на С.167.
2. Експонується у розділі «Археологія» ДІКМ.

12.12.1998.

© Бакуменко КІ.

Нова колекція кам'яних сокир з фондів Харківського історичного музею

У вересні 1997 р. до фондів Харківського історичного музею була передана колекція кам'яних знарядь епохи бронзи, до складу якої входять: сім неушкоджених

провушних кам'яних сокир-молотів, уламок лезової частини кам'яної сокири, крем'яна теслоподібна сокира та крем'яне долото. Передані речі були зібрані у 60-х роках XX ст. поблизу с.Кирило-Ганнівка Зіньківського району Полтавської області учнями місцевої школи, в якій власник колекції працював викладачем.

Сокири-молоти, що складають колекцію, доречно поділити на робочі (знаряддя праці) та бойові (зброя). Найбільша з робочих сокир, виготовлена з середньозернистого пісковика, має клиноподібну форму з ледь звуженим та округленим обушком. Отвір, діаметром 3 см, розташований ближче до обука. Розміри сокири: довжина — 20,5 см, ширина в середній частині — 8 см, товщина — 6,7 см (рис.2,1). Дві сокири близькі за розмірами і формою. Вони клиноподібні, прямокутні у профіль, виконані не дуже ретельно і мають асиметричні форми (рис.1,1-2). Подібні сокири мали використовуватися у первісній деревообробці та будівництві.

До робочих потрібно віднести і дві невеличкі, зроблені з діориту, сокири, з вузькими провушними отворами, діаметрами 1,6 та 1,8 см відповідно. Одна з них має обушково-ромбічну форму, з випуклим циліндричним обушком і досить скругленим лезом, друга — ромбічну, з видовженою лезовою частиною (рис.1,5-6). Такі сокирки неможливо використовувати ні як знаряддя для рубання деревини, ні як зброю тому, що товщина їх держака була недостатньою, щоб витримувати значні ударні навантаження. Ймовірно, вони слугували для металообробки як молотки для холодної та гарячої проковки бронзи.

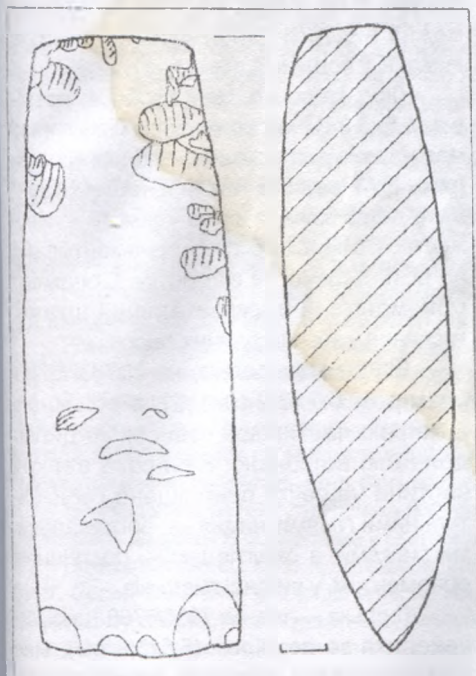

Рис. Великі Будища, с. Сокира-клин. Сланець. ДІКМ.

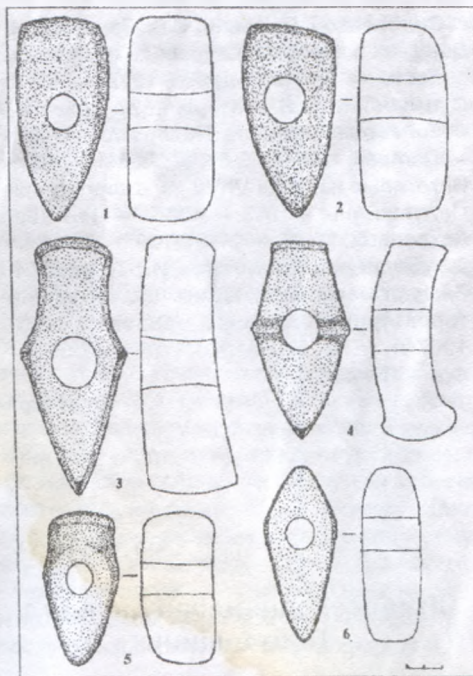

Рис.1. Кирило-Ганнівка, с. Сокири. Камінь ХІМ.

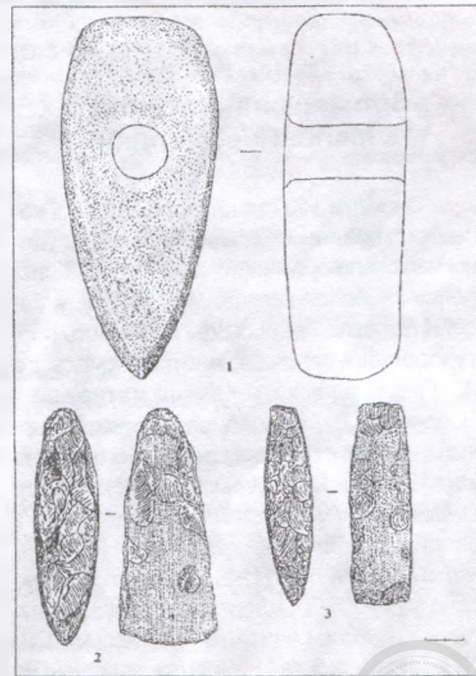

Рис.2. Кирило-Ганнівка, с. Сокири. Камінь. ХІМ.

Бойові сокири представлені двома цілими зразками та уламком лезової частини. Перша — довгообушкова, видовжено-ромбічної форми, з підквадратним, ледь розширеним обушком і відтягнутим донизу лезом (рис. 1,3). Друга має усичено-ромбічну форму, вигнутий у плані тулуб, з дугоподібним відтягнутим донизу лезом і ледь розширеним опущеним обушком (рис. 1,4). Бойові сокири зроблені з міцних магматичних порід каменю (габро, діорит), мають правильні симетричні форми. Подібні сокири є характерними для пам'яток катакомбної культури та культури багатопружкової кераміки.

Прив'язна теслоподібна сокира виготовлена із кременю світло-коричневого кольору в техніці обшивки, з пришліфованим лезом. Вона має трапецієподібну форму, прямокутна у перерізі, обух закруглено. Довжина — 13,3 см, ширина — 3,6 см, висота лезової частини — 5,2 см (рис. 2,2). Крем'яне долото відрізняється від теслоподібної сокири більш вузьким лезом і виготовлене з кременю сірого кольору. В плані має прямокутну форму, бокові сторони пришліфовано, лезова частина сильно пошкоджена у процесі використання. Довжина — 11,5 см, ширина — 2,8 см (рис. 2,3). Крем'яні теслоподібні сокири і долота використовувались, ймовірно, для обробки деревини.

За своїм кількісним та якісним складом розглянута колекція є вагомим внеском до збірки кам'яних сокир, яка зберігається у фондах Харківського історичного музею.

20.07.1999.

© С.О.

Зооморфна статуетка з Малої Перещепини

Знахідки зоо- та антропоморфної керамічної пластики скіфського часу в останній час стали ординарним явищем на численних поселеннях VII-IV ст. до н.е. у басейні Ворскли. На сьогодні їх кількість поступово збільшується, наближаючись до 20. Переглядаючи керамічні матеріали з Поворжля, що опинилися у колекції Чорнухинського історико-краєзнавчого музею (смт. Чорнухи Полтавської області), автор виявив добірку кераміки скіфського часу з околиць с. Мала Перещепина Новосанжарського району. Наявна етикетка, написана рукою Г.О. Сидоренко, засвідчувала, що це — збори вчителів Полтавської СШ № 6 І. Канючної та І. Яценко, здійснені на відомому поселенні скіфської доби, на північний захід від села¹. Поряд зазначався

Рис. Мала Перещепина, с. Уламок зооморфної статуетки скіфського часу. Глина. Чорнух. ІКМ.

рік — 1968. Відомо, що саме тоді вихованки Д.Я. Телегіна активно займалися археологічним краєзнавством, подаючи навіть звіти про розвідки до ІА АН УРСР².

Тож одна з колекцій аматорів і була передана Полтавським краєзнавчим музеєм до новостворюваного музейного осередку, де й досі не має ні інвентарних номерів, ні чіткої, хоча б музейної, атрибуції переданих речей.

З-поміж черепків на увагу заслуговував уламок стилізованої ліпної статуетки бика (задня частина), оформленої у прямокутних обрисах, з товстими приземкуватими ніжками, позначенням статевих ознак. Численні сколи оголювали тісто щільної маси, з домішками піску і слідів поодиноких зернівок проса. Висота уламку — 3,3 см; ширина статуетки — 3,1 см.

Знахідка статуетки на лівобережному ворсклянському поселенні скіфської доби розширює географію місцезнаходжень дрібної керамічної пластики раннього залізного віку, а разом з тим ставить ще раз питання про недоцільність передачі в дрібні музейні осередки цікавих археологічних знахідок.

Література

1. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наук. думка, 1982. — С.74; Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворжля // ПАП. — Полтава, 1991. — С.31, 37; Левченко Д.И. Некоторые находки VI-VII вв с территории Полтавщины // ПАЗ - 1999. — Полтава: Археологія, 1999 — С.167-169.
2. Наприклад: Каноюкіна И., Яценко И. Разведка археологических памятников на территории Полтавской области в 1966-1967 гг. // НА ІА НАНУ. — 1966-67/55. — ф.е — № 4858.

01.01.1907

© Троцька В.І.

Пізньюсередньовічні люльки з Полтавщини

Цікавою категорією знахідок серед археологічних матеріалів доби пізнього

Рис. Пізньюсередньовічні керамічні люльки зі збірки ДМЗУГ.

середньовіччя є козацькі люльки для паління тютюну, які досить часто зустрічаються на поселеннях. Невеличка колекція люльок XVII-XVIII ст., яка була зібрана, в основному, на території Опішні, зберігається у фондах Державного музею-заповідника українського гончарства. Вони відрізняються між собою за формою, розміром, орнаментациєю, кольором глини. Слід відзначити, що серед зібраних матеріалів можна виділити білоглиняні люльки та димлені з лощеною поверхнею.

Люлька за інв. № 7358/6804, розміром 5,5x3,8 см виготовлена із білої глини, має чашечку «тюльпаноподібної» форми (рис., 1). У верхній частині чашечки діаметр дещо зужується, а у нижній — зужується. Люлька багато орнаментована по всій чашечці та відростку. Орнамент різноманітний: горизонтальний штамп, тиснення у вигляді гусячих лапок.

Білоглиняна люлька, інв. №7337/6789, розміром 6,2x3,2 (рис., 2), з об'ємною нижньою частиною і невисокою циліндричною верхньою. Невисока верхня частина чашечки прикрашена горизонтальними лініями, нижня — вертикальними рисками, а округле дно — рослинним орнаментом, у вигляді листочків.

Люлька — інв. №.7336/6788 (рис., 3), невелика за розміром (5,5x3,8 см), має чорнолишковану поверхню. Верхня частина чашечки циліндрична, оздоблена горизонтальними лініями, округла нижня —

розділена на два сектори лініями орнаменту.

Димлена люлька з лощеною поверхнею, відбитим верхом, розмірами 4,2x2,5 (інв. № 224) оздоблена горизонтальними та вертикальними смугами (рис., 4).

Білоглиняна люлька розміром 4,8x2,6, інв. №3247 (рис., 5), з округлою чашечкою, орнаментом у вигляді ліній та відтиснутих квіточок.

Подібна до київських знахідок, люлька (інв. № 225), має продовгувасту чашечку, що прикрашена відтиснутими смугами та «знаками світила», циліндричну верхню частину, розширену по краях, з орнаментом у вигляді штамп, нанесеного коліщатком (рис., 6). Розміри знахідки — 4,4x4,4 см.

Люлька (інв. № 226) з округлою масивною чашечкою, орнаментованою вертикальними лініями, відтиснутими смугами та тисненням у вигляді напівквіл, з верх-

ньою циліндричною частиною, орнаментованою горизонтальними лініями (рис., 7).

Фрагмент білоглиняної люльки (інв. № 227), розміром 3x2,5 см, з округлою чашечкою, прикрашеною геометричним орнаментом, відтиснутим смугами, штампом та округлими вдавленнями (рис., 8).

Знайдена у с.Судіївка Полтавського району білоглиняна люлька (рис., 7), розміром 5,9x3,2 см, з округлою формою чашечки, прикрашена почерговими рядами вдалених та горизонтальних рисочок, зигзагів та відтиснутими зигзагоподібними смугами (рис., 9). Вона подібна до знайденої чашечки люльки у містечку Великі Будища, що походить з комплексу кін. XVII - поч. XVIII ст.? та люльки з Чигирини².

Чорнолискована люлька (інв. №229), знайдена у с.Глинське Зіньківського району, має розміри 4,9x2,6 см, округлу чашечку, прикрашену тисненням, у вигляді вертикальних та горизонтальних ліній і зірочок.

Представлені у збірці ДМЗУГ люльки доповнюють новими типами збірки уже відомих знахідок. Можна вважати, що частина з них була місцевого виробництва⁴.

Література

1. Чекановський А., Чміль Л. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі) // Українське гончарство: Нац. культурологічний щорічник. — За рік 1995. — Опішне: Українське народознавство, 1996. — Кн. 3. — С.106-107.
2. Ханко О. Дрібна пластика XVII-XIX ст. із Диканьки та інших гончарських центрів Поворскля // АЛПУ. — Полтава: Археологія, 1998. — Ч.1-2 (3-4). — С. 170-171.
3. Горішній П.А. Археологічні дослідження в Чигирині // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С.123.
4. Ханко О. Дрібна пластика XVII-XIX ст. ... — С.170-171.

11.11.1999.

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТІ ВЧЕНИХ, МУЗЕЄЗНАВЦІВ

У Міжнародний День музеїв, 18 травня 1999 р., в Полтавському краєзнавчому музеї відбулося засідання "круглого столу", присвячене 110-річчю від дня народження вчених — музеєзнавців В.Ф.Ніколаєва і М.І.Гавриленка.

Відатні природознавці досліджували природу Полтавщини, зробили чимало для її охорони, внесли вагомий вклад у становлення Полтавського краєзнавчого музею.

Ніколаєв Валентин Федорович (26.07.1889, м.Слов'янськ Харківської губ., тепер Донецької обл. — 26.02.1973, м.Харків) — кандидат біологічних наук, дослідник у галузі субтропічного рослинництва, педагог, краєзнавець, музеєзнавець, філателіст, третій завідувачий Природно-історичним музеєм Полтавського губерньського земства (1916-1918), Полтавським Народним природничо-історичним музеєм (1919-1920), Центрального пролетарського музею Полтавщини (1920-1922). Займався активною природоохоронною роботою, у 1918 р. обраний секретарем Полтавського товариства любителів природи, організатором і головою якого був В.І.Вернадський. Роботу в музеї поєднував з викладацькою діяльністю в Полтавському педагогічному інституті. У 1923 р. призначений на посаду завідувачого музейним відділом Наркомосвіти України, а пізніше викладав у навчальних закладах Харкова, Кургану, Умані, працював у Сухумському відділенні Всесоюзного інституту рослинництва та Всесоюзному науково-дослідному інституті сухих субтропиків у Дюшанбе. До Полтави повернувся 1937 р. на викладацьку роботу в сільськогосподарському інституті. Останні роки життя провів у Харкові.

Більшість друкованих праць В.Ф.Ніколаєва присвячена питанням походження, систематики, морфології і селекції культурних рослин.

Гавриленко Микола Іванович (18.05.1889, м.Полтава — 14.01.1971, там же). Кандидат біологічних наук, орнітолог, зоолог, природоохоронець, знавець геології, археології, історії, етнографії краю, музеєзнавець, таксидерміст. Музейній діяльності віддав 25 років життя, працюючи з 1916 р. завідувачим природничим відділом музею. Основну роботу поєднував з викладацькою. Читав біологічні дисципліни у земській гімназії, на біологічному факультеті Українського університету — вищій науковій школі, відкритій у Полтаві восени 1918 р., виступав з лекціями в Українському народному університеті, який працював при музеї як історико-природничий лекторій, а до 1960 р. був викладачем природничого факультету Полтавського педагогічного інституту.

Белику увагу приділяв охороні природи нашого краю. Завдяки його діяльності на Полтавщині були створені перші заповідники — Парасосцький ліс на Диканщині і Академічний степ на Карлівщині.

У 1928 р. вперше у Полтаві організував виставку з охорони природи.

У 1936 р. був незаконно репресований. Реабілітований у 1989 р. помертвено. За короткий час (1943-1946) поклав початок музею післявоєнного періоду. Зейльнений з роботи у музеї, як раніше засуджений, а також через те, що перебував на окупованій німцями території (за станом здоров'я не евакуювався).

Наукова спадщина вченого включає близько 70 праць, опублікованих у вітчизняних і закордонних виданнях, та унікальну колекцію тушок птахів (близько 6 тис. прим.), що була зібрана за 60 років польових робіт. Майже вся колекція зберігається у Музеї природи Харківського державного університету.

Помер М.І.Гавриленко у Полтаві, похований на Новомиському кладовищі.

На зібранні з нагоди вшанування пам'яті вчених були присутні вчені, вчителі-біологи, студенти, краєзнавці Полтави.

З доповідями та повідомленнями про життєвий шлях вчених, їх діяльність на Полтавщині виступили наукові працівники відділу природи обласного краєзнавчого музею. Про педагогічну діяльність учених у сільськогосподарському і педагогічному інститутах Полтави розповіли доценти цих навчальних закладів *В.М.Самородов* і *В.М.Заклюжний*. Привернув увагу виступ про археологічні дослідження М.І.Гавриленка канд. іст. наук *О.Б.Супруненко*. спогадами про вчених поділились канд. біол. наук *О.А.Стаїлюнас* та полтавський письменник, краєзнавець *П.П.Ротач*.

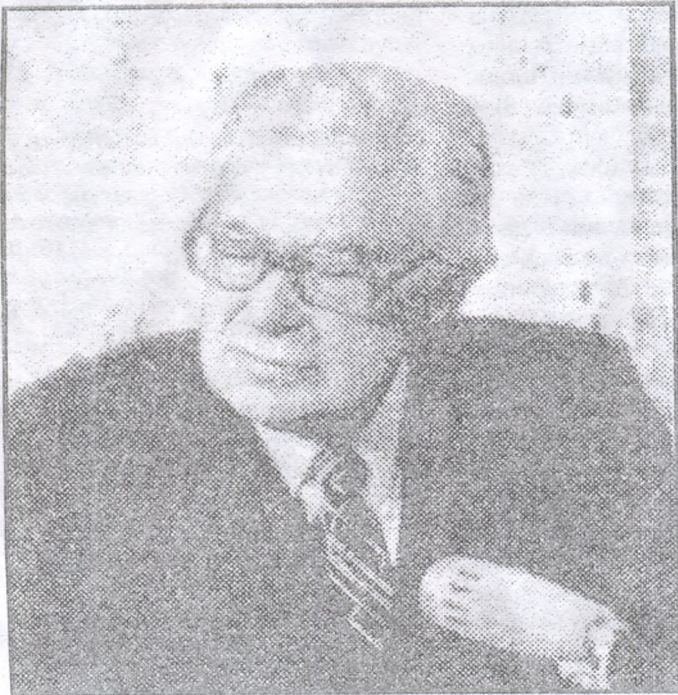
На засіданні була присутня донька В.Ф.Ніколаєва — канд. сільськогосподарських наук *Н.В.Місостова*, яка розповіла присутнім про свого батька та подарувала до фонду В.Ф.Ніколаєва у Полтавському краєзнавчому музеї безцінні експонати — документи, фотографії із сімейного архіву.

До ювілею вчених було підготовлено виставку "З нових надходжень до фонду В.Ф.Ніколаєва та М.І.Гавриленка в Полтавському краєзнавчому музеї". Серед експонатів, представлених на ній, — унікальний документ — відгук М.І.Вавілова на В.Ф.Ніколаєва, написаний академіком у 1940 р., фотознімки, наукові праці, листи, тушки птахів, виготовлені М.І.Гавриленком, та гербарій рослин, зібраний В.Ф.Ніколаєвим на території історичної Полтавщини.

Учасники зібрання висловили пропозиції щодо публікації багатой епістолярної спадщини М.І.Гавриленка та матеріалів засідання, присвяченого пам'яті вчених.

ВІДИЙШЛИ У ВІЧНІСТЬ

ПАМ'ЯТІ СЕРГІЯ ВИСОЦЬКОГО

19 грудня 1998 р. на 76-му році пішов із життя відомий український археолог — уродженець Полтави, фахівець у сфері історії культури Київської Русі, доктор історичних наук Сергій Олександрович Висоцький.

Народився С.О.Висоцький 15 липня 1923 р. у м. Полтаві в сім'ї службовців. Після смерті матері, Юліани Хомівни Василенко, до речі, сестри полтавського міського голови, жив до восьми років у Києві в тітки Марії Хомівни Виницької (Василенко), а потім у Харкові — у батька Олександра Володимировича Висоцького, інженера за фахом. У Харкові вчився у 58-ї середній школі. Під час навчання у 8 класі, займаючись лижним спортом, Сергій ушкодив хребет, що пізніше переросло у серйозну хворобу. До 1948 р. він перебував на постільному режимі.

У 1950 р. закінчив 117-ту школу робітничої молоді і вступив у 1951 р. на історико-філософський факультет Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, який закінчив у 1956 р. з відзнакою. Під час навчання проявив себе як здібний і тямовитий студент, залюблений в історичне минуле України і зокрема Києва.

У серпні 1956 р. С.О.Висоцький зарахований старшим науковим співробітником в Державній історико-архітектурній заповідник «Софійський музей» у Києві. З 1961 по 1963 рр. — учений секретар, а з 1964 по 1967 рр. — завідувач сектором комплексування фондів і експозиції музею. За час роботи в музеї його наукові інтереси були пов'язані, насамперед, з вивченням давньокіївських графіті — написів та малюнків XI—XIV ст., що збереглися на стінах Софійського собору та інших стародавніх архітектурних пам'яток Києва. Саме працюючи в Софійському музеї, вчений написав першу монографію «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.» (К., 1966), яка привернула увагу наукової громадськості, оскільки в ній були опубліковані важливі графіті, пов'язані та змістом не тільки з літописними по-

відомленнями, а й матеріалами, що репрезентували київську писемну школу і свідчили про київську говірку в XI—XII ст., та її зв'язок із сучасною українською мовою.

З серпня 1967 р. С.О.Висоцький працював в Інституті археології АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника відділу слов'яно-руської археології. Вчений продовжував успішно вивчати давньоруську епіграфіку, результатом чого було створення ним «Корпусу епіграфічних пам'яток Києва», до якого увійшли графіті із Софійського собору, церкви Михайла Будицького монастиря, руїни Успенського собору Києво-Печерського монастиря, Золотих воріт, Кирилівської церкви та ін. Матеріали корпусу було видрукувано у трьох монографіях: «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. — Вып. I» (К., 1966, написи № 1—98); «Средневековые надписи Софии Киевской (по материалам граффити XI—XVII вв.)» (К., 1976, написи № 99—292); «Київские граффити XI—XVII вв.» (К., 1985, написи № 293—416).

Дослідження С.О.Висоцьким давньокіївських графіті проводилися на стикові різних дисциплін — археології, історії та мовознавства — і тому вимагали від автора широкої ерудиції. Київські графіті мають велике значення для вивчення походження і поширення давньоруської писемності. Неабияке значення в цьому має знахідка серед графіті Софійського собору абетки неповного складу, яка не є вже грецьким алфавітом, але ще її не кирилицю, що вказує на еволюційний розвиток кирилівської писемності. Дуже важливим є і висновок ученого про безперервність київської писемної традиції від часів Київської Русі XI—XIII ст. до козацької України XVII ст.

Результатом досліджень С.О.Висоцьким киеворуської епіграфіки стали кандидатська дисертація на тему «Давньоруські написи Софії Київської XI—XIV ст.», яку він захистив у 1967 р. та докторська на тему «Середньовічні написи Софії Київської (за матеріалами графіті XI—XVII ст.)», захищені в Інституті археології АН УРСР в 1978 р.

До наукових інтересів С.О.Висоцького, крім киеворуської епіграфіки, належало ще й вивчення давнього (фрескового) живопису Софійського собору, зокрема світського. І в цій галузі Сергій Олександрович досяг значних успіхів, особливо в атрибуції загалькових композицій у вежах собору, які вчений аргументував у своїй монографії на цю тему «Светские фрески Софийского собора в Киеве» (К., 1989) і пов'язав із зображенням княгині Ольги на прийомі у Константина Багрянородного в Царгороді.

Археологічні дослідження С.О.Висоцького пов'язані з вивченням архітектури Золотих воріт та Софійського собору в 1970—1973 рр., працюючи в Київській постійно діючій експедиції Інституту археології, він провів ретельне архітектурно-археологічне дослідження Золотих воріт, матеріали якого було використано для відбудови пам'ятки. Варто зазначити, що саме С.О.Висоцький — ініціатор і натхненник відбудови пам'ятки метою її збереження.

С.О.Висоцький, крім згаданих монографій, написав і опублікував понад 120 наукових статей, а також науково-популярні книги: «Генуезька фортеця в Судакі» (К., 1972); «Про що розповідали давні стіни» (К., 1976); «Золотые ворота в Киеве» (К., 1982); «Княгиня Ольга и Анна Ярославна — славные жінки Київ-

ської Русі» (К., 1991). Він же написав важливі розділи з культури Київської Русі в колективних монографіях «Історія Української РСР», «Історія Києва», «Археологія Української РСР» тощо.

Наукову діяльність С.О.Висоцького було відзначено кількома нагородами: премією НАН України з історії в 1979 р. за монографію «Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.» та «Средневековые надписи Софии Киевской XI—XVII вв.». Грамотою Президії Верховної Ради УРСР в 1982 р. за збереження і відбудову Золотих воріт, Державною премією УРСР в 1983 р. за досягнення у науковій роботі.

З 1982 по 1985 р. С.О.Висоцький очолював Сектор археології Києва Інституту археології АН УРСР. З 1985 р. він — провідний науковий співробітник-консультант Інституту. Упродовж багатьох років учений займався питаннями охорони пам'яток археології, був головою первинної організації Товариства

охорони пам'яток історії та культури Інституту археології, членом Вченої ради Інституту та Спеціалізованої ради з захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук при Інституті археології НАН України.

Перебуваючи на пенсії (з 1992 р.), С.О.Висоцький не припинив своєї наукової діяльності, продовжував дослідження в галузі культури Київської Русі, зокрема історії киеворуської писемності. Вже тяжко хворий він правив верстку своєї унікальної монографії «Київська писемна школа X—XII ст. (до історії української писемності)», яка вийшла друком в день його смерті.

Світла пам'ять про Сергія Олександровича — самовідданого вченого, вірного науці, добру, чуйну і високоінтелектуальну людину — на завжди залишиться в серцях його колег, друзів, учнів і всіх, хто його знав.

© Боровський Я.Є.

*НАН України, кандидата історичних наук
Володимира Миколайовича Ключинцева.*

Народився В.М.Ключинцев 20 червня 1947 р. в сім'ї робітників. Трудову діяльність розпочав робітником на Миколаївському суднобудівельному заводі "Океан".

Ще юнаком В.М.Ключинцев захопився вивченням старожитностей. Його перші кроки в археології пов'язані з ім'ям відомого вченого Л.М.Славіна та Миколаївським обласним краєзнавчим музеєм. В 1964 р. його обрали членом Одеського археологічного товариства, а в 1966 р. — призначили інспектором з охорони пам'яток археології по Миколаївській області. З 1969 по 1975 р. навчався на історичному факультеті Київського державного університету ім.Т.Г.Шевченка.

З 1970 р. Володимир Миколайович Ключинцев працює в Інституті археології НАН України у відділі новобудовних експедицій. В 70-80-х рр. в південних областях України розгорнулись роботи великих новобудовних експедицій. В.М.Ключинцев бере в їх роботі найактивнішу участь: спочатку очолює один із загонів Миколаївської експедиції, а згодом стає заступником керівника експедиції.

Нові, важливі і цікаві матеріали, здобуті ним під час проведення археологічних досліджень, лягли в основу кандидатської дисертації, яку він успішно захистив в 1996 р. З його ім'ям пов'язане відкриття багатьох важливих археологічних пам'яток.

Останні роки Володимир Миколайович Ключинцев присвятив дослідженню великих сабатинівських поселень у степовому Побужжі. Особливо багато сил він віддав розкопкам поселення доби пізньої бронзи поблизу с.Бузьке, що під м.Південноукраїнськ. Ще в позаминулому році він там працював...

Світла пам'ять про Володимира Миколайовича Ключинцева — вченого-археолога, одного з активних дослідників Степового Побужжя, людину активної життєвої позиції — надовго залишиться з тими, хто знав його і йшов поруч з ним у житті.

*Співробітники Миколаївської експедиції
Інституту археології НАН України*

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА КЛЮШИНЦЕВА

*15 березня 1998 р. на 51-му році обірвалося життя
наукового співробітника Інституту археології*

RESUME

Kukharchuk Y.V.

AXE-STONE FROM ROMNY

During excavations held in 1995 in Romny (Sumy reg.) on the territory of Palaeolithic site "Mukhovets 1", near the Sula and Romen rivers' junction, the first early Palaeolithic find in Sumy region was discovered. It is a triangular asymmetric instrument (8,5x5,6x3,3 cm) made of flint. The instrument combines both axing and cutting capacities.

Bratchenko S.N., Klochko V.I., Soltys O.B.

METAL AXES OF THE MIDDLE DNEIPER'S PIT-GRAVE CULTURE

This is the complete description of the Middle Dnieper's Pit-Grave's metal axes Culture, which also traces their origin. From the whole bulk of the Early Bronze Age's European metal axes, alongside with the characteristic for the Lower Danai "Banjabukk" axes, a special kind of Eastern European axes called "Podlesye" is identified. The Podlesye type has its subdivisions: the Dnieper and Volga Left-Bank's ones.

Iyevlev M.M.

CONTACTS BETWEEN THE MIDDLE DNEIPER AND LOWER BUG AREAS IN THE 7th - 5th CC.B.C.

The article describes contacts between the population of the Middle Dnieper and Lower Bug areas in the 7th - 5th cc B.C. The role of waterways down the Lower Bug and Dnieper which tied the Northern Black Sea Coast with the Middle Dnieper area, Eastern and Central Europe, is analyzed.

Shranko B.A.

MAYDAN ROZRYTA MOGYLA ("DESTROYED GRAVE")

Materials of the Maydan's exploration are published. Maydan Rozryta Mogyla is one of the largest objects of the kind on the Dnieper's Left bank. The database of it is 50 years old. The Maydan is situated by the crossroad of highways between villages Likhachevka and Mala Rublevka (Kotelva dist., Poltava reg.)

The analysis of Maydan-like objects on the Middle Vorskla, of historiographical reviews and the relic's measurements are presented here. To the author's viewpoint, Rozryta Mogyla has nothing to do with selitre production. The Maidan's huge measurements testify its great importance among some large enough ethnic community, which could be a tribe, or tribal alliance. The Maydan looks more like tremendous planned construction with some similar elements, than the remains of any destroyed artificial structure. Its close position to the neighbouring burial mound could prove the connection of this construction with the

Early Iron Age's burial cult. Thus, some archaeologists' suggestions about "maidans" as cult relics should be considered more thoroughly.

Olgovsky S. I.

SOME NOTES TO MOULDERS' GRAVES (THE SCYTHIAN TIMES)

The article describes two professional moulders' graves containing bronze moulds. Taking into consideration that they were found on the territory where metal manufacturing centers didn't exist, it's reasonable to suggest that there were travelling moulders. The Bronze Age patterns' analysis shows that travelling moulders and their traditions were quite typical for the Early Iron Age.

Tolochko P.P.

RUS AND MONGOL-TATAR CONQUEST

The work embraces basically important problem in Ancient Rus's history, namely the fate of Rus before and during the Mongol-Tatar conquest. Rus had carried out its historical mission of saving the European Christian civilization at the cost of its political independence and economical wealth in the first half of the 13th c. The article represents the well-known archaeologist's and historian's viewpoint on this determining event in the national history.

Belyayeva S.A.

SOME DETAILS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL COMPLEX IN THE LEFT-BANK UKRAINE'S FOREST-STEPPE ZONE

The article covers some actual issues and details of the Left-Bank forest-steppe zone's principedoms' economic life during under the Mongol expansion. The problems of inner migration are considered, the level of landscape zones' exploration is analyzed. Some conclusions about variability of regional agricultural structures are drawn on the basis of analysis of different ways of the regional agricultural complex's development.

Yelnikov M.V.

THE MEDIAEVAL BURIAL COMPLEX MAMAY-SURKA ON THE LOWER DNEIPER BANKS

The Lower Dnieper Banks' region had always been the zone of interests' conflict between many of countries. The last decades' archaeological researches of the Golden Horde's period discovered quite an amount of settlements and ground burials. This gives an opportunity to consider relations between nomads and settled population during the Golden Horde's period in quite a different

way than it was before. These issues are especially up-to-date when researching the remains of living of the Lower Dnieper banks' settled population under changing the political domination in the Steppe in the 13-14th cc. In this context, publishing the materials of one of the largest Eastern Europe's ground burial complexes, Mamay-Surka necropolis, will allow to solve many issues concerning the life of the Lower Dnieper's and surrounding regions in the Golden Horde's period.

The ground burial complex Mamay-Surka is situated on the Kakhovskoye artificial sea's bank, 0,8 km from the left mouth of the river Mamay-Surka, 1,5 km to the North-West of the village Velikaya Znamenka (Kamensko-Dneprovsky dist., Zaporozhye reg.). This relic is being destroyed through up-washing by the Kakhovskoye artificial sea's water and wind erosion.

It's 1594, when Mamay-Surka is mentioned for the first time by Erich Lassota. More precise place of situation of the burial complex is established only in autumn, 1989, and since 1990, members of the Zaporozhye University's Archaeological Laboratory have been carrying out the relic's regular excavations. There are 973 burials and 40 household pits explored, up to 1999, on the total area 4273 sq.m.

The burial complex's planning is that of line rows, by North-South axis. The burials covered by other ones are very seldom (3,8%), which testifies the existence of tombstones. The distance between the burials is about 0,2-0,8 m. Some of them are destroyed by modern works.

The burials' depth is about 0,3-1,8 m, most of them are dug out on the level between clay layer and main land. Their max depth is about 1,4-1,8 m. Most of child burials are 0,3-0,7 m deep. Eight couple burials are discovered (0,7%), the rest (99,3%) are single. The burial pits have tetragonal, trapezoidal and oval pits, most of them oriented to the axis SW-NE.

Position of buried ones is stretched on back, their head to the West or South-West, alterations possible. Some cases of altering typical funeral rite are found, e.g. sitting position, stretched with face downwards, "pack". Position of hands is not stable. Hands on shoulders, hands on pelvis etc. Any hint on correlation between skeleton's shape and that of burial pit is not traced. 66% burials contain grave goods. There are main categories: personal adornments, household utensils, cult things, armaments etc.

Personal adornments are represented by semi-round earrings, buttons, beads, pins, fragments of textiles, bracelets. Everyday use subjects of the burials are represented by the Golden Horde's coins, mirrors, needle-bags, finger-protectors, flints, scissors etc.

The coins have exclusive importance for dating the burial complex. The coin of Uzbekkhan (1312/13-1342) made in Al-Makhus, has covering stamp of Abdullah. The coin of Janibekkhan (1342-1357) was stamped in 1346-1347 in

Saray-al-Jedith. Among all numismatic finds, the most interesting is the coin of Abdullah-khan stamped in 1365/66, a previously unknown type of stamping.

A special group of finds contains cult things: encolphyons, little icon set, neck-crosses, fragments of pottery with scrapped crosses.

Studying the Mamay-Surka burial complex's finds gives a chance to trace trade contacts, occupations and some other specific features of the population which left this one of the biggest ground burial complexes in Europe.

Living on the trade crossroads, close to the Nikopol watercross gave the natives excellent opportunities for intensive economic contacts. As a result, goods came into the Mamay-Surka area not only from the Steppe, but also from the Middle Dnieper, Crimea, Golden Horde's towns, Bulgaria-on-Volga, Northern Caucasus and maybe Iran.

The burial complex is dated, judging by the grave goods, by the end of the 13th-beginning of the 14th cc., with the main part of it referred to the 14th c. Some specific characteristics of the burial complex Mamay-Surka give a basis to suggest a kind of concentration of local population's groups which later on were taking part in forming the Ukrainian folk.

Khanko O.V.

POLTAVIAN POTTERY CENTER IN THE CONTEXT OF NEW ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES

The article reviews the Late Mediaeval pottery which was excavated in the foretown of Poltava (17-18th cc.). The excavations were carried out by the expedition of the Poltava Regional Center for Research and Protection of Archaeological Relics. On the basis of the mentioned finds, the typology of the mass pottery material, including ornamentation's type, main specimens of Poltavian pottery were worked out. The late Mediaeval pottery from other regions is analyzed too.

Titkov. A.V.

SARMATIAN LONG SWORDS

The article is based on the description of the Late Sarmatian times' sword (the 3th c. A.D.). The sword was found near Beliki settlement (Kobelyaki dist.) in the 70ies and is kept in the funds of Poltava Museum of local lore.

Suprunenko A.B., Terpilovsky R.V.

LATE ZARUBINETSKA CULTURE'S SETTLEMENT ON THE TERRITORY OF BELSK HILLFORT

The article is about materials of researching the first-found settlement on the territory of Belsk hillfort (Kotelva dist., Poltava reg.). The typology of the relic is that of Kartamyshchevo-2 - Ternovka-2 dated by the Early Roman times (1-2th cc. A.D.)

Didyk V.V.

MOON-LIKE ENAMEL ADORNMENTS FROM THE LATE ZARUBINETSKAYA CUL. RELICS BETWEEN THE DNIEPER AND DON

The article covers the problem of origin and dating this category of Eastern Europe's enamel adornments. Using the information about already known things and adding new-found ones, probably connected with the Late Zarubinetzkaya cul's layer of Kolesniki settlement (Kharkov reg.), the author specifies a separate kind of adornments (Kartamyshchevo-2 - Shmyrevo), related to the Late Zarubinetzkaya cul's relics of the area between the Dnieper and Don. This gives an opportunity to date this kind of moon-like adornments by the middle - the 2th half of the 2nd c. A.D.

Geyko A.V.

FIBULA FROM SNOPOVE VILLAGE, THE LOWER VORSKLA

In 1990, near Snopove village (Poltava dist., Poltava reg.) on the territory of the Scythian times' settlement, a rare bronze fibula of Roman-German type was found. The fibula is referred to the relics of Sarmatian circle. It is of quite a big size and dated by the second half of the 2th - beginning of the 3th cc. A.D.

Sapegin S.V.

ANOTHER FIBULA FROM KOVALEVKA VILLAGE NEAR POLTAVA

This is a bronze fibula dated by the second half of the 2th - beginning of the 3th cc. A.D. Maybe, by that time on the steppe areas of the Kolomal river's vast valley sarmatian tribes used to live. It's them the like finds are to correlate with.

Shcherban A.L.

THE RELICS DATED BY THE 1st MILLENNIUM A.D. FROM THE SETTLEMENT NEAR DYKANKA

The article describes a bronze fibula (the Chemyakhovskaya cul.), the fragment of another bronze Dnieper-type finger-like fibula and an iron mattock's tip-all found near Vasilyevka village (Dykanka dist., Poltava reg.) in 1999.

Sidorenko A.V., Kovalenko O.V.

SOME FEATURES OF THE 17-18th CC. FREE SETTLEMENTS NEAR LUBNY (after the materials from Ostrov Khutor)

Finds dated by the 16-18 cc from Ostrov khutor (the nowadays Zasulye village) near regimental center Lubny are described. The finds include fragments of pottery, hardware etc. They complete the information about material and spiritual culture of surrounding Late Mediaeval villages.

Suprunenko A.B. T.

SHEVCHENKO'S ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN POLTAVA REGION

The multi-talented Taras Shevchenko had been researching Poltava region's archaeological relics while having worked as the member of Kiev Committee on Researching Ancient Documents. The article analyzes the outstanding Ukrainian painter's and poet's heritage in the context of studying and researching the regional relics. The descriptions of actual relics and their mentions in Shevchenko's writings are added.

Nestulya S.I.

JOINT ACTIVITY OF N. BELYASHEVSKY AND K. MOSHCHENKO ON ORGANIZATION OF THE POLTAVA MUSEUM OF LOCAL LORE

The article considers the joint activity of N. Belyashevsky, an outstanding Ukrainian archaeologist, and the Poltavian architect and ethnologist K. Moshchenko on organization of Poltava museum's ethnographic department. For the first time their correspondence and some new archive materials throwing light on their relationships are published.

Artemyev A.V.

THE FACTS OF DENTAL DISEASES AMONG THE LATE ROMENSKAYA CUL'S POPULATION OF THE DNIEPER'S LEFT BANK

The facts of dental diseases and anomalies discovered during the investigation of a girl's skeleton (the middle of the 11th c) from the Glinsk burial complex down the Middle Vorskla. The opportunity of reconstructing the girl's appearances, taking into account the dental anomalies, is considered.

Babenko L.L.

UKRAINIAN WOMAN'S LEGAL SITUATION IN SOCIETY (after the books of Poltava Town Council, the 17th c)

The article analyzes Ukrainian woman's legal situation in the society of Ruina and Hetman-dom. Numerous examples taken from the books of Poltava Town Council (the 17th c.) prove that the Ukrainian woman was not expelled from the system of social, economical, trade and legal relations in the 17th c. On the contrary, she was their equal participant.

Sometimes the women of the Late Mediaevals suffered from breaking their legal and personal rights, family violence. It was caused by some social, economical and other contradictions, the dark sides of folk traditions.

Filonenko L.K.

THE FIRST MONUMENT IN POLTAVA

The database about the first monument in Poltava dedicated to the Poltava Battle. It was built in 1778 by the cost of Pavel Rudenko, the mayor.

Pustovit T.P.

THE UKRAINIAN CLUB IN POLTAVA (1913-1918):**Opening and Activities**

The article's author researches cultural and commercial activities of the Ukrainian Club in Poltava, gives the founders' names. From 1913 till 1918 the Club actively formed the local population's national self-identity. The author is sure that the Club's bulding on the Stritenska st. 37 (the nowadays

Komsomolskaya st.) should be enlisted as a historical place in Poltava.

Ivakin G.Y.

KIEV AND THE VORSKLA BATTLE IN 1399

The article considers the role of Kiev on the stage of preparations for the Vorskla Battle that signed the end of the Kiev Rus as historic phenomenon. The battle's historic consequences, including those for Kiev, are analized. Archaeological

finds dated by the end of the 14th - beginning of the 15th cc are described.

Moklyak V.A.

DOCUMENTS OF THE 16th-17th CC. ABOUT THE VORSKLA BATTLE

The author tries to put together and summarize the documents that cover the events of the year 1399. Part of them wasn't in use yet. Namely, these are chronicles by Ian Dlugosz and Bychowiec, Feodosy Sofronovich, the Kiev and Mazurinski chronicles. The battlefield is supposed by the author to be between Poltava and Novy Sanzhary, the Lower Vorskla Banks.

Geyko A.V.

The Scythian Times' Ornamented Pot from the Glinsk Hillfort

Levchenko D.I., Suprunenko A.B.

The Settlement Dated by the First Half of the 1st Millennium A.D. near Belsk, the site of Sad ("The Garden")

Prykhodnyuk O.M.

Non-Identified Adornments dated by the 7th-8th cc in the Collection of V.V. Khvoika from the Pastyrsk Hillfort

Kulatova I.N.

Neolithic Triangle Axe Found near Veliki Budishchi

Bakumenko K.I.

New Collection of the Bronze Age Stone Axes from the Funds of the Kharkov Museum of History

S.O.

Little Zoomorphic Scythian Times' Sculpture from Mala Pereshchepina

Trotskaya V.I.

The Late Mediaeval Smoking Pipes from Poltava Region (the State Museum of Pottery, Oposhnya Village)

Terela G.V.

The Attitude of Different Social Stratas to the Bread Monopoly in the Ukrainian State under P. Skoropadsky

Naradko A.V.

CHARITY IN THE BRANCH OF EDUCATION (the middle of the 19th-second half of the 20th cc)

The article informs about the phenomenon of charity activities, especially the role of charity donations in developing the system of primary and secondary education in Poltava region.

In the Memory of Sergey Vysotsky**In the Memory of Vladimir Klyushintsev****СПИСОК СКОРОЧЕНЬ**

АА УРСР — Академія архітектури УРСР, Київ

АВУ — Археологічні відкриття в Україні, Київ

АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава

АИП — Археологические исследования на Полтавщине, Полтава

АЛЛУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава

АЛЮР — Археологическая летопись Южной России, Киев

АН УССР — Академія Наук УССР

АО — Археологические открытия, Москва

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ

АС — Археологический съезд

АС ГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург, Ленинград

БСЭ — Большая советская энциклопедия, Москва

ВГУ — Воронежский государственный университет, Воронеж

ВДИ — Вестник древней истории, Москва

ВОЗ — Всемирная организация здравоохранения

ВЦ — Видавничий центр

ВХУ — Вісник Харківського університету, Вестник Харьковского университета, Харків

ГИМ — Государственный исторический музей Российской Федерации, Москва

ДАПС — Державний архів Полтавської області, Полтава

ДВУ — Держвидав України, Харків, Київ

ДГУ — Днепропетровский госуниверситет, Днепропетровск

ДІКМ — Диканський історико-краєзнавчий музей, Диканька

ДМЗУГ — Державний музей українського гончарства в Опішні

ЗГУ — Запорожский государственный университет, Запорожье

ЗОКМ — Запорізький обласний краєзнавчий музей, Запоріжжя

ЗООИД — Записки Одесского Общества истории и древностей российских, Одесса

ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук УРСР, Київ

ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України

ІР НБУ НАНУ — Інститут рукописів Національної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського, Київ

ІАК — Известия археологической комиссии, Санкт-Петербург

ІА РАН — Інститут археології Російської Академії наук, Москва

ІИМК АН СССР — Інститут історії матеріальної культури АН СССР, Санкт-Петербург

КГУ — Киевский государственный университет, Киев

КДІК — Київський державний інститут культури, Київ

КС — Киевская старина, Київська старовина, Київ

КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва

КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев

КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград

КСП — Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава

МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриды, Симферополь

МАО — Московское Археологическое общество, Москва

МГУ — Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва

МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва

МКУ — Музей історичних коштловностей України, Київ

МОУ — Міністерство освіти України, Київ

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України, Київ

НА ИА РАН — Научный архив Института археологии Российской Академии наук, Москва

НАНУ — Національна Академія наук України, Київ

НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

НБУ — Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського НАН України, Київ

Низ — Нумизматика и эпиграфика, Москва

НМ — Народне мистецтво, Київ

НМУ — Національний музей історії України, Київ

НС ГИМ — Нумизматический сборник Государственного исторического музея Российской Федерации, Москва

НТЕ — Народна творчість та етнографія, Київ

ОАК — Отчеты Археологической комиссии, Санкт-Петербург

ОДПАП — Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава

ОИПАП — Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава

ОМ — Образотворче мистецтво, Київ

ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава

ПАП — Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава

ПГВ — Полтавские губернские ведомости, Полтава

ПДПІ — Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка, Полтава

ПЗТ — Повне зібрання творів

ПЕВ — Полтавские Епархиальные ведомости, Полтава

ПДИО — Проблемы истории древних обществ, Москва

ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава

ПМСИ — Полтавский медицинский стоматологический институт, Полтава

ПОДА — Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава

ПСА — Проблемы советской археологии, Москва

ПСРЛ — Полное собрание Русских летописей

ПУ — Пам'ятники України, Пам'ятки України, Київ

ПУАК — Полтавська Ученая Архивная комиссия, Полтава

РА — Российская археология, Москва

РАО — Русское археологическое общество, Санкт-Петербург

РИС — Русский археологический сборник, Москва

СА — Советская археология, Москва

САИ — Свод археологических источников, Москва

СКМ — Сумський краєзнавчий музей, Суми

ТД — Тези доповідей

ТДНК — Тези доповідей наукової конференції

ТДП — Тези доповідей і повідомлень

ТДС — Тезиси докладов и сообщений

ТНК — Тези наукової конференції

УВУ — Український Вільний Університет, Мюнхен

УЕ — Українська енциклопедія, Київ

УЖ — Український історичний журнал, Київ

УК — Управління культури

УТОПІК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

Ф ПКМ — Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава

ХГУ — Харьковский государственный университет, Харьков

ХІМ — Харківський історичний музей, Харків

ЦДАВОУ — Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України, Київ

ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України, Київ

ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.

ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР "АРХЕОЛОГІЯ"

Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, управління культури

Полтавської державної адміністрації

спільно з Полтавським краєзнавчим музеєм

готує до друку

збірник наукових праць (5 д.а.)

"МЕЦЕНАТИ. МУЗЕЙ КОЛЕКЦІЙ",

присвячений ролі меценатів у становленні та розвитку музеїв Середнього Подніпров'я та історичної Полтавщини.

Збірник побачить світ до Міжнародного Дня музеїв у травні 2000 р.

У ВИДАВНИЧОМУ ЦЕНТРІ "АРХЕОЛОГІЯ"

Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

спільно з редакцією регіонального часопису "Полтавський вісник"

та Інститутом археології НАН України

готується до друку

збірник наукових праць (12 д.а.)

"600-РІЧЧЯ БІТВИ НА ВОРСКИ 1399 РОКУ".

Збірник планується видати до вересня 2000 р.

Замовлення просимо направляти за адресою:

36011, Полтава-11, Комсомольська, 37, Центр археології, т./факс: (053-22) 2-26-12.

ВИДАВНИЧИЙ ЦЕНТР "АРХЕОЛОГІЯ"

Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської

облдержадміністрації, Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка та

Видавництво ПП Друкарня "Гротеск"

підготували до друку

монографію (13 д.а.)

Гавриша П.Я.

"Племена скіфського часу в Лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'їлля)"

Робота побачить світ у червні 2000 р.

З питань придбання чи обміну просимо звертатися до автора:

36001, Полтава-1, вул. Остроградського, 2.

Полтавський державний педагогічний університет, Історичний факультет, **Гавриша Петро**

Якимович, чи безпосередньо за дом. телефоном:

(053-2) 52-20-54 (увечері, до 22-00).

АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Науковий журнал

Засновник:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації

Видавці:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації

Інститут археології НАН України

Реєстраційне свідоцтво
ПЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на
півріччя.

Друкується за постановою редакційної колегії журналу.

Відповідальність за точність цитування, наведення прізвищ, імен та по-батькові, дат, посилань на джерела і літературу несуть автори статей і публікацій.

У разі передруку посилання на "Археологічний літопис Лівобережної України" обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 24.08.99.

Підписано до друку 11.05.2000.

Формат 60x84/8.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 17,5.

Ум.-фарб. відб. 18,3.

Обл.-вид. арк. 18,5.

Тираж 500 прим.

(1-й з-д — 305 прим.)

Вид. № 74.

Зам. № 3/2000.

Віддруковано
ГП Друкарня "Гротеск"

Наші автори

Артем'єв Андрій — науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної адміністрації (далі — ЦОДПА), асистент Української медичної стоматологічної академії, спеціалізується у галузі антропології.

Бабанко Людмила — доцент Полтавського кооперативного інституту, кандидат історичних наук, історик.

Бакуменко Костянтин — науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею

Беляєва Світлана — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Боровський Ярослав — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат філологічних наук, фахівець у галузі археології Київської Русі та пізнього середньовіччя.

Братченко Станіслав — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології бронзового віку півдня Східної Європи.

Гейко Анатолій — зав. сектором ЦОДПА, спеціалізується у галузі археології раннього залізного віку Дніпровського Лісостепового Лівобережжя.

Дідик Віктор — викладач історії Харківської середньої школи № 52, дослідник пам'яток ранньослов'янського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя України.

Єльніков Михайло — науковий співробітник Лабораторії археології Запоріжжя Запорізького державного університету, вивчає археологічні пам'ятки доби пізнього середньовіччя Нижнього Подніпров'я.

Івакін Гліб — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, фахівець у галузі археології Києва та Київської Русі.

Ієвлєв Михайло — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, спеціалізується в галузі англійної археології.

Кигим Світлана — зав. відділом природи Полтавського краєзнавчого музею, музейник.

Клочко Віктор — ст. науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології бронзового віку України.

Коваленко Оксана — ст. науковий співробітник ЦОДПА, вивчає пізньосередньовічні старожитності Полтавщини.

Кулатова Ірина — зав. відділом охорони пам'яток археології ЦОДПА, спеціалізується у галузі археології раннього залізного віку Дніпровського Лісостепового Лівобережжя України.

Кухарчук Юрій — науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук, фахівець у галузі археології кам'яного віку Середнього Подніпров'я.

Левченко Дмитро — ст. науковий співробітник ЦОДПА, вивчає пам'ятки ранньослов'янського часу Дніпровського Лісостепового Лівобережжя України.

Міхальчишин Іван — зав. сектором археології науково-методичного відділу охорони пам'яток культури Національного музею історії України, фахівець у галузі археології бронзового віку.

Мироненко Костянтин — ст. науковий співробітник ЦОДПА, спеціалізується у галузі давньоруської археології Дніпровського Лівобережжя.

Моцяк Володимир — заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею, історик.

Мошинець Людмила — секретар ЦОДПА, краєзнавець.

Нарадько Андрій — аспірант кафедри Історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, історик.

Нестуля Світлана — викладач Полтавської медичної стоматологічної академії, кандидат історичних наук, спеціалізується в галузі історії пам'яткоохоронництва та музейництва.

Ольговський Сергій — зав. кафедрою музеєзнавства Київського Національного університету культури і мистецтв, кандидат історичних наук, професор, фахівець у галузі археології раннього залізного віку України.

Приходнюк Олег — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, фахівець у галузі археології слов'ян I тис. н.е.

Пустовіт Тарас — головний спеціаліст Державного архіву Полтавської області, історик-архівіст.

Рєдіна Євгенія — головний хранитель Одеського археологічного музею НАН України, кандидат історичних наук, спеціалізується у галузі археології раннього залізного віку Північно-Західного Причорномор'я.

Сапєгін Сергій — ст. науковий співробітник Навчально-виховного комплексу ім.А.С.Макаренка, спеціалізується в галузі пізньосередньовічної археології.

Сидоренко Олександр Володимирович — ст. лаборант Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА, краєзнавець.

Солтис Олег — зав. відділом Київського обласного центру охорони пам'яток історії археології та мистецтва.

Супруненко Олександр — директор ЦОДПА, кандидат історичних наук, фахівець у галузі історії археології України, дослідник пам'яток археології доби бронзи, раннього залізного віку та Київської Русі Дніпровського Лівобережжя.

Тітков Олександр — зав. сектором ЦОДПА, вивчає історичні музейні збірки Полтавщини, історик.

Терела Галина — аспірантка кафедри Історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, історик.

Терпиловський Ростислав — провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, провідний фахівець у галузі ранньослов'янської археології.

Толочко Петро — директор Інституту археології НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, провідний фахівець у галузі археології та історії Київської Русі.

Троцька Валентина — зав. сектором археології та кераміки доби пізнього середньовіччя Державного музею-заповідника українського гончарства в Опішні.

Ханко Остап — студент Полтавського державного технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка.

Філоненко Лідія Карпівна — зав. сектором фондів ЦОДПА, музейник.

Шрамко Борис — професор Харківського Національного університету, доктор історичних наук, провідний фахівець у галузі археології раннього залізного віку Східної Європи.

Щербань Анатолій — лаборант Охоронної археологічної експедиції ЦОДПА, студент Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка.

Публікуючи постановочні та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подас авторську точку зору.

На 1-й стор. *описується*: Майяноподібні споруди Скорюбору. Околиці с.Більське Котельського району Полтавської області. Фото В.Колеснікіна, 1998

На 4-й стор. *описується*: Серезька гладьовського типу, знайдена поблизу смт.Градівськ Глобінського р-ну Полтавської обл. Золото Одеський археологічний музей НАН України. Золотообрадніські монети. Бронза.

Дирхемі: Абулгах (1362-1369), м.Шехр ал-Джедід, 1365/1366 рр. (avers), Джазібек-хан (1342-1357), м.Сарай ал-Джедід, 1346/1347 рр. (avers). Виявлені у похованнях могильника Мамай-Сурка. Запорізький обласний краєзнавчий музей.

Рисунки, креслення

Бакуменка К., Єльнікова М., Коваленко О., Кухарчука Ю., Левченка Д., Пупрі Є., Приходнюка О., Сапєгіна С., Супруненка О., Шрамка Б., Ханка О.

Фото

Єльнікова М., Рєдіна Є., Супруненка О.

Коректура: Курочка Т.

Переклад англійською мовою: Коржикова Ю.

МАЛОВІДОМІ ЗНАХІДКИ

СЕРЬГА ГЛОДОССКОГО ТИПА ИЗ ГРАДИЖСКА

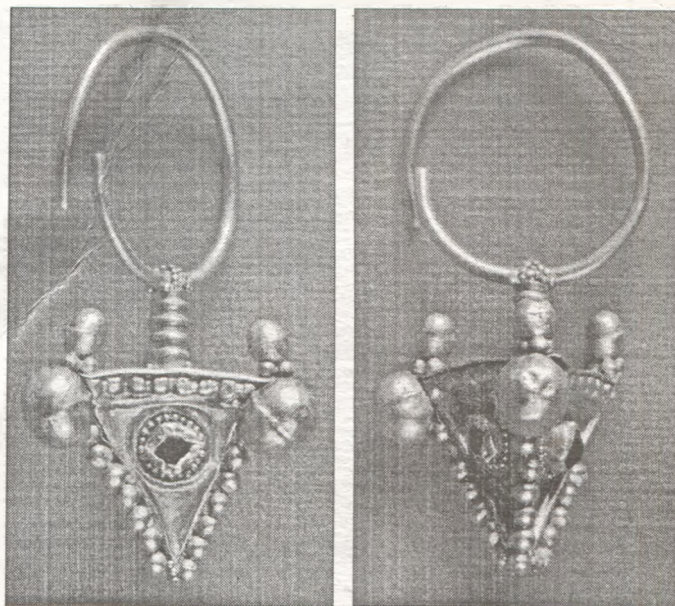
© Редина Е.Ф.

В собрании Одесского археологического музея НАН Украины хранится серьга (подвеска) пирамидальной формы. Корпус её представляет собой пустотелую трехгранную пирамиду, обращенную вершиной вниз. Вверху пирамидка соединена рифленым цилиндром с проволочным кольцом, с несомкнутыми, слегка заостренными, концами. Место крепления цилиндрика к пирамидке украшено пояском зерни, а к дужке — двумя треугольниками из мелкой зерни. На углах основания пирамидки расположены посаженные на три капельки зерни полые шарики. У основания грани украшены пояском псевдозерни и каннелюрами, а по ребрам находятся два крупных полых шарика (один из них утерян). К ребрам пирамидки припаяны также крупная зернь. Посредине двух граней припаяны ячейки для вставок из темно-синего стекла, окаймленные мелкой зернью. На третьей стороне вставка заменена бляшкой с зернью. Судя по подобным изделиям (Глодосы, Сентэндрэ и др.), у серьги утрачена нижняя часть. Об этом же свидетельствует мелкая зернь на вершине пирамидки.

Датируется украшение концом VII — началом VIII вв. н. э. и принадлежит к кругу древностей типа Малое Перешепино.

Серьга изготовлена из золота (проба — 750°). Её вес — 11,28 г. Случайная находка происходит из окрестностей пгт. Градижск Глобинского района Полтавской области. Вероятно, выявлена в размыве Кременичугского водохранилища. Куплена по инициативе И.Т.Чернякова у собирателя-антикара В.В.Баранова 17 августа 1987 г.

В настоящее время выставлена в Особой кладовой ОАМ НАН Украины, инв. № 54273.

Серьга. Золото. Окрестности Градижска. ОАМ НАН Украины. Инв. № 54273.

12.02.2000.

ВІТАЄМО З ЮВІЛЕЄМ

ОЛЕКСАНДРУ ПЕТРОВИЧУ МОЦІ - 50!

Члену редколегії нашого журналу, провідному фахівцеві Інституту археології НАН України у галузі давньоруської та середньовічної археології, доктору історичних наук, професору О.П.Моці виповнилося 50 років. Цей визначний ювілей учений, постійний автор не тільки столичних та закордонних, а й численних лівобережних видань зустрічас сповієний сил, планів і творчих задумів.

Олександр Петрович Моця народився 30 травня 1950 р. в с.Літки Київської обл., на берегах Дніпра, у звичайній українській родині. 1968 р. вступив на історичний факультет Національного Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, який успішно закінчив 1972 р. по кафедрі археології і музеєзнавства. Після служби в армії працював на посаді старшого лаборанта Археологічного музею НАН України. 1976 р. вступив до аспірантури Інституту археології НАН України (денна форма навчання), яку закінчив 1979 р., після чого був прийнятий на посаду молодшого наукового співробітника цього ж інституту. У 1980 р. захистив кандидатську дисертацію на тему "Населення Середнього Подніпров'я IX - XIII ст. за даними поховальних пам'яток". У 1985 - 1986 рр. — старший науковий співробітник ІА НАН України.

1986 р. О.П.Моця очолив сектор давньоруської та середньовічної археології Інституту. В 1988 р. — йому було присвоєне звання старшого наукового співробітника, а 1991 р. він успішно захистив докторську дисертацію на тему "Південноруські землі в IX - XIII ст. (за даними поховальних пам'яток)". З 1999 р. — завідувачий відділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України.

З 1969 р. бере участь в роботах археологічних експедицій на теренах України. Відомий фахівець в галузі давньоруської та середньовічної археології Центрально-Східної Європи, зокрема, поховальних пам'яток доби Київської Русі. Був учасником досліджень чи керував роботою багатьох археологічних експедицій, зокрема, у Чернігові, Новгороді-Сіверському та його окрузі, Шестовиці, Батурині, Рогоші, Седневі, Липовому, Клонові, Автунічач — на Чернігівщині, Зеленому Гаю — на Сумщині, Яблуневому та Торчеську — на Черкащині тощо. Брав участь в роботі численних наукових конгресів, семінарів та конференцій в Україні, Білорусі, Росії, Татарстані, Польщі, Франції, Німеччині, Югославії, Словаччині та інших країнах. Автор близько 200 наукових праць, в тому числі чотирьох монографій, присвячених вивченню давньоруського періоду вітчизняної історії. Член редколегії 12 наукових видань, в тому числі "Полтавських археологічних збірників", серед яких — журналів "Археологія", "Археологічний літопис Лівобережної України", "Сіверянський літопис", відповідальний редактор 8 наукових збірок та монографій.

Редколегія "Археологічного літопису" щиро вітає ювіляра і зичить йому щастя, здоров'я та творчих здобутків на терені вивчення найдавнішої історії, археології і пам'яток охоронництва, унікальних знахідок та відкриттів.

© Коваленко В.П., Супруненко О.Б., Тітков О.В.

ВІТАЄМО З НАГОРОДОЮ

Указом Президента України Л.Д.Кучми за № 780/2000 від 12 червня 2000 р. "Про присудження державних премій України в галузі архітектури 2000 року" двом членам редколегії журналу "Археологічний літопис Лівобережної України" — архітекторам **Вадімову Вадиму Митрофановичу**, кандидату архітектури, доценту, члену-кореспонденту Української Академії архітектури, та **Шираю Євгену Вікторовичу**,

чл., заслуженому архітектору України присуджена Державна премія України в галузі архітектури за комплексну реконструкцію історичного центру міста Полтави. Серед нагороджених — **Кукоба Анатолій Тихонович** — Полтавський міський голова, архітектори **Кірюк Микола Всеволодович**, **Чорноцюков Анатолій Євгенович**, **Юхименко Михайло Васильович**, заслужений архітектор України, інженери **Бедник Анатолій**

Миколайович, перший заступник Полтавського міського голови, **Петер Борис Миколайович**, директор ДП "Полтавямісьбудшпроект".

Редколегія журналу від щирого серця вітає колег з високою державною нагородою, зичачи щастя, здоров'я, наснаги на нові звершення у справі збереження та примноження культурної спадщини нашої держави.

Майданоподібні споруди Скоробору на південь від с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. — найбільш грандіозні наслідки промислової діяльності селітроварників XVII-XVIII ст.

Сьогодні Скоробір — ботанічний заказник та відома пам'ятка археології.

На 1-й стор. обкладинки:

Сережка. Золото. Кін. VII - поч. VIII ст.
Околиці смт. Градизьк на Полтавщині.
ОАМ НАН України.

Випуску світ цього числа журналу став можливий за фінансової підтримки Полтавської обласної організації партії "Демократичний союз" (голова О.О.Нестуля) та ПП "Алга" (директор О.А.Галь).

ISBN 966-7628-02-7

